

Видавництво часопису "Березіль"

Спогади видатного мовознавця і літературознавця, знаного у світі культурного діяча, лауреата Шевченківської премії Юрія Шереха (Шевельова) містять унікальні свідчення про факти, що зберігаються в пам'яті небагатьох нині суущих, індивідуальне і глибоко осмислене бачення подій, характеристики й оцінки людей, чиї життєві шляхи так чи інакше перетнулися з долею автора спогадів.

Перша частина спогадів «В Україні» висвітлює життя автора від дитинства до Другої світової війни, коли шляхи простелилися до Києва і далі — до західних меж України.

Юрій Шевельов (Юрій Шерех)

Я, мені, мене ... (і довкруги) Спогади.

Частина перша. В Україні.

*Docendo discimus
(за Л.А. Сенекою)*

Коли наближаються терміни й строки, у людини, перед розпадом тієї тимчасової єдності, що дану людину становить, виникає бажання лишити по собі слід. Якщо життя було не творче, плакається ілюзія продовження себе в дітях. Творче життя, що не було простим існуванням, а ставило перед собою якесь завдання, хай ілюзорне, пробує зробити підсумок своєї діяльності, окреслити вагу свого життєвого завдання, труднощі в його досягненні, радість здобутку. Людина сідає за писемний стіл, щоб писати, або за друкарську машинку, щоб друкувати. Дарма, що в писанні невірна рука вже виводить літери, що розбігаються або збігаються незалежно від бажання, а в машинці вони пропускаються, переставляються, плутаються. Та як же зникнути без сліду, як не втілити себе в інших, молодших, життєздатних?

Мені такі ілюзії чужі. Життя неповторне і невідтворне. Самооцінки й спогади

можуть бути високої щирости й віри, у них ніхто не перевтілиться і в них не повірить. Одні поглянуть на рукопис чи книжку і скажуть, що нема часу й сенсу їх читати. Другі нудьгуючи перегорнуть сторінки, аби прогаяти час. Прийде самовпевнений вісімнадцятилітній молодик, що все знає і понад усім озирає світ, і напише про них статтю або дисертацію, де викриє ницість і забріханість автора, доведе, що його щирість — поза, а поза — щирість. За яких сто років і цього не буде. Мова буде застарілою й неоковирною, нормальний читач уже того не торкатиме, учений фахівець підрахує, скільки разів ужито однієї граматичної форми чи синтаксичної конструкції, не звертаючи уваги на зміст і чуття. А потім уже взагалі ніхто того не братиме до рук і не розумітиме, як сьогодні клинопис Вавилону. Життя не можна зробити безконечним, і людина не перевтілюється духово в іншу людину. Життя не було б життям, якби на нього не чатувала смерть. Є терміни і строки, і їх не перейти.

Моя мати любила повторювати слова Гомера (в російському перекладі Жуковського): «Будет некогда день, и погибнет великая Троя и с нею народ венценосца Приама». Це стосувалося до її дня смерті. Вона не знала тоді, що ним стане 8 грудня 1953 року, але вона знала, що такий день прийде. Вона не була активно творча людина, і вона переливала себе в свою дитину, мене. Але цей ДЕНЬ — чи це буде ніч — прийде і для мене, прийде він, хоч трохи пізніше й поступово для всього, що я робив, зробив і лишив, отже й для того, що тут тепер вистукую на машинці (з переплутаними літерами). Якщо я це все таки пишу, то не тому, щоб себе увічнити, а тому, що поки я живий, я дію. Це такий самий закон життя, як смерть, і так само безглуздий.

Так, цей слід, якщо й переживе творця, то не надовго. Він нікого і нічого не навчить, не переконає, що автор мав рацію, а його супротивники помилялися й кривдили його, що поставлене ним життєве завдання було варте заходу і що він його виконав. Мовляв Шевченко: «Малого сліду не покину... на нашій — на своїй Землі». Я тільки поставив велике З в слові землі. Бо маю тут на увазі не тільки одну країну, а всю нашу несвою планету.

Але є ще одна мотивація для цього писання. Можливість бути щирим. Закон усякого людського суспільства — брехня і цензура на правду. Це може бути формальна цензура, це може бути цензура звичаю й духового стандарту. Кажучи фігурально, в «Правді» не більше правди, ніж у «Свободі» свободи. Готуючися скласти останні свої суспільні обов'язки, не мавши потреби робити кар'єру, обтрусивши або розгубивши свої товариські зв'язки, сидячи сам-на-сам із своєю старенькою друкарською машинкою і не дуже дбаючи, чи це писання колись стане приступне іншим людям, а чи його викинуть на смітник, можна дозволити собі на нечувану розкіш бути щирим. Себто говорити правду або принаймні думати, що говорю правду, як я її бачу. Мої характеристики людей і подій можуть бути слухні або хибні, вони напевне забарвлені особисто, але вони не підфарбовані свідомо.

З одним винятком. Я виключаю з цих спогадів любовне й сексуальне хоч яку роллю воно відграє в житті людини. Бо те суспільство, мовою якого я пишу, в цій ділянці спорудило товстелезні мури лицемірства або мовчання. Якщо ці спогади будуть закінчені і мені ще лишиться час на розмову з друкарською машинкою, може я напишу про це окремо, і тоді це триматимуть під суворою таємницею, як і історію хвороби Івана Франка, або видадуть для небагатьох посвячених і триматимуть у бібліотеках під сімома замками, як записи еротичного фолкльору, що їх зробив був Гнатюк. Це, безперечно, акт брехні або що найменше потурання брехні, але частковим виправданням є те, що для життя науковця роз'єднання ліжка і писемного стола не спотворює дійсності так, як це було б у випадку письменника або мистця. Поза цим обмеженням, отже, — правда, заперечення всіляких табу. Зрештою, сама згадка про цей аспект життя вже є акт прориву й пориву до правди.

Історик шукає в мемуарах невідомих фактів, деталей епохи; пересічного читача вабить можливість побачити прославлених сучасників у їхньому приватному житті, сказати б, у пантофлях і халаті (як називалися спогади його секретаря про Анатолія Франса в російському перекладі) — типовий приклад — спогади його служниці Селести Альбаре про Марселя Пруста, — або знайти психологічні портрети тих сучасників, знову ж таки в їхньому залаштунковому, приватному житті. Усього цього буде мало в цих спогадах, треба чесно попередити. Причин на це є кілька. Почати з того, що бувають спогади, що їх автор пише, використовуючи документи, вивчаючи матеріали архіву свого й інших, перевіряючи з тим, що вже знайшли історики. Це спогади, вже пересіяні через сито джерел, де автор намагається бути якомога об'єктивним і точним. Але мої спогади я пишу майже виключно з пам'яті, за малими винятками ні з чим їх не перевіряючи й не зіставляючи. Зрадливість пам'яті загально відома. Але якщо є історики, щось вони повинні робити, якісь критичні завваги чи примітки писати. Лишаю їм цю працю. Мої спогади — це не тільки і не стільки документ часу, скільки свідчення величі й фіяско людської пам'яті, цієї фантастичної й фантазуючої електронної обчислювальної машини. До того ж моя пам'ять переважно зорового типу. Вона фіксує поодинокі картини з минулого, але ігнорує їхню послідовність, хронологію, переємність. А ще до того вона має драстичні провали. Зумовлені вони не тільки її загальною недосконалістю, а і тим, що сталося зі мною в перший рік по війні. Після випробувань голоду в Харкові за німецької окупації, серії ризикованих утеч на захід, людоловства й злиднів у повоєнній Німеччині з її тоді недоїданням можна було сподіватися фізичного колапсу. Він стався. Це було в Мюнхені. В кіні в Швабінці показували французький фільм за «Ідіотом» Достоевського. Я жив на Боменгавзені і повертався туди пішки. На Людвігштрассе в мене запаморочилася голова, я втратив свідомість і впав. Двоє незнайомих привели мене додому, півпритомного. Почалося блювання. Лікар визначив струс мозку. Хвороба прикувала мене до ліжка на багато тижнів. У пам'яті утворилися зони порожнечі.

Але недосконалість цих спогадів супроти минулої дійсності впливає не тільки з хиб пам'яті взагалі й моєї пам'яті зокрема. Вона і наслідок спеціального зацікавлення. Попри інтерес до сучасників, з якими я зустрічався, мене найбільше вражало, дивувало й принаджувало впізнати, що таке **я**, так, я сам. Як воно, це **я**, постало, як формувалося, з чого складається. З усіх свідчень про дійсність найоб'єктивніші, найнезаперечніші є свідчення мови. Історичні документи можна заховати або зфальшувати. Але те, що в мові щоденно вживають мільйони людей, існує і має свою несхибну вимову. Газети можуть не згадувати про недолугість радянської системи постачання містам, але поява загальносоюзного слова *авоська* свідчить про цю недолугість беззаперечно. Система концтаборів у СРСР офіційно не існувала. Але цілі словники таборового жаргону викривають її наявність, її гігантські розміри й безрадість в'язнів. Що кажуть дані мови про наше, моє **я**? Ми кажемо *моя рука, моя нога* так, як кажемо *моя книга*. Займенник виразно каже про приналежність мені, але не про тотожність. Гаразд, але мова йде далі. Ми кажемо *моя голова, моє серце* і узагальнено — *моє тіло*. Значить усе це теж не я. Що ж тоді я? Душа? Але і тут мова наказує нам казати *моя душа*. Значить і душа — не я. І так оте кляте **я** прослизає між пальців, і ми не можемо його ні з чим асоціювати. Чи можу я в цих спогадах упіймати оте **я**, хай не щодо всіх людей, а щодо себе самого? Думаю, що ні, що коли мова наша дематеріалізує і деспіритуалізує **я**, то несила і в спогадах його схопити й пришпилити. Але і шукати його захоплює. Звідси й назва цих спогадів, *я і не-я*, де на першому місці те невловне **я**. І, важливіше, звідси розподіл наголосів у них.

Про все це читача чесно попереджено тепер.

Час, поняття часу не дані людині з самого початку. Їх треба відкрити, і це мусить зробити кожний для себе. У моєму випадку відкриття відбулося дуже пізно, і я навіть не знаю, коли саме. У світі мого дитинства й юности час не існував. Звичайно, були годинники, і вони показували годину, але години були кожного дня ті самі, а тим самим не були часом. Були дні у календарі, але і це була рутинна, що повторювалася кожного року, як повторювалися зима, весна, літо, осінь, але все це було стале і повторюване. Воно йшло колом, як стрілка на годиннику, але це не був рух вперед, це не було поглинення вчорашнього, не був безслідний зник того, що вже ніколи не повернеться. Не було, отже, й причин уболівати за минулим чи, навпаки, тішитися його згасанням. Був я і був світ навколо мене, але ні я, ні світ не мали початку, і не передбачався їхній кінець.

Звичайно, я знав, що є смерть. Говорилося про смерть тієї чи тієї особи. 1924 року померла моя старша сестра Віра, я знав про це, але я не хотів дивитися на неї, померлу. Це було так, ніби вона перейшла до іншої кімнати, до якої я чомусь не заходив. А було мені вже п'ятнадцять років. Перед тим, десь 1920 року, мати хворіла на висипний тиф, я боявся за її життя. Не знаю, чи час відкрився б мені, якби вона померла. Але вона видужала, і навіть можливість вирішення проблеми

часу зникла, не реалізувавшись. Проїшла війна 1914—1918 років, революція лютого і жовтня 1917 року, зміни влади, занурення життя в чорні роки напівголодного існування, холоду в неопалюваному будинку, браку електрики й світла. Я все це бачив, я *знав*, що так стається, але я *не сприймав* цього плину сучасного від минулого, не замислювався над неповоротністю земного. Мій світ не був логічний, але він і не потребував логіки. Він *був*, і цього вистачало. Бо я був у ньому, а я був центр світу. І я був незмінний.

Сьогодні мені важко повірити, що людина може так бачити світ. Мабуть, позачасове сприймання себе й світу характеризує дитину. Про це вчені психологи, напевне, написали не одну книжку. Це нічого не допомагає. Хто не відкрив часу для себе сам, може прочитати гори книжок, вони йому нічого не відкриють. У моєму випадку ця дитинність позачасовості тривала дуже довго. Я вже сказав, що я не знаю, коли я відкрив час. Але може це було 17 грудня 1958 року. Це був день мого народження, і мені скінчилося п'ятдесят. Ця річниця здалася мені кінцем життя. І я був сам. Мати померла п'ять років перед тим. Було чимало знайомих і дещо друзів — ніхто з них не знав цієї дати або не звернув на неї уваги. Винятково, цілий день мовчав телефон. Я хотів привітання, теплого слова, співчуття, може згадки про те, чого я досяг за свої півсторіччя. Нікого, нічого. Пустка, самота, мовчання. І може тоді я зрозумів, що я скінчуся.

Але може відкриття часу сталося ще десять років перед тим. Як уже сказано, ми, я і мати, жили тоді в Мюнхені на Боценгавзені. Місто тоді майже кінчалося на площі Геркоммер. Там кінчався трамвай, а будинок, один з двоповерхових приватних будиночків серед зелені дерев на тих напівброкуваних вуличках, названих іменами персонажів з «Пісні про Нібелундів», був яких п'ятнадцять хвилин ходу від Геркоммер. У старшій, більш урбанізованій частині Боценгавзену жив мій майже земляк — Полтава яких 130 км від Харкова — Олекса Григорович Мальченко, він же Ізарський, з душею напів полтавською, а напів «просто меттінценською». Дуже відмінний від мене тим, що був дуже жадібний на людей і любив угризатися в кожного, поки не відкриє душі й думки, тоді як я завжди уникав зазирання в чужі душі, про що більше — далі. В добру погоду Олекса Григорович любив заглядати до мене, витягати мене з моєї кімнати, і ми йшли на прогулянку. Часом ми прямували на луки, де паслися вівці (тепер там суцільне місто конструктивістичної архітектури), а часом до надізарських парків. Парки тяглися на схилах над зеленою й швидкою альпійського походження річкою на цілі кілометри, часом досить пологі, часом стрімкі. Ми ходили, неспішною ногою, вздовж тих схилів, над річкою і говорили, багато говорили про філософські проблеми, про літературні, про театр, про спільних знайомих. Мої були майже виключно українські, втікацькі, він робив вилазки трохи й до німецького культурного світу. Цей звичай, розумово вимінюватися на піших прогулянках, був вивезений з України. Ми тоді поняття не мали про прийняття великих груп людей

на вечірки, з їхнім ритуалом припивання коктейлів навстоячки і порожнього small talk. Нам вистачало двох осіб і щирости. Серйозні теми, де вирішувалася доля якщо не світу, то принаймні світової культури, легко переходили в жарт, жарт у гру. Ми жили бідно, обходилося без частувань, але було легко й весело. Того дня, десять серпень 1948 року, мені наближалось до сорокаріччя, Олекса Григорович (пізніше я його звав Олекса Ізарович) був молодший. Жартома він побіг від мене, жартома побіг навздогін. Стежка вела вгору. Раптом моя нога здерев'яніла, моє серце (моя, моє! Не я! Алеж і я) десять запало. Я мусів спинитися. І я відчув: щось сталося. Щось урвалося. Щось зазирнуло в ніщо. Ізарський, думаю, нічого не помітив. Подумав, що просто мені набридло дурня клеїти, гравши в дитину. А може нічого не подумав. Але це мені почав відкриватися час.

Передше я згадував, що моя пам'ять, якщо вона доносить минуле, доносить його не як фільм з його динамікою і послідовністю епізодів (навіть якщо сценарист їх перетасував і примістив давніше перед пізнішим), а як поодинокі слайди. Правдоподібно, ця особливість пам'яті зв'язана з дуже довгим неіснуванням часу для мене і одне одного, ці особливості мого мислення й світобачення, себе підтримують. Знають про це знавці науки психології. Але мені байдуже про них, як байдуже про істориків.

Стабільність світу, як я її тоді бачив, відсутність часу, а отже, відсутність смерти мені допомагали в трудні часи, коли світ кришився й розсипався навкруги в роки війни й повоєння. З самого початку війни я знав, що не хочу боронити Радянський Союз. Він був не мій і не мого народу. Відколи німецький фронт почав заламуватися, я вирішив, що я не лишуся на поновну радянську окупацію, а це означало, що я мушу діставатися на захід. Були втечі з Харкова, з Києва, зі Львова, з Криниць, з Відня. Кожного разу було непевно, чи втеча буде успішна. Були обстріли й бомби. До їхнього опису дійде черга в цих спогадах пізніше. Тут варт тільки сказати, що хоча розумово я знав, що кожного разу втікачі можуть потрапити до радянських рук, що ніхто не забезпечений від бомб, але я не переживав цього надто глибоко, бож я був центром світу, світ був незмінний і я був незмінний, і мені нічого не могло статися такого, що могло б припинити моє буття. Я міг утратити все матеріяльне, що посідав, міг бути поранений і ушкоджений, міг потрапити в найгірші обставини, але я був безконечний. Правдоподібно з таким переконанням молоді салдати йдуть у бій — і гинуть усі до одного. Те, що я пройшов через усі тарапати, звичайно, не наслідок моєї віри, так склалося само собою в численних сплечах обставин. Але фактом є, що *психологічно* в наслідок мого позачасового світобачення я пройшов через усе далеко менше знервований і травмований, ніж це мало б бути при іншій душевній настанові.

Але те, що, можливо, було корисно для мене як особи (хто знає, чи справді було. Може, я був би духово багатший, якби скоріше відкрив для себе час і смерть?) незаперечно не було корисне для цих спогадів. Раз-по-раз, зцентрований на собі, я

байдуже проходив повз інших людей. Я не мав жадоби їх упізнати, не вгризався в їхню душу і в обставини їхнього життя, так, як я не цікавився історією будинка, де я жив, або історією фотеля, на якому сидів. Просто кажучи, я бачив усе й усіх як декорацію. Вона існувала, вона була поставлена на кону мого буття, але вона не важила. Її можна було б кожної хвилини скинути, багато від того не змінилося б. Для мене вона була без минулого, і я не шукав її минулого. Те, що було переді мною, мене не обходило.

Так я не знав історії свого роду. Матір свою я дуже любив, але я ніколи не питав її про її минуле. Принагідно вона щось з того згадувала, чимало з того я пам'ятав. Але я ніколи її не питав ні про що, ні до чого не докопувався. Батька я не знав, отже, нічого від нього не чув і про нього вже майже зовсім нічого не можу сказати. Що ж говорити про людей, які стояли далі! Перед цим я говорив про те, як мій тип пам'яті спричинявся до статичності і клаптевості моїх спогадів. Тепер доводиться сказати, що моє пізнє відкриття часу було другим чинником цієї клаптевості. Спогади повинні бути історичні, а моє ж мислення було позаісторичне. Тут друге джерело того, що перед читачем не фільм, а слайди.

Тут може доречні будуть кілька слів про мною бачені різні настанови до пізнання інших людей. Важко мені говорити про час до тридцятих років. Пам'ять не зберегла мені жадних конкретних епізодів. Загальне враження таке, що намагання заглибитися в душу інших людей, дізнатися про їхнє минуле не були дуже активні й тоді серед моїх знайомих, серед яких були українці, українські євреї, українські росіяни. Може це типова риса українського індивідуалізму, стриманості в прилюдному саморозкритті? Але таке враження може бути й автоматично перенесеним з атмосфери тридцятих років. Бо тоді, в тридцяті роки, знати про минуле й про почуття й погляди інших стало просто небезпечним, бо кожного разу воно могло бути повернене проти знайомого або — якщо дана особа відмовлялася давати свідчення про іншого — для неї. Копання в минулому й у свідомості інших людей стало матеріалом партійних і непартійних чисток, доносів до жандармерії (під її мінливими назвами, від чека до КГБ) і розшуків діячів цієї останньої. Можливо, що тут новий ляк нашарувався на Україні на стару психологічно вмотивовану звичку, й ці два чинники, разом узяті, утворили непрохідний бар'єр між людьми.

Коли я приїхав до Америки, мене вразила ніби просто протилежна настанова. Кожне нове знайомство тут — спроба залізти в минуле і в душу іншої людини. Після імени нового знайомого стандартне запитання — «Звідки ви?» «Що Ви робите?» На новоприбулих полюють, запрошуючи їх на вечірки, якщо це науковець — на конференції й доповіді. Так дістаються відомості з першоджерела, від, сказати б, винуватця. А далі починається всемогутня плітка про справи залаштункові, перебирання кісточок кожного, тепер уже відсутнього. І це в усіх прошарках американського суспільства, з якими мені доводилося зустрічатися, де

кожний намагається знати про кожного: серед науковців (за репутацією найкращий американський університет — Гарвардський — чи не найпередовіший також у мистецтві перемивання кісточок кожного причетного), серед людей «середньої класи», серед робітників, у ваших сусідів у великих будинках великого міста і в малих будиночках американських приміських районів. Я не здивувався б, зустрівши подібне і в найвищих колах чи то урядових чи то багатійських.

На новоприбульця такий контраст настанови, ця американська нескінченна балакучість справляє — контрастом до того, що він привіз з радянщини — враження великої людяності й привітності. Ледве чи це так. В умовах суспільства, побудованого на несамовитій конкуренції і на прагненні прокласти собі шлях, знання інших у довкіллі дуже важливе, щоб знати, кого і як можна використати. З другого боку, пересічно беручи, мале зацікавлення проблемами культури або й мале знання їх змушує шукати розвагового матеріялу в пранні чужої брудної білизни, і тут роля американської всеохопної Великої Плітки. Момент зацікавлення — чим дана людина може мені прислужитися — може відпасти. Тоді цю людину так само легко відкинуть, як легко виявили до неї зацікавлення. Але, звичайно Велика Плітка й далі триматиме інтерес до цієї людини.

Так в обох країнах — радянській і американській — внутрішня спроможність втілитися в життя іншої (не кажу про родину) мінімальна. Чи вона десь справді існує? Чи люди скрізь — як у тих кадрах з фільму Фелліні, де в сотні автомобілів сидять сотні водіїв: усі всіх бачать, але через скло і ніхто нічого не може почути й збагнути?

Такий стан може бути поганий або добрий для мешканців країни. Він катастрофічний для того, хто пише спогади, і для тих, хто їх читає в надії бодай так знайти шлях до чужої душі.

Мій перший спогад, перший слайд, дуже непевний: було чи не було. Здається мені, що це було в Ломжі, десь перед початком першої світової війни, отже 1913 або перша половина 1914 року: червоний фотель у вітальні, я бачу його форму. І вигляд того ж таки будинка ззовні, двоповерховий, ліхтар перед ним (газовий?), тиха вулиця.

1958 року я був у Варшаві і вирішив на кілька годин відвідати Ломжу, щоб знайти «наш» будинок. Природна річ, я нічого не знайшов. Про фотель у вітальні не могло бути й мови, але я не знайшов і фасади будинка. Може його, такого, як я бачив, і не було, він був із світу картин Маґрітта з їхнім реалізмом деталей, які тонуть у нереальному світлі. А може він був зруйнований у першій або в другій світовій війні. Ломжа лежала близько кордону зі Східньою Пруссією і дуже потерпіла в обох війнах. Коли я її відвідав, тринадцять років по війні, на багатьох мурах будинків ще можна було полічити щербини від куль і скалок гарматнів, багато будинків лежало купами грузу. Одним з таких міг бути будинок мого дитинства. На головному майдані Ломжі було два великі оголошення. Одне говорило:

«Pasienie kyz i owiec surowo wzbronione», що не свідчило про повноту урбаністичного життя в місті. Друге казало: «Permanentna ondulacja». Я подумав: Це єдине, що тут є вічного, — хвилясте волосся на жіночих головах. Так на мій перший ніби спогад наклалася руїна воєн двадцятого століття, і він став кафкіансько нереальним.

А перед тим була ніч, ніщо, якби не одне — два фота, що випадково збереглися. А мало мені бути тоді коло п'ятьох років. Бо народився я... Яке дурне слово! Воно ж первісно мало означати «народив себе»... Народився я, за розповідями і за документами, 17 грудня (4 грудня старого стилю) в Харкові, деє коло 3 години ночі. Тоді ні народження, ні смерті людей не були ховані від людських очей. Для пологів жінок не звозили до лікарень, на свого роду масову продукцію; і кожний похорон проходив вулицями міста, з мерцем у труні на катафалку, за яким ішов священик із кадилом, а далі родичами. На пологи викликали акушерку додому, і дитина приходила на світ серед своєї майбутньої родини, не в лабораторно-асептичних казеннобілих стінах. Той будинок, на Сорокинському провулку, 4, з мешканням на другому поверсі, я бачив пізніше сотні разів і добре його, ззовні, пам'ятаю: двоповерховий, з червоної цегли, без прикрас, за кілька кроків від Сумської вулиці, по другий бік якої був вхід до Університетського саду, де стояв пам'ятник Каразінові, а тепер — Шевченкові.

Те, що я тут оповідаю, розбігається з усіма моїми документами, в яких місцем мого народження названо Ломжу. А сталося це так. Мій батько був військовий і тоді командував полком, якщо не помиляюся, полком, що звався Олонецьким. Деє рік по моєму народженні полк і його перевели до «царства Польського», спершу до Варшави, потім до Ломжі. З початком війни 1914 року батько лишився з полком боронити кордони Російської імперії, а родину евакуювано в запілля, і моя мати з старшою сестрою й зі мною вибрала Харків, де вона провела перед Польщею більшість свого життя. Після революції й запровадження радянської влади батькове офіцерство стало злочином, за який мали б відповідати й діти. Тоді мати вирішила, що треба приховати «соціальне походження» її дітей. (Батько з війни ніколи не повернувся). Для цього треба було змінити місце мого народження, бо коли б згадати Харків, одразу знайшли б метричний запис, і все вийшло б на поверхню. Інша справа назвати Ломжу. Вона тоді опинилася в Польщі, поза кордоном і поза межами, тоді, радянського засягу. Там перевірити нічого не могли. Мати зголосила, що документи про моє народження були втрачені, а для нових заявила, що місцем мого народження була Ломжа. Це була поправка, внесена революцією в мою біографію, але не остання. Принаймні географічно, я став поляком.

Поправка допомогла 1927 року, коли я ставав студентом, у моїй анкеті було написано в питанні про соціальне походження, що батько був службовець. Неправдою це не було, бо службовцем він був. Але характер його служби не був специфікований. Так було і в усіх дальших анкетах; аж до вересня 1941 року, коли

війна наближалася до Харкова, військова кар'єра мого батька лишалася не розкритою, а тоді це вже мало важило.

Два рази мене одначе мало не впіймано. Перший раз це сталося, коли я був на другому курсі моїх студій у ХІНО. В інституті працювала спеціальна комісія для «вичищення» соціально небажаних елементів. Наш курс, літераторів, як тоді казали, себто студентів літературознавства й мовознавства, був малий, яких 30 осіб. Але і серед них було кілька жертв. Пам'ятаю трагічний вираз обличчя студентки Макаренко, чорноволосої, як циганка, коли її викинули за куркульське походження. Одного дня зник Михайло Фрик, бо його батько мав роздрібну крамничку. Щотижня при вході до головного будинка Інституту комісія вивішувала список, кого викликали на допит. І кожного тижня я схвилювано біг до тієї дошки оголошень і дивився, чи там не з'явилося моє прізвище. І одного дня воно з'явилося. Що я мав робити? Підсвідомо я вибрав тактику малої дитини, яка ховає голову під подушку і каже: Мене нема. Я просто не пішов. І мене більше не турбували. Хмара пробігла, і грози не сталося. Пізніше мені стало відомо, що на математичному факультеті був студент з моїм прізвищем. Я припустив, що він пішов на виклик (там не був зазначений факультет) і довів, що його «соціальне походження» бездоганне. Коли я сьогодні дошукуюся раціонального пояснення власне моєї поведінки, я думаю, що це не було ні зухвальство, ні одчай. Вона впливала з мого аісторичного світосприймання. Було тільки те, що було сьогодні. Сьогодні я був студент — я мав ним лишатися й далі.

Такий був раціональний коефіцієнт і другого подібного випадку. Це було кілька років пізніше, я вже кінчив інститут і викладав у газетному технікумі. Директором його був товариш Поліщук, єврей десь з Київщини, з довгим носом і гаркавою вимовою *р*. До технікуму вступила дівчина на прізвище Столяренко. Вона була сестрою іншої Столяренко, Агнії, яка жила в одному мешканні зі мною. У будинку ми мешкали десь від 1915 року. Мій батько там ніколи не бував, але, коли ми в'їхали, кожний у будинку знав, що мати моя була генеральша. Молодша Столяренко не могла не довідатися від своєї сестри про моє «соціальне походження», і я з дня на день сподівався доносу. І справді, одного прекрасного дня Поліщук мене викликав і заявив, що надійшли відомості про те, ким був мій батько. Він не назвав Столяренко, але я знав. Всупереч усяким міркуванням здорового глузду я категорично заперечив інформацію про мого батька. Я міг міркувати логічно — коли я зізнаюся, мене викинуть, я не маю жадного шансу. Коли я заперечу, може бути якийсь мінімальний, мізерний шанс. Але я не міркував логічно. Я категорично заперечив відомості, що мав Поліщук, і я по слався на те, що живу вже двадцять років у тому самому будинку і кожний там знає, що моє «соціальне походження» в порядку. Я закликав Поліщука перевірити там таки. Більше на цю тему ми не говорили, але я лишився викладачем. Я припускаю, що Столяренко не подавала Поліщуківі формального доносу, а тільки згадала в

розмові. Поліщук вирішив перевірити. Коли він почув моє рішуче заперечення, до того ж з посиланням на мешканців будинку, він вирішив не давати справі формального ходу. Це, зрештою, було б і для нього незручне, бо я вважався найкращим викладачем технікуму, щороку фігурував на червоній дошці й діставав нагороди. Викриття кидало б тінь і на адміністрацію, що робила пропаганду ворожому елементові. Але в основі моєї поведінки були не тверезі міркування, а мій ірраціональний аісторизм.

Принагідно зазначу, що це були і всі доноси за двадцять років мого життя в радянській системі. Донощицтво не було загальним явищем, і якийсь відсоток внутрішньої порядности зберігався в душах. Адже про моє «соціальне походження» знали десятки осіб.

Хоч чотири роки раннього дитинства пробігли в Польщі, місто мого дитинства було — Харків. Мої спогади про Ломжу уявні, про Харків реальні, навіть певною мірою для передреволюційних років 1914—1917. Як я бачу місто тих років сьогодні, воно вірно відбило своїм поділом на дільниці соціальну і економічну історію свою й навколишньої Слобожанщини. Від природи воно дістало три лісостепові річечки, Харків, Лопань і Нетечу. Харків впадав в Уди, Уди в Донець. Місто майже з'їло ті річечки. Тільки ранньої весни, коли розтавали сніги, вони наповнювалися водою й ніби справді заслуговували на свою назву річок. Зимом це були присипані снігом смуги криги, літом — ряд калюж, оточених бур'янами й покидьками, і смердючих. Центром міста були два майдани, Миколаївський і Павлівський і найближче прилеглі до них квартали вулиць Сумської, що вела на північ, Московської, на схід, і Катеринославської, на захід. Тут були головні крамниці, що належали або російським купцям (Пономарьов і Рижов, Жевержеев, Уткін) або імпортованому капіталові — бельгійському або французькому — цукерки Жоржа Бормана, кондитерські Нотера і Пука, парфумерія «Русского общества», що було бельгійським. Тут були кілька кіно театрів, усі з французькими назвами — «Ампір», «Модерн», «Мішель»... Катеринославська вулиця веде до вокзалу і — як ми потім дуже добре усвідомили — до двох тюрем, Московська — до великих заводів машинобудування, які теж належали західному капіталові. Катеринославська була теж центром проституції. Коло неї було два цирки — Муссурі й Чинізеллі, з яких перший потім перетворили на театр («Великий театр»). Коло неї був також літній театр Тіволі, де часом грали українські трупи. Але два головні театри були на початку Сумської й поблизу — драматичний, звісно, російський — Синельникова і опера. Опера, власне, не була оперою з призначення, а залемою «коммерческого клуба», де давано оперові вистави. Місто ширилося на схід і на захід, де творилися робітничі квартали. «Чистою» дільницею була північна, вздовж Сумської й паралельної їй Пушкінської вулиць. Тут був Університетський сад, кінчалася вулиця, трохи не дійшовши до великого Міського парку. Тут жили і ми. З інших країв у місто вливалися й частинами його ставали

недавно ще окремі слободи — Москалівка, Основа, Заїківка, Журавлівка, Павлівка, Холодна Гора, Лиса Гора, Панасівка... Тут ще тулилася українська мова, центр і благородна ділянка були російські. У центрі були два готелі, звісно, теж з французькими назвами «Метрополь» і «Гранд-отель». Музеїв, вартих такої назви, в місті не було. Університет стояв коло Павлівського майдану і містився в кількох невеликих будівлях, трохи на схід від Пушкінської вулиці розташувався в парку великий технологічний інститут.

Архітектурно беручи, в місті було мало цікавого. Зберігалося три церкви з часів козацького барокко — Успенський собор, Покровський монастир, де колись діяв Сковорода, Різдвяна церква на Конторській вулиці. Але до Успенського собору спереду добудували велику ампірну дзвіницю, за якою стара бароккова архітектура стала непомітною. На початку століття в районі головного базару міста, Благовіщенського, купці збудували другий і більший собор, у розляпистому стилі великого весільного торта. Решта церков не мала свого оригінального обличчя. Характеристично, в «благородній» північній ділянці церков було дуже мало — Мироносицька, Каплунівська. Було модним ходити до Університетської церкви, радше ампірного стилю. Решта церков була більше для простолюду.

Місто вже мало каналізацію, водогін і електрику, але далеко не всі напівміські «слободи». Був уже міський транспорт, і то двох хронологічних рівнів. Центром міста йшла так звана **конка** — один вагон, запряжений двома кіньми сумного вигляду, ніби позичених із російського популярного романсу про «пару гнедых..., тощих, голодных и грустных на вид». Конка іноді трохи випереджала піших. Але скільки людей поспішали в тогочасному Харкові? В кінці маршруту коней перепрягали спереду на задню сторону, бо тепер вона ставала передньою. Поза центром був уже трамвай — чотири лінії. Це була бельгійська концесія, і, відповідно до старого договору з власниками конки, трамвай міг проходити тільки на умовленій відстані від конки, щоб їй не перешкоджати, переманюючи пасажирів. З дитинства я любив подорожувати, і мої перші подорожі були саме трамваями. Я їхав до кінця лінії і повертався. Але це вже було після революції. Конки тоді вже не було. Може тому, що ширилася модерніша техніка, а може коней з'їли в голодні роки. Поза тим з міського транспорту були тільки візники. Візники в Харкові звалися тільки **ваньки**, і не тільки в українській, але і в російській мові. Назва ця — цікавий українсько-російський мовний гібрид. З російського зневажливого Вбнька, мовляв усі простолюдини звуться Іван, утворено типовий український іменник чоловічого роду на **-о** і то з кінцевим наголосом, як Сашку, Мишку. Але української кличної форми до нього не застосовували, на вулицях кричали «ваньку», а не «вбньку». Ванькнв треба було ловити на вулиці і кожного разу вперто торгуватися за ціну. Говорили вони звичайно по-українськи, говорили гаряче, апелюючи до того, як дорого коштує овес і сіно і дуже поволі опускаючи ціну. Якщо не самому треба було їхати, а передати вістку, — для цього

були *посильні*. Вони всі належали до артілі, мали кашкети з червоним околичником і номером. Вони стояли на розі Миколаївського майдану й Московської вулиці, туди треба було до них іти і там теж торгуватися, але не так запекло, як з ванькми і говорили посильні здебільша більш чи менш каліченою російською мовою. Проти ванькнв це вже була еліта. Ціна визначалася тим нижче, чим миршавіша був коняка. Але вони здебільша були миршаві, і їзда ванькнв не дуже прискорювала досягнення призначення проти ходи власними ногами.

Будинки на слободах-околицях були переважно приватні одноповерхові, в центрі міста переважно дво- і триповерхові. Кілька було вищих, до шести поверхів. Уже перед самою війною вибудували два великі житлові будинки, чи не восьмиповерхові. Власниками були страхові товариства — «Саламандра» на Сумській і «Росія» на Миколаївському і Павлівському майданах. Як і готель «Метрополь», вони ввібрали в свою архітектуру поодинокі елементи стилю сецесіон-ар-нуво. Крім дзвіниці Успенського собору, в ампірному стилі був ще один будинок — з походження, мабуть, приміська садиба, на Клочківській, 43. У передвоєнні роки збудували теж два будинки в нібито українському стилі. Решта як правило були архітектурно без обличчя. Будинки звичайно мали коло себе двори, головною функцією яких було містити так звану помийну яму. Більші будинки мали два входи — з вулиці — «парадне» і з двору — «чорний хід». На вулицю виходили також ворота, що вели безпосередньо до двору. Коло більшості будинків, у дворах, жили собаки. Вони нікому не належали, але трималися кожна свого двору. Під час моїх піших мандрів я міг з усіма ними запізнатися й дати їм імена, на які вони, звичайно, не відгукувалися. Пригадую, одного дворягу з більмом на одному оці я охрестив Ромео, Бог знає чому.

Місто мого дитинства було огидне місто, але націлене на майбутнє і в процесі відкидання свого минулого.

Коли, 1914 року, ми евакуювалися до Харкова з Польщі, було не просто знайти мешкання. Мати записалася на мешкання в будинок «Саламандра», який саме добудовувався і який мав стати, поруч з «Росією», найкращим у місті в сенсі вигод. Поки він не був готовий, ми мали кімнату чи дві в мешканні професора Степана Кульбакіна, на Сумській, 112, близько Міського парку. Кульбакін був професор славістики в університеті, і може це був опен, що саме він був моїм першим гостителем у Харкові. Але я тоді не мав найменшого уявлення, що таке славістика, а ще менше, що стану в дорослому віці одним з її adeptів. Про нього я не пам'ятаю нічого, крім того, що він накульгував. Пізніше я його не зустрічав і ніхто про нього і його долю не згадував. Тільки вже, опинившись на еміграції, я дізнався, що він утік на південь з білими і згодом став професором у Югославії. Десь у 1915 році ми переїхали до будинку «Саламандра», де дістали помешкання з вікнами на двір. «Саламандра» була дорога, але мешкання, що виходили на двір, були трохи дешевші. Мешкання було п'ятикімнатне, і там ми прожили аж до лютого 1943

року, коли почалася епопея нашого виходу з України на захід. Як саме ми жили в тому мешканні, це мінялося з роками, по-своєму відбиваючи загальний стан країни. Та про це далі.

З передреволюційних років у «Саламандрі» пам'ятаю ще епізод з меблями. Коли нас евакуйовано з Ломжі, евакуйовано й наші меблі. Але вони їхали окремо, вантажним поїздом, їхали дуже поволі й не потрапили до Харкова одразу, хоч їхали вони в супроводі батькового денщика Терентія. Таке могло бути в старій Росії: солдат їде на схід, геть від фронту, бо везе полковницькі меблі. Нарешті він дістався до Харкова, з чорним псом чималого розміру (слайда: я з ним і псом гуляємо по Харкову і стоїмо на розі Театрального майдану й Пушкінської вулиці), але без меблів. Меблі заїхали до Москви, і треба було матері поїхати, щоб їх упізнати і вислати до Харкова. Це мала бути моя перша розлука з матір'ю, і це мій найживіший спогад з передреволюційних років. Я плакав ревними сльозами, я хапався за матір, я не міг собі уявити, як прожити можу аж тиждень без неї. Я був певний, що я її затримаю. Коли вона все таки поїхала, я замкнувся в ванній кімнаті, нікого туди не пускав і плакав ридма.

Прогулянка з денщиком Терентієм і чорним собакою Ральфом була, мабуть, найбільшою радістю мого дитинства до 1917 року, виїзд матері до Москви найпекучішим горем. Розлука з батьком (як показалося, навіки), війна, евакуація, зміна Ломжі на Харків — усе це було ніщо проти цих двох епізодів.

Але були ще два спогади, пов'язані з ванною кімнатою в мешканні 46 у будинку «Саламандра». Один — убивство. До ванни якось потрапила миша. Вона не могла здертися на стінки ванни. Видно, вона багато металася і втратила багато сил. Я впіймав її — вірте — не вірте — за хвіст і поніс до суміжної вбиральні, щоб утопити в спуску води. Я ніс її за кінчик хвоста, але вона все таки ухитрилася підскочити й з двох боків лишити сліди гострих зубів на моєму вказівному пальці. Але я її не випустив, і вона знайшла свою смерть з моєї руки. Це було найбільше вбивство за все моє життя. Поза тим мої жертви були таргани, мухи, блохи, блощиці, ніколи якийсь більший звір. Я ніколи не вбив людини, і я завжди думав і думаю, що убивство людей на війні — таке саме вбивство, як і без війни і що кожний солдат — злочинець, що заслуговує на кару. Коли я в роки 1941—1945 робив усе можливе, щоб ухилитися від солдатчини, я це робив не тільки тому, що з обох боків це не була війна мого народу, а й тому що я не мислив себе вбивцею. У свої студентські роки я двічі провалився на іспиті. Один раз це було з фізики, і про це я оповім далі. Другий раз це було з військової справи, а саме з оперування рушницею. Я не хотів опановувати цю зброю.

Другий досвід — з науки. Я розкладав часом іграшки, щоб довідатися, що там усередині. Тут я вирішив дослідити склад мила. На запалення — воно не горіло, — і на смак — я став його їсти. Смак був гидкий. Можливо, що це поклало кінець моєму практичному зацікавленню точними науками. Теоретично я їх любив,

особливо — абстрактні: альгебру, геометрію, тригонометрію, хемію — в формулах, ніколи — в речовинних дослідях.

Далі прийшла революція. Тут кінчаються мої спогади про час до 1917 року. Але ще треба сказати про рід і родину.

Усе, що я знаю про історію своєї родини до початку мого свідомого життя, я знаю зі слів матері. Але це не була якась систематична розповідь, а принагідні згадки. Сам я, як уже сказано, про ці речі не питав, але з тих згадок складав, мабуть, підсвідомо якусь свою мозаїку. Ось істотне з неї.

Моя мати, Варвара Володимирівна Медер, народилася в Харкові. Було це 30 листопада (13 грудня) 1867 року. Чим був мій дід, не знаю. Найімовірніше — урядовцем. Моя баба Людмила з Ненарочкіних, як нормально для тих часів, не мала обов'язків інших від подружніх, від виховання дітей і провадження господарства в домі. Вони мали багато дітей. Мати була останньою, і обидва батьки померли, коли вона була ще малою. Сироту взяла тітка, про яку не знаю нічого, крім того, що звали її Лизаветою. Як тільки прийшов належний вік, тітка збула малу Варю до Миколаївського сирітського інституту в Петербурзі (на Мойці). Це був заклад для дворянських сиріт, він був під патронатом імператриці, не знаю, вдови Миколи I, чи — певніше — Марії Олександрівни, дружини Олександра II. Про передінститутські її роки знаю тільки, що вони не були щасливі і що моя майбутня мати як дівчинка, за її словами, була страшний шибеник: не було такого дерева в околиці, на яке вона б не злізла. Справді виховав матір інститут. До кінця днів своїх вона згадувала інститут і імператрицю з невідомим захопленням і благоговінням. У домі була велика книга про інститут, з численними ілюстраціями, і мати часто наспівувала гімн інституту. Досі пам'ятаю, може трохи zdeформований у пам'яті рефрен:

Так крикнем же громко ура
за здравие целого света,
за всех и за вся и за ту,
кто была нам и мать и сестра,
чьей лаской вся жизнь нам согрета,
и наш незабвенный родной институт,
да здравствуют, многая лета! —

може не найкраща поезія, але сповнена щирого захвату в устах моєї матері. Скільки можу судити з майбутнього, інститут навчив її не тільки досконалого знання мов російської, французької й німецької, знання літератур і любови до них, але чесности, словности, відповідальности, почуття обов'язку і уваги до людей. Моттом її в житті могли б бути слова, які вона часто повторювала: «З людьми треба жити».

У Петербурзі ж мати познайомилася з батьком, що, виглядає, там учився в

військовому корпусі, а потім починав кар'єру армійського офіцера. Але це мій здогад. Могло це статися і вже в Харкові.

Я був п'ятою і останньою дитиною. Перші дві, Анатоль і Людмила, померли немовлятами. Лена народилася десь коло 1890 року, вона померла десь 1913. Мій земний шлях схрестився з її шляхом у ті роки, яких я не пам'ятаю. Як і перші двоє дітей, вона для мене тільки ім'я. Для матері її смерть напевне була важким ударом, але і це пройшло повз мене. Пізніше мати оповідала, що Лена відзначалася винятковими здібностями в науці і в музиці і що померла від хвороби, про яку лікарі нічого не могли сказати: із стрункого дівчати вона перетворилася на неймовірно погрубілу жінку, ніби наляту водою. Перша, кого я знав, була Віра, народжена 1894 року. Вона й перша, чії фотографії збереглися. Пам'ятаю її, струнку, елегантну, вродливу, з великими розумними й блискучими очима, як вона йде зі мною Сумською вулицею в Харкові, в капелюшку з пером, з обличчям за вуалем, у білих лайкових рукавичках. Вона мала літературний смак і читала французькі романи, які виписувала з Петербургу, в чепурних білих оправах з однією кольоровою ілюстрацією на початку кожної книжки. Вона любила поезію, і одна приятелька подарувала їй збірку Тичини з написом «Любительці української поезії». У перші роки революції їй довелося стати на працю в бухгалтерії «Донвугілля». Це була важка праця, особливо, коли надходив час річних звітів, і в обов'язкових понадурочних годинах вона до пізньої ночі виловлювала помилки, через які не сходився баланс. У ті роки вона захоплювалася творами Рабіндраната Тагора і теософією. Дві її приятельки були Лизавета Бойко, одна з небагатьох у ті роки, хто добре знав англійську мову й читав літературу в оригіналі, тонка й іронічна, і Ніна Сухоручко, що, власне, висвячувала Віру в теософію й вегетаріанство, кирпата й круглопика. Пам'ятаю добре й Вірині місячні, суті яких я не розумів, у родині для мене вони звалися міцреннями. Десь 1923 року почався її роман з Анатолем Носовим, і заносилося на одруження. Але навесні 1925 року вона застудилася, дістала запалення легенів, воно перейшло в гнійний плеврит, Віра перенесла дві операції, але ніщо не помагало, і 8 травня вона померла. Три місяці мати провела з нею в лікарні, в окремій кімнаті для них двох — тоді лікарні ще мали елемент людяности, від якого тепер не лишилося нічого, надто в Америці. Мати була для неї ці три місяці найкращою доглядачкою й сестрою, і втрата Віри була для неї справжньою трагедією. Ніби четверо дітей, оточених палкою любов'ю, зникли одне за одним, безглуздо і наче в знуванні з життя й материнських болів.

Я не любив Віри, правдоподібно, ревнував її до матері, і вона, либонь, також. Не раз Віра жадала від матері більшої суворости супроти мене й дорікала за потурання. Але мати не потурала, любов у неї ніколи не переставала бути вимогливістю, і вона знала, що з дитини треба виховати людину. Після Віриної смерті причини для заздрощів зникли. Вся її увага й любов звернулися до мене. А це було багато, дуже багато, бо життя її було від початку і до кінця життям матері.

Вона не жила для себе, вона мислила себе тільки в дітях. Безродинне дитинство, втрати дітей одного за одним, вроджене почуття — і виховане також — обов'язку, — все це спричинило беззастережність і повноту посвячення себе дітям, від 1925 року — мені самому. Але, повторю, завжди в межах розуму, ніколи не припускаючи розбещування.

У самопосвяті дітям була ще одна обставина, що підсилювала цей комплекс почувань і думок. Її стосунки з чоловіком.

Між народженням Віри і моїм минуло понад 14 років. Справа в тому, що батько й мати відійшли одне від одного. Мати дивилася на шлюб як на щось вічне й непорушне, вона дотримувалася беззастережної вірності. Не так батько. Можу собі уявити, що саме ця постійність її відданості змусила його шукати зв'язків поза родинним домом. Один його роман — його об'єктом була полька, що її мати називала Зоська, став відомим матері. Вона не хотіла офіційної розлуки, бо це тоді вимагало цілої низки образливих формальностей. Але їхнє подружнє життя перервалося, і то на вимогу матері. Вона не хотіла ділитися ні з ким. На короткий час, 1908 року, провалля ніби було засипане. Плодом цього короткого сходження став я. Скоро після того Зоська, справжня чи в уявності моєї матері, знову принадила батька. Під час війни мати не листувалася з батьком. Листування йшло між ним і Вірою. Скільки пригадую, мати не питала про зміст листів. Це було в характері моєї матері: тим, кого вона любила, вона віддавала все, але вона вимагала, щоб їй платили тією ж монетою й такою ж мірою, і вона почувала себе глибоко нещасною, коли це не здійснювалося, а це майже ніколи не здійснювалося, хіба що в моменти гострих криз, але не в плинні буденних справ і життєвих дрібниць. Прикладом такої кризи може бути 1920 рік, коли мати, тоді вже 53 років і з виснаженими серцем, захворіла на тиф. Сестра не дала забрати її до лікарні, замкнулася з нею на шість тижнів у двох ізольованих кімнатах нашого мешкання, не відходила від матері на хвилину, нікого стороннього не допускаючи (з уваги на небезпеку заразитися) і таки виходила матір. (Це була моя друга розлука з матір'ю, після її подорожі до Москви, далеко довша, і, хоч мені було вже коло дванадцятих років, я її теж болюче переживав).

У цій оповіді вже не раз впливала згадка про батька. Час переказати те, що я про нього знаю, звичайно, зі слів матері, та ще з старих фотографій. Володимир Карлович Шнейдер (тільки так, не знімецька Шнайдер) був з німецького роду з Польщі, як мати була з німецького роду, власне, напівнімецького, бо тільки в свого батька, з України. Але він був душею й тілом відданий Російській імперії, в війську якої він служив. Він починав з низьких рангів і тільки поступово вибився на підполковника, потім полковника, а вже в роки світової війни на генерал-майора. В молоді роки родині постійно не вистачало грошей, і мати часом співала вже за мого на світі перебування жартівливу пісеньку:

Нет ни сахару, ни чаю,
нет ни хлеба ни вина.
Вот теперь я понимаю,
что я унтера жена, —

хоч унтером він, властиво, ніколи не був. Ішли роки, він служив у війську дуже ретельно, його підвищували в «чині», родина була чимраз краще забезпечена, хоч ніколи не стала багачкою, діти вчилися французької й німецької мов не тільки в гімназії, але й дома, як також грати на фортепіяні, родинна бібліотека книжок і нот усе зростала, приходили дві газети: «Русское слово» з Москви і «Новое время» з Петербургу, не кажучи вже про місцевий «Южный край». Про «Новое время» кажучи, мати виправдовувалася що, правда, газета чорносотенна, але пише до неї багато талановитих авторів (що було правда). Родина не була культурно-творчою, але була з тих, де культуру активно сприймали.

1904—1905 років батько відбув японську війну. Довга подорож Транссибірською залізницею й перебування в Манджурії були зафіксовані сотнями карток-краєвидів, присланих або привезених звідти. Дитиною я дуже радо їх переглядав. Війна з німцями від 1914 року була довша, упертіша, без екзотики. Карток уже не приходило, приходили листи до сестри Віри, але я їх не читав і нічого з них не збереглося. Батько боляче відчував, вірою й правдою служачи Росії, підозри, які спадали на нього в армійських колах за його німецьке походження. Запало рішення змінити прізвище й навіть по батькові. Шукали прізвища, що починалося б на Ш, щоб не перемічувати рушники, серветки, носовики, воно мало б бути виразно російське без крамоли й зради. Вибрали Шевельов, по батькові — Юрійович. У ті часи прізвище можна було змінити тільки з особистого дозволу царя, і це була довга процедура. Вона закінчилася успішно на початку 1916 року, десь тоді ж таки батько став генерал-майором. Тоді від батька прислано матері новий паспорт (одружені жінки одержували паспорт від чоловіка), він лежить переді мною: *Паспортная книжка бессрочная. Выдана Штабом 40 пехотной дивизии тысяча девятьсот шестнадцатого года, февраля месяца 23 дня. Владелец книжки: Варвара Владимировна Шевелева. Звание: жена командира бригады 40 пехотной дивизии Генерал-Майора Шевелева. При ней находится сын Георгий 7 лет.* Це було рівно за рік перед лютневою революцією.

Скоро після революції батьків слід пропав. Офіцери, тим більше генерали були ворогами революції. Бездоганна служба старому режимові була злочином. Частішали випадки розправи солдатів із своїми офіцерами. 1918 року дійшла чутка, ніби в Києві під час короткого тоді большевицького панування матроси схопили батька й вели на розстріл, а його власні солдати оборонили його, свідчаючи, що він добре ставився до солдатів і дбав за них (що було правда). Чутка це дуже сумнівна, бо, будучи в Києві, навіть в умовах тогочасного розпаду поштової служби, якось він

дав би про себе знати. Ще менш імовірною була пізніша чутка, ніби він був у війську Вранцеля і був комендантом міста Феодосія. З Криму до Харкова він, звичайно, не міг подати голосу. Але у військах Вранцеля він міг опинитися тільки з війська Денікіна, а тоді було б дуже просто розшукати родину. Найправдоподібніше, що він загинув десь 1918 року, але чи від революційного терору, чи на фронті і якому — ще німецькому чи громадянської війни, — родина не знала, а в радянських умовах і шукати не могла, бо це не обіцяло б добра.

Лишалися тільки фота його самого, та ще картки з Сибіру й Манджурії. Так і знаю я його тільки з фотографій, всі в уніформі, від молодого віку з матір'ю чи окремо, потім кілька з війни, високого, стрункого, в пізні роки лисого спереду, завжди з високим чолом і якимсь дуже спокійним поглядом. Цей останній слід його земного існування втрачено 1943 року. Коли я з матір'ю тікали в лютому того року на захід, ми не могли взяти з собою нічого, крім кількох теплих речей (стояла люта зима). Чудом частина фотографій віднайшлася. Коли німці навесні вдруге зайняли Харків, там опинився Іван Костюк, галичанин, що служив у німецькому війську й познайомився зі мною, коли я ще був у Харкові. Тепер він зайшов на наше мешкання. Бібліотека моя була вивезена до громадської бібліотеки ім. Короленка (де загинула під бомбами), на підлозі валялися різні папери і серед них альбоми з фотографіями. З одного з них Костюк повиймав фота і привіз їх мені до Львова. Серед них було кілька фотографій матері, мене в ранньому дитинстві, багато фот моєї сестри Віри. Так склалося, що не було серед них жадного фота мого батька (як теж і сестри Лени). Єдиний речовий слід його життя — той пашпорт, який я цитував, але пашпорти того часу не мали фотографій.

У романі «Біла тінь» Юрій Мушкетик описує подібний випадок: безслідно зникла людина на війні, слідом за тим були втрачені всі її фотографії. Спогад — «батько в травах, у зорях, у хвилях. Та ще в ньому». Я не бачу свого батька так красиво. Мені він увижається в болоті, в крові, розтоптаний, розчавлений, принижений, знівечений. Такою я бачу й війну та революцію в їхньому дикому, передцивілізаційному винесенні на поверхню бруду, завошивлености, терору. Особистих почуттів до нього я не мав і не маю.

Любови до війська й військової служби я від батька не успадкував. Всяка армія була для мене завжди страшною і огидною. Може якоюсь мірою до цього спричинилися обережно-критичні оповіді матері про батька. Хоч саме за це вона його ніколи не критикувала.

За багато років свого життя я не був ані разу ні в війську, ні в тюрмі, хоч часом було близько і до того і до того. Незвичайна доля для чоловіка зі Східної Європи двадцятого століття. У війську, можна з певністю сказати, я вже ніколи не буду. До тюрми в наші часи беруть і в глибокій старості. Тут ніколи не передбачиш.

Війна й революція розшматували не тільки батька, а й весь наш рід. Мало знаю про свій рід, але те, що знаю, варте згадати. Власне, тільки про рід з матеріного

боку. Про батьків просто нічого мені не відомо.

У стилі середини ХІХ сторіччя мати мала багато — старших — братів і сестер: три брати й дві сестри, мої дядьки й тітки. Особисто я знав двох: дядю Васю й дядю Володю. Дядя Вася, найближчий віком до матері, подібно до мого батька, був у військовій службі і теж починав з нижчих ранців, поволі просуваючися до вищих. Між ним і моєю родиною було тертя, бо батько випередив дядю Васю в службовій кар'єрі. Коли батько був полковником, він був підполковником, коли батько став генерал-майором, дядя Вася ще лишався позаду. Але це тертя не привело до розриву, головне завдяки його дружині, тьоті Марусі, жінці енергійній, бойовій і діловій. Коли на початку революції військова служба дяді Васі припинилася, тьотя Маруся заклала платну бібліотеку — приватна ініціатива була тоді ще можлива. Це була велика бібліотека, і вона мала чимало читачів-абонентів. Одним з них був я, хоч і не платив. Я мав користатися відділом дитячих книжок, але мене цікавили більше книжки з географії. Працівники бібліотеки були здивовані моїм замовленням й сказали власниці. Вона переповіла моїй матері, спершу розпитавши мене, чи я не помилився. Мені наказано не вибиватися зі свого віку, і я був дуже розчарований. А це готувався мрунт для моєї пізнішої ненаситності на подорожування. Під час війни дядя Вася був на турецькому фронті, піддався там чарам якоїсь туркені, і вона заразила його сифілісом. Хвороба тривала роками, викликаючи скажені болі в хребті. Часто, як мати розмовляла з тьотею Марусею, він раптом скрикував, як поранений звір, і все його тіло зсудомлювалося. Він рятувався тільки впорскуванням морфію, яке він навчився робити сам. Одного дня він свідомо впорскнув собі збільшену дозу. Це було самогубство, але церква заплющила очі на це, його поховали з обрядами. У них було двоє дітей — Коля й Серьожа. Колі пророчили добре майбутнє як віольончелістові. Коли армія Денікіна після невдалого наступу на Москву покотилася на південь, тьотя Маруся з родиною вирішила тікати від большевиків з військом. У Ростові Коля захворів на тиф і за кілька днів згорів. Тьотя Маруся й Серьожа, тоді ще підліток, дісталися до Принцевих островів на Мармуровому морі в турецьке інтернування, не витримали його й повернулись до Харкова. Після цього вони були на особливому обліку в чека — НКВД, Серьожу раз-по-раз туди викликали, десь у тридцятих років запропонували йому стати сексотом, він відмовився. Щоб не так звертали на нього увагу, Серьожа прийняв прізвище своєї жінки Люди Маховської, з родини залізничника. Вона була мало інтелектуальна і трохи вульгарна, за нормальними критеріями це був мезальянс, але вона любила Серьожу, рятувала його з чорної меланхолії, доглядала його. У нього виявили добрий тенор, він навчився співати й виступав у переїзних операх, що відвідували малі міста України. З мистецтвом це небагато мало спільного, заробіток давало невеликий і спорадичний. До всіх інших кар'єр дорога йому була закрыта. Тяжко бідуючи матеріально й психологічно, стиснені втрех в одній малій кімнатці, вони все таки

дожили до другої війни з німцями. Під час німецької окупації вони записалися до «фольксдойче». Це давало їм мінімальне постачання харчів і палива, чого моя родина не мала. З льодової нашої квартири мати і я ходили відвідувати родину тьоті Марусі, грілися коло полум'я каміну, а коли нікого в кімнаті не було, я похапцем хапав зернинки пшениці, що сушилися над вогнем і ковтав їх. Ми були голодні, і я не міг себе стримати. Німці брали чоловіків-фольксдойче до свого війська, але Серьожа був від цього забезпечений, бо він мав епілепсію. Коли німці відступали, вони вивезли «фольксдойче» — на захід, їх спершу до Лодзі, потім до Познані, далі в якесь село на південному заході Німеччини, що після розпаду німецької держави увійшло до французької зони. Однієї ночі до них там з'явилася советська репатріяційна група, і їх вивезли примусово до радянського табору десь коло Берліну. Тьотя Маруся ухитрилася переслати матері кимсь записочку, написану вже для радянської цензури, де говорилося про те, з яким ентузіазмом вони повертатимуться на батьківщину. Більше ніколи не було вісток ні від них ні про них. Можна не сумніватися, що вони були знищені й України ніколи не побачили. Я бачив у цьому Немезиду, що покарала їх за запис у німці (хоч і користався з їхнього тепла і зерна). Українців скупчували по таборах, і там був можливий опір репатріяції. Привілейовані «німці» жили приватно, і там їх виловлювали, як тварину, що втрапила однією лапою до пастки. Знищення цієї родини забрало двадцять п'ять років, але воно було здійснене, хоч і різними способами.

Дядя Володя до революції був урядовцем харківської міської управи. Не знаю, що саме він там робив, але це не була дуже висока посада, бо за радянського режиму його не переслідували й навіть давали якусь маленьку пенсію. Він, як пізніше Серьожа, одружився з жінкою з «простих», вони мали двох синів і дочку і жили на Москалівці, себто поза «аристократичною» частиною Харкова. Слайда моєї пам'яті: вінчання дочки Люсі в церкві, шафери тримають важкі вінці над головами Люсі й молодого, у них тремтять від довгого піднесення руки, і я, малий, думаю, що буде якщо вони вронять ці вінці на голови пошлюблюваних. Це було в моєму житті перше і останнє церковне вінчання. Люся скоро померла. Двох синів, ще безвусими молодиками, забрали на фронт, вони обоє скоро один по одному були тяжко поранені і в тяжких муках померли в шпиталі. Від них лишилися були тільки фотографії. Незабаром померла і дружина дяді Володі (яку ми називали Мар'я Іллінішна, так пошанно саме через те, що вона була з «простих»). Він лишився сам на довгі роки. Приходив до нас десь раз на місяць, сидів край столу на кухні і пив чай, що йому давала мати. Я його не любив — довгасте обличчя, червоний прямий ніс — медерівський ніс, що і я маю, — брак зацікавлення культурою. Я його зневажав зневагою жевжика, який думає, що світ для молодих і старі в ньому не потрібні. Дядя Володя помер десь у тридцятих роках. Це був кінець усієї його родини.

Доля жінки визначалася тоді тим, з ким вона вийшла заміж. Тьотя Ньюся

одружилася з Кривцовим. Він мав свій маєток на Полтавщині, Машівку. Старий Кривцов мав репутацію людини гарячої, нестриманої, самодура. Один з синів, Володя, збунтувався проти батька. Його вважали за авантюриста. У Парижі він одружився з французкою Сесілью. Про неї моя мати казала, що вона була найобмеженіша й найбалакучіша жінка з тих, що мати будь-коли спіткала. Сесіль балакала, звичайно, по-французьки. Вона вчила мене французької мови й читала зі мною «*Les malheurs de petite Sophie*» графині де Сєнюр-Ростопчиної і дві книжки Ектора Мальо «*En famille*» і «*Sans famille*» в золотих з червоним оправах. Можу собі уявити, як могла Сесіль почувати себе, захоплена в вир російської дикої революції, проти якої цільйотина Марата й Робесп'єра виглядала високоцивілізованою іграшкою. Зрештою, я не певний, чи Сесіль багато знала про Марата й Робесп'єра. Керувати маєтком Кривцов доручив другому синові Льоні. Його вважали за ідеал доброти, казали, що він добре жив із селянами і дуже потерпав від батькової важкої вдачі. Революція маєток забрала. Не знаю, чи Кривцов помер своєю смертю, чи потрапив на конвеєр червоного терору. Діти загинули або розсіялися (дочка Ліда опинилася в Парижі), тьотя Нюся доживала віку самотньо в Полтаві на більш ніж скромну пенсію, зрідка приходили листи від неї до матері, писані старечою непевною рукою, з чимраз розхитанішими літерами. Далі припинилися. Я її не знав або забув. Тьотя Надя вийшла заміж за Зіновія Носова, народився син Анатолій. Вдруге тьотя Надя одружилася з підприємцем із Сибіру Михайлом Тарановим. З чотирьох дітей Коля був в армії Денікіна і кінчив шахтарем у Бельгії. Наймолодший, Павлуша, якось потрапив до Колчака, і там і слід його завівся. Дві дочки були найближчі до власне моєї родини. В роки війни й перші роки революції Люся жила з нами, пізніше переїхала до Києва, де одружилася. Друга війна з німцями привела її, незанимаючи мені шляхами, до Америки. Правдоподібно, її з родиною спровадив професор Юрій Вернадський, що викладав у Єйльському університеті. Тому Старицькі (прізвище її чоловіка) оселилися в Нью-Гейвені. Часом вона мене відвідувала в Нью-Йорку, і я запрошував її до Метрополітальної опери. Холодна, розрахована, в молоді роки красива, але трохи зневажлива до людей, Люся довго лишалася неодружена, а зрештою одружилася з інженером без будь-яких розумових зацікавлень, якого вона зневажала. Її батько був при ній до самої своєї смерті, хворого вона тримала його в передпокої, злі язички казали — як собаку. Люся була серед моїх перших учительок французької мови. Зовсім інша була її сестра Ольга, повна пристрасти, охоча до авантур. Такою авантюрою був її перший шлюб з росіянином-офіцером Жуковим, а до певної міри і другий з адромом Миколою Прісецьким, фантазером і тим, що в російській літературі звався «лишний человек». У цьому другому шлюбі вона жила в Лубнях, потім на дослідній станції Сагайдак на Херсонщині. Після смерті другого чоловіка вона оселилася в Святошині під Києвом. До Олі ми їздили давніш на кілька тижнів літом до Лубень, потім я їздив у Сагайдак, звідки ми разом

подорожували до Херсону і на пароплаві, яким еспанські ліві платили СРСР за зброю, — до Одеси, відвідував я її і в Святошині. Оля була єдина в нашій родині, що мала ліві погляди. Комуністкою вона не була, але ні до білих, ні до «петлюрівців» не пішла б. Коли за короткий час, що я був у Києві 1943 року, в дорозі з Харкова далі на захід, я пробував її розшукати, мені сказано, що її забрало цестапо. Не знаю, чи вона була зв'язана з радянськими партизанами, але не здивувався б, якби це було так. Так чи так, відтоді я нічого про неї не чув. Оля мала і українські симпатії, але переважно етнографічного порядку. Пригадую її в українському народному вбранні. З усіх моїх двоюрідних братів і сестер Оля була та, що стояла ближче до мене, ніж хто інший. За винятком Анатолія Носова, що в моєму житті відіграв ролю вирішальну, може, сам того не знаючи. Про це далі докладніше, а тут лише те з його біографії, що мені відоме. Він був єдиним у всьому роду, що став науковцем. Учень Федора Вовка, він став етнографом-антропологом. Перед 1914 роком він провів якийсь час в антропологічній експедиції в Сербії і дуже захоплювався цим народом, вважаючи сербів за винятково чесних і порядних. По революції він працював у київській Академії Наук, де завідував антропологічним кабінетом. В її виданнях він опублікував чимало праць. Ми зустрічалися з ним у Лубнях, куди ми і він приїздили літом до кухні Ольги на відпочинок. У протилежність Олі він був гостро критичний до радянської системи. Пригадую, коли ми виходили на прогулянку до приміського гаю, де корови полишали свої сліди, він казав:

— Обережно, не вступаєте до... — тут він робив павзу і закінчував: — ...до партії.

Ув'язнений під час масових арештів української інтелігенції, зокрема зв'язаної з Академією Наук, під час процесу СВУ він був засуджений до примусової праці, яку відбував на будові Біломорського каналу, а потім «Московського моря». Закінчивши термін, він не дістав дозволу повернутися на Україну. Він оселився в Ялті (Крим тоді ще не був «подарований» Україні), де працював у етнографічному музеї в кол. палаці еміра бухарського. Наречений моєї сестри Віри, він часто бував у нас десь 1923 р. Після смерті Віри він одружився з дочкою завідувача гурзуфського будинку відпочинку для науковців (де пізніше і я бував) Шарого. Вона не зрадила його під час його довгого арешту й заслання і виховувала йому надзвичайно милого й швидкодумного сина. Коли почалася евакуація Криму під час німецького наступу, разом з іншими «неблагонадійними» Толю з родиною навантажили на спеціальний пароплав. Свій людський вантаж цей пароплав ніколи нікуди не довів.

Крім дяді Васи і дяді Володі, крім тіток Нюсі й Наді, мати мала ще брата Петра. Але з ним його брати й сестри не підтримували жадних зв'язків. Уважалося, що він зробив занадто добру кар'єру й пішов на такі послуги царському режимові, за які його не можна було шанувати. Він був комендантом міста Києва і відзначався

активним переслідуванням революціонерів і опозиціонерів. Петро Медер, дядя Петя, був у роду постаттю одіозною. Скільки він мав дітей і яка доля їх спіткала, мені невідомо. Казали, що його розстріляно скоро після жовтневої революції.

Це один з парадоксів матиного роду. Ніхто з шістьох братів і сестер і їхніх дружин не був революціонером, усі мирно існували в рамках царського режиму. Чоловіки всі робили поступово кар'єру, і це не вважалося ганебним. Відповідно серед їхніх дітей більшість була ближче чи далше пов'язана з білим російським рухом, за винятком Толі і мене, що пішли українським рiчищем, і Олі, що хилилася дещо лівіше. Але служити режимові в переслідуванні інакодумців і революціонерів, співпрацювати з жандармами, — на це дивилися як на збещення. І коли прийшла вістка про лютневу революцію і про зречення царя, не було кінця захватові, і сльози радості стікали по обличчю моєї матері, дружини чесного царського служачи, що все життя ревно й сумлінно розбудовував армію його величності.

Нема жадних підстав сумніватися в чесності служби всіх моїх і батька дядів, але безсумнівне те, що вони це робили в доброму сумлінні і з чистою совістю і що це щиро сполучалося з зневагою до тих, хто прислужувався й вислужувався. А для себе їхнім ідеалом не було стати багатим і знатним, а тільки забезпечити собі матеріальний достаток. Це була ідеологія, типова система поглядів, спрямовані на перехід із, як ми тепер сказали б, нижчої середньої кляси до вищої, але й далі середньої кляси.

А втім у засудженні дяді Петі могли бути й побічні мотиви. Мимохідь кинені, доводилося мені чути завваги про те, що він був занадто гордий, що ставився із зневагою до своїх родичів, які лишилися позаду. Може, до ідеологічного комплексу бідних, але чесних підсвідомо домішувалося й трохи заздрости до успішного? Може, ідеал середньої кляси якоюсь мірою визначався й неможливістю сягнути до вищої? Хто знає, людська душа ніколи не простолінійна, і, здавалося б, найнесполучніші почуття, можуть нашаровуватися одне на одне, навіть коли вони зовсім суперечні.

Але тут, після всіх цих скупих описів життєвої долі людей з покоління матері та його, цього покоління, дітей, слід повернутися до того, чим цей розділ починався: про розшматованість роду в роки війни й революції. Старше покоління, за винятком дяді Петі, та, може, ще мого батька не скінчило своє життя мвалтовно, всі дожили свого природного кінця. Але всі вони були вибиті зі своєї життєвої колії, всі померли в злиднях, утративши свої надбання. Що їх не знищив радянський терор, пояснюється тим, що ніхто з них не дістався на високі щаблі. Але діти мусіли заплатити ціну за гріхи батьків. Усіх їх знищено, у війні або в терорі, а кого не знищено, мусів покинути батьківщину. Після другої війни з німцями на Україні з численного роду не лишилося нікого. Чи це була доля старої середньої службової кляси взагалі, чи так склалося в моєму роді — на це хай відповідять історики й

соціологи. Якщо вони спроможні. Катаклізми історії прокочуються над людськими долями дуже конкретно й дуже індивідуально, але статистика може вирівняти ці суто індивідуальні — і які ж по-людському болючі — долі в просте цифрове узагальнення.

* * *

Дитина пізнього віку своєї матері, яка мало не заплатила життям за моє народження і яку, як і мене, врятувала тільки хірургія, я не був у перші місяці свого на-світі-перебування вигодуваний матір'ю. Вона не мала молока в грудях, і мені знайшли мамку. Невдячний, я не пам'ятаю, а може й ніколи не знав її прізвища. У родині її звали завжди Саша. Моєю молочною сестрою була її донька Наташа. Саша жила в селі Руські Тишки за кілька верстов (кілометрів тоді ще в державі Миколи II не знали). Слобожанщина мала українські села і російські, і людність їх ніколи не змішувалася. У Тишках я ніколи не був, але з того, що чув, виходить, що це було одне велике село, але воно складалося з двох зовсім окремих половин, Руських Тишків і Черкаських. Українськими були саме Черкаські, Саша походила з Руських. Пізніше Остап Вишня писав, що він вислав свою мову з цицьки матері. У моєму випадку з цицьки мамчиної я вислати українську мову аж ніяк не вмів. Але коли я тепер дивлюся на фотографію Саші зі мною на руках, мені виглядає, що її антропологічний тип був мішаний. Ніс і губи виглядають на російські чи навіть фінські, але брови шнурочком, як написав би Нечуй-Левицький, і вогники задержуваті в очах зовсім як в українських дівчат. Сашу взяли до міста, одягли поміському, включно з зимовим пальтом і рукавичками, але свою хустку вона не зрадила і на міський капелюх не поміняла. Як оповідала мати, Саша дуже до мене прив'язалася і не робила різниці між мною й своєю рідною дочкою. Переїзд до Польщі збігся в часі з моїм переходом на страву дорослих, і Сашу лишили в її Тишках. Але, коли ми повернулися 1914 року, мати розшукала Сашу знов. Вона вже не жила з нами, але приходила час від часу, приносячи нам сільські харчі, — молоко, того ж дня від корови, яйця, — і трохи допомагала матері в господарстві, особливо перед Великоднем і Різдвом. Для Саші мати була пані *par excellence*, бариня, і вона не називала матір інакше як **бариня**. Після революції це могли почути сусіди, і це було просто небезпечно. Мати читала їй нотації, але Саші не було легко позбутися звички. Часом Саша тепер приходила з Наташею, і я радо з нею грав і борюкався. Мабуть, тоді в обох нас, ще дітях, прокинулися перші, ще дитячі поштовхи сексуальності. Ми їх не розуміли, просто нам приємно було борюкатися, але мати помітила. Не знаю, чи вона щось казала Саші, але та перестала приводити Наташу. Був у них обох, Саші й Наташі, якийсь особливий запах, ніби теплого молока з-під корови. «Клясової свідомості», якої вимагав марксизм, у Саші зовсім не було. Правда, вона була неписьменна і вчитися читати не хотіла.

У Польщі мамки я, звичайно, вже не потребував, але мені взяли няньку. Її звали Аннушка, вона була білоруска. Бачу її на фотографії: чорна сукня до самої підлоги, на ній довгий білий фартух, вона дивиться на фотоапарат трохи зі страхом, трохи з пошаною. Вона стоїть перед ним, бо так пани наказали. Сама Ломжа була польська, але польської няньки моя родина не хотіла. Поляки були вороги, і вони цього не приховували. Пізніше мати оповідала, як у крамницях їй не хотіли відповідати на її російську мову, щоб робити закупи, вона мала брати з собою чоловіка. Військова уніформа наvertала польок на розуміння російської мови. Тепер я дивлюся на це з пошаною до поляків за дотримання національної гордості. Але для матері це був тільки дикий і незрозумілий фанатизм. У нашому домі нічого польського не було. Скільки пригадую, мати ніколи не хотіла навчитися хоч читати по-польськи, зовсім так, як Саша не хотіла вчитися читати взагалі. Товариство, що сходилося подеколи в домі, були офіцери, і поляків серед них не було. Вчащав до нас полковий священник Яроцький з дружиною. Хоч взагалі ставлення до духовенства було зневажливе, для нього робили виняток. Але все це було як у фортеці під час облоги або як в англійських залогах в Індії. Батько, судячи з його роману з «Зоською», очевидно, якісь польські контакти мав, але це було поза домом. Не знаю, як мати все таки навчилася якихось польських куплетів — чи вона таки побувала в Варшаві в якомусь польському кабаре, — чи це був офіцерський фолкльор, що мав на оці показати, які примітивні були поляки? Ось зразок:

Mama sik gniewa, rękami macha,
A ja sik ńmiejk, chi-chi, cha-cha-cha!
Pyjdk do okna, zotnk firanki,
Pyjdk do szafy, rozbijk szklanki...

А от ближче до армійської тематики й проблематики:

Z tamtej strony Wisiy kNepala sik wrona.
Pan porucznik myłlai, ĩe to jego ĩona.
Ach, nie, panie poruczniku, to nie jest pacska ĩona,
A to jest tylko wrona!

Так починався розкладовий вплив польської культури на переможне російське військо. І так та культура виглядала в очах приналежних до війська.

Мабуть, моя мати не довірила б мене польській няньці. І чи пішла б польська нянька до родини офіцера російського війська?

А догляду я потребував. Пізня й неплянована дитина, несподіваний Божий дар, перший рік чи два після народження я був хворобливий, особливо дошкуляла золотуха з її висипами на шкірі, з запаленням лімфатичних вузлів. Згодом золотуха минула, але репутація хворобливої дитини лишалася, так дивилися на мене в родині, так дивився і я сам на себе. У матері лікарські застереження й поради

накладалися на комплекс попередніх утрат дітей, на патологію мого народження. Особливо боялися можливої шкарлятини або дифтериту, які одначе мене обминули. Звичайний кір або вітряна віспа викликали острах ускладнень, і всі можливі запобіжні засоби практиковано в таких випадках. Не диво, що я був боязкою дитиною. Не тільки щодо хвороб. Може, до яких десятих років я ні за що в світі не хотів, ідучи з матір'ю або сестрою Вірою, посуватися сам і жадав, щоб мені дозволили тримати супутницю за руку. Не скажу, щоб я боявся чогось конкретного. Просто світ був занадто широкий для мене, я був занадто малий як на світ, але, ведений дорослими, я не відповідав за наслідки.

З моїх страхів мене вилікував кузен Толя. Чувши вислови побоювання щодо мене, він окинув мене оком і сказав:

— Нічого не станеться. У нього широка кістка. Він матиме довге життя.

Толію я вже тоді шанував. Він був єдиний учений на всю родину і тримався завжди спокійно і статечно. Зрештою, його передбачення здійснилося, хоч хвороби тьмарили потім моє юнацтво, про що далі.

Десять років стався мій перший бунт. Він почався з відкинення мого імени. Мене охрестили Георгієм, а звали, малим, Жоржик. Тоді я не вмів вимовити ні *ж*, ні *р*, і в моїх устах Жоржик перетворився на Зьозю. Кличка прищепилася, і так мене в родині звали, спершу жартома, потім повсякчас. Такий надмір ніжності мені докучав, особливо тоді, коли я вже опанував спершу *ж*, а потім, не без свідомого зусилля, і *р*. (Але я довго не міг вимовити твердого *л*, кажучи замість нього губогубне *в*. І досі не знаю, чи це не був польський вплив, — але як, коли не було контактів з поляками? Таж така вимова не могла носитися в повітрі, не було на неї спеціального вірусу. Чи так вимовляла Аннушка, і я навчився від неї?). Тоді я заявив, що більше на Зьозю не відповідатиму, бо я вже великий, а це робить мене незаслужено малим. Але я не хотів і бути Жоржем. Тут уже, мабуть, говорив і патріотизм перших років війни з німцями. Французи, правда, були союзники, але все таки краще було мати слов'янське ім'я. Так я став Юрій. Це ім'я було ще й тим добре, що в ньому було *р*, і я його вмів вимовити. Коло того самого часу, нагадаю, мій батько з Володимира Карловича став Володимир Юрійович. Гармонія поколінь.

Другий прояв моєї нової незалежності було те, що я зажадав, щоб мені пошили військову сіру шинелю, офіцерську, купили картуз з кокардою і причепили збоку шаблю, хай іграшкову. Так я виходив на вулицю. Була й іграшкова рушниця. З нею по вулицях я не ходив, але зфотографувався з нею. Це був перший і останній у мене вибух мілітаризму. Він тривав до 1919 року, коли був асоційований з наступом армії Денікіна. Але коли армію Денікіна розбито і Харків окупували більшовики, показуватися в офіцерській шинелі стало неможливо. Припинення мого «мілітаризму», либонь, єдине, за що я вдячний більшовикам.

Крім цих двох бунтів, як на масштаби мого дитячого світу, великих і

визначальних, бувало ще багато малих, з приводу різних дрібниць. Тут треба віддати належне моїй матері. Хоч як несамовито вона була до мене прив'язана, хоч як мене доглядала й пестила — досить поглянути на мої фотографії з тих часів, то в оксамитовому чорному костюмчику й білих черевичках, то в кокетливому білому з вишиваним коміром і крайками, — але вона знала, що таке дисципліна (мабуть, ще з її інститутського виховання, з перших років бідкування після одруження), і привчала мене до неї. Я був люблений, пещений, але не розбещений, і почуття обов'язку відтоді ввійшло міцно в мою свідомість і живе там досі. Мої малі бунти були приводжувані до капітуляції, звичайно, моєї, або до кари. Але кара тяж, характеристично, полягала в капітуляції. Мене ніколи не бито, ніколи не вдарено. Не ставлено в кут, обличчям до стіни. Карою було — мене садовили на стілець, пам'ятаю, він стояв між двома шафами. Мені казано, що я мусів, сидячи, продумати свою поведінку, і, коли зрозумів її хибність, маю піти до матері й сказати їй про це. Тоді мене відпускали робити, що я хотів. Не знаю, чи ця система зламування волі була найкращим виховним заходом. Не знаю, чи це було тільки вихованням, а чи також конфліктом двох воľ, двобоєм двох упертостей. Під покришкою дисципліни й стриманости в моїй матері ховався сильний темперамент, я не належав до дуже покірливих, на стільці я часом висиджував цілий день, але звичайно я мусів підпорядкуватися. Я був малий, а в світі панували дорослі. Окрім того, за цим змаганням темпераментів ховалася й взаємна любов, я міг цього не усвідомлювати, але десь у глибині не міг не відчувати. Хоч, Боже, як я ненавидів матір у ті години сидіння на стільці покари!

Був у цьому і ще один аспект. Не-биття мало виховувати в мені почуття власної гідности. Конфлікти заганялися в суто психологічне розв'язання. Але життя не обмежується на психологічних розв'язках. Воно не раз жорстоко б'є людину. До цього я з моїм вихованням не був підготований. І за це мусів розплачуватися, тим болючіше, що це були роки революції, коли до гідности людини не мають ніякого розуміння і коли індивід мусить підпорядковуватися велінням і хотінням маси, часом напівдикої й розлюченої, часом досконалої в своїй жорстокості. Приборкання індивіда, неминуче в кожному суспільстві, тут виявлялося в своїй первісній не замаскованій умовностями формі. Зрештою так приборкувано не тільки мене, а і — може ще лютіше й страшніше — мою матір, про що далі. Мої з нею конфлікти любови-бунту не припинилися ніколи, доки вона жила. Але поруч вирости в нові розміри і обсяг конфлікти ніжношкірої людини-особистости з тими грубошкірими масами, яких революція винесла на поверхню життя.

З дитячих років я не пригадую ніяких товаришів. Виглядає так, що все моє життя відбувалося в родині, *en famille*. Перших товаришів я зустрів у початковій школі, але я нікого з них не пригадую, знак, що тоді ніяких поважних конфліктів не сталося. Мабуть, так було через особливий характер школи. Це була приватна школа Євгенії Помпеївни Дружкової на Мироносицькому (пізніше

Раднаркомівському) провулку, 4. Школа Дружкової вважалася чи не за найкращу в Харкові. Природно, вона не була дешева. Зате діти там були відгороджені від того, що називалося поганими впливами. Мабуть, тому й не запам'ятався ніхто з товаришів. Там закладено основи мого письма, з непохиленими, прямими літерами, там приділяли увагу мистецькому вихованню. Я ніколи не мав здібностей до малювання, але мій архітвір мав успіх: з глини я виліпив паску й великодні яйця, вони були потім пофарбовані, стояли вони на зеленій траві, яйця були різних кольорів — і ця нехитра штучка викликала загальне захоплення. Цей мій єдиний за все життя «мистецький твір» зберігався в родині до самої втечі з Харкова 1943 року.

Однаке навіть з ідилічного затишку школи Дружкової не можу не згадати мого першого позародинного конфлікту. Стався він з самою власницею й директоркою школи, Євгенією Помпеївною, росіянкою, як ми тоді казали, кацапкою десь чи не з Курщини чи Вороніжчини, з її кирпатим носом на кирпатовому обличчі й безліччю зморщок, хоч дуже старою вона не була. Був у школі якийсь обід для директорки разом з батьками й учнями, мабуть кращими учнями. Розмова точилася по-французьки. Мені треба було соли. Сіль стояла коло Євгенії Помпеївни. Я звернувся до неї: *Je t'en prie...* Я був добре вихований хлопчик, і я хотів бути дуже ввічливий. Але дружний регіт почувся в відповідь на мої слова. Порушуючи всі норми доброї поведінки, я звернувся до директорки школи на ти. Французької мови я перед тим учився переважно від матері і від Сесіль, дружини Володі Кривцова. Вони навчили мене казати *je t'en prie*, я зметиковав, що це відповідало російському **пожалуйста** і тепер застосував цей переклад до Євгенії Помпеївни, замість *je vous prie*. Сміх був не тільки дружний, але кінець-кінцем і дружній, — та для мене це була мало не катастрофічна поразка на моєму ранньому спітканні з позародинним, широким світом. Я впізнав, що там були інші закони. Безневинний епізод глибоко вривався в свідомість і в пам'ять. За ним мали йти інші, багато інших, спершу в гімназії, потім у пореволюційній дійсності.

Та перше, ніж до них переходити, хочу підкреслити ще дві риси мого раннього життя в родині. Один уже був тут згаданий, але його варт поновити в пам'яті. Коли говоримо про товариство офіцерів середнього рангу та їхніх родин з невеличкою (дядя Володя) домішкою середніх урядовців і з невеличкою домішкою поміщиків (тьотя Нюся), уявляємо собі звичайно малокультурне оточення, де передають плітки про своїх ближніх, і про ціни, і про своїх дітей. Це було не зовсім так у моїй родині дитячих років. Певна річ, вона не була в передових лавах культурних діячів, не думаю, щоб вона цікавилася глибоко тими течіями в мистецтві й філософії, що тоді законювалися й торували собі шлях нерідко в обставинах палких дискусій або й скандалів. Не було там розмов про богошукання й богобудування, про акмеїзм, а вже й поготів про футуризм, ледве чи знали тут багато про Андрея Белого чи Вячеслава Іванова, про Гумільова або Хлебнікова, про Чурляніса (як тоді

вимовляли це ім'я) чи Ларіонова. Але книжок у родині було багато, і символізм у його загальновідоміших аспектах не був незнаний. А вже класики російські й західні були тут майже членами родини. Велика в цьому заслуга «Нивы». Цей типовий «журнал для родини» не належав до культурного авангарду, але він робив велику справу тим, що кожного року видавав збірку творів одного з російських і західних письменників і висилав ці збірки невеликими випусками кожного місяця своїм передплатникам за неймовірно низьку ціну. Були це не тільки класики, а й сучасники — такі, як Бунін, Купрін, Леонід Андрєєв, Оскар Вайлд, Метерлінк, Ростан... Окремо висилалися потім оправи, випуски поєднували в скромні, але пристойного вигляду томи. Родинна «Нива» не цуралася в цій добрій справі ні творів, близьких до атеїзму, як от «Жизнь Василя Фивейского» Андрєєва, ні революційних, як його ж таки «Рассказ о семи повешенных», ні еротичних, як «Яма» Купріна або й «Саломея» Вайлда. І ці твори в моїй родині не просто склалися, їх читали. У десять років я вже читав «Ромео і Джульєтту» Шекспіра і на заввагу матері, що я не міг її розуміти, гордовито відповідав, що мені абсолютно все ясно. Певно, рацію мала мати, але це не значить, що це читання пішло на марне.

Передплачувано не тільки «Ниву», а і «Пробуждение». Першу заради додатків, друге — бо там було багато репродукцій малярства й скульптури, репродукцій доброї якості. Добиралися ці ілюстрації, беручи справу естетично, досить консервативно — академізм, паризький Сальон, поміркований символізм. Але передвижницький реалізм для «Пробуждения» був уже перейденим етапом. Передплачувано й дитячі журнали — для мене — «Светлячок», «Задумшевное слово». «Мурзилка» був занадто простацьким.

І мати, і Лена, і Віра грали на фортепіані. Мав навчитися і я, перешкодила революція. Грали не професійно, «для себе», але музика була не чужа в домі. Пригадую розмову про Скрябіна в зв'язку з його смертю, хоч і не думаю, що твори його були в родинному обігу. Але Шуберт і Чайковський були «своїми». Мати співала багато арій з опер, співала знов «для себе», але арії з «Фавста» або «Євгена Онеґіна» я чув довго перед тим, як потрапив до оперного театру. Знала вона і багато романсів серйозної музики і циганських, не цуралася й оперети.

У перші роки по революції, коли припинилися всі грошові надходження, а мати й сестра Віра ще не стали на працю в радянській системі, не стали коліщатками в новому режимі сірости й безособовості, кілька років родина жила з продажу численних книжок і нот, збираних роками, збираних з любов'ю і розумінням. Продавано їх з болем, але не було ради. Зрештою, в новій, «ущільненій» квартирі не було місця для фортепіана, не було місця й для книжок, а ноти взагалі були ні до чого.

Остання згадка з догімназійних років належить літнім виїздам на Лубенщину до маєтку Сокальського. Це був дрібний поміщик, він потребував грошей і тому

приймав «дачників». Туди приїздила наша родина, коли не помиляюся, бували там і кузен Толя Носів, і кузина Оля, тоді Жукова. Літування в Сокальського пам'ятне не тільки тим, що це був не брудний, закурений Харків, а природа, чий чар посилювала людська рука — маю на думці сад коло дому (слайд пам'яті, але не зоровий, а нюховий: вечорами по заході сонця солодко-п'яний запах матіюли й пахучого тютюну), а й тим, що це був мій перший контакт з українським селом. Товаришем моїх ігор був Сергійко, син куховарки Мотрони. Він не наважувався піднести руку на панського сина, і я з цього користався. Пригадую, як Мотрона скаржилася моїй матері:

— Панич побили Сергійка!

Не думаю, щоб було це дуже поважно, бо і хлопець я був хирлявий, і садистичних нахилів не виявляв, але це був вилім з домашньої й шкільної дисципліни, і з цього я користався. Відчуття соціальних противенств і моєї панськості в мене не було, а коли Сергій не боронився, — це, на мою думку, було фактом особистим, а не соціальним.

Так само те, що Сергійко, та й інші говорили по-українськи, мене не штовхало до аналізу національних проблем. Я говорю так, бо я з міста; він інакше, бо він з села, яка різниця! А все таки це був мій перший прямий і тривалий контакт з українською стихією, і з цього згодом виросло багато в моєму житті. Зрештою, мені було сім до дев'яти років, і Бог створив мене тим, чим я був. А був я панською — дрібнопанською — дитиною.

Шістдесят років пізніше в спогадах мого доброго приятеля Івана Кошелівця я прочитав чудовий опис запахів українського села, як вони закарбувалися в пам'яті Івана Максимовича. Не можу утриматися, щоб не зацитувати: *«Пейзажі мого дитинства пахли чебрецями, заячим канупером, густим, аж чадним духом стиглого збіжжя, скошеною травою, прив'ялою на гарячому сонці, і свіжим сіном у клуні, і димом з картопляної гудини пізньої осені, коли в гарячому приску випікається картопля, ... (і) запахом... махоркового диму»*. Так, напевне, пригадував запахи свого дитинства Сергійко, якщо він не загинув у колотнечі революції й терору. Але це були запахи селянської дитини. У моїх панували пахощі з клюмб у маєтку Сокальського — матіюли, кручених паничів, тютюнів. Махорки там і близько не було. Моя ближча родина ніколи не мала власності на селі (як і в місті), але, сам того не знаючи, малий «паничик» стояв по інший бік соціального вододілу.

Інший, позародинний світ уперше відкрився мені в гімназії. Було це, мабуть, 1917 року. У родині рік цей відкривався сльозами радості на матеріному обличчі, коли сталася лютнева революція й цар зрікся престолу, — так, навіть у роду вірних служак цар був зненавиджений, революція була вітана, і надії на всеросійську демократію були загальні. Середина року була прожита під знаком тривоги, — мовляв, шириться розпад, анархія, безвідповідальність, розпадається армія,

солдати, що не віддають офіцерам честь, що мають свої організації й можуть не слухатися офіцерів, — це вже не солдати. Вістка про жовтневу революцію в Росії занурювала в найгірші передчуття, наближався кінець світу, сльози, тепер сльози розпачу не можна було стримати, єдина надія лишалася на установчі збори, але вона зникла теж, коли установчі збори розігнано. Це — тло, але мені було дев'ять років, я мало розумів, що діялося, і для мене вступ до гімназії був куди важливішою подією.

Це була третя харківська державна, — як тоді казали, — казенна гімназія. Я діставав сірий формений одяг, кашкет із знаком гімназії, чорний пояс з двоголовим орлом на пряжці і цифрою 3. Гімназія була близько від нашого будинку «Саламандра», на тихій і недовгій вулиці Гоголя, що з'єднувала Театральний і Мироносицький майдани. Гімназія займала майже весь західний бік вулиці, на східньому був польський костел, а на південному розі німецька, як ми казали, кірка. В дійсності, звичайно, вони були не національні, а віросповідні — католицький і протестантська. Над дверима костелу був висічений у камені напис *Deo omnipotenti*, над дверима кірки цитата з Лютерового гімну *Die feste Burg ist unser Gott*. Пізніше, в радянські роки, коли ксендза і пастора заарештували, а церкви закрили, я відчув, що це був кінець харківського поміркованого космополітизму. Провінційний, запорошений, брудний мій Харків усе таки мав хай обмежені зв'язки з зовнішнім світом, мав мініатюрні колонії, німців, поляків, ще менші французів, бельгійців (про власників фабрик і заводів уже була тут мова). Усі вони були обрубані з утвердженням радянського режиму, тільки чимраз ширше відчинялася брама до Росії. Власне, не брама, а відсутність муру.

Я ніколи не знав, чому мене віддано до казенної, а не приватної гімназії. Тому що вона була найближча? Чи тому, що вже можна було передбачити, що батькове утримання буде під загрозою й революція скине родину на найнижчий матеріальний рівень? Старші сестри теж училися в державних гімназіях, але тоді платня, що діставав батько, була справді надто скромна, щоб могли оплачувати приватну гімназію. Зрештою, моя третя хлоп'яча державна гімназія мала добру репутацію. Вважалося, що вона наймала добрих учителів і добре готувала до університету. А ніхто не ставив під сумнів, що я мав учитися в гімназії, щоб потім вступити до університету. Рід службовців, що переростали на інтелігенцію, бачив своїх дітей, зокрема хлопців, як стовідсоткових інтелігентів.

У приватній гімназії моє оточення напевне було б вищого суспільного рівня. Але і в державній гімназії я не зустрів дітей робітників і селян, як не знайшов і нащадків аристократичних родин або великих капіталістів. Формально і ті і ті могли б посилати своїх дітей до такої школи, але в передреволюційному суспільстві кожний знав своє місце, і родини, репрезентовані в моїй гімназії, були або службовські або середньо-підприємницькі. Моїм найближчим товаришем став Юра Петровський, син мирового судді з Ростова-над-Доном, така ж *schöne Seele*, як

я сам. Моїм ідеалом зробився Валя Єлецький, син нашого ж таки вчителя математики і того, що звалося клясний наставник, — той з учителів, що приділявся до однієї кляси, щоб наглядати за учнями, мати справу з їхніми батьками, бути в обох випадках дорадником. Старшого Єлецького звали Марк Самойлович, він був з євреїв-вихрестів. З ним були зв'язані роки мого перебування в підлітках, і з ним ми ще зустрінемося на сторінках цих спогадів. Валя, Єлецький-син, став моїм ідеалом через те, що відзначався швидким мисленням і орієнтацією, давав учителям відповіді скорі, правильні і з самостійною думкою, був сміливий і мужній, але стриманий, без властивого багатьом хлопцям того віку забияцтва. Він був у клясі першим учнем, не мавши комплексу першого учня, це давалося йому само, без зусиль. Багато уваги на мене він не звертав. Я б радо став його приятелем, але цього не сталося.

До речі, про євреїв-вихрестів. Марк Самойлович був одним з них. Другого я зустрів геть пізніше, уже в студентські роки, і він зробився моїм головним учителем у мовознавстві. Це був Леонід Арсенійович Булаховський, охрестився ще його батько, годинникар. Про нього, сина, буде багато мови далі. Тут тільки скажу, що за моїм враженням переслідування євреїв у царській Росії не було расове. Воно було виявом намагання знищуватися всяку *іншість*. Охрестившись, євреї переставали бути іншим, і йому відкривалася дорога до середніх класів суспільства.

Але назад, до моєї першої кляси гімназії. З загального суспільного рівня середньокласності ніхто не вибивався вгору, і тільки один був незаперечно вниз. Це був Досєв. Його зраджувала мова, але також і манери. Він не вмів як слід привітатися й попрощатися, і його російська мова сприймалася як вульгарна. Він дістав прізвисько «Досєя Івановна Шишнадцять». Бо так він вимовляв числівник шістнадцять. І це було його суспільним присудом-вироком. Ледве чи він дійшов би вищих класів гімназії, але через те, що гімназія припинила своє існування з утвердженням радянської влади, проблема ця для нього зникла. Що стало далі з нашим незграбним, опудалуватим-великим Досєвим, я не знаю. Чи він зробився парторгом на зразок товариша Портянка з оповідань Домонтовича? Чи може його батько провадив крамницю залізних виробів або артіль візників-ваньків, і його зліквідували як класово ворожий елемент? Факт той, що в нашій клясі він був самотній, і ніхто ним не цікавився, якщо це не було для глузування.

Так, отже, соціальне обличчя моєї кляси в гімназії не різнилося істотно від того, чим була моя родина. А все таки це було для мене щось зовсім відмінне. У родині я *був*, у клясу я мусів *увійти*. У родині я був *один*, тут я був один з *тридцятьох*. У родині мене любили, тут були до мене байдужі. Там я був щось, тут я був ніщо. У новому середовищі треба було самому визначити своє місце, проблема, якої не було вдома. Усе це означало струс у житті, переворот, злам, катастрофу.

У гімназійній клясі учні сиділи по двоє за партами. Парта складалася з лавки, а перед нею трохи похилого стола, під поверхнею якого було місце для книжок і

зошитів. Напередодні виконувалося домашнє завдання, ввечорї складалося потрібнї на другий день книжки й зошити, чорнильницю-неперевертачку й перо до так званого ранця, що його ношено поза плечима. Парту й місце за партою, напарника на партї кожний мав постійного на весь рїк. Парту й напарника можна було вибирати. Я вибрав другу спереду, а моїм напарником став Васюков, скромний і тихий хлопець, типовий «середняк», без виразного власного обличчя, але чесний і порядний. Це був мій перший крок, моє самовизначення в новому світі. Я не хотїв до останнього ряду, бо я мав намір серйозно вчитися, а там сидїли ті, хто збирався огинатися й ледарювати. Я не хотїв до переднього ряду, бо мене навчили бути скромним, і не випадало лїзти наперед. Я не вибрав на напарника блискучого учня на зразок Валї Єлецького, я не хотїв мати ним посміховище людське на зразок Досєва. Непомітний Васюков відповїдав моїм бажанням, хоч він нїколи не був моїм задушевним приятелем.

Психологічний парадокс полягав у тому, що, вибираючи друге місце і другий сорт напарника, я в глибинї душі був переконаний, що заслуговую на перше місце і на найблискучішого напарника, і не тільки я був у цьому переконаний, а і був певний, що, саме обравши такі самообмеження, я стану найпомітнішим, першим, що інші не зможуть не звернути на це уваги і що самі вони чи саме життя винесе мене на перше місце, що мої гідності будуть визнані, що світ скаже, що за скромністю ховається щось справді визначне. Коротко кажучи, що мене відкриють і визнають.

Самозрозуміло, цього не сталося нї в гімназійній класї, нї в житті взагалї. Законом життя — принаймні поза родиною — є прокладати собі шлях безоглядно, в випадку потреби топчучи інших. Хто цього не робить, того в кращому випадку усунуть з головного шляху, в гіршому розтопчуть. Комплекс другої партї, назвімо так цю систему поведінки і цю покручену психологію, нїкуди не веде, якщо його носій не стане на сковородинську позицію поза-світом-стояння. Але він був, як я сьогодні це бачу, природним наслідком мого виховання в родинї поза світом і раптового занурення в світ.

Комплекс другої партї лишився в менї на все життя. У радянські часи тут не було багато вибору. Я мав погане «соціальне походження», яке я мусїв приховувати, отже, не слїд було аж нїяк видїлятися, звертати на себе багато уваги. Зацікавлення в інших могло спонукати їх до копання в моїй біографії, а це було небезпечно. Зрештою, як потім виявилось, надміру активних взагалї забирали й нищили, навіть при ідеальному «соціальному походженні». Так, я довгі роки після закінчення освіти не йшов до аспірантури, я огинався, коли менї пропонували вступити до партії, я мало друкувався. Я працював добре, студенти мене не нелюбили, але я нїколи не лїз наперед. Тільки вже в останні роки перед початком війни 1941-го життя стало мене, мимо мого активного бажання, випихати на поверхню, і це в вересні того року привело мене під погляд НКВД, що могло б і мусїло б

закінчитися дуже погано.

Усі ці обставини не могли не посилювати в мені «комплекс другої партії». Але він не виник з побоювань, обережності й опортунізму, він утворився від першого доторку до позародинного світу. Радше навпаки, побоювання й обережність були раціоналізацією внутрішньо притаманного комплексу другої партії. Тому він лишився в мені ізімною і після мого виходу з радянської орбіти. Ось два-три приклади.

Коли 1945 року в знекровленій і вкрай виснаженій Німеччині постала спроба об'єднати позарадянських письменників і критиків у літературну організацію вибраних МУР, мистецький український рух, я мав усі підстави стати його головою. Ідея МУРу, правда, не належала мені. Вона постала з наміру Леоніда Полтави й Леоніда Лимана створити видимість літературної організації, щоб опанувати друкарню, яку вони вивезли з Пляуену, коли те місто мало перейти з американських рук у російські. Але вся концепція МУРу постала в мене, усю головну організаційну працю провів я. Та я не взявся бути головою. На цю роллю намовлено, після великих старань, Уласа Самчука, якого в вузьких колах друзів ми називали чеховським «свадебним генералом», звідки далі пішло, що поза очі ми звали його не Улас Олексійович, а Генерал Олексійович. Раціоналізацією цього відступу формально на другий плян було міркування, що я був тоді «совет», як казали в Галичині про тих, хто наїхав із «старої» радянської України, а старі емігранти й галичани мали б більше довіри до МУРу, коли на чолі його стоятиме не-«совет». У цьому була частка правди, але правда й те, що це недовіра можна було б подолати, а зрештою люди й так знали, хто що робить і чиєю дитиною був МУР. Другою, отже, часткою правди було те, що в мені панував комплекс другої партії.

У слов'янському відділі Колумбійського університету, де я викладав від 1954 року, після смерті професора Ернеста Сіммонса декан професор Пекам пропонував мені перебрати відділ у мої руки. Я відмовився, мотивуючи це для себе тим, що до обов'язків керівника відділу належить серед іншого безжально викидати викладачів і студентів, які не відповідають стандартам університету, а я не вважав себе за здатного на це. Це була правда. Але і тут у мені говорив комплекс другої партії. Наслідки моєї відмови були сумні. Поволі мене відсунено на дуже другорядну позицію, а потім взагалі скасовано, після мого відходу, мовознавчі студії. (Якщо в випадку МУРу поганих наслідків не було, то тільки тому, що з масовим виїздом української маси втікачів з Німеччини 1949 року МУР автоматично розсипався, як і багато інших емігрантських організацій).

Третій приклад. І тим часом останній. 1982 року я подав ідею, щоб Українська Академія Наук у США почала видання документальної серії «Джерела до новітньої історії України». Я накреслив плян видання, визначив його характер і тип, зорганізував перші томи. На редакторів запросив трьох своїх колег, чий імена

прикрашають кожний том видання. Я не включив себе. Комплекс другої парти говорив, що вони мене запросять бути бодай четвертим (бож з них ніхто не тільки нічого не редагував, а навіть ні одного тому не прочитав перед друком). Природна річ, ніхто і не порушив такого питання. Для майбутнього історика української науки я не маю найменшого зв'язку з цим виданням.

Ці приклади, а їх можна було б подавати куди більше, зовсім закономірні, і я виписую їх не для того, щоб когось обвинувачувати в затисканні моєї особи. Що ставалося — це закон життя і закон комплексу другої парти. До нього належить і його визначає той простий факт, що друга парта — ніколи не перша, а хто хоче бути на першій, мусить там сидати. Поразка — невід'ємний складник комплексу. Але, на потіху носіям цього комплексу, це поразка в особистому пляні. Добре діло все таки може бути зроблене і з позицій другої парти, і в моїх прикладах так сталося і у випадку МУРу і у випадку «Джерел». А другою потіхою може бути те, що комплекс другої парти, раз опанувавши людину, майже не піддається лікуванню. Він лишається в людині все її життя. І якщо вона в поодиноких випадках переборе його й висуне себе на перше місце, то від цього вона буде в душі мучитися більше, ніж від перебування на другій парті, коли робиться справа в масштабі першої.

І другий комплекс я виніс з моєї першої гімназійної кляси. Назв'я його комплексом Вичлінського. Вичлінський був моїм співучнем і, як Валя Єлецький, синком учителя тієї ж таки гімназії Марцеля Вичлінського, поляка, вчителя латинської мови. Учнем старшого Вичлінського я ніколи не був, бо латина мала починатися від третьої кляси, а до неї я ніколи не дійшов. Мабуть, у кожній хлоп'ячій групі буває заводіяка, навколо якого гуртуються слабші хлопці, що прагнуть мати «вождя». Група поділяється тоді на дві підгрупи — за того заводіяку й проти нього. Таким заводіякою, аматором і майстром бійки в нашій клясі був молодший Вичлінський, і кляса ділилася на тих, хто був «за нього» і «проти нього». За цим, природно, не ховалося жадної програми, хіба різниця темпераментів і стилю поведінки. Пригадую, якось у нас був у гостях Юра Петровський, і він або й я згадали про когось із кляси, що він був «за Вичлінського», мати стала розпитувати, що це значить, і ні Петровський, ні я не могли пояснити, хоч ми напевне знали й відчували, що інакше бути не може, що кожний мусить бути за Вичлінського або проти. Ясна річ, ми не належали до того «за».

Якось на перерві між лекціями, в коридорі я наткнувся на Вичлінського і якось не приховав свого до нього ставлення. Відповіддю був — не виправдання, не заперечення, не аргумент, не слова взагалі, а приголомшливий удар у пах, від якого я мало не втратив свідомість, мало не впав, зігнувся й не мав сили ворухнутися. Зрештою, ефект таких ударів загальновідомий, і мій досвід тут не мав нічого індивідуального. За кілька хвилин я від нього опритомнів. Але психологічний ефект лишився назавжди. Як я вже згадував, дома мене ніколи не

били. Між хлопцями я теж завжди уникав бійки, за винятком жартівливої, як було, приміром, з Наташею, Сашиною дочкою, або з Мотрониним Сергійком. Я був привчений доводити свій погляд логічними аргументами. Тут мене не тільки знокавтовано, тут мені показано, що слова й добрі почування — ніщо перед брутальною силою. Звичайно, істина давно відома, але кожний відкриває її для себе, і, в моїй безмірній наївності, я відкрив її тільки на десятому році життя. Я не аналізував тоді цієї події так, як бачу її тепер. Я бачу її як ствердження позірності цивілізованого думання й поведінки, як панування сили й підступності, як облудність моралі і безмежність людської злоби й підлості. Тоді я не міг цього висловити, але емоційно це було саме так. Як удар у соняшне сплетіння вражає вегетативну нервову систему, так удар Вичлінського зрушив мою підсвідомість. Тому він лишився впам'ятку на все моє життя.

Але я ніколи не навчився і не хотів навчитися діяти за комплексом Вичлінського. Я волів бути жертвою, аніж виконавцем. Однією з засад мого виховання, часто повторюваною матір'ю, було: не роби другому, чого не хочеш, щоб зробили тобі. Може, я не завжди дотримувався цієї максими в дрібницях, але у важливих речах, у речах життя чи смерті, болю й кривди, — так. Життя не раз ставило мене перед комплексом Вичлінського у вигляді безглузлого звірячого терору в Радянському Союзі, що нищив моїх друзів і загрожував мені, що вимагав від кожного нищити інших (хоч би в формі доносів і сексотства). І в огидній і аморальній кампанії на знищення за допомогою наклепу, яку вже в Америці провадив проти мене Роман Якобсон у протиприродній, здавалося, спілці з Іваном Білодідом у Києві, — теж діяв той самий комплекс Вичлінського, до якого я включаю, з одного боку, бестіальність нападника, з другого — неможливість відплати або огиду до неї з боку жертви.

Комплекс другої партії і комплекс Вичлінського — це була головна «Грицева шкільна наука», що я виніс з гімназії. Їх я пам'ятаю краще, ніж усі виклади і всіх викладачів, і вони, ці два комплекси, визначили багато більше в моєму житті.

Але кілька дрібних образків з буднів навчання ще мерехтять у моїй пам'яті. Географію викладав дебелий, масивний учитель, якого ми не дуже оригінально називали Слон. Географію я не любив, але описи чужих міст читав залюбки.

Образ учителя історії затерся цілковито, пам'ятаю тільки, що історія починалася переліком східньослов'янських племен, і, даремно намагаючися запам'ятати всіх цих полян, деревлян, радимичів і т. д. з їхніми територіями, я зненавидів саму науку історії. Де ж було мені здогадатися, що за цими назвами ховалися прецікаві проблеми і що в дорослому віці я напишу не одну сторінку про ці племена (зокрема в моїй книжці про походження білоруської мови), бо саме в них ховалися важливі факти для розуміння походження сучасних трьох слов'янських націй Сходу Європи у їхніх історичних і психологічних стосунках любови-ненависти. Але тоді ані ці проблеми мене не обходили, я щебетав російською мовою, wie der Vogel

singt, не задумуючися над тим, звідки взялася українська, ані навчання в гімназії не було розраховане на такі проблеми та їх розв'язання; воно було спрямоване на засвоєння певної кількості фактів: від латинської відміни іменників і дієслів до клімату Індії й Мадагаскару, а вже повне мовчання зберігалось щодо проблем націй і національного поневолення в Російській імперії.

Найпопулярніший учитель був Геннадій Миколайович Плеський. Він викладав російську мову і літературу, захоплюючи учнів своєю закоханістю в об'єкт викладання. І не тільки учнів. Він виступав також з прилюдними лекціями і був одним з небагатьох харківських цицеронів. Він належав до тих викладачів російської мови, які обожнювали свою дисципліну і були певні, що, ширячи знання російської мови в неросійській країні, роблять добре діло. Може, Бог їм простить за щирість захоплення. Плеський давав нам писати «сочинения» російською мовою. Теми були пристосовані для нашого дитячого віку. Одна була про те, чим кожний з нас хоче стати, коли виросте. Я націлявся в подорожні відкривачі невідомих країн. В дійсності я вагався, бо не менше мене вабила кар'єра пожежника в блискучій касці, що вириває дитину з будинку, який увесь у полум'ї і ось-ось його мури впадуть. Але про всі ці «твори» я радився з матір'ю, і вона рішуче порадила тему подорожнього. Іншим разом це була вільна тема, за вибором самого учня. Тут уже я розгубився остаточно, але по нарадах з матір'ю вирішив написати про свою собаку. З собаками я мав справу, як уже писав, від Римарської, де стояв наш будинок, мало не до Басейної, але власної собаки в нас не було. На початку війни був Ральф, але його вже давно не стало. Одначе, життя — одна справа, а література — інша, видно, я це передчував уже тоді (не передчуваючи того, що тепер старатимуся якраз наблизити літературу до життя, правда, тільки в ретроспективі пригадки). На додаток собака мого твору мусіла визначитися расово і якимсь дивом вона стала болонкою. Так постав мій твір під назвою «Моя болонка», який заслужив похвалу Плеського й добру оцінку. А болонки не було навіть серед моїх вуличних знайомих, бож то все були дворяни, а болонки циганського життя не ведуть. Ну, знову чарівні ілюзії літератури!

На перший рік у гімназії припадає моє захоплення церквою й релігією. Мати й сестра Віра не були екстатично релігійні, але вірили в Бога, ходили до церкви на свята, говіли й сповідалися й причащалися. Крім того, полонила обрядовість свят і постів, повернення додому з запаленими свічками після довгих дванадцятьох євангелій на Великий Четвер, плащаниця в п'ятницю, заутрення вночі проти Великодня, церковні процесії, великодні страви, передзвін церковних дзвонів, відвідини родичів і гостей з тим «Христос воскрес» — «Воістину воскрес», полонив і чар церковнослов'янської мови, напівзрозумілої. Перед зеленими святами мене відряджали принести до кімнат трави на підлогу і клечання на стіни. Звичайно, місто не зберігало сільської обрядовості в її повному обсязі, але було досить, щоб зогріти серце. Те небагато, що я знав про катування й муки святих, теж

проймало мене, особливо життя мого патрона, св. Георгія, про існування якого тоді взагалі ще не було жадних сумнівів. У гімназії була церква, служкою був там Вася Кудінцев, син найпопулярнішого в Харкові хірурга й професора медичного факультету, який геть пізніше оперував мою матір, рятуючи її від саркоми. Вася був в одній із старших класів гімназії, але його релігійна віра була не розмита модним атеїзмом гімназистів на викінченні і зберігала високе горіння. Пізніше, коли почалося переслідування церкви й релігії, Вася пішов у ченці, що привело його милого, але позитивістського батька у відчай. Я напросився до Васі в помічники і став церковним підслужкою. Я виносив свічі з вітваря, розпалював і подавав священикові кадило. Але цього мені було мало, я прагнув власної хоч малої церкви, і зімпровізував її у нашій квартирі на стільці в передпокої. Там стояли ікони, лежала Євангелія, горіли малі тоненькі воскові свічки. Нарешті, я став шукати риз і виконувати роль священика. Мати припинила цю гру, сказавши, що це блюзнірство. Після того моє релігійне горіння припинилося, його змінили інші захоплення, яких я мав багато, і вони часто мінялися.

Директором третьої гімназії був Гусаковський, що справляв враження ревного урядовця Російської імперії. Не так, щоб він когось гонив і переслідував, а головне тому, що він ходив у мундирі. Учителі державних гімназій мали свою уніформу, але я ніколи не бачив, щоб вони її носили, власне, за винятком Гусаковського. Але, коли мені прийшов час перейти до другої класи, стався нечуваний переворот. Харків став частиною Української республіки, і в гімназії запровадили курс української мови (решту предметів не чіпали). І тут, на моє здивування, курс цей став читати не хто інший, а Гусаковський. Виявилося, що за казенною уніформою він мав українську душу! Коли геть пізніше, в воєнному, окупованому німцями Львові я прочитав книжки-памфлети Юрія Липи про розподіл Росії й призначення України, я довідався там про «телюричні сили» української землі, що породжує з себе українськість навіть у найчорніші епохи. І тоді я згадав Гусаковського. Десять років він був урядовцем Російської імперії — і наче й тільки. Раптом його українськість вийшла на поверхню. Бог знає, що він тоді відчував.

Але для мене тоді диво полягало не в цьому, а в самому факті, що директор гімназії говорить по-українськи і викладає цю мову. Я не мав ворожости до української мови, але в мені жило переконання, що в місті нею говорять тільки свіжі прибульці з села. Я був міський хлопець, отже... Біда почалася тоді, коли Гусаковський наказав нам написати твір на тему «Зима». На будь-яку тему я не вмів цього зробити. Мене врятувала мати, вона сіла зі мною, подавала речення за реченням, прості, дитячі. Першим було — і я пам'ятаю великі розміром літери цього речення — ще один слайд моєї пам'яті: «Ото діждалися ми зими». І другий мій слайд: за підручник нам правила граматики Олени Курило, і я пам'ятаю загадку, здається, Леоніда Глібова про гарбуз, схожий на поросю. Міська дитина, я не знав ні поросят, інакше, ніж смажених, ні гарбузів на городі, а тільки на базарі, це була для

мене подвійна загадка, невідоме порівнювалося з невідомим. Але, що зробиш, книжка, що правила за підручник, не була дуже урбанізована. Українська культура почала повертатися до міста в дуже арикультурній формі. А слайд мій стосується до сторінки з цим віршем: «...вийде баба, хвіст відкрутить та ще й діда погукає, нехай бабі помагає...»

Багато навчитися української мови мені тоді не вдалося, і мій твір про зиму лишився єдиним зразком такої творчості на чимало років. Українська державність у Харкові не тривала довго, коротким був і курс української мови. Зрештою припинився не тільки він. Розсипалася й сама гімназія, учні розпорошилися, науку ніхто не організовував, нікому вона не була потрібна.

Коли боротьба трьох сил, що змагалися за владу на Україні і в усій імперії, була в повному розпалі, мені було одинадцять-дванадцять років і ніякої політичної програми я не мав. Трикутній, трибічний бій — українські національні сили, білі росіяни, червоні росіяни — був для мене насамперед театром. Національні імплікації я розумів слабо, соціальних не розумів зовсім. З українського періоду лишилися в пам'яті образ Нарбутових грошей, тих екзотичних шагів, гривень і карбованців з підкреслено українським орнаментом на них і українськими хлопцями й дівчатами у вінку, грошей таких відмінних від звичних царських. Лишився в свідомості слайд: на розі Сумської коло драматичного театру «гайдамака» в стилізованій козацькій носії збиває напис, залишений більшовиками — *улиця Карла Либкнехта*.

Політичної програми я не мав, але мої симпатії були по боці денікінців. Такі були й симпатії Харкова, принаймні в тій його «нагірній» «благородній» частині, де ми жили й до якої належали. Вступ білих до міста був тріумфальний, маси людей висипали на Сумську, віяли трикольорові прапори, я витяг свій кашкет з кокардою, грала військова музика, блищали військові уніформи. Скоро в одній з вітрин поставили велику карту Росії, де чорною стрічкою позначалася лінія фронту, і стрілка показувала напрям наступу — на Москву, на Москву. Щодня стрілка посувалася далі на північ, тягла за собою чорний шнур фронту, і я бігав дивитися, як далеко вона зайшла. У нас удома товклося чимало молодих офіцерів, їх приводив Коля Таранов, що був в одній з добірних дивізій, здається, корніловській, їх приймали сестра Віра й кузина Люся Таранова, було молодод, було весело, розмови точилися про літературу, про теософію, співано романси, циганські й дещо «клясичніші», вірилося в майбутнє. Я не розумів тих розмов і тієї атмосфери легкого флірту й піднесеності, але загальний запах її я вже міг відчувати. Про дійсність українського запілля, про селянські бунти я, а, мабуть, і не тільки я, нічого не знав. Тож цілковитою несподіванкою було, коли чорний шнур, коли трикольорова стрілка, трохи переступивши через Орел, раптом зупинилися, а потім, буквально за кілька днів, усе розсипалося, як споруда з карт.

Приходи червоних росіян до міста мали зовсім інший характер. Ніхто їх не

виходив урочисто зустрічати, вони заходили якось насторожено, без блискучих уніформ, місто зразу ставало сірим і ніби напіввимерлим, із спорожнілими домами, з позачинюваними дверима будинків. Пізніше я згадав образ посірілого, збляклого, спорожнілого червоного Харкова, коли відвідував Рання у Бурмі: порожні вулиці, закриті крамниці, безлюдні базари, люди бояться чужинців і уникають контакту з ними. Говорити зі мною наважувалися тільки шофери таксі, бо в таксі не було наглядців і не було апаратів для підслуховування. Один з них мені просто сказав: «Чого ви приїхали сюди? Тут нема на що дивитися. Усе, що було багате, усе, що було інтелектуальне, знищено. Не лишилося нічого».

У червоному Харкові тих років, 1918—1920 (певна річ, з відступами й наступами, із змінами влади), не було таксі для таких розмов, та я й не був ні чужинцем, ні просто таки дорослим. Але, що таке ленінський режим, і я знав, і не тільки з загального враження, а і від дуже конкретного образу. Це був образ роботи чека, що містилася на околиці міста, між Пушкінською вулицею й Журавлівкою, де простягалися ще не забудовані пустирі. Там, де обривалася Чайковська вулиця, чека розстрілювала заарештованих і закладників — тих, за словами ранцунського шофера, хто був багатший або вмів мислити. Коли білі вступили до міста, на другий день чи, може, третій вони відкрили це місце для публіки, і тисячі відвідали це місце, обнесене колючими дротами, де викопано з-під дуже мілкого заховання тисячі трупів. Але найсильніше враження було не від кількості трупів навіть, а від солодкого, гнилого запаху, запаху трупів, що починали розкладатися. Це був справді апокаліптичний вступ до доби ленінського тоталітаризму, до панування державної машини, що мала перемолоти мільйони живих і здатних мислити людей на угноєння. Вступ, сильніший і важчий, до мого дальшого життя. Моя друга й незмірно впливовіша гімназія. Пригадка про панування на просторах Східної Європи комплексу Вичлінського. Людина безсила, людина смертна. Людина знелюднена, якою можна маневрувати, *ad libitum*.

Дещо пізніше я мав переглянути своє ставлення до білих росіян і до українських сил. Але моє ставлення до червоних росіян було визначене тоді раз назавжди. На мене чекали двадцять років життя в «радянській» системі (ради тут звичайно були тільки в назві, яка була фальшивою фасадом, ніякої ролі ні в чому вони не відігравали), роки, про які я згадую з жахом і огидою. Але моя настанова до цієї системи була зформована остаточно в ті дні червня 1919 року.

Уже далеко пізніше, уже поза межами радянської системи я зрозумів, що це був не тільки вступ до цієї системи. Це був вступ до людського життя в масовому суспільстві двадцятого сторіччя, де поодинокі люди не мають ніякої вартості, де євреїв нищать тільки через те, що вони євреї, де з наказу Черчілла безглуздо нищать Дрезден з сотнями тисяч забитих тільки для того, щоб місто не дісталось цілим до рук росіян, де практикується груповий секс, будь з ким і в присутності будь-кого, де застосовується терор не проти когось конкретного, а так просто, зара-

ди самого терору. Ленін був тільки першим, хто запровадив таку настанову в життя не тільки під час воєн, а під час так званого «миру».

У людському суспільстві людина ніколи не була незалежна. Але віками плекано ілюзію незалежності, ілюзію пошани до іншого. В двадцятому сторіччі для людини інші люди не існують. Минув той час, коли кожному казали добридень. Коли, виходячи і бачачи, що хтось іде за мною, я притримував двері для того другого. Якщо в мене розв'язався шнурок на черевіку, щоб його зав'язати, я відходив убік, аби не перешкоджати іншим іти. Сьогодні ми кидаємо двері перед носом наступного, ми стаємо зав'язати шнурок посеред людського потоку. Інші не існують для мене. А це означає що я не існую для інших. Це все дрібнички, але їхня суть не ризниється від логіки масового терору. В основі всього лежить припущення неіснування інших, а значить і неіснування мене самого.

Не скажу, що я це усвідомив тоді, 1919 року. Але тоді мене впроваджено в процес усвідомлення. Комплекс Вичлінського, що відкрився мені десь рік або два перед тим в індивідуальному застосуванні, тепер з'явився в застосуванні загально-суспільному. Це прямо суперечило тому, що я виніс з дому, чого мене вчила мати. Світ вимальовувався як непримиренний конфлікт. Мати — проти Вичлінського, Мати — проти Леніна. Кількома роками пізніше Микола Хвильовий втілить це в конфлікт Мати — Чека і в потребу розстріляти матір, а російський поет (між іншим родом з Дніпропетровська) висловить у катренах:

В такие дни таков закон:
Со мной, товарищ, рядом
Родную мать встречай штыком,
Глуши ее прикладом.

Нам баловаться сотни лет
С любовью надоело.
Пусть штык проложит свежий след
Сквозь маленькое тело.

Усі тіла маленькі. Відкриття двадцятого сторіччя в тому, що і мільйони людських тіл теж маленькі. Людина завжди вбивала, завжди нищила. Юрій Щербак пише про існування закону збереження добра, подібного до закону збереження матерії. Гаразд, але існує і закон збереження зла, і суперечність двох законів невід'ємна від існування й історії людства. Припустімо, що Гірошіма була актом війни, як давніше були винищені впень Троя, Картагена, Єрусалим і скільки їх ще, Ти же, Господи, віси! Але безглузді вбивства непричетних у Дрездені, Хемніці, Авшвіці й Колимі — здобутки двадцятого сторіччя.

Я вже писав на початку цих спогадів, що я ніколи нікого не вбив більшого за таргана або комаря, один раз — миші. У світлі теперішніх міркувань читач може

зробити висновок про принциповість цієї позиції в двадцятому сторіччі. Я намагався йти за наукою матері, не за прикладом Вичлінського й наказом Леніна. Звичайно, позиція, що світу не змінила й не змінить. Але все таки позиція людини в її самотності.

Коли, з відступом армії Денікіна, Харків був знову зайнятий червоною армією, тепер уже надовго, на понад двадцять років, старорежимні інституції припинили своє існування. Закрилися великі крамниці, націоналізовано заводи й фабрики, недавніх власників винищено або вони втекли закордон, націоналізовано театри, розігнано старі державні установи. Це не була здебільшого заміна старих інституцій на відповідні нові. Це виглядало радше на смерть міста. Заводи ставали, не було сировини, не було досить і робітників, бракувало адміністрації. Навіть найелементарніші заклади обслуговування населення працювали з перебоями на довгі години, а то й дні. На ставало води, її запаси тримали в усіх відрах і каструлях, приватні мешкання не мали електрики, і вечорами світилися каганці — хвостик з вати, простроплений у кільце спеціально вигнутої шпильки і занурений кінцем у блюдо з олією, але і в публічних закладах електрики не бувало довгими годинами. Конка припинила своє існування, мабуть, поздохали негодовані шкапи, що її перед тим тягали, трамваї раптом ставали без руху, поїзди ходили поза розкладом.

Нова влада не стільки будувала нове життя, скільки нищила залишки старого. Поперейменовано мало не всі центральні вулиці. Сумська стала Карла Лібкнехта, Катеринославська — Свердловська, Московська — Першого Травня, Єпархіяльна — Артема, Миколаївський майдан став Тевелева, Павлівський — Розі Люксембург. У побуті ніхто нових назв не вживав, але будівники нового життя спромоглися на нові дощечки з назвами вулиць на заміну старих. Будинки стояли неремонтовані, нефарбовані, але дощечки були нові. (Слайд моєї пам'яті з трохи давнішого року — уже тут згаданий — на розі Сумської коло театру «гайдамака» збиває дощечку з написом «*Улиця Карла Либкнехта*»). Перед революцією Харків не дуже дбав за пам'ятники. Не було жадного, поставленого цареві чи політичному діячеві царського режиму. Був тільки пам'ятник Каразінові, основникові Університету, та ще на Театральному майдані двоє дуже скромних погрудь — Гоголя й Пушкіна. Революція вирішила увічнити своїх героїв. Поставлено нашвидкуруч пам'ятники Розі Люксембург, Артемові... Розраховані на вічність, вони були зроблені з дикту або фанери, фарбованих олією. Після перших дощів фарба дала патьоки, після перших зимових хуртовин і заметілів поржавілі цвяхи, що тримали вкупі площини фанери, поржавівши, перестали виконувати свою функцію. Не знаю, хто був автором цих пам'ятників і чи вони мали мистецьку вартість. Містюки з них глузували, але чи не було це виявом нерозуміння нового, авангардного мистецтва? Так чи так, пам'ятники не проіснували довше, ніж рік або два. Вони порозпадалися, і їх довелося тихцем прибрати. Тлін і руїна лишилися на дещо довший час. Але це були тлін і руїна від занедбання, не від активних людських дій. Воєнних дій у

Харкові не було, і місто перейшло через зміни влади мвалтовно не ушкоджене — на відміну, приміром, від Києва. Київ був символом, здавалося конечним його боронити й його опановувати, Харків був просто купою заводів, що тепер не діяли, і одно- або двоповерхових будинків, що тяглися нескінченно, без пляну й без архітектурного обличчя, без, здавалося, будь-якої історичної й культурної традиції. Живий чи напівмертвий, гомінкий чи припишклий — кому це боліло?

Але люди завжди творять стиль, навіть тоді, коли зовсім про це не думають. Безстилевість Харкова чудово пасувала до його нової ролі радянської столиці. Сірість опанувала поведінку людей і їхню одягу, і це гармонійно ввійшло в міський пейзаж. Зникли жіночі капелюшки, ніхто й подумати тепер не міг вийти на вулицю з вуалем на обличчі, забувся манікюр. У чоловіків так звана кепка заступила капелюхи. Краватки стали рідкісним явищем. Забулися сюрдути, поширилася так звана толстовка або звичайна сорочка, звісно, не вишивана. Зимою і в чоловіків і в жінок панувала ватянка, ознакою нової еліти в процесі формування стала шкірянка. Сприяло цьому й те, що в місті поширилося так зване роздягання: вулиці міста в довгі зимові ночі були переважно порожні, але коли хто виходив, на тих, що були в добрій шубі, нападали й примушували скинути шубу. Ватянка менше вабила. Несвідомо, грабіжники тягли до тих самих наслідків що й політичний режим. У сірому місті не випадало бути кольоровим, люди мали стати сірими, і вони стали, як ті воші, що від них мало хто був вільний в умовах бруду, холоду й недоїдання: воші, що несли пошесті тифу й смерть.

Але не такою була мова нового режиму. Хоч проповідувано зв'язок з трудящими масами, ніколи перед тим, мабуть, не було такої зливи чужих слів виразно інтелігентського походження. Начальниками були **комісари**, вони керували, бо мали на те **мандати**, вони видавали **декрети**, вони здійснювали **реквізиції** й **конфіскації**, вони жадали миру без **анексій** і **контрибуцій**. Самі робітники навіть стали **пролетарями**, а їхні класові вороги були **буржуазія** й поодинокі **буржуа**. У **програмі** була **реконструкція** країни, щоб збудувати **соціалізм** і **комунізм**, знищивши **капіталізм** і рештки **феудалізму**. Як завжди, мова зраджувала справжню природу нової системи. За пізнішим влучним висловом Дмитра Чижевського, це не була офіційно проголошена диктатура пролетаріату, а диктатура над пролетаріатом. Революцію провадила, нею керувала блянкістська інтелігенція, загоріло-фанатична й нелюдяно-далека від людини взагалі, включно з людиною з народу. По-бузувірському нівелюючи весь триб життя до найнижчого рівня, ця інтелігенція гіпнотизувала неграмотне або півграмотне населення принадою незрозумілих слів, провіщуючи майбутнє постанови нової еліти, нової панівної класи.

У ті перші роки нового режиму, що здавалися десятиріччями, у ті місяці животіння, що тяглися, як роки, серед інституцій, що розпалися, розсипалися, були

й державні гімназії, отже, й харківська третя, де я вперше зустрівся з позародинним світом, де в мені виробилися вирішальні комплекси, такі, як комплекс другої парти, як комплекс Вичлінського. Навчання перервалося, вчителі розпорошилися, моя латина не пішла далеко поза відмінювання *insula magna* і *amicus bonus*, і відповідно всі інші предмети. Інакше кажучи, це сталося десь на середині другої класи гімназії. Мабуть, був тут якийсь адміністративний акт, але і без нього в обставинах загального розпаду життя гімназія ледве чи могла б протриматися. Не була вона осередком і цитаделлю вищих клас — ті посиляли своїх дітей до привілейованих закладів або до приватних шкіл. Але, що ж тут замовчувати, не була вона і призначена для дітей робітників чи селян. А середня класа — надійна опора кожного режиму, кожної політичної системи, і тому ліквідація гімназії була по-своєму закономірна й для нового режиму потрібна.

Кілька тижнів або й місяців минуло без навчання, а тоді поширилася по голося, що наш класний наставник Марк Самойлович Єлецький створює з піднаглядних своїх учнів приватну групу, де буде викладати більш-менш за гімназійною програмою. Мати приділила мене туди. Ми збиралися на приватній квартирі Єлецького, на Мордвинівському взвозі, 5. Не було парт, не було Вичлінського, взагалі багато учнів моєї класи не зголосилися. Марк Самойлович викладав усі дисципліни сам. Арифметику, алгебру, геометрію він провадив так, як робив би це в гімназії, бо це був його фах. Інші дисципліни — географію, літературу тощо він просто давав нам прочитати й вивчити певну кількість сторінок самим удома і потім тільки перевіряв запитаннями, чи ми вивчили. Гімнастики, яку я завжди ненавидів, як будь-що, в чому треба діяти за командою, вже не могло бути, і з цього я дуже радів; не було зокрема й «кобили», через яку треба було б стрибати і якої я дуже боявся, бо це робилося прилюдно і мені страшно було, що я зганьблю себе, не зумівши через неї перескочити. Я завжди волів вивчати речі сам, у затишку й відлюдді, а потім показуватися на люди, вже ці речі опанувавши. Брак екстравертності був причиною, уже в геть пізніші роки, в Америці, того, що я не хотів учитися керувати автомобілем. Цього ж бо не можна було зробити в приватності моєї власної кімнати, за закритими дверима. Мабуть, я не хотів *бути* з людьми, я хотів їм *здаватися*. Теж комплекс, але як його назвати? Це не була гра, це не було бажання обманювати, це впливало не з хизування, а з боязкості. Навіть моє сексуальне життя почалося дуже пізно, бо ж його не можна було навчитися без партнера. Не пригадую, як свого часу я вчився ходити, — моя пам'ять не сягає в те раннє дитинство. Але, либонь, і тоді вже в цьому була велика психологічна проблема.

Група Єлецького мала великий успіх. Попри всю недосконалість системи одного викладача на всі предмети, це була єдина можливість, щоб діти й підлітки вчилися, певна річ діти середнього міського прошарку. Незабаром до Єлецького стали зголошуватися батьки тих дітей, які не були під його наглядом у третій гімназії.

Приватна ініціатива такого типу в ті роки ще була можлива. Не те, щоб на таке приватне навчання давали офіційний дозвіл, але його не помічали або вдавали, що не помічають. Звісно, воно не давало ніяких дипломів, ніяких прав. Це була наука заради науки. Група, згодом групи Єлецького не мали жадної назви. Це були просто приватні виклади, тільки не для одного учня, а для кількох. Коли ця своєрідна школа-не-школа вбилася в колодочки, Марк Самойлович спромігся на те, щоб узяти собі на допомогу другого викладача. Ірина Осипівна, я ніколи не знав її прізвища, була вчителька російської мови й літератури, але в нас узялася також за історію. Типово по-вчительському сіра на вигляд, у пенсне, вона належала до того типу викладачів російської мови й літератури, про який уже була тут згадка: закохані в свою дисципліну, по-релігійному певні, що роблять добре діло, ширячи російську культуру й ментальність. Пушкін, Лермонтов, Гоголь були святими на її небі.

Так моє виховання й освіта поза родиною були в руках цих двох людей — Марка Самойловича та Ірини Осипівни. І було це виховання, і була це освіта, визволена від будь-яких елементів офіційної передреволюційної політичної ідеології і ще не підпорядковані новій радянській, за винятком хіба пошани до всього російського й непомічання (не ворожнечі, ні, просто непомічання) всього українського. Аполітичність, не-ідеологічність моєї освіти в групі Єлецького заощадила мені багато непотрібних зусиль, що їх мусить втратити кожен учень, вихований у рамках певної політичної доктрини, на те, щоб з цих накинених рамок визволитися й себе самого ствердити. Пригадаймо хоч би спогади Леоніда Плюща або Надії Світличної про те, як тяжко й поволі їм давалося визволення з тенет офіційної обов'язкової ідеології. Моя освіта в ті роки була вільна від такого примусу, і я вдячний історії, що моє навчання відбулося саме так і що через це мені легше було знайти свій власний шлях: треба було подолати тільки загальний суспільний тиск, не внутрішньо-шкільний.

Уже в останній рік мого навчання в Єлецького він якось зібрав нас і сказав, що настав час увімкнутися до загальної системи освіти (себто радянської) і що районний відділ освіти спрямував до школи нового викладача, що навчатиме нас політграмоти. Він з'явився, в військовій шинелі й шапці-будьоннівці з великою червоною зіркою. Був він молодий і вродливий, з широкою доброю посмішкою, що відкривала білі стрункі зуби. Так останнього року моєї шкільної науки почалася її радянізація. Але глибоко вона не сягала. Зате, коли прийшов час кінчати школу, це була вже не приватна група Єлецького, а повноправна «семилітка», і я дістав посвідку, що закінчив тринадцяту харківську трудову школу (хоч нічого трудового в нашому навчанні не було). І містилася вона вже не в приватній квартирі на Мордвинівському узвозі, а на Коцарській вулиці. Не знаю, як склалося далі життя Марка Самойловича Єлецького. Не знаю також, як відбувалася дальша інтеграція Ірини Осипівни в систему радянської освіти. Мій випуск із 13-ої трудової школи

відбувся навесні 1923 року. Скільки пригадую, ніяк спеціально він не відзначався. Було мені несповна п'ятнадцять років.

Навчання в групі Єлецького не сприяло товариським зв'язкам між учнями. Не було перерв між лекціями, щоб розмовитися. Не було просторих коридорів і подвір'я гімназії. Не було навіть парт, де б учні сідали вдвох за партою. Не було також і гуртування в групи «за» і «проти» когось. Ми приходили, сідали за великий стіл, за яким сидів також і викладач, потім ішли додому, в різні напрями. Я далі приятелював з Валею Єлецьким, додому до нас заходив Юра Петровський (хоч я не певний, чи він був у групі Єлецького). Ближче зійшовся я з Тосею Зуніном і Мишею Бармасом. Вони обидва були євреї. Тепер уже не було супроти них тих обмежень, що існували в державній гімназії.

Тося Зунін був найблисучіший учень у класі. Він справді був винятково обдарований і бистрого розуму. Він схоплював проблеми на льоту і пропонував блискучі розв'язання. Малий на зріст, з гострим носом, він впадав кожному одразу в око своїм високим чолом. Він жив разом із своєю матір'ю, зубною лікаркою, і однолітком сестрою Мусею на розі Клочківської вулиці й Клясичного узвозу, там його мати й приймала пацієнтів. Тося мав справжній культ свого батька, і показував мені кілька брошур, написаних ним і виданих за власні гроші. Скільки пригадую, це були писання ліберального типу на так звані «прокляті» питання, що хвилювали перед революцією російську ліберальну інтелігенцію. У таких брошурках автори на яких двадцятьох-тридцятьох сторінках пропонували рецепти на врятування людства або щонайменше російського народу (частиною якого вони себе вважали, не зважаючи на свої єврейські корені). Чорнява Муся, Тосина сестра, мала розвинутиися в щось подібне до своєї матері, яка мала статуру більш-менш кубічну і обрії типової зубної лікарки, але тоді Муся була ще дуже приваблива, і вона стала об'єктом мого напівдитячого захоплення. Її присутність була додатковим чинником, що схилив мене до відвідин Зуніних. Від батька в Зуніних лишилася сяка-така бібліотека, а серед неї кількотомове видання «Мужчина и женщина». Тося його прочитав, і він став першим моїм учителем сексології. Уже перед тим я цікавився, як на світ народжуються діти, але дома мені незмінно відповідали:

— Виростеш, тоді довідаєшся!

Тося сказав мені, що я довідаюся про це, мабуть, з поганих вуст, а тому краще він оповість мені про ці речі науково. І він виклав мені основи сексології, як вони були висвітлені в тих томах. Так мені розкрилися таємниці, про які я не чув ні дома, ні в школі. Я був захоплений і гордий, що вже знаю про ці речі і що знаю про них науково. Того ж дня за вечерею я похвалився про це матері й сестрі Вірі. Мене розпитали, шу саме я знаю, і я повторив свій виклад, раз-по-раз вживаючи терміну *злягання* (російське *совокупление* трохи менш драстичне), аж поки сестра не зупинила мене сказавши:

— Це все слухне, але не треба часто вживати цього слова.

Це мене просто ошелешело. Я ж засвоїв, що я уникнув усього вульгарного, що це все чиста наука. А тут на це накладають хай делікатно, але заборону. Я був готовий до бунту, але мої перші бунти того часу відбулися поза родиною, один з них таки спільно з самим Тосею, та про це трохи далі.

Після школи моє знайомство з Зуніним припинилося. Але знаю, що він не скінчив добре. Надзвичайно обдарований, він зробив блискучу кар'єру. Зовсім молодим він став професором якихось політичних дисциплін, самозрозуміло, вступивши до партії. Було це, коли не помиляюся, в інституті червоної професури. Коли ліквідовано ВУАМЛІН і подібні заклади, їхній професорський склад виарештувано. По Тосі і слід загинув. Вірогідно, його розстріляно. У ті роки дуже висуватися було ризиковано. Мене стримувало від цього те, що я мав невідповідне соціальне походження, що його приховував. Крім того, мене не вабила нова марксистська філософія та й спекулятивне мислення взагалі.

Зовсім інший був Миша Бармас. Наше ближнє знайомство, а далі й приятель почалися з того, що ми жили поруч, я на Римарській 22, а він 24, і ми разом поверталися з навчання. Миша не походив від інтелектуального батька, ані не відзначався сам блискучістю, учнем він був пересічним. Мені подобалася в ньому стриманість, постійна, спокійна іронія, здоровий глузд. Я маю від нього кілька фотографій. На одній, 1928 року, він написав: *«Дорогому Юрі від не менш дорогого Миши»*. Забувши, він достоту повторив це на картці 1939 року. Це характеристичне для нього: іронічна пародія шаблянового напису, перебування роками в колі тих самих уяв, без шукання оригінальності. Миша жив із своєю матір'ю Розалією Самойлівною й вітчимом Мироном Яковлевичем Познанським. Мирон Яковлевич був те, що називалося непман. Він мав у Харкові невеличку фабрику лез для бритов. Як на обставини того часу, родина мала дуже добре й просторе мешкання. Я бував у них, а частіше викликав його криком з вулиці, й ми йшли прогулюватися вулицями. Десь наприкінці НЕПу вітчим переніс фабрику, і вся родина переїхала до Ленінграду. Там я бував у них, це був мій *pied a terre* в Ленінграді. Я любив подорожувати, а готелі в ті роки були не для приватних громадян. Можна було кудись їхати тільки тоді, коли було в кого перебути. Миша постачав мені книжки про Ленінград і показував мені місто. Після шкільної науки він заповував і висилав мені видання першої половини дев'ятнадцятого сторіччя від лєнінградських букіністів: у ті роки я цікавився російським романтизмом, особливо Марлінським. Я зібрав тоді добру бібліотеку цих видань. Ними користався пізніше від мене Булаховський, коли писав свій двотомовий опис російської мови першої половини 19-го сторіччя. Він просив дозволу ставити малопомітні крапки олівцем на берегах проти тих місць, які мав використати як приклади. Ці книжки, як і вся моя книгозбірня, загинули 1943 року в пожежі. Уся родина Мишина говорила з особливою інтонацією, яка справляла на мене якесь дивне заспокійливе враження, вони ніби мали додатковий наголос на останньому складі мало не кожного слова, а

їхні запитання звучали мені як ствердження. Пізніше, вже поза межами Радянського Союзу, я відкрив, що це була польська інтонація. Так само письмо Мишине було якесь особливо спокійне, врівноважене. Ми не говорили з Мишею впрост на політичні теми, але й з його незакінчуваних іронічно-спокійних реплік я знав, що він не прихильник системи, хоч, звичайно, він не був ніяким політичним активістом. Ми також ніколи не говорили на сексуальні теми, тільки раз було таке: я тоді вперше почув 5-ту симфонію Бетговена, і вона справила на мене величезне враження. Я написав поезію під цим враженням і прочитав її Миші. Там була строфа —

Под зарев меди гром и дрожь,
Под гнусь виолончели
Ты идешь, ты идешь, ты идешь
Прямо к сверкающей цели.

Несподівано для мене Миша сприйняв це як еротичний вірш і зареагував незвично емоційно. Я згадав про цей епізод у середині тридцятих років, коли Миша раптом перестав писати мені з Ленінграду. Його мати повідомила мене, що Миша, мій стриманий, завжди спокійний Миша зробив замах звалтувати малолітню дівчинку. Його засудили, й він відбув кілька років у таборах. Повернувшись до Ленінграду, він відновив наше листування. Про цей епізод, що коштував йому кілька років каторги, він ніколи не згадував. Він далі був спокійний і іронічний.

Дальша доля Миші теж не була весела. Його вітчим був заарештований у середині тридцятих років як капіталіст і пропав без сліду. Миша утримував маму. Востаннє я був у них зимою 1940 року під час війни з Фінляндією, в затемнюваному Ленінграді. З початком німецької війни вони лишилися в місті. Не думаю, щоб вони вийшли живими з облоги. Не знаю, що штовхнуло його перед тим на його кримінальний учинок. Для мене він лишився зразком порядности й гідної стриманости. На всіх фотографіях його очі спущені додолу, ні на одній нема посмішки. Кожна людина проходить через свої бунти. Може, Мишин учинок був його бунтом?

Зунін і Бармас були першими в довгому ряді моїх найближчих приятелів-євреїв у дальші роки в Радянському Союзі: Михайло Фінкель і Михайло Тетієвський у студентські роки, Лев Догадько в Інституті журналістики, Марек в аспірантурі. Певна річ, я не вибирав собі свідомо приятелів серед євреїв, я навіть не усвідомлював собі самого факту, так воно само собою склалося. Але коли сьогодні я думаю про це, я думаю, що це не була проста випадковість. Головною причиною було те, що євреї не були селяками, навіть ті, що виростили на селі. Було в них щось, що наближало їх до космополітизму. Вони легко засвоювали елементи української культури, вони були вдома в російській. Молоді євреї в ті роки в Радянському Союзі не були носіями ексклюзивізму або, тим менше, месіанізму.

Звичайно, рустикальність була чужа і російській інтелігенції, але, поперше, велика і часом краща частина її опинилася після розгрому білих армій за кордоном або у внутрішній еміграції, а подруге, з малими винятками, вони на Україні ставилися зневажливо або в кращому випадку байдуже до української культури. Думаю, що підсвідомо я відчував це ще перед моїм наверненням до українства, а вже зовсім добре знав це після мого навернення. Юра Петровський був моїм першим і останнім другом серед росіян, аж поки я зустрів, уже в еміграції, Бориса Унбегауна, та про нього мова буде окремо, тут скажу тільки, що він не був скутий путами російської ексклюзивності, може тому, що був німецького походження й почасти мрунту. На еміграції я вже не мав близьких приятелів з-поміж євреїв за винятком Віктора Вайнтрауба з дружиною. Як реакція на гітлерівські переслідування і як вислід існування власної держави, більшість євреїв розвинули активний комплекс єврейськості, що витворив бар'єр між ними і іншими. Радянське гасло «дружби народів», звичайно, не більше, ніж пропагандивна облуда, але в мої двадцять радянських років бар'єри між євреями і іншими справді були або усунені або принаймні відсунені, і з моїми єврейськими друзями мене не ділило ніщо. Ми були свої. Як і вони, я ніколи не «пас ягнята за селом», — ввесь цей психологічний комплекс був для мене тільки екзотикою. Не виключаю, що прихилило до нас моє серце й те, що швидкість їхніх реакцій, пересічно беручи, не кажучи про поодинокі винятки, була далеко вища, ніж у більшості моїх українських близьких і знайомих, як швидша, скажім, реакція французів супроти американців.

Мої перші бунти поза родиною припадають на роки в школі Єлецького. Найраніший був літературний. Для Ірини Осипівни ми мали написати характеристику Демона з поеми Лермонтова. Часи, коли мати в моїх перших літературних завданнях, фігурально кажучи, водила моїм пером, уже давно минули. Я опанував рівний, неутральний стиль добре, і мої твори діставали добрі оцінки. Врешті це мені обридло, я вирішив зробити оригінальніше. Тепер я сказав би, що я тоді вирішив упровадити елементи кольоквіальної мови. Тоді я не знав ні терміну, ні поняття, але це те, що я спробував зробити. Про «високий» образ по емі Лермонтова я написав зниженою, розмовною мовою, упалого янгола я наблизив до людей. Кажучи про те, що демон перестав бути янголом, але не став людиною, я написав, що він «від пав відстав, а до ворон не пристав». Ірина Осипівна розбирала в класі наші роботи, я трохи потерпав. Вона заговорила про Зуніна, Тосю, почавши з того, що він проти звичного написав цього разу дуже невдало, зовсім невідповідно до високої теми. Тут вона стала цитувати, і я з жахом почув, що це цитати з **моєї** праці, включно з моїми павами й воронами. Я сидів, як на голках: сказати, що це моє? Не говорити? А може Зунін теж так написав? Але Зунін перервав її, кажучи, що він такого не писав. Учителька поглянула на обкладинку зошита, побачила моє прізвище, зашарілася, стала просити вибачення в Зуніна і ще більше

напустилася на справжнього автора. Мій перший бунт, зрештою дуже скромний, скінчився гіркою поразкою. Сьогодні я думаю, що рацію мав я, а не вона. Але тоді...

Мій другий бунт теж був зв'язаний з Тосею Зуніним, але він уже був далеко поза межами літератури. Він був перенесений у царину реальності, він був протестом проти усталеного порядку життя і людської поведінки. Зуніни жили на другому поверсі, ми виглядали з вікна на перехожих. І раптом ми вирішили плювати перехожим на голови, хто краще втрапить. Це було ідіотично не тільки само в собі, але й з суто практичного погляду: будинок був двоповерховий, і жертвам не треба було великого розуму, щоб здогадатися, звідки походили бунтівничі плювки. Залунав дзвінок, Муся відчинила двері, жертва вдерлася до мешкання, вскочила до кімнати, звідки вчинено замах на підвалини світобудови, і нам добре побито пики. Світ не зазнав катаклізму.

Третій бунт був такий же безглуздий, але тим разом не без сексуальних тонів. Діло було в так тоді званому Комерчеському саді (потім його з'єднали з Університетським). Я йшов з Колею Осокіним, і ми побачили, як на схилі до Ключківської вулиці цілувалася парочка. Вона схилилася на дещо похиле дерево, він обіймав її, притискаючи її до дерева й пожадливо її цілував. Ми наблизилася й стали голосно глузувати, зрештою не дуже пристойно. Але ідилію чи патетичну поему ми таки порушили. Коханець кинувся до нас, ми пустилися врозтіч, мені пощастило втекти, але Осокіна він упіймав і добре набив.

Звичайно, обидва мої бунти були просто хуліганством, я нічого не міг і не хотів ними довести. Але в кожній людині, а надто чоловікові є запас зла, який вона/він мусить витратити на зовсім випадкові об'єкти. Якщо людина була вихована в добрі, як був я, то ці бунти мають обмежені масштаби. Виховані в злі, намагаються перевершити вчинене їм зло. Тоді палають райхстаци і розстрілюють чи вішають нічим не причетних заручників, як у грудні 1934 року в Києві. Але ступінь учиненої шкоди треба міряти в відношенні до попередньої міри добра і зла, і тоді мої (наші — мої й Зуніна, мої й Осокіна) вчинки в такому відносному баянсі не різняться від Гітлерових і Сталінових. Не кажу, що людина зла, але не кажу, що вона добра. Людина — всяка, і вона мусить, живучи, витратити свій запас невитраченого зла і добра. І ніякі ідеальні суспільні лади, ніякі системи виховання проти цього нічого не вдіють.

Бунти, тоді вчинені, не були останніми в моєму житті. Вони спалахували один по одному. Там вони не були такі ірраціональні й безсенсовні. Пізніше вони спрямовувалися проти носіїв системи, хоч системи вони зрушити не могли, а шкодили тільки мені самому. Таким був мій бунт 1934 року проти Наума Кагановича, тоді головнокомандувача всіх радянських мовознавців на Україні, бунт, що примусив Кагановича кинути мені:

— Вы юноша дерзкий!

Такий був випадок 1945 року в гітлерівській Німеччині, коли я жбурнув ключі в

фабриканта Літпольда, для мене втілення тогочасного режиму.

Таким був мій бунт проти Романа Якобсона, що запроваджував засади манцстеризму, що втілював російський шовінізм в американську славістику, рік 1953, коли я демонстративно діяв проти його «порад».

Такою була моя відмова потиснути руку Горасові Лантові 1966 року, відмова публічна, маніфестація, проти кембріджської зарозумілості й безличности.

Ні, я не був послідовно добрим, як мене виховували. Мати вчила мене:

Не роби іншому, чого не бажаєш, щоб зробили тобі!

Я б не хотів, щоб у мене кидали ключі, щоб порушували мною встановлені заборони, щоб публічно відкидали мою простягнену руку, але я це робив. Наслідки цих бунтів були, як правило, для мене такі ж, як побиття в дитинстві чи то в квартирі Зуніних, чи в саді з Осокіном, власне, далеко тяжчі. Але, мабуть, якби я сьогодні опинився в таких ситуаціях, я б діяв так само. Можна потішати себе, що в дорослому віці я робив зло в конфлікті зі злом, чого не було, коли я був підлітком. Але чи *добра* людина не повинна була б радше відійти від зла і тим створити добро? Мене виховували на скромного і смиренного, і таким я часто був. Але в моїй натурі були й протилежні первні.

Та про ці пізніші бунти на своєму місці, в дальшому ході цієї оповіді. А тим часом повернімось до моїх шкільних років, від розчинення гімназії в революційному повітрі через групу Єлецького до тринадцятої трудової школи.

Організаційні форми моєї освіти мінялися, але в змісті зберігалася послідовність і переємність, революція цієї переємности не перервала. Те, що я міг учитися без перерв, що не мусів іти десь на працю, як це робило тоді багато підлітків, що працювали кур'єрами по установах або підпихачами по заводах, було заслугою моєї матері, яка йшла на всі жертви, щоб забезпечити тяглість мого навчання. Тоді я цього не помічав, тепер добре бачу. Боліло їй те, що мусіли відпасти додаткові предмети, такі, як музика або шляхетні види спорту. До родинної традиції належало, щоб діти вчилися грати на піяніні, як казано, не для концертів, а для себе (радію ж тоді не було). Та про це не могло бути й мови. На піяніно не було грошей, а далі, після квартирного «ущільнення», як це тоді звалось, просто не було місця. Після довгих родинних нарад погодилися на скрипку, мати навіть вирушила її купувати, але з цього теж нічого не вийшло. (І добре було, бо музичного слуху я не мав жадного, і, мабуть, з цього навчання нічого б не вийшло). У групі Єлецького бракувало навчання чужих мов. Мати запровадила дні, коли говорила зі мною тільки по-французьки. Миша Бармас брав приватні лекції німецької мови в німкені, він влаштував, щоб я приходив до неї разом з ним. Немолодій уже фройляйн Іді я дуже сподобався. Вона сказала Миші, що я маю Edelgesicht. Комплімент цей мене захопив, я ніби вперше сам на себе поглянув збоку і побачив свій неплебейський характер. Плебейства я не любив уже в зовсім юні роки, не люблю й далі. У своїй дальшій діяльності, вже поза радянщиною, я не міг примиритися з сірою «спількою

письменників», в яку без усяких сумнівів і вагань прийшов мій добрий приятель Григорій Костюк, і пробував сколотити елітарний МУР, я цурався всеїдності Наукового товариства ім. Шевченка і уявляв собі елітарну Академію Наук на еміграції. (Що я водночас борювався проти зневаги до меншого брата й проголошення себе сіллю землі а la Донцов, — це вже зовсім інша історія і належить до колекції моїх бунтів). У спорті мене, природно, відштовхував плебейський футбол, і мій вибір упав на шляхетніший теніс. Мені куплено тенісну ракету й м'ячик, і я ходив на тенісний майданчик у Комерчеському саду. Там, між іншим, я зустрів своє перше, поруч Мусі Зуніної, дитяче кохання, Женю Гнедич, про яку казали, що вона походить від того Миколи Гнедича, що переклав російською мовою «Іліяду» (1829), а свої блискучі чорні очі й пишне чорне волосся завдячувала матері-грекині. Але і теніс мене не захопив, і за короткий час я його покинув. Причин, либонь, було дві. Усякий спорт мені огидний, бо він базується на мисленні кількостями, — один стрибнув на 100 сантиметрів, другий на 102, — і це порушує людей, а мені мислення кількостями було чуже, воно здавалося мені тільки приховуванням невміння заглянути в якісні відмінності, незмірно менше приступні людському розумові, якісні відмінності, що становлять суть непроминальних мистецьких творів. На додаток — і це друга причина — навіть теніс, як тільки він переставав бути тільки проводженням часу в перекиданні м'ячика, означав виставлення себе на публічне спостереження, а бути об'єктом такого спостереження — ні, це не було моїм ідеалом.

Тут можна пригадати також мій театральний дебют, який став і останнім моїм виступом на театральному кону. У передостанній рік мого навчання під орудою Марка Самойловича Єлецького він запросив балерину, імени якої не можу згадати, щоб вона зробила з його учнями театральні вистави. Керівниця наша вчила нас простих танців, пригадую норвезький танок, а також взялася за драматичну виставу. На танці я виявився зовсім неспроможним (не лише проблеми моєї неповороткості, але також — знову і вкотре? — практика навчання перед глядачами, не в самоті своєї кімнати), але в драмі пристав на пропозицію виступити. Справа в тому, що ми мали грати в масках, отже, хоч мене бачили, але я не бачив тих, хто мене бачив, — і це творило психологічну ілюзію буття на самоті і не-буття перед публікою. Маски були потрібні тому, що ми грали звірів. Я грав Осла, роля моя була невелика, я виступав у двох байках, «Осел і Соловей» і «Квартет»: і казали мені, що я виконав свою роль добре, ставши справжнім Ослом. Була і друга вистава, «Недоросль» Фонвізіна, Муся Зуніна грала Простакову, Коля Осокін Митрофана, Тося Зунін Вральмана. Але в цій п'єсі я вже не грав. Там треба було грати без маски. Геть пізніше, коли мене захопив «Березіль», я вирішив, що театральна кар'єра таки була для мене, але не кар'єра актора, якого публіка бачить, а кар'єра режисера, який не виходить на світло рампи. І тут, одначе, я не пішов на іспити, а написав листа до Леся Курбаса про свої режисерські наївні мрії. Природна

річ, на цього листа я ніколи не дістав відповіді, і на цьому мої сценічні амбіції урвалися назавжди. Між інсценізацією байок Крилова й листом до Курбаса була ще одна театральна спроба, але про неї пізніше, коли буде мова про мою «профшколу»

Причини фрагментарності моєї театральної й спортивної активності були не тільки внутрішні, закорінені в моїй вдачі. Не меншу вагу мали причини зовнішні. Їхню суть можна зформулювати дуже коротко: революція. Опанувавши місто, революція переступила пороги приватних мешкань і наклала свою важку лапу на родинне й приватне життя.

Уже тоді, як ми в'їжджали в наше п'ятикімнатне мешкання в будинку «Саламандра», мати знала, що кімнату чи дві треба буде комусь винайняти, щоб таким способом вирівняти родинний бюджет. Але з початком революції і втратою зв'язку з батьком припинилися взагалі будь-які надходження, і довелося здати аж три кімнати. Одну, малу взяла тиха й вкрай самотня сива стара діва Віра Григорівна Матвеева. Дві великі зайняла родина Дрекслерів, нам лишилися дві кімнати й кухня, при якій була ще мала кімнатка «для прислуги». Дрекслерів було троє: Ян з дружиною і його небіж Зиґмунт. Покинувши свою рідну Польщу під час війни, Дрекслери опинилися в Харкові, в розпалі національних і соціальних конфліктів. Не надто добре орієнтуючися в перипетіях боротьби всіх проти всіх у цій варварській країні, Дрекслери поставили ставку на сили порядку і заснували в нашому ж таки будинку, тільки з боку Сумської, а не Римарської каварню «Кристал», яку вони, на моє здивовання називали *Криштал*, з диким як на мене наголосом і твердим *л*. Мистецьки оформлена і з смачними напійками й наїдками, каварня стала великим успіхом під час панування білих у Харкові, і Дрекслери повернули свої видатки й трохи розжилися. Але білі невдовзі втекли з міста, каварня втратила своїх клієнтів, а далі мала улягти законам, спрямованим проти приватної ініціативи в торгівлі й промисловості. Та на цьому злигодні польської родини не закінчилися. Тендітний Зиґмунт упав жертвою пошести тифу. Зиґмунт видужав у свої законні сорок днів, але слідом за ним захворів Ян. Кремезний, як добре викоханий бик, він згорів за яких п'ять діб. Це була в моєму житті перша смерть зблизька, і вона асоціюється з гостро-солодким запахом карболки, який проймав усю квартиру. Слідом за тим захворіла на тиф моя мати, сестра Віра відокремилася з нею в двох кімнатах, видаливши мене до «кімнати для прислуги», не відходила від неї день і ніч, дотримуючися якнайсуворішого дезинфекційного режиму і кінець-кінцем матір виходила. Дрекслерам не лишалося нічого іншого, як забути про своє *кафе* й репатріюватися до Польщі, покинувши східніх дикунів на їхнє дальше божеволення. Скитія не прийняла Сарматію.

На виїзд — чи була це втеча? — Дрекслерів тим більше був час, що наближався день, коли всі мешканці «Саламандри» мусіли будинок покинути. Велике індустріялізоване село Харків не було збудоване для того, щоб бути столицею України, тим менше, воно надавалося для цього, що новий режим був режимом

нечуваної перед тим централізації й бюрократизації життя. Зокрема з припиненням приватної ініціативи на всі підприємства, крім дрібного ремесла, постав центральний апарат, що мав керувати кожним заводом, фабрикою, торговельним закладом. Цей апарат треба було десь примістити, а в місті в суті речі було тільки два великі й модерно обладнані будинки — «Саламандра» й «Росія». Правда, вони були житлові будинки, і їхні ванни, кухні й комори не надавалися до установ, але великого вибору не було. Вирішено викинути з «Саламандри» всіх мешканців і передати всі мешкання «главкам», потім «трестам». У нашому мешканні, ч. 46, так само, як у ближчих 44, 45, 47 і 48, приміщено «Хемвугілля», управління хемічною промисловістю, головне Донецького басейну. Це був час так званого «ущільнення», родина не повинна була мати більше, ніж кімнату, і було це щастя, коли вона могла мати кімнату. Кухні всі стали комунальними. На інші кімнати давали, кому трапиться, ордер, і раптом мешкання ставало скупченням родин, що не мали одна з одною нічого спільного, а кухня ставала комунальним пеклом.

Багато вибору наша родина не мала. Утримання від батька давно вже не було. Прибуток з винаймання кімнат припинявся. Треба було запрягатися до праці на державу. Якби виселитися, як жадано, можна було опинитися в якійнебудь жахливій халупі і в когось буквально на голові. «Саламандра» принаймні був гарний будинок і в доброму районі. Лишитися можна було тільки, ставши прибиральницею в «Хемвугіллі». Тоді зберігалася за нами кухня й крихітна кімнатка — вісім квадратних метрів — «для прислуги». І ще за прибирання й доглядання приміщення належала хоч маленька зарплата. Усі інші кімнати пішли під установу. Тепер я можу собі уявити, як себе мала почувати мати, ще недавно генеральша, а тепер одна з трьох прибиральниць «Хемвугілля», ще недавно власниця мешкання, тепер втиснена в майже комірчину. Тоді я цього не усвідомлював, хоч мені було яких тринадцять років. Але коли тепер я згадую про ці події, я не можу згадати ні плачу, ні нарікань, ні навіть вияву зажури на обличчі матері. Вона була мужня жінка, підготована, мабуть, до цього сирітським дитинством і бідуванням у молоді роки, хоч тепер було далеко гірше, бо тоді була надія на майбутнє і тоді не треба було мовчати, стиснувши зуби перед обличчям принижень. Дуже нелегко було також налагодити стосунки з двома іншими прибиральницями, росіяною нагорі і єврейкою Слуцькою поверхом нижче, бож вони не могли не бачити, що тут була людина іншої освіти і іншого суспільного статусу. Але мати спромоглася й на це, і її стосунки з двома «колецами» були взаємної пошани й допомоги.

Це ще не був кінець Іювального циклу. Жити втрьох — мати, Віра, я — на мізерну платню прибиральниці (хоч тепер не треба було платити комірною) було неможливо. Ще перед початком праці почато поступовий продаж усього, що родина мала. Спершу йшли меблі, без яких можна було обійтися. Потім пішли ноти — їх однаково не можна було грати, але все таки вони були часткою родинного

минулого, потім книжки. Це було найболючіше. Їх ділили. Ось ці не такі важливі й дорогі серцю, продаймо їх, збережімо решту. Далі приходить черга на новий акт продажу, приходять байдужі люди з антикваріатів, і ось цей книжковий вантаж вивозять з дому. Але знову без сльози в очі, без слова докору чи протесту.

Десь у ці роки пішла на працю сестра Віра. Вона дістала роботу в бухгалтерії іншої установи, «Донвугілля», на майдані Тевелева. Це не була праця, легка праця для панночки, а особливо, коли наближався час квартального чи річного звіту: робочі години тривали від восьмої ранку до півночі, і сестра поверталася додому бліда, з запалими блискучими очима й доценту виснажена. Її безсилля в подоланні хвороби, плевриту, навесні 1925 року й її передчасна смерть у травні того року напевне були наслідком виснаження на праці.

Тільки мене в родині щадили, і я вчився, грав у теніс, робив свої перші дитячі бунти, виконував роллю Осла в театралізованих байках Крилова і читав, читав, читав. Я читав жадібно, навіть ідучи вулицями, я тримав перед собою книжку, не звертаючи уваги на вулицю й вуличний рух. Дуже інтенсивним він не був, Мої обов'язки теж існували, але вони були малі. Піти, стати в чергу, щось принести додому, винести сміття до помийної купи, що смерділа на весь двір, принести води з нижчих поверхів, якщо водогін не доходив до третього. Вечорами я часто замість матері чистив і підмітав кімнати, які ще не так давно були нашими, а тепер стали частиною установи. Там було багато друкарських машинок, і тоді я самотужки навчився друкувати, правда, тільки двома пальцями, умілість, що додається мені тепер на писання цих сторінок повісти мого життя.

На ці роки припали перші зародки мого літературного життя. Я став писати поезії. Вони були наскрізь учнівськими, позбавленими будь-якої літературної вартості. Вони росли з читання і жадною мірою не черпали нічого з життя. Моя мати й її покоління виховувалися на Жуковському. Моє покоління вже знайомилося з дитинства з поетами-народниками — Некрасов, Полонський. Дещо з них завчалось напам'ять. Але я вже тоді не мав смаку до програмової й політичної поезії, і вони на мене не вплинули. Символістів, акмеїстів, футуристів я тоді не знав. Мої вірші мали бути старомодними. Дивним способом, ніби я перетілювався в матір за її молодих років, я писав під Жуковського, трохи під Лермонтова. Мій абсолютно перший опус звався «Наdejда» і починався:

О призрак легкокрылый,
Но бесконечно милый, —

і далі в такому ж дусі. Кусник іншого опусу, про симфонію Бетговена я вже навів. Це все, що лишилося в моїй пам'яті, а рукописи, на щастя, не збереглися. Смаки мій і моєї матері сходилися на Пушкіні. Скільки книжок не пішло в продаж, не було мови про те, щоб продати десять томиків Пушкіна, де на кожному на першій сторінці було витиснене ім'я мого батька ще перед зміною прізвища: Владимир

Карлович Шнейдер. Але до наслідування Пушкіна я не доріс тоді і не доріс будь-коли пізніше. Прихована музика його мови, переходить від поважного до іронічного, жартівливого й фривольного, все це лишається для мене неперевершеним, як неперевершене Пушкінове прозріння в майбутнє. Це ж Пушкін, який ненавидів царат, знав, що революція в Росії принесе ще гірші наслідки і писав про неї:

Настанет год, России черный год,
Царей корона упадет.

Він провидів і змаг не на життя, а на смерть Росії з Заходом, тим Заходом, що тепер втілюється в Америку, — і методи цього змагу:

Все куплю, сказала злато.
Все возьму, сказал булат.

І твереза самооцінка, яка повною мірою стосується до тих, хто в двадцятому сторіччі присвятив себе праці, як казали наші діди, «на українській ниві»: «Черт меня дёрнул с умом и талантом родиться в России».

Українських поезій, українських книжок взагалі в нашій великій книгозбірні не було. Шевченків «Кобзар» був у російському перекладі Ф. Сологуба, але цей переклад не дає ніякого уявлення про Шевченка і не має ніякої мистецької вартости.

На цей період припадає також моє відкриття театру. Перед тим мене кілька разів брала мати на спеціальні театральні вистави для дітей. Це були денні вистави казок з чортами, відьмами, чарівними квітами. Вони мені западали в уяву, але не як мистецтво, а як страхіття. Я став боятися темряви, ворожбитів і примар. Але тепер мені відкрився театр для дорослих. І це було чудо.

Театрів у Харкові було фактично два: драматичний на Сумській і оперний на Римарській, обидва за дві хвилини ходу від нашої «Саламандри». Решта була далі і взагалі не входили в гру. У так званому Малому грали рідко, він комерційно себе не виправдовував. Перероблений з цирку Муссурі, так званий Великий, тоді теж здебільшого стояв порожній. Він був близько вокзалу, а це був уже інший світ. Десь коло нього був ще театр Тіволі, де грали літом мандрівні українські побутові трупи, але туди мені вже й зовсім дороги не було. Пам'ятаю тільки афіші з не завжди зрозумілими назвами: «Циганка Аза» — це було в порядку, але що таке було «Про що тирса шелестіла?»? Для мене, отже, театрів було два.

Драматичний, що його провадив Микола Синельников, став після революції й радянзації Державним академічним театром. Перед тим він був, певна річ, приватний, і його антрепренером була Дюкова, знайома нашої родини. Я її знав тільки як стару жінку монументального розміру, що не покидала свого фотеля в невеликому будиночку на початку Чернишевської вулиці. На мене вона не звертала найменшої уваги. З нею жив син Коля і внук-безбатьченко Вова Вандалковський.

Вова Вандалковський, найастенічніший з усіх хлопців, що я зустрічав тоді, став моїм приятелем. У невеликому садку, що був за будиночком Дюкової, ми грали в салдатів і фортеці, які треба було спершу спорудити з піску, а потім зруйнувати (прообраз історії людства). Вова ходив без квитків, задурно до театру. Було це так тому, що в театрі лишилося деяке число службовців, що колись працювали в Дюкової. Контролером на *малюрку* (як багато старих театрів, цей мав окремий вхід з безкінечними сходами на малерію) був син старого службовця Дюкової. Він пускав Вову без квитка. Вова впровадив мене, і тепер нас пускали обох. Ми тулилися в останніх рядах або по боках малерії, коли не було місць вільних — стояли. Але ми бачили театр, часто ту саму річ кілька разів. І тут усе було чаром. За досить стандартною фасадом в стилі Третьої імперії, майже стереотипними від якоїсь Самари до Манаусу над Амазонкою в Бразилії ховалася театральна зала з партером, амфітеатром і трьома поверхами бальконів, а сіра завіса, що розсувалася в боки, відкривала чар сцени. Над нею дві скульптурні постаті якихось ценіїв схилялися над великим годинником, що в роки революції як правило не йшов. Світлові ефекти в театрі були нескладні, але все таки були. З рампи йшло світло трьох типів: звичайне — коли на сцені був день, зелене — коли це була ніч, червоне — коли вечір. Як досвідчені театралі, ми — Вова і я — вже знали перед початком дії, яка пора дня це буде. У перші роки революції електрика в театрі була далеко не само-зрозуміла. Раптом вона гасла, і день, вечір і умовна театральна ніч раптом ставали справжньою непроглядною ніччю. Іноді світло відновлялося скоро, іноді виходив хтось з якимсь світильником і заспокоював публіку, що світло таки буде. Публіка терпляче чекала. Рекордною була одна вистава «Павла І» Д. Мережковського. Світло гасло безкінечну кількість разів, і вистава скінчилася о третій з половиною годині. Подібний досвід я мав тільки геть пізніше в Римі, де якась доморобна літня опера закінчила о тій таки порі свого «Ріцолетто». Уже й римські повії покидали свої пости. Але в Італії це було тому, що Італія має свій порядок у відсутності порядку, а в Харківській Драмі це було стилем революційного життя.

Опера була в приміщенні Комерційного клубу. Архітектура була безпретенсійна, поверхів було лише два, а завіса не розсувалася, а підносилася, і була вона не сіра, а розмальована на панно з якимсь екзотичним південним пейзажем. В Опері Вова не мав знайомого контролера (Вова — себто Дюкова), але і тут був один службовець, відданий старій Дюковій, — машиніст сцени Михайлов, типовий, як тоді казали, кацап з довгою сивою бородою. Він пускав нас просто на сцену, і ми дивилися опери не спереду, а збоку. Якщо дія відбувалася на відкритому просторі, все було в порядку, зір наш не був нічим перешкоджений. Навіть цікаво було споглядати чудеса нескладної сценічної техніки. В «Аїді», приміром, через сцену перетягали човен з співаками, і ми мали дуже добре поле зору на всю сцену, стоячи насередині Нілу. Гірше було, коли це було кімнатою, яка тоді подавалася завжди як так званий павільйон, себто мала три стіни. Так було,

наприклад, у будинку доктора Бартоло в «Севільському цирульнику». Тут треба було знайти в стіні дірочку, а власне — дві, одну для Вови, другу для мене, а якщо дірочок не було, наш глядацький потенціал не здійснювався. Драма, отже, була певніша, там ми завжди щось бачили, зате в опері був елемент газарду й несподіванок.

Харківський театр Синельникова був одним з кращих російських провінційних театрів імперії, але він був провінційний. На початок мого театрального життя він був уже державний, і не думаю, що він від того покращав. Проте Синельникова не знищено, і якогось вечора навіть відзначали його котрийсь ювілей, вітаючи його квітами, промовами й телеграмами з інших міст. Був це передусім театр актора, і різні актори могли грати в зовсім відмінних стилях. Режисер тільки доглядав, щоб актори не відступали від рис доби, в якій відбувалася дія п'єси: бо яри в «Смерті Івана Грізного» О. К. Толстого не повинні були виглядати, бути одягнені й до певної міри поводитися як двір Павла І в відповідній п'єсі Д. Мережковського. Поза тим, режисер виконував ролю того, що окреслювалося словом «разводящий», — він згрубша визначав мізансцени, щоб актори не натикалися один на одного. Декорації для окремих п'єс рідко виконувано спеціально. Здебільша були готові для різних нагод комплекти мальованих фонів і різних кімнат з відповідними меблями, так що ту саму кімнату з малими варіаціями можна було побачити сьогодні в «Шоколядному салдатику» Б. Шова, а завтра в «Урвищі» за О. Гончаровим. Музика як компонент вистави звичайно не використовувалася, грали щось тільки тоді, коли це було вказане драматургом як частина побутового тла. Про стандарти освітлення я вже писав.

Повалення цієї системи було частиною театральної революції, зробленої на Україні Курбасом, в Росії В. Меєрхольдом і Ол. Таїровим, а перед тим, в іншому дусі, К. Станіславським у московському Художньому театрі. Проте в Харкові ми раніше побачили це в виставах театру Меєрхольда, який літом привозив свої вистави до Харкова «на мастролі», гравши «Великодушного рогоносця» Кроммелінка, «Здиблену землю» Мартіне і перевернений догори дном «Ліс» Островського і в виставах Московського камерного театру Таїрова, що привіз був «Жірофле-Жірофля» Лекока, «Федру» Расіна й «Адрієнну Лекуврєр» Скріба. Обидва грали в Великому театрі Муссурі. Курбасова театральна революція відбувалася спершу в Києві, і Харків познайомився з нею пізніше, ніж з бунтом Меєрхольда й Таїрова. Це не перешкодило силі враження від вистав, привезених Курбасом. «Джیمмі Гітлінса» за Сінклером я дивився двічі, з іншого бачив Курбасові «Газ» Г. Кайзера й «Макбет» Шекспіра — й Лопатинського виставу «Машиноборців» Толлера. Перед тим ще елементи Курбасової революції принесли були до Харкова франківці, але Гнат Юра був чим завгодно, тільки не революціонером, а запрошений для експериментів росіянин Борис Глаголін більше дбав за епатацію консервативного харківського глядача, ніж за творення нового стилю.

Найбільше враження з його ескапад зробила вистава, в якій зі сцени кидали на голови глядачів у партері курей. Це було в «Св. Йоанні» Б. Шова. Враження, певна річ, було сильне, тим більше, що перелякані кури поводитися не завжди дуже культурно, і зрештою трудно сказати, хто більше потерпав — кури чи глядачі.

Та це була тоді справа майбутнього, а абетку театру я вивчав таки в російській драмі, успадкованій від Синельникова. Її актори не вийшли з однієї школи. Більшість з них спеціалізувалася в певному, як тоді казали за традицією ще 19 ст., амплюа: любовник, комік, невинна дівчина (енженю) трагічна героїня, «старуха» тощо. Вони раз на завжди виробили собі своє амплюа і повторювали його з п'єси до п'єси, з відмінним текстом, але однаковою сценічною поведінкою. Але і тексти їм вивчати не треба було, бо суфлер підказував їм речення за реченням, і часом його було чути не менше, ніж самого актора чи акторку. Але були і актори з надзвичайним даром перевтілення, особливо відзначався цим Степан Кузнецов. Він був улюбленцем глядачів, як пізніше ставали молодші Петкер і Камінка. Але публіка любила й тих акторів, які в усіх ролях грали самі себе, якщо вони мали чар і випадали з буденности. З таких особливо любленими були Віктор Петіпа і Всеволод Блюменталь-Тамарін. Один з них був — чи принаймні так його розглядав провінційний харківський глядач — французької школи. Мова про Петіпа. Син балетмейстра Маріюса Петіпа, що з Петербургу створив загально європейського значення цього клясичного балету, Петіпа своєю коронною ролю мав молодого Наполеона II, сина великого батька, сина, що ніколи не бачив ні імператорського трону, ні Франції взагалі і згас молодим у Відні. Його зробив героєм своєї драми «Орля» Едмон Ростан, п'єсу звучним віршем переклала на російську мову Щепкіна-Купернік, і Петіпа потрясав у ній серця харків'ян і особливо харків'янок. Його стиль був сентиментально-деклямативний, і це сходило як французька манера, до чого зрештою схиляло й саме його прізвище. Популярність Петіпа була дуже велика, але вона не виходила поза межі Харкова і, коли російська драма припинила своє існування, Петіпа не спромігся пустити коріння деінде. З цього скористалися франківці і заанцажували його. Він дебютував як український актор у «Камінному господарі» Лесі Українки, але на цьому його українська кар'єра, та, здається, і театральна кар'єра взагалі скінчилася.

Блюменталь-Тамарін (звернім увагу на «поетичність» обох частин його прізвища — хоч він їх, може, не вигадав, але вони йому пасували) своєю спеціальністю зробив шляхетність і вишукані манери в поєднанні з патосом. Його улюблена роля була Кіна в однойменній п'єсі Ал. Дюма: геній, розчавлений пристрастями. Кохався він також у ролях патетичних викривачів несправедливості, на зразок героїв «Без вини винуватих» або «Доходного места» Ол. Островського. Було в цьому багато пози й жесту, але харківським глядачам, особливо панночкам, це лоскотало нерви, і, в мініатюрі, він був для них тим, чим пізніше, вже в світовому масштабі (з поправкою на американізацію) став був Джеймс Дін. Як актор

Блюменталь завжди грав ту саму роль, навіть Петіпа був трохи різноманітніший, він не цурався й комічних роль, приміром Хлестакова в «Ревізорі» або в пустопорожній, але дуже комічній п'єсці Томаса, що звалася в російському перекладі «Тётка Чарлея» з наголосом на *е* (Знання англійської мови не належало до прикмет харківської публіки, та й всеімперської), Блюменталь-Тамарін до комічних роль не знижувався. Але й Петіпа мав численних ентузіасток, і ворожнеча між петіпістками й блюменталістками досягала майже ступеня нерозв'язного конфлікту веронських родин Монтеккі і Капулетті. Тим часом у фое харківської драми був стіл, де продавали їхні фотографії-картки, і торгівля йшла дуже жваво, чому не перешкоджав у випадку Петіпа поговор, що панночки його мало цікавили, а далеко більше приваблював єдиний танцівник драматичного театру Борис Плетньов.

Репертуар харківської драми стояв на певному культурному рівні. Ішли класики — Шекспір, Шіллер, Мольєр, Бомарше, Гоголь, Островський. Тоді ще не було політики замовчування письменників-емігрантів, і на сцені були Д. Мережковський, Л. Андрєєв, Євреїнов, Винниченко («Гріх»). Дещо ще збереглося з модного передреволюційного наświetлення проблем моралі й сексу («Ревность» Арцибашева, «Обладание» А. Батайля, «Когда заговорит сердце» Ф. Круассе, почасти «Монна Ванна» Метерлінка, той же Винниченків «Гріх»), але цього було не багато, і рецензенти на такі речі нападали. Нового, «революційного» репертуару ще майже не було, хоч перші спроби вже з'явилися («Власть» Н. Тверського, «Накануне» З. Невського, «Озеро Люль» Н. Файка, «Шоколад» Тарасова-Родіонова. П'єси А. Луначарського — їх ішло три: «Королевский брадобрей», «Слесарь и канцлер» і «Медвежья свадьба» — були більше в традиціях передреволюційного символістично-експресіоністичного театру, і соціальні моменти в них були тільки побічні або їх і зовсім не було). Мистецькими вартостями ці п'єси не відзначалися і на афіші довго не трималися. Брак революційної драматургії надолжували тим, що з старих п'єс добирали ті, де показано бунт («Фуенте Овехуна» Лопе-де-Вега з її патосом повстання захоплювала і йшла довго) або революціонерів («Урвище» за романом І. Гончарова) або ницість царів («Смерть Івана Лютого» О. К. Толстого, трилогія Мережковського «Павел І», «Олександр І» і «Декабристы») або прогнилість старих вищих клас («Підступ і кохання» Шіллера, «Тартюф» Мольєра, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської), але було багато речей зовсім нейтральних.

Знання цього періоду в житті харківської російської драми заслуговує на вивчення тому, що це було найвище в культурному житті міста і це було тим тлом, на якому творилася дальша доля «Березоля», коли його 1925 року переведено до Харкова. Не тільки пояснюється цим поразка в глядача перших вистав «Березоля», таких, як Кроммелінкове «Золоте черево», одна з найгеніальніших праць Курбаса, цілковито збойкотована глядачем, а до певної міри й сама ліквідація цього театру і

його творця. Продиктована насамперед, звичайно, політичними маневрами влади, вона, мабуть, не пройшла б так легко або набрала б м'якшої форми, якби не коренилася в настанові глядача, вихованого довгими десятиріччями синельниковської традиції (тоді, як діяльність «Березоля» була підрізана на ледве восьмому році його нелегкого існування). Впливи синельниковської традиції були тим цупкіші, що театр не був осередком антикультури. Він був осередком півкультури, і це було найстрашніше. Другою провиною харківської російської драми перед культурою тієї країни, на території якої театр виріс, було те, що він був за самим визначенням і хотів бути тільки відгомонам Москви, і актори його тільки й мріяли про перехід до Москви. Талановитіші з них, як уже згадувані Петкер і Камінка, і прокладали собі шлях до Москви. Так усе талановитіше покидало рідний чорнозем. Лишалися Петіпа й Блюменталь-Тамарін, кумири провінційних панночок, які не могли б здобути такого ступеня популярності в столиці імперії. Так — парадоксально — не будучи антикультурним, несучи в провінцію культуру, театр драми в Харкові плекав і увічнював провінційність Харкова і України.

Своєрідну картину становив собою Харків у літні місяці, коли місцевий театр переставав грати. Це був час на «мастролі», і вони були двох типів. З одного боку, приїздили провідні театри Москви й Петрограду — крім уже згадуваних Московського камерного і театру Меєрхольда, були це в ті роки московський Художній театр, де ще грали Станіславський, Качалов, Москвін, Кніппер-Чехова та інші справді видатні майстри, його Перша студія, що стала на певний час Художнім театром II, його Третя студія Вахтангова, Театр-студія В. Немировича-Данченка, Малий театр, Державний єврейський театр та інші з Петрограду — Александрінський театр. Це були організми високої театральної культури, блискучої майстерності, ансамблю, і вони привозили свої вистави в недоторканому вигляді, як вони йшли на їхній батьківщині. Глядачі виповнювали їх по вінця, навіть коли grano в величезному й непривітному театрі Муссурі (куди я не мав протекції і мусів платити власними грішми, яких ні я ні родина, власне, не мали).

Як і харківська драма, ці театри були державні. Але в ті мої шкільні роки приватна ініціатива в театрі була ще можлива. І в літні місяці, шукаючи легкого й швидкого заробітку, на харківську сцену накидалися театральні виголоднілі зірки з Росії. Трупони вони набирали нашвидкуруч, звідки пупадя, — чим гірші, тим краще, бо тоді більше виблискуватиме зірка, п'єси йшли з однієї проби, декорації й костюми, які Бог послав, репертуар, розрахований на легкий успіх — фарси, легкі фрівольні комедії, сентиментальні драми сумнівної літературної вартості, кричущі мелодрами. Сам головний актор чи акторка без кінця повторювали самих себе. З цих літніх попасів пригадую мастролі А. Харламова, майстра психопатологічного ампліюа, блискучої майстрині шампансько-шумовинних порожніх фарсів Грановської, Полевицької, що недавно повернулася з еміграції й тяжко й шляхетно

страждала в інсценізації «Дворянського гнізда» Тургенєва й подібному репертуарі, майстрів легкого діалогу французької комедії Радіна й Шатрову, спеціалістки з роль маменів і лукавих підлітків Алексєєвої-Мєсхієвої, підтоптаних уже і вичерпаних пияцтвом П. Орленєва і П. Самойлова, майстра ефектної мелодрами В. Барановської (Іронією долі вона найбільше znana з образу матері в фільмі Пудовкіна за романом Горького «Мати», але її спеціальністю були власне зовсім не робітниця й революціонерки, а блискучі й ефектні героїні мелодрами на зразок «Фльорії Тоски» В. Сарду, «Обнаженної» А. Батайля, «Жінки, що вбила» темного С. Гарріка і зрештою «Чорної пантери» Винниченкової). Як літні мастролери з'являлися також «свої» таки Віктор Петіпа, Блюменталь-Тамарін, Степан Кузнецов, перші двоє, звичайно, ніколи разом. Кожна п'єса в цих літніх наскоках на харківського глядача йшла раз або два, відбувалося це звичайно в театрі драми на Сумській, куди я мав разом з Вовою Вандалковським вільний вхід, і ми були в театрі майже щовечора, це не коштувало нам і копійки. З захищеної залізними штанцями, щоб хто бува не впав, малереї ми поглинали всі ці фарси й мелодрами, ми висвячувалися в таємниці театральної кухні російського мистецтва сцени в його гірших виявах і так готувалися до майбутньої доби режисерського театру і ще дальшої доби політизованого, пропагандивного театру, поставленого на службу газеті. Було те, що ми бачили, третього сорту, але я не шкодую витрачених вечорів. У пісні тридцять років принаймні я знаю, що було перед революцією, і воно було відмінне. Були це переважно покидьки зі столу російського театру, але і з покидьків можна реконструювати меню спожитого іншими обіду. І це була протиотрута проти микитєнківсько-корнійчуківського примітиву. Я знав, що існує не тільки самогон, що бувало колись і шампанське, хай з нього лишався тільки запах від калюжки на підлозі, яка залишалася після вибуху п'яної вологи внаслідок розкоркування.

Харківська державна опера, яку я спостерігав з-за куліс, як і драма, добирала репертуар, злегка зважаючи на вимови часу. Відкрилася вона «Русалкою» Дардомизького, де панівні кляси (князь) занепащують дівчину з «простого народу» та її батька-мельника, погані вищі кляси були і в «Севільському цирульнику» Россіні, і в «Тосці» Пуччіні, і в «Гальці» Монюшка, поганий цар був у «Царській нареченій» Римського-Корсакова. Шукаючи революціонерів витягли з нафталіну й такі опери не першої вартості, як «Дубровський» Направніка та «Фра-Дьяволо» Обера. Але йшли й такі нейтральні опери, як «Фавст» Гуно, «Євген Онеґін» і «Мазепа» Чайковського, «Аїда» Верді (це там я стояв посеред Нілу) і «Руслан і Людмила» М. Глінки, і «Лоєнґрін» та «Танґойзер» Ваґнера, і «Демон» А. Рубінштейна). Поза тим, харківська опера в той час була осередком рутини й пересічності. Репертуар увесь був помірковано романтичний, осередком якого були Верді середнього періоду, Пуччіні, Чайковський і Римський-Корсаков. Не існувало ні Моцарта чи Бетговена, не існувало й Дебюссі й Ріхарда Штрауса. Ре-

жисура була ніяка (теж «разводящие»), оркестра сіренька без жадного видатного диригента, видатних голосів було мало, за винятком баса М. Донця й баритона Бочарова, інтерпретація лежала поза межами мисленого, на високих нотах голоси зривалися (як казали, «пускали півня»), грати — оперних співаків тоді взагалі не вчили, вони або стояли колодою на кону, поглинаючи очима диригента, або притискали руку до серця. Не зважаючи на все це, опера була для мене чарівний світ. Музики я, правда, не розумів, але самий факт її існування вже творив іншу перспективу. Це було щось інше, не побутове, і тим воно мене готувало до нереалістичного театру, що чекав на мене в другій половині двадцятих років. На сцені опери не було жадних експериментів, але сама опера була для мене театральним експериментом, і в цьому був на майбутні роки — і аж досі — її, кажучи словами Миколи Зерова, «неубутній чар».

Найбільшим відкриттям років мого шкільного навчання, яке заважило на всьому моєму дальшому житті, було відкриття України. Епізод був блискавичний, як навернення Савла на християнство й перетворення на Павла, але мені не з'явився Бог у блискавичному видінні, і я не падав з коня. Це був тільки короткий обмін репліками з Толею Носовим. Я вже згадував тут цього сина тітки Наді, мого кузена, що жив у Києві і працював керівником антропологічного кабінету Академії Наук. Подавав я і ті фрагменти його біографії, що їх зберегла моя пам'ять: студії в Федора Вовка, експедицію до Сербії, зустрічі з моєю безпосередньою родиною в літніх подорожах до Полтавщини, пізніший арешт, заслання, вимушене перебування поза Україною, знищення 1941 року разом з родиною. Року 1923 чи 1924-го Толя кілька разів бував у Харкові і коротко гостював у нас. Ми вже були втиснені до кімнатки «для прислуги» й кухні, але якось для гостей з інших міст завжди знаходилося місце. Маю враження, що чим сутужніше і скупченіше живуть люди, тим вони охочіше приміщують заїжджих гостей, коли вони дістають великі мешкання — їхня гостинність зникає. Толя радо приїздив до Харкова, і ми його радо приймали, бо заносилося на його одруження з сестрою Вірою. Від нього вона дістала тоді кілька подарунків. Він був на одинадцять років старший від неї (народився 1883 р.), науковець, і не диво, що це були книжки, переважно українські. Для Толі приналежність до України і праця на її користь були життєвим кредо і аксіомою, можливо, що, даруючи українські книжки, він перевіряв, чи його наречена була готова йти з ним одним шляхом. У нашій родині, правда, він говорив, як і ми, по-російськи, але ніколи не дякував інакше, як словом «Дякую». Цього було досить, щоб делікатно, але виразно окреслити себе. Одне коротке слово ніби перетворювало все сказане перед тим.

Серед книжок, що їх подарував сестрі Толя, була «Ілюстрована історія України» Михайла Грушевського. Слайд моєї пам'яті: сіра коленкорова оправа книжки, на ній чорні стилізовані літери прізвища автора й назви книги, червоний козак з червоною плямкою одяжі чи то головного вбрання. Якось сталося, що я з Толею

були самі в комірці «для прислуги», на столику лежала книжка Грушевського, і це навело мене на думку про мову, якою вона була написана (хоч самої книжки я тоді не читав). Ніби роблячи велику послугу Толі, я сказав щось про те, що, правда, українська мова існує (велика поступка з мого боку!), але вона не красива (акт адресії з мого боку), мовляв, на що ж її вживати, коли вона така! Я сподівався гострої відповіді, лекції, нотації, вибуху гніву. Але Толя спокійно відповів:

— Мова, якою говорять мільйони людей, не може бути некрасива.

І ця врівноважена відповідь стала для мене тим, чим було видіння Бога в розчиненому небі Савлові. Ми не сварилися, дальші розмови, пізніше, були без згадки про цю. Але я досі пам'ятаю його обличчя тоді, точнісінько таке, як дивиться тепер на мене з його фота, єдиного, що збереглося: високе медерівське чоло, прямий медерівський ніс, великі медерівські вуха, тонкі губи, але не медерівські густі (козацькі!?) брови, чорні, і вдумливий погляд карих очей, не медерівських сіроблакітних. Через перенісся пенсне з дашком, передреволюційне, таких тоді вже переставали носити, чорна краватка, білий комірець. У ті роки плебеїзації Толя зберігав вигляд інтелігента, не демонстративно, а тому, що він такий був. Сьогодні я певний, що саме так він виглядав під час нашої короткої розмови в нашій комірчині «для прислуги». А може це вже аберація пам'яті, яка підсуває фотографію, наявну тепер, у минулі події? Не думаю, але може. Для мене важить, що таким він тоді мені виглядав.

Більше між нами ніколи мови про красу чи не-красу української мови не було. Але його коротка репліка стала «неначе цвяшок, в серце вбитий». Свої захоплення в житті я любив переносити в гру. Коли почалося моє захоплення театром, я спорудив на стільці (де колись була моя доморобна капличка св. Юрія в період мого захоплення церковною службою) мініатюрну сцену, і я став «ставити» на ній п'єси. Акторів у мене не було, і я обмежувався на тому, що розподіляв між знайомими мені зі сцени акторами (я нікого з них не знав у житті) ролі і складав програмку. Це був мій головний акт у приготуванні «вистав». Потім я малював декорації. Малювати я не вмів, і декорації були теж більш символічні, — я знав, чим вони мали бути, і цього мені вистачало. Нарешті, мені потрібні були п'єси. І я їх купував. Так, мати продавала дорогі серцю книжки і інші речі, щоб утримати родину, а я викрадав дрібні гроші з її торбини, ходив по книгарнях і накуповував п'єси, часто зовсім безвартісні. Тоді я дивувався, як мати не помічає, що в неї викрадено гроші, як вона не зверне уваги на те, звідки і за які суми в домі накопичувалися п'єси. Тепер я думаю, що вона помічала обидві обставини і не могла не поставити їх у зв'язок. Але вона не хотіла перешкоджати моєму дитячому гобі, бо воно йшло мені на користь і відвертало мене від чогонебудь куди гіршого.

Тоді стався переверот у моїх поглядах на українську мову, і він теж мусів бути втілений у дію. Почалося з того, що я став читати «Ілюстровану історію» Грушевського. О, це не була легка справа. Грушевський писав мовою, круто

присоленою галицькими виразами, яких я не знав абсолютно. До того, перші розділи були археологічного характеру, і тут з'являлася безконечна кількість назв усяких відкопаних археологами знарядь і дрібниць передісторичного побуту. Я долав перешкоди, зціпивши зуби, перед деякими відступав, але читав далі. Зміст історії мене тоді не так уже дуже цікавив, мені треба було здобути таємничу фортецю мови. А щоб ствердити свою перемогу, треба було перетворити її з пасивної на активну. Треба було щось перекласти українською мовою, байдуже, що саме. Трапився Едгар По, звичайно, в російському перекладі, і я став перекладати його шкіц, що по-російськи звався «Знаменитость». Моїм єдиним дорадником і порадиником був «Російсько-український словник» Іваницького й Шумлянського, джерело не найвищої якості. На моє велике здивовання «знаменитость» стала *знакомитістю*, але про польську мову я тоді поняття не мав, щось мені було не так у тому перекладі, але що саме, я не міг сказати. Не києм то палицею, я свій переклад довів до переможного кінця (твір По був короткий фейлетон), і це був мій дебют у перекладацькому мистецтві і мій другий твір українською мовою, після «Зими», написаної в другій класі гімназії як домашнє завдання. Але в «Зимі» було більше участі моєї помічниці-матері, а нове осягнення було цілком самостійне. Якщо, звісно, не казати про добродіїв Іваницького й Шумлянського, яких я не мав чести знати. І чий провід не завжди був найпевніший.

Не знаю, як довго потривало б моє нове захоплення, українською мовою, якби не те, що ставалося далі і що було перед тим. Нормально мої захоплення зникали так легко, як з'являлися, і тривання їх було коротке. Кілька місяців я захоплювався моєю доморобною капличкою. Трохи довше існував мій «театр», зроблений з картонних скриньок. Не довшим був мій теніс. Якийсь час я збирав поштові марки, потім покинув. Після того я збирав підписи славнозвісних людей — не автографи живих людей, а підписи мертвих або ніколи не зустрічених. Я їх вирізав з книжок і журналів, перепсувавши так сотні видань, а коли вирізати ніяк не щастило, перекопійовував їх копіювальним папером на свою сторінку — я мав тоді підписи сотень людей, від Галілея чи Мольєра до Бальмонта і того ж таки Едгара По. Коли я замітав кімнати «Хемвугілля», де люди часто кидали коробки з-під цигарок, я став збирати колекцію цих коробок, від «Казбека» до «Шури-Мури». Ледве чи з того всього щось тривало понад рік чи два. Але українськість лишилася на все життя, і ці сторінки я тепер цяпаю таки українською мовою, хоч міг би це робити російською чи англійською.

Заважило в цій тривалості й відданості те, що було далі: високі осяги української культури — «Березіль» Курбасів, писання Миколи Хвильового, який, як на мене, йшов в одному річищі з Борисом Пільняком, але йшов глибше і цікавіше, вірші Павла Тичини (який починався для мене не «Соняшними клярнетами», а, поза хронологією, «Вітром з України», який її подруга Єлизавета Бойко подарувала сестрі Вірі з написом «Аматорці української поезії», прозою Юрія Яновського, від-

криттям після нездарних перекладів Сологуба Шевченка в оригіналі, а особливо, на перших кроках, відкриттям Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селяк, і українськість найбільше промовляла до мене через європейськість. Та може й це не мало б остаточного, вирішального значення, якби не пізніше, вже від кінця двадцятих років почате, а в тридцятих доведене до мушкетерської трагедії переслідування українців і української культури. Тепер українці були перетворені на те, що англійські народи окреслюють словом *underdog*, і тепер відійти від того, чим я захоплювався в двадцятих роках, було б ганьбою й злочином перед самим собою. І я лишився викладачем української мови, ніколи в роки життя на Україні не викладавши російської, десятками років ніколи нічого не публікуючи по-російськи. Коли запроваджувано наші порти, треба було визначити для паспорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати *росіянин*, і це цілком залежало від мого вільного вибору, але після недовгих вагань я вибрав — *українець*.

Коли я дивлюся на своє життя сьогодні і зважую причини мого вибору, мені здається, що найвирішальнішим було все таки не майбутнє, а минуле. І мені здається, що українськість завжди була в моїй родині. Так, це парадоксально. І батько й мати німецького коріння. Обидва виховані в Петербурзі. Вони жили в російській культурі і в російській мові. Так вони виховували дітей, зокрема мене. У родині не було українських книжок, ніколи не говорили по-українськи між собою і не мали зв'язків з українською інтелігенцією. Саме місто Харків назовні було російське. З українських зацікавлень моєї матері знаю тільки про одне — вона зі справжньою побожністю говорила про сценічні виступи Марії Заньковецької (якої мені вже не довелося побачити). І все таки, все таки... Українськість якось ірраціонально жила в Харкові, жила в матері і в сестрі. Тисячею дрібниць вона входила в життя — купівля на базарі, розмови з селянами, літні подорожі на Полтавщину, контакти з Толею Носовим. Майже ніщо з того не було на поверхні, і все таки воно існувало. Є в німців слово *Sein* — буття, і є добре неперекладне слово *Dasein* — бути в певному часі і місці, бути тут, бути навколо, оточувати. І — додам — бути любленим, бути своїм. Україна була своєю, з її пейзажем, з її людьми, з її білими (тоді!) хатками. Тому мати могла допомогти мені в моєму першому наївному українському «творі», тому пізніше, від 1941 року вона так легко перейшла на українську мову, тому, вмираючи, напівпритомна, не помічаючи вже нічого навколо, крім мене, свого сина, свої останні слова вона промовила по-українськи. Мушу сказати — на моє здивування. Було це все не політичне. Політично вона ніколи не вірила в Україну і завжди казала мені:

— Нічого з того не буде, України ви не збудуєте.

Але політика й свідомість розбігалися з підсвідомістю й психологією. Це було в нашій родині проявом, либонь, того, що Юрій Липа, старший від мене на вісім років, називав телюричними силами української землі, — здатність української

землі й повітря навіть чужинців і зайд змусити відчувати себе таки своїми на цій землі і чужими на тій, де вони виховалися й звідки прийшли.

Тому, мабуть, і коротка шорстка репліка Толі Носова в, здавалося, незначущій розмові зі мною впала на вдячний ґрунт. Певною мірою курс мого дальшого життя визначався. Але таким уже простолінійним він не став. Мав минути не один рік і відбутися не одна подія, щоб усе стало на свої місця.

Коли я сьогодні пробую виявити коріння українськості в душі моєї матері, мені здається, що вона попри все була свідомо того коріння, але вважала його за приречене на висихання, а водночас небезпечно й намагалася свідомо охоронити мене від його проростання в мені. Уже тепер я відкриваю дещо, що довго було мені неясне. Колись тоді в її устах упала згадка про Дмитра Яворницького, цього вірного на все життя ідеалам запорізького козацтва козакофіла й дніпролюбця. Згадка, повна симпатії до того довговусого патріота, в її спомині — милого навіть у своїй часом комічності. А виявляється, що він був її вчителем. Так, як кажуть нам його біографи, 1886 року, звільнений з Харківського університету за «малоросійську крамолу», він подався до Петербургу і влаштувався викладачем у Миколаївському сирітському інституті. Тому сьомому, рідному, що його з такою любов'ю згадувала мати. Ніхто не скаже сьогодні, наскільки щільними були тоді його контакти з нею, але, безперечно, якісь були. Виходить з цього, що українськість її була не тільки наслідком впливу харківського ґрунту, зустрічей з селянами й слугами, а й з «свідомою», як тоді казали, українською інтелігенцією. Їй було тоді коло 18 років, вона була в старших класах інституту...

Можна думати, що її розлад з чоловіком, моїм батьком, виникав не тільки з його любовних захоплень вродливими польками, а, можливо, і з зовсім відмінного ставлення до української мови, відмінних реакцій на речі українські. Уже по війні, в еміграції, несподівано я знайшов згадку про мого батька в спогадах Олександра Лотоцького. На моє здивування й відразу, виявилось, що він був чи якоюсь мірою хотів бути активним винародовлювачем України. Ось що пише про це Лотоцький, наводячи автентичний документ:

«Якийнебудь командір олонецького полку Листинно-русский“ Шнейдер видавав такий наказ: Замечено мною, что инородцы ведут переписку с родными не на русском, а на своем языке. Все они говорят или очень плохо, или ломанным языком по-русски, а русский язык — язык государственный. Армия в мирное время это школа. Инородец пока состоит на службе, в течении трех лет, должен и обязан научиться русскому государственному языку; это же возможно только при условии предъявления к инородцам требования и говорит и пишет только исключительно по-русски. Родные же или знакомые также должны отвечать по-русски... принять меры по проведению этого требования в жизнь“» (О. Лотоцький. Сторінки минулого, частина третя. Варшава 1934. С. 254).

Тут нема прямої згадки про українців і їхню мову. Формально, за офіційною

термінологією, вони не вважалися «иногородцями». Але в суті речі це розпорядження було спрямоване й проти них. Батько не був по-людському ворожий до своїх «иногородцев», як і до тих, кого він міг назвати «хахлами». Він був служака, і він був вірою й правдою відданий Росії, всьому російському, імперії, цареві, війську, хоч по-своєму — дуже по-своєму — як казали, він своїх салдатів любив. Але української струни в його душі не було, і вона не могла й бриніти. Мати не мала ніякої політичної програми, якоїсь офіційної ідеології, вона, як тепер бачу, воліла, щоб її діти не «влізли в політику» (її вислів), а значить і в українську політику. Але українська струна в її душі була, живі нитки зв'язку з українською стихією ніколи не обривалися, вона могла щиро кохати своїх імператриць-патронес, свій інститут але вона була неприхильна до самодержавства і всього, на що воно спиралося. Її українство не виходило поза межі емоцій і симпатій. Але воно було, і це було однією з кардинальних відмінностей між нею й батьком. Мене вона хоронила від українства, але коли воно стало в мені пробуджуватися, вона не чинила перешкод і, думаю, підсвідомо приймала це. Воювати з нею мені не було потреби. Ба навіть, вона спричинилася, може непомітно для самої себе, до мого розвитку в цьому напрямі. Мій шлях до Дамаску, моє навернення якоюсь мірою були второвані нею. Це була спадщина, підземний скарб. Його треба було розкопати, але він був. (Зауважу, що й моя сестра Віра розвивалася в тому ж напрямі, що і я.) Батько лишався осторонь, чужинцем не тільки фізично — він на фронті, ми в Харкові, — а й духовно.

Повернуся на хвилинку до характеру своєї матері. Не був він простий. Вона віддавала дітям усе. Шлях від генеральші до прибиральниці вона пройшла гордовито, без скарг, нарікань і плачу, без словечка, хоч би натяку на гіркоту приниження. Утрата родини, утрата клясової приналежності, втрата одного за одним чотирьох дітей, — і ні слова докору або гніву. Єдине, що їй лишилося після смерті Віри, 1924-го, був я. Але я не можу згадати ні одного випадку гістерії або перечуленої пестливості. Я переконаний, що вона шалено боялася за мене в ті часи, коли бути українцем стало державним злочином. Але я не пригадую ні одного випадку, коли б вона пробувала повернути мене до куди безпечнішої російськості. Коли заарештованого Толю Носова перевезли з київської тюрми до харківської, вона систематично носила йому передачі. Чому? Бо він бів членом родини? Бо заносилося було на його одруження з Вірою, — колись, чотири роки тому? Бо він був обвинувачений за українську справу?

Мабуть, усе разом. Але вона ніколи про це не говорила. Вона вміла мовчати або говорити тільки неясними натяками. От приклади у меншій ваги справах. Секс був табу в нашій родині. Про нього не казали. Сестра Віра мала свої місячні. Це називалося *міцрень*. Мати хотіла, щоб я не курих. Але вона не забороняла:

— Ти можеш курити, коли хочеш. Хоч я воліла б, щоб ти не курих.

Так само секс. Мене застерігано від німкенів:

— О, вони таке вміють виробляти в ліжку, як ніхто.

Мене застерігано від балерин:

— У них усе тіло таке тверде, що жіночість зовсім утрачено.

Пригадую епізод з Таїрою. Вона була старша дочка дядька мого Володі, жила самотньо і — слушно чи не слушно — мала репутацію мисливця на чоловіків. Коли мені було десь років 16, вона стала мене запрошувати в гості, частувати любимими моїми стравами. Мати буквально вихопила мене від неї. Не говорячи про причини, вона заявила, що Таїра погана жінка і що я мушу перервати візити до неї. Але мати не питала, що я робив у неї і що вона робила зі мною. (А вона нічого сексуального не робила.)

Тільки з її романсів і пісеньок можна було виснувати, що мати знала більше, ніж говорила. Улюбленим її романсом був той, що починався:

Виновата ли я, что случайно в потьмах
На твоих и мох нераскрытых устах
Поцелуй прозвучал горячо? —

з усіма наслідками, але в сумно-грайливих інтонаціях. А виконувала вона цей романс із знаменитими пуантами на недоговореннях. Або жартівлива пісенька, де навіть не треба було спеціальних пуант, щоб усе було ясно. Дівчина йде на пораду з лікарем. Ось його слова:

Нет, барышня, я пасс.
Цена врачу тут грош.
Что потеряешь раз,
Того уже не вернешь.

І без жадного непристойного слова або опису ситуації.

А виконувалося це часто, інакше я б не запам'ятав це з років дитинства. Ні, в сексі мати не була невігласом. Хоч я не думаю, щоб вона робила перелюбство з будь-ким, що вона знала чоловіка, іншого від мого батька.

Я не хочу робити з неї ні святої, ні героїні. Але вона вміла незаймано й твердо пройти крізь бруд життя і так виховати своїх дітей. І вона була шанована заслужено. А в справі мого українства — ні, я не знаю, чи вона була б щасливіша, коли б я пішов російським шляхом. Хоч вона боялася. Вона страшно боялася. Бо я був єдине, що їй ще лишилося. І хоч вона знала, що моє українство від предків, вона, саме вона перенесла його до мене, хоч і намагалася вберегти мене. Вона, попри всі німецькі нашарування і Медерів і Шнейдера.

Закінчення тринадцятої трудової школи, скільки пригадую, не відзначувано ніякими врочистими зборами, ніяким балем. Та й не диво, бо, власне, була тільки назва, а справжня школа мала творитися вже після відходу мого річника. Просто виклади скінчилися, видали нам папірчик про закінчення, і прощай. Папірчик не

давав ніяких прав і нікуди не спрямовував.

За тогочасною системою освіти, що її створив заступник народного комісара освіти естонець Ян Ряппо, семирічка (трудова школа) закладала основи загальної грамотности, а далі підлітки мали йти до професійних шкіл і технікумів, щоб спеціалізуватися в різних ділянках технології в широкому сенсі слова. Але технологія мене не спокушала, і виробництво мене не приваблювало. Настали для мене місяці якоїсь інерції. Я нічого не хотів і нікуди не йшов, дивним способом життя спинилося. Часом заходили товариші — Юра Петровський, Миша Бармас, Жора Гертель, що жив на розі Бурсацького взвозу й Клочківської вулиці, перед тим посередній учень, якого я найбільше пам'ятаю з того, що він заїкувався, а батько його, хворий на астму, сидів на фотелі й жадібно намагався ковтати повітря, якого йому бракувало, і в грудях у нього клетало й мало не гуркотіло. Був це шлях до смерти, але в моєму тогочасному світосприйманні смерти не було, ще не було, і він був для мене просто дивак, що чомусь не поводитьсь так, як інші люди. Заходив і я до Бармаса й Гертелів. Ходив до театру, читав... Треба було б допомогти заробітком у родині, хоч так дуже ми не бідували, поки жила й працювала моя сестра. Але нічого конкретного мені не хотілося, і енергії на прокладання власного життєвого шляху бракувало. Правда, знайти працю не було легко. Панувало безробіття. Я зареєструвався на біржі праці, що містилася на Купечеському узвозі, вистоявав там у черзі, щоб відмічатися, але це була формальність, яка нічого не обіцяла і ніяк не забезпечувала. У свої 15 років я був ніби втомлений від життя і нікуди не рушав уперед, як Обломов, герой роману Ів. Гончарова. Чи це була реакція на «новий побут» советського життя? Якщо так, то в усякому випадку цілком неусвідомлена. Безперервне гіршання життєвого стандарту і кругобіг щоденних, чимраз настирніших дрібниць я тоді не сприймав як щось аномальне і не був революціонером проти революції. Імовірніше, що я просто мав відразу до того ідеалу політехнізації, який виявився найдрастичніше в ліквідації гімназій і університетів і заганяв кожного в вузьку технічну спеціальність.

Але пасивний і сонно-мрійливий Обломов мав свого Штольца, що його розбуркував і повертав до струму «нормального» життя, і один з моїх товаришів несподівано став моїм Штольцом. Був це Юра Петровський, мій дружок ще з далекої вже першої кляси гімназії. У ті дні ми не зустрічалися часто, але він, видно, не забував мене. Одного зимового дня — минуло вже вісім місяців від мого прощання з «трудовою школою» — він прибіг до нас і став оповідати, що — хоч це була середина навчального року — торговельно-промислова професійна школа оголосила прийом учнів до однієї групи. Під назвою торгпромшколи ховалася дуже скромна суть. Школа готувала технічних працівників для чимраз густішої й розбухлої мережі радянського апарату управління підприємствами: канцеляристів, архіварів, статистиків, а насамперед бухгалтерів. Кар'єра ця мене мало приваблювала, але вона була мені краща від кар'єр, безпосередньо зв'язаних з

виробництвом. Не треба було заходити до машинерії, не треба було ставати ні токарем, ні слюсарем, ні шахтарем, ні доменником. З усіх можливих «профшкіл» і «технікумів» ця була ще найближча до гуманітарного циклу, хоч справді до нього аж ніяк не належала.

Я не був захоплений відомостями Петровського, діяла інерція нероблення, не промовляв до серця тип школи, але Юра настоював — нічого не треба, тільки подати заяву й довідку про закінчення семилітки, мати до нього приєдналася, я подумав, що принаймні мені не треба буде вистоювати в чергах на заплываній біржі праці, зважив, що ця несподівана профшкола заповнить перерву між загальною освітою й вищою, — і я став учнем Першої харківської торгпромпрофшколи, що містилася на Рибній вулиці біля місця, де вона впадала в Московську.

Адреса має своє значення. У соціальній географії Харкова, яка тоді ще великою мірою зберігалася, усе, що було по той бік річки Харків, було нижчого рівня. Школа була вже перед самим мостом, але на межі з тим іншим світом, який був мені чужий, поки я був у гімназії або в групі Єлецького. Тепер серед студентів не було, мабуть, нікого з так званого Нагірного району. Скільки пригадую, я був у групі єдиний з того Сумсько-Римарського іншого світу. У моїй ланці — про ланки трохи далі — всі були з потойбіччя Харкова, так було і в цілій групі. Інші були з Холодної або Лисої Гори, з Панасівки. Це був світ торговельних складів, що смерділи рибою або фарбою або хемікаліями, і одноповерхових будиночків з підсліпуватими вікнами, за якими стояли горщики з квітами, — а далі починалися фабрики й заводи або цвинтарі чи левади. Я перейшов до іншого соціального оточення.

Шкільні курси складалися з таких, як діловодство, бухгалтерія, лічба на рахівниці, елементарна статистика. Був ще курс друкування на машинці, але машинка була одна на яких тридцять осіб, і нічого навчитися не можна було. З предметів дещо ширшого подиху були тільки економічна географія, викладач якої Анісімов вирізнявся синім убранням, метеликом на комірці, пенсне на переніссі і оксамитною манерою говорити. Він був, кажучи тогочасним жаргоном, «старорежимний». Та ще поза вузьким практицизмом була російська література, яку викладав Прозоровський, один з тієї породи безмежно відданих своїй справі вчителів російської мови й письменства, які безмежно захоплювалися своїм предметом і часто захоплювали своїх учнів. Його найбільшою любов'ю в літературі був Лермонтов. Але одного разу він сказав нам, що ми маємо проаналізувати літературний твір власного вибору. У ті дні до нас уже докотилося дещо з символістів і дещо з футуристів, передусім речі не дуже експериментальні і не дуже езотеричні. На мою пропозицію моя ланка спинила свій вибір на Маяковському — «Война и мир». Я був під враженням гігантськості образів Маяковського, його відходу від побуту і індивідуальної психології. Бідний

Прозоровський від мого/нашого вибору остовпів. Він пробував відхилити нас від нього і прихилити до чогось традиційнішого, але ми були несхибні. Кінець-кінцем він скапітулював, сказавши, що хоч твір не був повновартісний, але наша аналіза заслуговувала на відзначення. Він був з тієї породи російської інтелігенції, що зберігала м'якість манер, толерантність до чужих думок і лібералізм у думанні.

Усе навчання провадилося по-російськи. Українізація ще не заторкнула нашої школи, та й не легко було б її запровадити в те харківське дрібноміщанське оточення, з якого вербувалася основна маса студентів. Але дещо з інших повітів нової доби позначилося на навчанні і на побуті. Насамперед, це була система ланок. Уважалося, що учнів треба привчати до колективізму, скасовано індивідуальні іспити (власне, іспити взагалі) і індивідуальні завдання. Учні мали поділитися на ланки, кожна з п'яťох осіб, ланка готувала б колективно певне завдання, виділяла зі свого складу речника і після його звіту дана тема зараховувалася всім членам ланки. На практиці дуже часто тему і виконував і доповідав один учень, решта проходила його старанням. Сам поділ на ланки був добровільний, кожний вибирав сам, з ким він хотів бути. Це було як гра, в якій учасники розбігаються на сигнал і кожний має захопити вільне місце, хто не захопить, той програв. Я опинився в одній ланці з чотирма дівчатами. Дівчата взагалі становили рішучу більшість у школі. У моїй групі було шестеро хлопців, решта дівчата. Хлопці всі, крім мене, об'єдналися навколо Черняка. Він був вродливий, зневажливий до інших, мав характер ватажка, мабуть, те, що називається еспанським словом *machismo* від еспанського *macho* (самець). Його провід радо прийняли ті чотири хлопці, що за ним ішли. Не скажу, щоб він мені не імпонував, але мені вбачався в ньому новий Вичлінський, хоч я ніколи не бачив, щоб він на когонебудь нападав або бив. У всякому випадку він був бувалий, я — ні. Я волів бути першим серед дівчат, ніж підлеглим серед хлопців. Зрештою, не думаю, щоб Черняк і хотів мене, отже нема сенсу розігрувати тему зеленого винограду.

З дівчат моєї ланки дві були росіянки, дві — єврейки російської культури. Бася Березіна була грубенька, з нахилом до кубічності, дуже мила і здібна, але без виразної індивідуальності. Між Асею Першиною і мною часом перелітали іскорки сексуальності без сексу, коли очі робляться блискучіші від звичайного і кров біжить по жилах відчутно. Серед слайдів моєї пам'яті є момент, коли ми йдемо разом зі школи вгору Московською вулицею, проходимо коло кіна *Модерн*, Ася кидає на мене погляд — і я щасливий, я не просто живу, я знаю, що живу. Ася була найвища й гордовита, вона вміла поглядом зупинити людину, стиск її тонких уст визначав місце кожного і то остаточно. Але красивою з її круглим обличчям і кирпатим носом — те, що в нас називали кацапське обличчя, — красивою вона не була. До Люсі Биховської, другої після Басі єврейки, я такими іскрами не перекидався, але сприяливалися ми з нею більше, ніж з ким іншим. Її батько працював касиром у банку, на банк напали й пограбували — явище нечуване в то-

дішньому Харкові. Це вже не було «роздягання» на вулиці. Зв'язаний, він помер на розрив серця, і Люся лишилася сама зі старою мамою й котом. Люся була в усій ланці найінтелігентніша, цікавилася літературою. І її безбатьківщина, і її любов до літератури зближували нас. Вона була єдина, в кого я часто бував удома (там і ланка часто сходилася), і єдина, з ким я зберігав стосунки аж десь до часу закінчення Інституту, себто десь до 1931—1933 року. В середині двадцятих років вона вступила до театральної студії «Березоля», якої одначе не скінчила. З Люсею був зв'язаний мій дебют як театального критика, про що далі. Четвертою в ланці була Ната Бредіхіна, друга після Асі росіянка. Дальша доля Басі й Нати мені невідома. Асине життя, напевне, не пішло добре, бо її батько був власник торговельного підприємства і він, і його родина, напевне, після кінця НЕПу зазнали переслідувань. Люся оберталася в журналістичних колах і кінець-кінцем вийшла заміж за журналіста, співробітника «Комуніста», що підписувався Д. Вірин. Не знаю, чи це було його прізвище, чи літературний псевдонім. Здається, Люся й сама дещо публікувала, і то по-українськи, але тоді я вже з нею не зустрічався.

Кінчаючи школу, в листопаді 1925 року ми зфотографувалися. Я дивлюся на це фото з приємністю. Це була наша молодість. Це були мої перші дівчата, перед тим я обертався в навчанні виключно серед хлопців. Якщо й були дівчата, як от Муся Зуніна, вони були там через свої зв'язки з кимсь із хлопців, — Муся була сестрою Тосі Зуніна. І зрештою ми були приятелями в нашій ланці, а коли часом між нами спалахували вогники чогось більшого, ніж приязнь, вони ніколи не матеріялізувалися в щось інше від приязні. На фотографії чотири дівчини сидять. Вони в блюзках і жакетах, я в шубі з каракульовим коміром і стою над ними. Усе скромне й стримане, але я — інший, відмінний. Ми всі серйозні — за нами приязнь, перед нами — життя. Про жорстокість доби, яка на нас чекала, ми ще не знали.

Крім організації навчання за системою ланок, сучасність мало позначилася на житті профшколи. Завідувач, якого ми звали Андрон, напевне, був членом партії, але партійного втручання, за винятком курсу політграмоти, ми не відчували. Ніхто не вербував нас до комсомолу, ніхто не вимагав так званої громадської праці. Але певний тиск доби чи режиму вже починався, хоч і на перших кроках не дуже помітно. Пам'ятаю, як ми вчилися в ланці читати газети. Це не була проста справа. Лейбористи, фашисти, Муссоліні, Грамші, Прімо-де-Рівера, Макдоналд, Болдвін — усі ці імена й поняття не пояснювано в кожному числі газети, їх треба було знати, а пізнати можна було тільки через учитування в газету. Пригадую, ми сидимо на якійсь драбині на подвір'ї Профшколи й стараємося розшифрувати, хто є хто і що на світі діється.

Прямолінійніше тиск виявлявся в так званій боротьбі з міщанським побутом. Верхів'ям був суд над Шаповаловою. Шаповалова була дівчина, якої я ближче не знав. За шкалою харківських класифікацій, вона повинна була б бути з Холодної Гори. Провина її полягала в тому, що вона фарбувала губи й робила манікюр. Суд

називався товариський, але товариським він зовсім не був. Проти настрашеної Шаповалової виведено цілу батарею промов. Виявлялося, що вона в полоні клясово ворожих елементів, що вона грає на руку ворога, що вона розкладає студентський колектив. Не знаю, чи її поведінка порушувала якісь глибші етичні норми, але «на суді» говорилося тільки про косметику й капелюшок. Вона покалася і обіцяла поводитися чемно. Хто були судді, я не цікавився і не знав. Мабуть, були це комсомольці, певна річ у порозумінні з адміністрацією — Андрonom. Звернули увагу й на мене. Суду не відбулося, але на допит викликали. Я, звичайно, не робив манікюру і не плекав нігті, але вони були в мене трохи довші від пересічного. Причина була в тому, що коли я обтинав нігті при самому м'ясі, я мав неприємне почуття, коли дотикався кінчиками пальців сторонніх предметів. Свого роду нервова реакція. Давніше я був нервова дитина й лишився нервовим підлітком. Після моїх смиренних пояснень мене відпустили. Пуританство в поєднанні з якобінством тоді ще тільки починалося. Але вимога бути таким, як усі, вже існувала. «Война и мир» Маяковського чи нігті, довші на один міліметр, — це все було поза пересічною нормою, а значить — шкідливе.

Слава Богу, лишилася невідомою моя друга спроба відхилитися від норми. Іграшковий театр на стільці одноосібний, зрештою іграшка, перестав задовольняти мене, я з нього виріс. Але театральні амбіції в мене лишалися. Я вирішив поставити виставу з живими акторами і вибрав для цього не більше й не менше, як Блоків «Балаганчик». Я мав бути режисером — режисури в моїй ланці мені не вистачало, і я хотів грати роль П'єро. Що ідеєю «Балаганчика» була нереальність світу і недійсність дійсності, а це ніяк не гармоніювало зі світоглядом нової доби, про це я не думав і не дуже навіть усвідомлював. Коломбіною мала бути Ася Першина, а вона не дуже розумілася на атмосфері символістичного театру. Бася Березіна, звісно, навіть у моєму баченні не надавалася до такої п'єси, і я їй дав другорядну роль Містика, протесково-комічну. Пам'ятаю, як вона протестувала:

— Що таке містик? Чому я містик? Що це все взагалі значить?

Вистава, звичайно, не могла піти далі від першого читання і обговорення п'єси. Не було грошей на оформлення, невідомо було, де б ми її грали, і я не мав ніяких режисерських кваліфікацій. Але до цих проблем навіть не дійшло. П'єса не могла йти без другої чоловічої ролі. Чоловіка в нашій ланці не було, крім мене — П'єро. Я проектував на другу роль Колю Осокіна, мого товариша ще з групи Єлецького. Я ходив до нього намовляти, він спершу погодився, але потім не показався. Його цікавили життєво важливіші проблеми. Проба «Балаганчика» припинилася, не почавшись. Якби вони зайшли далі, могло б скінчитися на ще одному допиті або й «товариському» суді.

Навчання в профшколі було безплатне. Моє утримання не коштувало дорого. Поки була жива сестра Віра й працювала бухгалтером, разом з скромною прибиральницькою платнею матері, ці кошти забезпечували скромне існування нас

трьох. Це змінилося, коли сестра захворіла з початком 1925 року і після місяців у лікарні померла в травні. Тоді мати виявила несподіваний підприємницький нахил. У «Хемвугіллі» було багато службовців, на всіх інших поверхах будинку «Саламандра», як усі його називали за старою пам'яттю, їх були сотні. Ресторанів поблизу не було ніяких, на обід кожен мусів приносити з дому бутерброди. Мати заснувала невеличкий буфет у нашій кухні. Він відзначався чистотою, куховарила мати добре, ціни були помірні. Буфет став популярним, так що клієнтів доводилося навіть обмежувати до сталих і постійних. День складався з трьох частин — уранці на базар по продукти, потім на кухню, готувати харч, під час перерви гості — клієнти, потім миття посуду, ввечорі прибирання кімнат установи. Слайд моєї пам'яті: з базару принесено яблука, помито їх, я їх витираю чистим рушником і натираю до блиску, мати каже:

— Три добре, яблука з блиском збуджують апетит у гостей.

Я був добрий помічник, але не тільки ідея, а майже вся праця були — матері. Не так давно генеральша, вона стала прибиральницею, потім дрібним підприємцем. Амплуа прибиральниці відповідало добі військового комунізму, амплуа дрібного підприємця — добі НЕПу. Мабуть, усі ці перевтілення багато коштували матері в її душі, але вона ніколи не нарікала, не скаржилася. Вона любила казати:

— Ніяка чесна праця не принижує людину.

Було це частиною внутрішнього діалогу, який вона сама з собою провадила? Є люди, що живуть аби день до вечора, є такі, що живуть творчістю і для творчості, ще інші живуть у дітях і для дітей. Вона була з цих останніх.

Одне літо я дістав працю. Це була моя перша. Це був час НЕПу, і в місті засновано розносну бібліотеку, названу «Бібліотека на дому». Мені давали кіш книжок і адреси, я приносив книжки на ті адреси, господині вибирали собі книжки для читання і позичали їх. Це були переважно дружини відповідальних службовців, інженерів тощо. Вони не так прагнули книжок, щоб іти до бібліотеки, але радо брали щось на дозвілля, коли їм приносили. У той час у Росії було багато видавництва, що заповняли ринок виданнями перекладних з західних мов романів — Марґеріт, Гвідо да-Верона, Анрі де-Реньє... Це була справжня злива, і мої господині захоплювалися цими любовними романами, не порнографічними, аж ніяк, але недалеко від межі з порнографією. З українських авторів тільки Винниченко мав сякий-такий успіх. Моїм успіхам сприяло не тільки те, що я міг (здебільшого, сам не читавши!) порекомендувати ту чи ту книжку (клієнтки мої як правило не були знавцями літератури), а, мабуть, і те, що я був хлопець досить вродливий, хоч і надміру худорлявий, — правда, мушу ствердити, що до сцен у дусі Йосипа і вдови Потіфара ніколи не доходило. Працю цю я дістав від Люсі Биховської. Це була, власне, її праця, але вона на якийсь час узяла відпустку, і я її заступав. Істотно бюджет родини від цієї праці не змінився, а все таки я був гордий, що і з мене є якась користь. І було це може знаком на майбутнє, що моя перша

праця була з книжками, хай трохи легковажного характеру. Бо моя наступна праця була дуже далеко від цього. Та, що наступила після закінчення профшколи.

Літом профшкола не працювала. Але про якінебудь подорожі не доводилося думати. Колись ми їздили родиною до маєтку Сокальського. Тепер не було маєтків, не було Сокальського, майже не було родини, і не було грошей на подорожі. У погожі дні я брав ковдру, брав книжку й вирушав трамваєм до Харківського міського парку. О парку! — мусів би я тут вигукнути на початок прозової оди. Справді, скільки днів я там провів, і як приємно! Я доїздив трамваєм, минав перший парк з його плеканими каштановими алеями і клюмбами, з його буфетом, у ті роки переважно порожнім, минав другий парк, з дещо молодшими деревами, а серед них моїми улюбленими білостовбурними березами, і розкладався в третьому (так вони звалися за чергою насадження), де вже алеї майже не було, а тільки стежки і де наслідувано гаї Слобожанщини. За третім парком міста вже не було, у будні дні тут було спокійно й затишно, відвідували мене тільки чмелі, метелики, а під осінь настирливі оси, і як глибоко й привільно тут дихалося, і скільки прочитано книжок! О парку!

А поза тим був театр. І тут було щось зовсім нове. Українізація, що не захопила моєї профшколи, докорінно змінила ситуацію в театрі. Правда, літом далі тривали мастролі передових і цікавих театрів Москви, а поруч не вгавали наїзди заробітчани-халтурників, але зимою в місті з'явився, а далі запанував український театр. Спочатку театр ім. Ів. Франка з'явився як мастролер у приміщенні Малого театру, невеликому розміром і непопулярно розташованому на узбережжі річки Харків, але з сезону 1923-24 року він дістав приміщення театру драми, тоді як російську драму закрито. Театр ім. Франка був еклектичний. Не було єдиного стилю в грі, не було і провідної лінії в репертуарі. Мистецький керівник його Гнат Юра застряг десь на межі між традиційним «побутовим» театром і театром поміркованого психологізму й символізму. Тут я вперше побачив Миколу Куліша — «Дев'яносто сім» і «Комуну в степах», написаних і зіграних у старому побутовому стилі, дещо з західніх клясиків («Господиня заїзду» Гольдоні, «Собака садівника» Лопе де Вега), дещо з доби символізму в театрі («Затоплений дзвін» Г. Гавптманна, «Йоля» Ю. Жулавського), дещо з української клясики (Шевченкові «Гайдамаки», «Лісову пісню» й «Камінний господар» Лесі Українки). Франківці вже тоді не гребували перекладами з російських п'єс. Найпершою виставою, що я побачив у них уже в недавньому ще театрі Синельникова, були «Полум'ярі» А. Луначарського, далі йшли «Повітряний пиріг» Б. Ромашова й «Мандат» М. Ердмана. Найбільше запам'ятався мені «Вій» М. Кропивницького, перелицьований Остапом Вишнею на сатиру на українську еміграцію в оформленні Анатолія Петрицького. Сатира до мене мало доходила, бо про українську еміграцію я не мав ніякого уявлення, але комбінація комічного з страшним і пишнота барокового оформлення була чимсь для мене новим. Театрові Франка були далекі експерименти революційного театру,

а що на них поставала мода, Юра запросив на режисера кількох вистав росіянина Бориса Глаголіна. Це була мимовільна пародія на Меєрхольда, далека від будь-чого українського. Так він поставив був «Святу Йоанну» Б. Шова і «Повітряний пиріг» Ромашова. Загалом франківці не цуралися жадних компромісів. Я вже згадував про їхнє запрошення Віктора Петіпа на роль Донжуана в п'єсі Лесі Українки. Може, це й була правильна тактика, щоб завоювати харківського міщанського й робітничого глядача, далекого і від новітнього театру, і від української театральної традиції. Курбас не робив цього, але він заплатив життям. Не слід забувати, що його знищили не просто політики, а примітиви, репрезентовані нібито політиками.

З жовтня 1925 року, починаючи виставою «Сорочинського ярмарку» М. Мусоргського, українізовано харківську оперу. Уже по-українськи я бачив «Князя Ігоря» Бородіна, «Севільського цирульника» Россіні, «Казку про царя Салтана» Римського-Корсакова. Тепер наважувалися ставити й не такі часто співані опери, як «Намисто Мадонни» Вольфа-Феррарі (мовляв, антирелігійна) і «Долину» д'Альбера. На оперу тепер кинемо більше грошей, запрошено з Росії доброго як на Харків режисера Й. Лапицького, засновано балет, по-рабському імітаційно-клясичний, що показав мені «Лебедине озеро» й «Корсар» (Адже ні режисер ні балет не говорять до публіки жадною мовою, а за лаштунками можна уживати й російської).

Моя дармовизна в театрах скінчилася. В опері машиніст Михайлов пішов на пенсію, мій контролер малереї в драмі перестав працювати, не знаю, чи в зв'язку з появою театру ім. Франка, чи незалежно. Але моє зацікавлення театром було вже виховане, і від нього мене не можна було вилікувати протягом усього життя. Я стояв у чергах, щоб діставати найдешевші квитки, близько театального неба і збоку, але до театру ходив.

Деся від цього часу я став ходити на концерти. Хоч Харків мав консерваторію, музичне життя було бідне. Концертних залів у місті не було. Симфонічна оркестра тулилася вільними днями в приміщенні опери або драми, для камерних концертів усували столи з читальної залі громадської бібліотеки, ставили ряди стільців, і це було найкраще, чим місто могло похвалитися. Що гірше, публіка в Харкові не відзначалася культурою й смаком. Симфонічний концерт найчастіше складався з увертюри, концерту для піаніно або скрипки і симфонії. Слухачі приходили під час увертюри, так-сяк слухали концерт із солістом і масово покидали залю перед симфонією. Репертуар був переважно заяложений — Чайковський, Бетговен, Рахманінов... Найвидатнішими дирицентами були Микола Малько, що потім емігрував з Радянського Союзу, і Пазовський, що підкреслював у музиці ритм коштом інших складників і через це став популярнішим від інших. Пригадую, його різко ритмізована «Кармен» в опері здалася мені подією, я повернувся додому глибоко схвилюваний.

З тих, хто виступав у залі громадської бібліотеки, кумиром харківської публіки

був Елінсон. З розкуйовдженим волоссям, з полум'яними очима, він накидався на фортеп'яно, як тигр на свою жертву. Музику, що він грав, він грав не тільки на своєму інструменті, він грав з неї пантоміму, він переживав кожен зміну тону й ритму, кожний настрій. Я в ті роки не міг судити, добре він грає чи ні, але його поведінка викликала часом сміх. Казали, що він мав туберкульозу й був приречений. Не знаю, що з ним далі сталося. З 1925 року засновано в Харкові, якого в усьому хотіли перетворити з глибокої провінції на столицю, філармонію, яка стала запрошувати музик з закордону. Одними з перших приїхали Лео Сірота й Едмон Петрі. Це був інший стиль виконання, і на честь харківської публіки треба сказати, що вони, особливо Петрі, таки скорили місто. Концерти Петрі відбувалися вже не в малій залі громадської бібліотеки, в Великому театрі Муссурі, і театр був повний.

З місцевих сил, здається, тільки квартет ім. Вільйома заслуговує на згадку. Але на цій музиці я вже не розумівся зовсім. Якщо в симфонічному концерті я не завжди міг відрізнити настроювання від справжньої гри, і настроювання було мені більше до вподоби, то що вже казати про квартет. Але мати мені завжди казала, що до музики треба звикати, і я старався. Порада справді була добра. Поступово музика стала складником мого життя, хоча в повному сенсі тільки після розвитку радіо, себто для мене вже по війні і еміграції. Початки мого недолугого музичного тренування, отже, сягають часу мого навчання в профшколі. Я ніколи не мав нагоди навчитися грати, ба навіть читати ноти. Одним з моїх повторюваних кошмарів було, що я маю дирижувати оркестрою, я беруся за паличку і з жахом думаю:

— Як приховати, що я не вмію прочитати ноти?

І я прокидаюся тремтячи.

Але ми можемо мати задоволення й з того, чого не розуміємо. І не лише в музиці. Треба тільки доброї волі.

Ще одне «вперше» припадає на ці роки, правдоподібно на зиму 1925-26 року, одразу після закінчення профшколи, а може рік перед тим. Малим мене возили з Ломжі до Харкова, з Харкова на Полтавщину. Тепер я вирушив у мою першу самотійну подорож. Була вона дуже проста, на кілька днів до Києва. Але я їхав сам. А їздити тоді не було просто. Поїздів було мало, вони йшли поволі, вони були переповнені. Дістати квиток — це було велике мистецтво. Можна було пробувати на так званій міській станції — залізничній касі в центрі міста. Треба було встати на світанку, зайняти місце в черзі й сподіватися. Квитків на бажаний день могли взагалі не продавати, мовляв, місць уже нема. Людей з урядовими відрядженнями пускали поза чергою, їх могло набратися стільки, що черга взагалі не посувалася, витративши цілий день, людина поверталася без квитка. Можна було пробувати перед відходом поїзда на вокзалі, але там теж була черга, ще безнадійніша, перед якою віконечко каси відкривалося тільки на мить, щоб сказати:

— Громадяни, сьогодні квитків не буде.

Правда, можна було доручити купівлю квитка носієві. Вони ніби мали свою чергу, а справді мали домовленість з касиром. Він діставав понад нормальну ціну й давав квиток носильникові. На мій бюджет, винагорода носильникові була поза межами досяжного.

Зрештою квиток здобуто, починається подорож. Вона триває вечір, ніч і ранок. На дерев'яних лавках сидять пасажери, ми тулимося один до одного. На другій і третій полиці (теоретично для багажу) щасливі простяглися на дошках, а як вони хочуть спуститися, мусять скакати на коліна тих, що сидять. У вагонах важкий сморід дезинфекції, від блощиць у купе, хлор у загидженій убиральні. На станціях пасажери вибігають з вагонів — по гарячу воду, вони біжать з чайниками, казанками, не знати, скільки поїзд простоїть, але ось другий дзвінок, ось третій, паровоз гуде, люди з казанками чіпляються на ходу до східців вагонів.

Та це тепер я бачу так ці речі, тоді це просто були умови подорожі, нічого незвичайного, *condition humaine*, приємність, розвага, відхід від щоденного.

Розчаруванням була не сама подорож, а Київ. Київ був тоді заштатне місто, бюджет його був ніякий, усе йшло на розбудову столичного Харкова. Харків дивився в майбутнє, Київ жив минулим. Він виглядав тоді достеменно так, як я потім побачив Ранцун під його буддистсько-комуністичним диктаторським режимом: будинки, що втратили колір, висаджені двері, вибиті шибки, крамниці не тільки закриті, а навіть позабивані дошками впоперек вікон і дверей. Тільки в Ранцуні все це було драматичніше, бо були ще патьоки від тропічних злив. Але в Києві натомість була зима, снігові замети, брудний сніг на пішоходах і дорогах, слизота на київських горбатих вулицях. До того ж показувати місто вихопився Микола Вікторович Старицький. Він був чоловік моєї кузини Люсі Таранової, під крильцем якої я й спинився тоді в Києві на Львівській вулиці недалеко Сінного базару. Микола Вікторович був інженер, людина українського роду, далекий родич Вернадських (які по війні виписали його з родиною з Європи до Нью-Гейвену в Америці) і одна з найбезладніших людей, яких я будь-коли бачив. Він тягав мене по Києву бігцем по снігові й льоду, від Липок до Подолу, від Печерська до Бессарабки, перемішуючи варту уваги з безвартісним, даючи пояснення ніби не підліткові-юнакові — мені було яких 17 років і це була моя перша подорож туристичного характеру — а старому киянину, який уже знав архітектурну й соціальну структуру міста. Особливо гірким розчаруванням були Золоті Ворота, де про золото не було й згадки, а була тільки безладна й безглузда купа жовтої цегли, яку тримали вкупі залізні контрфорси й скріплення. Уже це здалося мені вкрай безглуздим і беззмістовним.

Поза туристичним огляданням міста відбулася тільки одна подія. Толя Носів узяв мене на бенкет, що відбувався в Академії. Він мені сказав, що там я побачу багато видатних людей. Не пригадую, з якої нагоди був бенкет, можливо він був на честь Михайла Грушевського. Показали мені Грушевського, показали Сергія

Єфремова, пояснили, що вони сидять нарізно, бо не зносять один одного, але на них двох тримається Академія. Я сидів за одним з крайніх столів, далеко від центру дії, зрештою я був ніщо, безвусе хлопчисько, ні з ким мене не знайомили, що говорилося, слабко долігало до мене. Я маю враження, що я запам'ятав обличчя Грушевського, з бородою Чорномора, і Єфремова, без бороди і в вишиваній сорочці, які тоді ще не були в загальному вжитку, як вони стали від часу Постишева, але сьогодні я не певний, чи я справді запам'ятав їхні обличчя, а чи на порожнє місце вражень наклалися в моїй свідомості їхні риси з поширених портретів. Але попри всю майже нульовість моїх споминів і вражень, це був другий акт мого висвячення в українство після знаменної розмови з Толею Носовим у Харкові про характер української мови. Між ними тепер були ще театр ім. Франка і нова українська опера. Дальших актів не треба було довго чекати, зокрема мого включення в українське оточення після вступу до університету, що тоді звався ХІНО. Бенкет в Академії зрештою був для мене тільки театром, а я в ньому стороннім глядачем. В університеті українська стихія стала життям.

Та між цими двома епізодами пролягає ще період моєї праці службовцем після закінчення профшколи і мого готування до вступних іспитів до високої школи. Це забрало два роки.

Життя людини може бути зібране в клубок: ось моя мамка-годувальниця Саша. Народилася в своїх Руських Тишках, там виросла, там одружилася, там привела дітей, там померла. Ніде поза своїм селом і Харковом не бувала, та й Харків для неї був тільки рознесенням молока по своїх знайомих «баринях» та ще іноді базаром. В осередку клубка сама людина, а клубок — її оточення, хоч улягає таким-сяким змінам, але вони поступові й через це непомітні.

Куди частіше життя викидає людину з її оточення й кидає до інших. Так було, мабуть, завжди, в усякому випадку так буває в двадцятому сторіччі, а надто в струсах Східної Європи. Поодинокі періоди життя відбуваються ніби на різних поверхах, перехід з одного поверху до іншого стається стрибком або, коли є драбина, то ця драбина швидко зникає, ніби прибрана невидимою рукою. Назад уже нема вороття. Ніби роз'єднані кола Дантового пекла, і нема Вермілія, що міг би бути проводирем з одного кола до другого і геть з усієї вивинченої до центру многоповерхової світобудови. Самі переходи з кола до кола можуть бути драстично-контрастові, як у випадку Шевченка — сьогодні кріпака, завтра зорі Академії Мистецтв і панських сальонів, наступного дня — в'язня й безправного солдата, а потім знову зірки, тепер уже ліберально-інтелігентських кіл.

У моєму житті я уникав гострих зламів, спадів і піднесенень, і доля сприяла мені в цьому. Як я вже згадував, мені не привелося бути ні в'язнем, ні салдатом, доля мене не кидала в робітники чи в рустикальність, усе відбувалося в межах міського й інтелігентського життєвого комплексу, але в цих межах зміна чи то поверхів, чи то кімнат таки відбувалася. Це не було життя в клубку. І кожний поверх чи при-

міщення приносили нове оточення і новий досвід. Уже гімназія з її переходом у групу Єлецького, а далі в трудову школу була чимсь дуже відмінним від родинно-шкільного кубельця мого дитинства. Відмінним світом була моя профшкола. І новим світом стали два роки мого буття службовцем.

Після навчання в профшколі вимагалось кілька місяців практики в радянській установі. Установу треба було знайти самому, школа не давала спрямовання. У країні ще не зникло безробіття, і дістатися на службу через біржу праці було справою безнадійною. Справу поладнала моя мати. Як прибиральниця «Хемвугілля» вона знала багатьох із службовців цього, як він звався, «південного хемічного тресту». Осередок «Хемвугілля» був у будинку «Саламандра», але трест мав свою торговельну філію, що містилася спершу на Сергіївському майдані в будинку готелю «Спартак», колишній Грандотель (Бог знає, як можна було пов'язати римського раба-повстанця з готельною справою і вигодами для приїжджих), а потім на Миколаївському (Тевелева) майдані поруч будинку ВУЦВиКу. Це були роки НЕПу, кожна промислова організація мала сама продавати свої вироби, і це була головна функція торговельної філії. Поза тим філія мала ще невеличкий відділ постачання, який мав видобувати правдою чи неправдою, часом півзаконно на чорному ринку сировину або машини для підприємств тресту, розташованих переважно в Донбасі. Філія була напівавтономна супроти тресту, але її керівник Певцов мав полагоджувати багато справ у основному тресті, проводячи там цілі дні. У такі дні він користався з буфету моєї матері, він знав про пошану, якою вона користалася, будучи не зовсім звичайною прибиральницею. Мати закинула йому словечко, і мене взяли практикантом до торговельної філії.

Ось переді мною лежить «посвідчення», підписане секретарем філії Равделем і завідувачем статистичного відділу Фрідманом. Воно нагадує мені, що я був у статистичному відділі з 3 вересня 1925 року, перелічує мої нескладні там обов'язки (складання карток за рахунками, складання таблиць за картками, використання арифмометра) і закінчує тим, що я «виявив здібність добре і легко орієнтуватися в усіх доручених працях і виконував їх сумлінно». Статистики в торговельній філії не багато було, весь відділ складався з Фрідмана й ще одного молодика. Важливо було зачепитися за працю в установі, не обов'язково статистичній. Сестра Віра померла в травні того ж таки року, жити вдвох на прибиральницьку оплату матері було ледве чи можливо. Але в жовтні мене несподівано звільнили. Показалося, що це було зв'язане з моїм невідповідним «соціальним походженням», хоч офіційно це обвинувачення не фігурувало. Я вже встиг на той час зробитися членом профспілки, і туди тепер провадив шлях оскарження незаконного звільнення. Туди спрямував і Певцов. Сам він не хотів чи не міг брати на себе відповідальність за те, що пізніше звалося приховуванням клясового ворога. Не знаю, чи до профспілки потрапила на розгляд неофіційна частина мого звільнення, в цей час такі речі ще тільки починали набувати систематичности. Фактом лишається, що за кілька днів

профспілка написала щось, мені невідоме, до установи, і мене взято знову до праці. Певцов не заперечував, йому важливо було тільки, щоб не він ніс відповідальність. Але тепер я вже став із статистика архіваром, а згодом реєстратором. Як архівар я мав окрему кімнату, вузьку, коридорного типу. Уздовж стін ішли полиці, де стояли справи на кожного кореспондента філії. Після відповіді на листи, які надходили до філії, відповідні відділи здавали мені одержаний лист і копію відповіді на нього, а я мав «підшивати» їх за датою й числом (кожний документ діставав свій номер, вхідний і вихідний) до папки даного контрагента. Коли надходила відповідь на наш «вихідний» документ, службовці бігли до мене з різних відділів, брали відповідну «папку» і розшукували в ній потрібний документ, що не завжди було легко, коли з даним контрагентом велося широке листування. В архіві я пробув щось із рік, потім туди поставили Сашу Кисілевського, молодшого від мене, але тертого хлопця, який уже добре знав, що таке життя і що таке дівчата. Для мене і те і те (не зважаючи на моє лідерство над чотирма дівчатами в ланці в профшколі) були поняття теоретичні.

Саша був спортовець і любив говорити про спорт. В архіві Саша дуже спритно вмів оповісти похабну анекдоту і оцінити розмір грудей кожної нашої друкарки. Він поставив архів незмірно краще від мене. Він дав мені добру лекцію ініціативи. Я, як вимагалось, «підшивав» документи, він їх усі читав і запам'ятовував. Як наслідок, за моїх часів розшуки потрібних паперів мав робити той службовець, який їх потребував, за Саші він мав тільки сказати, про що був потрібний папір, і Саша його одразу знаходив. Як слушно говорилося в моїй характеристиці-посвідченні, я «сумлінно виконував свої доручення», Саша виходив поза межі офіційних вимог. На своє виправдання я міг би тільки сказати, що Саша ладнався до адміністративної кар'єри, для мене вона була лише заробіток, я мріяв про високу школу. Але, з другого боку, все моє виховання готувало мене до виконання, не до проводу, в моїй родині служак-виконавців, і життя мусіло не один рік мене вчити, щоб я зрозумів значення ініціативи.

Утративши архів, я утратив окрему кімнату. Це було шкода, бо в окремій кімнаті людям розв'язувалися язики, і вони говорили про те, від чого в багатолюдній кімнаті, серед численних свідків, вони утримувалися. В архіві можна було вивчати настрої й зацікавлення моїх старших колец-службовців. Як чужинець у тоталітарній країні може довідатися про настрої населення тільки в таксі, де він сам-на-сам із шофером. Пригадую, коли — геть пізніше — у Ранґуні, в Бурмі, ніхто з тубільців і не підходив близько до мене, але таксист, що вмів по-англійськи, без страху запитав мене, чого я приїхав, і, не чекаючи на відповідь, вибухнув:

— Тут нема чого робити туристові, Усе, що було багатше, усе, що вміло думати, — все це знищене. Це країна, де не лишилося нічого цікавого.

Мій архів міг би виконувати роль закритого від небажаних свідків таксі. Тут були якісь елементи свободи слова.

Але, скільки пригадую, ізоляція архіву ніколи не використовувалася для розмов на політичні теми, ні за радянський режим, ні проти. Він приймався просто як те, що існує, говорити про нього було так само недоречно, як говорити про наявність повітря чи води. Не велося багато розмов і про те, що і де можна купити. За умов НЕПу аби були гроші, а харчів не бракувало. З оджею було сутужніше, але і про неї мова заходила не часто. Улюбленою темою були жінки. У філії всі, крім друкарок, були чоловіки, поле для романів дуже обмежене, їх було три чи чотири, тільки одна молода. Але тим більше мовилося в архіві про перемоги над жінками (дала — не дала!). Матюкалися не часто, але поза тим речі називалися своїми іменами, звичайно тими, що їх у друку не вживали, а кількість перифраз на статеві поняття була незліченна. Для мене це був справжній мовознавчий університет, хоч був мені досить гидкий, я мимоволі запам'ятовував, але сам ніколи не вживав.

Тоді я не звертав уваги на це, але тепер, коли я згадую той час у атмосфері американських національних і расових конфліктів, я бачу, що службовці моєї установи були всуціль євреї, починаючи від самого Певцова і керівника найбільшого відділу — бухгалтерії, головбуха Вишневського. Євреєм був секретар Равдель, його наступник Мірер, завідувач статистичного відділу, мій перший начальник Фрідман, керівник відділу постачання з прізвиськом *потен омен* Маклер і так далі аж до чорнявого п'ятнадцятирічного кур'єра Куровського. Єдиним винятком були наші друкарки. Мабуть, це було типово для того часу — в робітники євреї не йшли, за винятком деяких професій — робітники друкарень, наприклад, зате в адміністрації вони рішуче переважали. Тут, може, один з коренів пізнішого, повоєнного антисемітизму. Але тоді в «Хемвугіллі» я не відчував ні в собі, ні в інших подібних настроїв, як не пригадую і якихнебудь проявів дискримінації супроти себе. Правда, мої посади були з найнижчих, і не було причин на них заздрити.

З архіваря я став реєстратором. Це було ніби маленьке підвищення, і вперше в житті я дістав одного підлеглого — того самого кур'єра Куровського, що я щойно згадував. Його обов'язком було носити «вихідні» листи на пошту, а в межах міста розносити пошту до інших установ. Моїм було реєструвати всі папери, що надходили, спрямовуючи їх далі до відповідних відділів, реєструвати так само всі папери, що відходили, даючи їм також наші «вихідні» нумери. Окремої кімнати я вже не мав, я сидів у свого роду вестибюлі і був першим, на кого натрапляли відвідувачі, приходячи до установи, але з людьми я справи не мав. Моє царство були папери — і Куровський, мій єдиний підданий. Чи треба було для цієї праці двох років готування в профшколі, я дуже сумнівався. Так само вона не веде нікуди в майбутнє, обіцяючи хіба кар'єру новітнього Акакія Акакійовича Башмачкіна.

Але ні моє «торговельно-промислове» минуле, ні мої урядовські перспективи мене не хвилювали. Я готувався до іспитів до високої школи, спочатку в вечірні години після праці, а потім, покинувши працю, цілими днями. Моя адміністративна

праця скінчилася 15 квітня 1927 року, і я дістав посвідку, де говорилося:

Тов. Шевельов Юрій Володимирович проявив себе акуратним і сумлінним працівником. З дорученою йому працею тов. Шевельов цілком давав собі раду, виявляючи при цьому добру обізнаність з загальним діловодством, а також з картковою системою.

Підписав посвідку секретар Мірер. Характеристика добросовісної пересічності, комплексу другої партії. Я не здобув на цій праці ні одного друга, не думаю, щоб інакше стояла справа в моїх колег. Ми всі приходили на призначену годину, відсиджували свій час, відходили в призначену годину. Ми всі лишалися чужі один одному. У суті речі кафкіянська ситуація, але така нормальна, що ніхто з нас її кафкіянства не помічав.

Ще один деталь треба докинути до цієї короткої характеристики моїх півтора року канцелярської праці. Як і інші установи в той час, «Хемвугілля» підлягало розпорядженням про українізацію. Розмовною мовою в нашій установі була виключно російська. Українська культура... всяка культура стояла дуже далеко від моїх співробітників, а українська далі, ніж інша чи інші. Спочатку всі папери, що списувати їх було нашим завданням, писалися по-російськи. Одного чудового дня нас відвідав інспектор українізації. Він глипнув туди й сюди на папери і склав акт про недостатність українізації. Наслідком цього на блянках замість «Южный Химический Трест Химуголь» з'явилося «Південний Хемічний Трест Хемвугілля». За малим винятком під цим друкованим написом текст листа чи посвідчення складався по-російськи. Обидві мої посвідки, що я тут цитував, — мій переклад з російської. Найвищим і єдиним авторитетом з української мови вважали мене, і, коли чомусь треба було щось написати по-українськи, радилися зі мною. Потім нашу філію сповістили, що службовці повинні скласти іспит з української мови й культури. Був призначений день. Прибула комісія. За час між сповіщенням і іспитом службовці трохи потовкли українську граматику. Більшість з них склала іспит, як — я не знаю. Керівники Певцов, Вишневський, Мірер — від іспиту були звільнені. Мене комісія не хотіла пропустити, бо я не витовк граматики. Це справило фурор, мої колеги були щиро обурені і склали протест. Як можна не пропустити єдиного, хто знає? Комісія зласкавилася, і мене звільнено від повторного іспиту.

Після іспитів усе пішло, як перед тим. Що було після квітня 1927 року, коли я покинув працю, я вже не знаю. Може, над головами наших бухгалтерів, діловодів і друкарок спалахнули вогненні язики, і на них спало благословення нової для них мови? Може, може...

Хемвугільське середовище лишилося мені чужим, і хемвугільські справи мене не зрушували. Для майбутнього мені присвічувало бажання піти до високої освіти, для приємності мені лишалися театр, музика й література. Мені не треба було готуватися до вступних іспитів у високій школі з мови й літератури. І українською,

і російською мовами я писав без помилок і огріхів, а це все, що вимагалось. Зате треба було добре підготуватися з математики, яку я любив, і фізики, яку я ненавидів. Проблема була в тому, що я не був певний, до котрої високої школи я хочу. У глибині душі мене тягло до того, що колись було Історично-філологічним факультетом Харківського університету, а тепер звалось літературним факультетом ХІНО (Харківського інституту народної освіти). Але вже панувала тоді загальна фанатична мода на інженерські фахи. Туди вступити було найважче, конкурс був найтяжчий, а винагорода після закінчення студій найвища. Поскільки я не терпів фізики, мій вибір був — хемічний факультет Харківського Технологічного інституту.

Після вагань я вирішив покласти остаточний вибір на долю. Я підготуюся як тільки можу краще, але подам до обох інституцій. Приймуть до технологічного — піду туди, не приймуть — до ХІНО. До ХІНО конкурс був легкий (яких півтора кандидата на одне місце, до Технологічного понад десяток на одну вакансію).

Яких півроку я готувався сам. Я зробив усі до однієї задачі з збірника Шапошнікова й Вальцева з альгебри, Рибкіна з геометрії й тригонометрії. Для наступних поколінь це можна було б видати книжкою, розв'язки всіх задач з двох стандартних для всієї імперії задачників. Але, склавши свої службові обов'язки в «Хемвугіллі», я вирішив ще вдатися до спеціального репетитора. Було їх тоді кілька в Харкові, але гриміла репутація найкращого одного з них, Гоппа. Він був, ясна річ, найдорожчий, але вважалось, що повчитися в нього кілька місяців було марантією, що іспити будуть складені. Гопп жив на моїй таки Римарській, через дорогу від мене, в одноповерховому будиночку ще з часів старого Харкова. З Гоппом я ще раз перейшов задачі з математики, а надто з фізики за яку я особливо боявся. І все йшло дуже добре, і Гопп мене підбадьорював. Окремо треба було брати лекції технічного креслення, з якого моя профшкола не давала нічого, і це я також подолав, щоб у своєму майбутньому житті ніколи до того не повертатися. До речі, в тому самому будиночку, де жив Гопп, жив також «мій» кравець. «Мій» кравець — це звучить гордо. Ніби я мав принаймні десятки убрань. А я ледве мав одне. Але купити готове вбрання або матеріал на нього було майже поза межами можливості. У єдиному на Харків «універмазі» вишиковувалися довгі черги, часто з ночі, в надії, що продаватимуть мануфактуру. Крамниця відчинялася, вона була порожня, після деякого вагання — ануж, щось з'явиться, черга розтавала. Але кравці якимсь дивним дивом мали дещо мануфактури, не просто на продаж, а на пошиття вбрання. Робилося це під великим секретом, і треба було мати «свого» кравця, щоб він вам довіряв, а ви йому. Але коштувало це добрі гроші, та й матеріали не лежали місяцями, чекаючи на замовця. Природна річ, вибору не було ніякого. Природна річ, ціна виключала часте звернення до кравця. Убрання можна було дозволити собі пошити десь може раз на три роки. Але комбінація старого, роками не ремонтуваного будиночка, кравця в ньому й, з других дверей, Гоппа —

все це були, як їх потім назвуть, «рештки капіталізму». Це була приватна ініціатива, влада дивилася на неї може скося, але тоді ще не забороняла й не душила, як пізніше, податками, що перевищували заробіток. І Гопп, і кравець були євреї. Статистики я не маю, але маю моє особисте враження, євреї довше намагалися втримати приватну ініціативу і довше мали успіх у цьому, ніж люди інших національностей, крім хіба вірменів, які тримали в своїх руках чищення черевиків, аж поки не були всі виарештувані, вже в тридцятих роках і то у всесоюзному масштабі, — ліквідація останньої цитаделі приватної ініціативи, цитаделі, що загрожувала в уяві НКВД відродженням капіталізму в СРСР.

Два будинки, що стояли один проти одного на Римарській вулиці, можна бачити як символи. Похилий, темnobрунaтнoгo облiзлoгo кoльoру зaнeдбaний oднoпoвeрxoвий, з тeмнyвaтими кiмнaтaми й низькими стeлями, зi старoмoдними пeчaми бyдинoк, дe пpaцювaли «кaпiтaліcти» — мій кpaвeць і Гoпп пo oдин бiк вyлиці, і прoти ньoгo, як нa Хaркiв, вeлeтeнь, бyдинoк «Сaлaмaндpa», сiрoгo кaмeня зi cтaтyями, вeликoвiкoнний, висoкoкiмнaтий, з цeнтpaльним oпaлeнням, щo мiстив тoдi в coбi рiзні «тpeсти», бyрoкpaтичні цeнтpи дepжaвнoгo кepyвaння iндyстриєю (aлe збyдoвaний в oстaнні poки пepeд peвoлюцiєю щe пpивaтнoю, aлe вжe нa шляхy дo мoнoпoльнoстi кaпiтaліcтичнoю cистeмoю). Нe знaю, щo бyлo нa мiсці «Сaлaмaндpи» пepeд тим, як її збyдoвaли, — мeнe пpивeзeнo дo Хaркoвa, кoли вoнa вжe cтoялa, — aлe, нaпeвнe, цe бyли мaлі бyдинoчки типy Гoппoвoгo-кpaвцeвoгo. Тaк нoвий кaпiтaлізм пoжирaв, кoвтaв, нищив рeштки старoгo мiстa щe нaпiвciльськoгo типy. Ішлa нoвa дoбa, aлe нi кpaвeць, нi Гoпп, нi я пpo цe тoдi нe знaли. Щo cтaлocя дaлі з «мoїм» кpaвцeм, з Гoппoм? Нaпeвнe, кpaвeць cтaв poбiтникoм y якiйсь дepжaвній швaцькій мaйcтepні, a Гoпп, мaбyть, cтaв тeж нa cлyжбy дepжaві як iнжeнep і мoжe, дyжe мoжливo, бyв зaapештoвaний як шкiдник і cкинчив cвoї днi нa Вopкyті чи Кoлимі. A мoжe, втpимaвcя цiлий дeсь y бyрoкpaтичній cистeмі.

Я бyв дoбpe пiдгoтoвaний дo вcтyпних iспитiв y тeхнoлoгiчнoмy iнcтитyті, i cклaв yce нa п'ять, нaвiть кpеслeння aж дo oстaнньoгo iспитy з aльгeбpи, який пpoвaдив пpoфecop Бpжeчкa і пpo який вci гoвopили з жaхoм — з дocвiдy пoпepeднiх poкiв:

— Ну і рiжe, нy і рiжe!

(Iспити вci бyли письмoвi, i гoвopилocя нe пpo ocoбистy пoвeдiнкy Бpжeчки, a пpo тi питaння й зaвдaння, щo вiн cтaвив нa письмi). Пoбoювaння бyли cлyшнi, я дiстaв oцiнкy — двa. Сepeд питaнь Бpжeчки бyли дeякі з вищoї мaтeмaтики, якa нe вxoдилa дo oфiцiйних вимoг і з якoї я нe гoтyвaвcя. Мaбyть, дoбpe пiдгoтoвaних з oфiцiйнoї пpoгpaми бyлo бaгaтo, і тpeбa бyлo «зpiзaти» бiльшiсть цих кaндидaтiв. Тaк зaкiнчилacя мoя кap'epa iнжeнepa-хeмiкa, і cам Гoпп бyв тyт бeзciлий.

У вci дaльшi poки я пoчyвaв бeзмeжнy вдячнiсть Пpoвидiннy й йoгo знaряддy Бpжeчцi. Iнжeнepcтвo aж нiяк нe вiдпoвiдaлo мoїй вдaчi, мoїй нeпpaктичнocтi, мoїй

відразу до всього надто матеріального. А до того дуже скоро після цього часу почалося викривання «шкідництва» й «шкідників» у промисловості, хапали людей без найменшої провини, а в мене напевне в цій роботі не раз трапилися б недогляди. Моя інженерська праця, якби вона почалася, не скінчилася б добром.

За наслідки іспитів до університету-ХІНО, на літературний факультет, я не турбувався. Позитивний наслідок був тут наперед відомий. З усіх іспитів не пригадую тепер нічого, крім одного — з української мови. Приймали їх якісь десятирядні особи, які самі не викладали, і була це більше формальність. Тільки з української мови іспити були не лише письмові, а й усні, і ці усні іспити приймав Німчинов, як я потім довідався, Кость Тихонович. Моя молода тоді українська мова не була тверда. Граматики я ніколи не вивчав — не рахувати ж тут кілька місяців у гімназії під керівництвом старенького Гусаковського і на основі рустикального підручника Олени Курило, а в практиці, хоч після Грушевського я прочитав чимало інших книжок і хоч був перекладачем з російської мови прози Едгара По, теж мені перше лізли в голову російські слова. Така дилема трапилася мені одразу на усному іспиті. У хвилюванні я зайшов непрошений до іспитової кімнати, і Німчинов сказав мені, що я мушу почекати, поки мене покличуть. І тут я хотів спитати його:

— За дверима? —

але проклята непевність підказувала мені російську форму однини — «за дверью», і я розгубився, чи двері множина, коли вони одні, а якщо ні, то як сказати. Вирятував мене інстинкт, те, що зветься чуттям мови, бо все таки воно вже було. Я загальмував у свідомості форму «за двер'ю», бо вона одразу здалася мені неможливою, набрався рішучості і змусив свій язик ужити множини — «за дверима», бо вона вже була в підсвідомості, і так моя перша зустріч з Німчиновим почалася щасливо. Про що він мене питав на самому іспиті, не пригадую. Факт той, що я іспит склав. За кілька днів на стіні входових коротких сходів до зеленого дво-поверхового головного будинку університету був вивішений список тридцятьох прийнятих студентів, і я був серед них. Починалося нове, зовсім нове коло — не Дантового пекла, але мого життя. Я опинився в осередку того, що можна б назвати українською сільською стихією в місті. Словами Тичини: «Чорнозем підвівся і дивиться в очі».

Але своїх майбутніх товаришів на понад три роки я тоді ще не знав, не знав я ще й своїх майбутніх учителів, за винятком першої зустрічі з Німчиновим. До того року викладав українське мовознавство Олекса Наумович Синявський, але саме тоді він перейшов до Києва, не знаю, чому, і його місце мав зайняти Німчинов. Про нього — далі, тут тільки перше враження. Бо я вірю в перші враження, вони краще визначають людину, ніж далші місяці, а іноді й роки знайомства. Бо тоді збираються прикмети, які ніби заперечують одне одне, ми намагаємося розібратися в них аналітично, а перше враження з природи речі синтетичне. Так мені одразу і

навіки відкрився тоді Німчинов, так безпомилковим було, багато років пізніше, вже в Америці, перше враження від Романа Якобсона — враження мстивого й небезпечного Квазімодо, не так фізично, як духово. Німчинов мені вперше закарбувався в пам'ять як курча, яке щойно вилупилося з яйця, може навіть трохи передчасно: короткі ноги, непропорційно велика голова, рідке зализане волосся жовтого кольору, яке прикривало передчасну лисину, високе чоло. Він не мав стати моїм улюбленцем, але злим він не був — курчата не бувають злі — і я від нього дечого навчився.

Так десь у серпні 1927 року скінчився вже безповоротно етап мого життя службовцем (тільки війна привела мене згодом до адміністративних установ, спершу в Харкові, потім у Львові, але це не було вже життєвою кар'єрою, це було тільки одним із способів перебути чужу мені війну, де я не хотів і не міг належати ні до однієї з сторін). Від вересня починалося моє студентське життя.

Воно не обіцяло бути легким. Я переходив на заробіток матері. Зарплата прибиральниці була радше символічного характеру. Приробіток з буфету не приносив багато. Ми тулилися в кухні й кімнаті «для прислуги», що мала вісім квадратних метрів площі. З старих книжок і нот, що йшли на продаж, уже майже нічого не лишалося. Але мати ніколи не нарікала й не дорікала. А я був молодий, великою мірою ще хлопчисько, і мені було море по коліна. І в родині була релігія науки й книжки.

Тим часом у попередні роки відбулося кілька моїх перших. Перша бритва й перше гоління. Бритва, фірми Мосштамп, — уже державна радянська промисловість, не приватна типу Миші Бармасового вітчима Познанського, куплена в Пасажі, де щось дістати не було завжди легко. Ще перед тим перший годинник на руку, подарунок матері, куплений з другої руки, швейцарської фірми Сіма, нових тоді, мабуть, у Радянському Союзі ще не робили, або, коли робили, то вони були такої якості, як сірники, про які популярна харківська пісенька була:

Спички шведские,
Головки советские —
Полчаса вонь,
Потом огонь.

Годинник цей доїхав до Америки, пережив матір, був цінований як подарунок і пам'ятка і був украдений уже в Нью-Йорку. Новий я хотів, щоб обов'язково був також Сіма, таких в Америці не продавали, і в мою подорож до Європи я включив Швейцарію, розшукав там потрібний годинник, і досі він мені служить. Перша краватка, невміння її зав'язати, поклик на дорадника — це випало бути службовцеві з «Хемвугілля», що навіть пам'ятаю його прізвище — Масютин. Він прийшов до нас на кухню, показав техніку на собі, керував моїми неслухняними пальцями, після коротких поневірянь я опанував цю складну-нескладну техніку.

Нарешті, перший матюк, що я його почув, він справив на мене велике враження: кілька днів я носив травму в душі, але мусів її позбутися. Все таки я сам не вилаявся. Натомість пішов на так звані чорні сходи (будинки Харкова нормально мали два входи, «парадний», що в мешканнях вів до передпокоїв, і «чорний», що відкривався в кухню. Поскілки кухня була нашою головною кімнатою, використання чорного ходу було природне). Пішов на чорні сходи, ножем видряпав страшний текст і заглибини вималював чорнилом, сказати б, *графіті avant la lettre*. За кілька днів хтось замазав мої три короткі рядки чорним, і після того тільки виразка на стіні правила за *memento mori*. На язика в мене цих слів не було тоді і ніколи потім. Як колись Панько Куліш, я міг би сказати: «Ніколи гниле слово не сходило з моїх уст». Не знаю, чи можу ставити це собі в заслугу. Життя не привело мене ні до війська, ні до тюрми й заслання й подібних центрів культури. Можливо, якби я там опинився, і я б пішов за модою. А перше знайомство й пояснення цього апогею народної мудрости й образности сталося, як легко здогадатися, в вузькій кімнаті архіву «Хемвугілля». Це була приватна школа, не державна. Згодом матюк в СРСР став ознакою державної системи, хоч і неписаною, і тим більше неписаною, чим більше вживаною.

Нових товаришів у хемвугільний період я не мав, це лишалося вже для хіновського часу. Зберігалася тільки приязнь з Мишею Бармасом, моїм сусідом, і ми часто прогулювалися вулицями Харкова.

Змінився в хемвугільні роки мій «статус» у театрі. Машиніст сцени в опері Михайлов вийшов на пенсію, контролер квитків на *малъорці* Драматичного театру зник. Тепер треба було купувати квитки, але від театру я не міг відійти й після того, як моя платня припинилася. Це були найдешевші місця, на бічній малерії, але вони мусіли бути. Без театру я вже не мислив свого існування. На щастя, культурне життя Харкова було таке, що можна було побачити все цікавіше, ходячи два-три рази на місяць. Не змінився мій театральний «статус» у тому, що й далі я був тільки глядачем. Я не мав зв'язків ні з ким, хто в театрі працював, ні з театральними критиками в газетах і журналах.

З осені 1925 року Харків, уперше від часу свого заснування 1655 року був із стаціонарними українськими театрами, але без російських. З виставою «Сорочинського ярмарку» Мусоргського з жовтня 1925 року опера стала українською, в драматичному театрі володарювали франківці, російську драму з міста Микола Скрипник вимів начисто. Від кінця 1926 року українізовано й музичну комедію, що грала знайому «Сільву» Кальмана й «Пацаніні» Легара в українському перекладі. Харківський глядач мав вибір або не ходити до театру, або ходити на українські вистави. Але продуктивину йому лишили: літні гастролі. Від квітня до вересня місто було його.

Гастролі поодиноких акторів з випадково і наспіх сколоченими трупами мало або некваліфікованих акторів і фактично без режисера й художника явно йшли на спад

— у загальній течії обмеження приватної ініціативи, — але в мої хемвугільні роки ще наїздили по свою данину швидких заробітків і оплесків своїх «психопаток», як називано гарячих оплескувачів і покупців фотографій улюбленого актора, незаступний Блюменталь-Тамарін, але також і водевілістка Д. Зеркалова, спеціалізована на ролях «комічних підлітків», Л. Самборська, В. Юренєва і зірка раннього російського кіна на Україні В. Максимов. На зміну останнім могіканам приватного театрального антрепренерства йшли подорожі театрів Москви й Ленінграду, що привозили свої вистави так, як вони йшли в їхніх сталих містах, подорожі, пляновані з центрів, почасти московських, почасти харківських — Скрипників Наркомос. Здебільшого це були театри консервативного типу, що не надто різнилися від недавнього синельниківського: Театр колишній Корша (так він і звався, колишній!), Московський Малий, ленінградський Александрінський, що між іншим привіз був до Харкова в червні 1926 року «Седі» Сомерсет-Моема, ту саму, що пізніше поставив у Харкові «Березиль», Четверта студія Московського художнього театру. Це була ніби поступка для тих, хто давніше вчав до місцевого таки театру Синельникова.

Три московські театри, що тоді літом грали в Харкові, були інакші, з виразним власним обличчям і з шуканням нового. Це були театр Меєрхольда, театр Вол. Немировича-Данченка і Єврейський театр Ол. Грановського, так званий Госет. Всеволод Меєрхольд 1926 року привозив «Рычи, Китай» С. Третьякова, а 1927 року «Лес» Ол. Островського і «Ревізор» Гоголя. (Я називаю ті вистави, що я сам бачив, не даючи театральної хроніки всього харківського літа). «Рычи, Китай» був пропагандивно-політичною виставою в дусі театру Бертольта Брехта, але вона виривала глядача з штампів реалістичного театру, будуючи театр маски й плякату. «Лес» ішов ще далі в боротьбі з театром побуту й переживання. Стару, в Росії класичну драму-комедію перетворено на суцільний ляпас тому самому побутовому театру, до якого п'єса належала. Гіперболізована, плякатна, свідомо виривана з життєвого контексту (харківський глядач жахався зокрема різнокольорових перук — зелених, червоних..., жахався, але ходив, це був успіх скандалу), динамізована — замість п'ятьох повільних дій розбита на серію швидкозмінних епізодів, ця вистава була в харківських обставинах бомбою, підкладеною під звичний театр Синельникова (В Москві вона нищила традиції Малуго театру). Але вершком і вже не тільки викликом і ляпасом, але й справжнім осягом був Гоголів «Ревізор». Виходячи з того, що комедія висміювала не так і не стільки провінційну адміністрацію, скільки всю структуру Російської імперії, Меєрхольд переніс дію до Петербургу, барокізував її, що відкривало можливість і ще ширших, метафізичних тлумачень, як також динамізував, розбивши, як і в «Лесе», статичні дії на зміну швидкоминутих епізодів, як у кіні. Так, власне, всі Меєрхольдові експерименти більшою чи меншою мірою полягали в перенесенні засобів, техніки й темпів кіна до театру. З цим була зв'язана й революція в освітленні — замість рампового світла

— білого, зеленого чи рожевого, завжди статичного, що характеризував реалістичний театр, до якого звик був Харків, у Меєрхольда «гнали» прожектори, вихоплюючи одну частину сцени, занурюючи її в пільму, блискавично переносючи дію з однієї частини кону до іншої. З новим динамічним освітленням зникала й потреба в завісі. Кожночасно завісу заступала чорнота погашених або сліпучість перескерованих прожекторів.

Московська Студія Немировича-Данченка, офіційно називана Музичною студією Московського художнього театру, ставила класичні оперети (я бачив у червні 1927 року «Дочку Аню» Ш. Лекока), стилізовано й інтелектуально, але в пам'ять врізалася переробка «Кармен» Бізе — «Карменсіта й солдат», яку я бачив 10 червня 1927 року. Поставивши наголос на арії Кармен з третьої дії опери, коли вона ворожить на картах і бачить свою приреченість, Немирович-Данченко перетворив усю оперу на античну трагедію фатуму й приреченості. Вистава показувала, як можна по-новому прочитувати старі речі, показувала це без Меєрхольдового виклику, задержуваності й свідомого перебільшення, радше в дусі передреволюційного символізму, ніж пореволюційного політичного дадаїзму.

У центрі праці московського Державного єврейського театру Грановського в ті роки стояло висміювання традиційного єврейського побуту, і євреям Харкова, вирваним з містечкової звичаєвості, кожне речення приносило революцію, насолоду й сміх. Я боявся йти на такі вистави, не знаючи ні мови (театр грав мовою їдиш), ні деталей побуту. Я не ходив через це на найпопулярніші «Три родзинки» Шолом-Алейхема, ні на Гольдфадена. І в виставі трохи космополітичніших «Двісті тисяч» Шолом-Алейхема багато чого лишилося мені неприступним. Але я міг повністю оцінити зроблену Грановським виставу «Труадека» Жюль Ромена, бо тут текст був мені відомий і побут не мав у собі нічого незвичного. І яка ж блискучо-мротескова була ця вистава! Вона йшла недовго, успіху особливого не мала, бо єврейський глядач шукав у театрі свого, а не міжнародного, а неєврейський глядач до театру їдиш рідко показувався. А тим часом і тут гра Міхоелса була така, що могла б позмагатися з найкращими акторами світу.

Дуже часто говориться про труднощі, які мав «Березіль» у Харкові, пояснюючи їх тим, що місто було виховане на традиціях театру Синельникова, говорив про це і сам Лесь Курбас. У цьому є частка правди, але лише частка. Харківський глядач також виповнював по вінця театр, коли там гнали Меєрхольд, Студія Немировича-Данченка й Госет. Розпобутовлення театру вони приносили всі три, Меєрхольд учив політичної плякатності, Меєрхольд і Немирович-Данченко — нового прочитання старих п'єс, Меєрхольд і Грановський — мротеску й глузування з традиційного побуту. Усі три вони готували харківського глядача до приїзду «Березоля». І з цього погляду якоюсь гранню вони торкаються й історії українського театру.

Я не можу пояснити, чому Скрипник, безоглядно усуваючи російський театр від

вересня до квітня, допускав його від квітня до вересня. Було це демонстрацією лояльності супроти Москви, поки вона була тільки гостем на Україні? Конечною поступкою структурі СРСР? Чи хотів Скрипник лишити продуктивну російсько-театральним традиціям харківського глядача? Чи він хотів показати українському театрові, чого той міг навчитися в чужинців? Показати харків'янам «дзеркало всесвітнє»?

Так чи так, театр ім. Ів. Франка не міг дорівнювати тим трьом театрам ні майстерністю, ні зухвалістю експерименту. Тут, мабуть, одна з причин того, що влітку 1926 року з наказу Наркомосу театр Франка викинено з Харкова на — як тоді вважалося — заслання до провінційного Києва, а звідти взято на ролі столичного театру Курбасів «Березіль». А парадокс полягав у тому, що харківський глядач толерував і відвідував далеко слабший театр Франка і, називаймо речі своїми іменами, систематично бойкотував геніальні вистави Курбаса від «Золотого черева» Кроммелінка до «Маклени Граси» Миколи Куліша з єдиним винятком «Мини Мазайла» того ж таки Куліша. Повернуся до цього парадоксу далі.

Власне, останній харківський сезон франківців був особливо сірий і безобличний. Ще найкращою виставою була модернізована версія «За двома зайцями» за М. Старицьким у постанові В. Василька, який був у франківців тільки гостем. Поза тим, режисерами були Гнат Юра, далекий від усякого експериментування, застряглий десь на півдорозі між традиційним побутовим і «модерністичним» театром початку 20-го сторіччя, і Борис Глаголін, вульгаризатор експериментів Меєрхольда. Репертуар вибірано сатиричний («За двома зайцями», два переклади з російської — «Пухкий пиріг» Б. Ромашова і «Мандат» Ердмана, три з західних авторів — «Коронний злодій» Г. Бергстедта, данського автора, «Свята Йоанна» Б. Шова, обидві «антиклерикальні» і «Гендлярі славою» М. Паньйоля), до того треба додати «Камінний господар» Лесі Українки — не знати, виставлений, щоб показати Віктора Петіпа чи щоб продемонструвати антифевдалні тенденції (як потрактовано трагедію Лесі Українки). Усе це було більш-менш на межі пристойності, але не вище від того. Не рятувало й те, що на кілька з цих вистав замість звичайного в франківців сіренького М. Драка на оформлювача запрошено незмірно оригінальнішого Анатолія Петрицького. Але, власне, строкатість репертуару й запрошення гостей найрізноманітнішого характеру тільки підкреслювали брак власного обличчя франківців.

В опері система гостей була не тільки пристосуванням до глядача, а й конечною потребою, бо традиції стаціонарного українського оперного театру взагалі не було. Запрошувано з Москви Леоніда Собінова, колись тенора великої слави, але тепер уже, власне, старого, гладкого й майже безголосого — для нього навіть поставлено «Лоенгрін», забуваючи про немодний тоді містицизм цієї опери, запрошено для «Аїди» навіть німця Фріца Штідрі, запрошено — і це мало більше значення — режисера Й. Лапицького, що перед революцією виступав у Петербурзі провідником

ідеї перетворення опери на музичну драму і тепер здійснював цю ідею в нетрадиційному для Харкова репертуарі — «Долина» д'Альбера, «Намисто Мадонни» Вольфа-Феррарі, але також у «Снігуроньці» Римського-Корсакова й уже згаданому «Лоєндрінові». Серед співаків відзначилися монументальна М. Литвиненко-Вольцємут, що, здавалося, готова була поглинути свого партнера коли він опинявся в її обіймах, а був ним найчастіше Кученко, а згодом, від 1926 року, Микола Середа, що швидко став новим ідолом своїх «психопаток». Була ще спроба «українізувати» не тільки мовно, а й зорозово «Князя Ігоря» Бородіна, був балет, якому були чужі всякі експерименти і де танцівники й балерини, включно з прямою Дуленко, не стояли технічно на рівні своїх колег з Москви чи Ленінграду.

Ось на такому тлі в Харкові від жовтня 1926 року з'явився «Березіль». Його першою виставою, його творчою декларацією, його проголошенням *стилю* як альфи і омеги повноцінного театру, його оголошенням війни синельниківщині мала бути перша вистава — «Золоте дерево» Фернана Кроммелінка. Курбас міг почати якоюсь виставою з тих, що його театр грав у Києві, але він вибрав цю нову. Свого часу, 1922 року, революційний театр Меєрхольда відкрив своє існування й свій переможний похід іншою п'єсою того ж драматурга — «Великодушный рогоносец». Хотів Курбас такої паралелі? Хотів він протиставити оголеній «біомеханіці» Меєрхольдової вистави, де не було ні декорацій, ні музики, свою концепцію повноцінного театру, що включає багато і кольору й музики (що називалося в нього тут «звуківий пейзаж») аскетизмові Меєрхольдового підходу?

Не знаю. Якщо вистава мала бути викликом Харкову, вона стала тільки шахом. Харківський глядач відповів матом. Виставу він збойкотував, зала була майже порожня, вистава йшла два тижні, себто дванадцять разів і більше не відновлялася. Це не було реакцією на українськість мови. Адже перед тим уже були франківці, і глядач на їхні вистави ходив. Це було відповіддю на те, що Курбас вимагав, щоб глядач думав, щоб кожний деталь гри й сценічного оформлення змушував до мислення, мав свій зміст, а вистава в цілості вимагала зусилля, спрямованого на зрозуміння всього показаного. До цього глядача не привчили ні Синельников, ні Гнат Юра, ні Глаголін, ні навіть Меєрхольд і Грановський.

Я не запам'ятав ні змісту п'єси, ні деталей вистави, хоч, напевне, ансамбль Шагайди, Гірняка, Крушельницького, Ужвій і Чистякової заслуговував би на згадку. Але я був у такому захопленні, такий ошелешений новістю й глибиною, незвичністю баченого, що пам'ятаю тільки свій власний сп'яніло-екстатичний захват. Я бачив: тут починається новий театр. І я передчував: він не почнеться. Харків не прийняв Курбаса, бо не доріс до нього. Але режисер не може йти вперед і далі, коли його зала порожня, а ті, хто прийшов на початку, покидають виставу перед закінченням. Письменник може писати й складати написане для майбутніх поколінь. Не режисер. Його мистецтво суцільно в часі і в душі аудиторії. Для мене «Золоте дерево» стало однією з верховин моєї біографії, не фактом історії театру.

Недавно я вперше прочитав п'єсу Кроммелінка, і тепер я усвідомлюю, який твердий горішок Курбас запропонував харківському глядачеві розгризти. Нам кажуть тепер, що ця вистава мала б кращий успіх у Києві, бо там уже знали «Березіль». Сумніваюся. І для Києва п'єса була річчю перед тим не чуваною. Вона не мала дії в традиційному сенсі. Не було любовної інтриги, не було й — тоді вже автоматично марантованої — боротьби клас і перемоги пролетаріату. Не було нічого газетного, чого було повно і в «Рурі» і в «Гіццінсі» і навіть у «Газі». Уся п'єса була суцільною історією хвороби — хвороби скнарості, поступового переходу від молодості до чимраз спустошливішої скупості, історія відмирання людських почувань у душі людини, отруєної смаком золота, і кінець-кінцем до згаснення й самого життя. І — принаймні на поверхні — проблема скнарості не належала до суспільно «актуальних» проблем. Це були роки НЕПу, багато людей гналися за грішми, але не для того, щоб їх просто акумулювати. Посередньо можна було, звичайно, спроектувати патологію однієї пристрасті на всяку однобічність, на всякий фанатизм, не виключаючи навіть фанатизму революції, але це були широкі і абстрактні загальнення, на які, либонь, жадна публіка театральна не здатна. До цього треба додати авторів стиль, який включав поодинокі елементи побуту, але переносив їх у загальне й позапобутове (що було схоплене і в декораціях В. Меллера, — ніби й побутових, але водночас дуже умовних у своїй прозорості, у своїй засаді ні-дім-ні-двір-ні-всесвіт, — і в музиці — «звуковому пейзажі», що включав шуми й крики щоденного сільського життя, але розчиняв їх у музиці далеко не побутового характеру), ба навіть розгортав деталі життя в атмосферу казки. До цього додавалися, на це нашаровувалися елементи гри в театр, що до певної міри могло нагадувати «Принцесу Турандот» у театрі Вахтангова, але там це було справді веселою грою, а тут це ставало засобом філософського бачення світу й людини в усій його — бачення — нечуваній серйозності. Скупарство вело до смерті, і тему смерті теж підхоплено для дискусії про безсмертність... не-життя, про безсмертність смерті.

Не знати, чи Курбас уявляв собі харківського театального глядача справді «столичним», не тільки в сенсі адміністративної столиці, а і вищому сенсі столиці духа. Певніше, що він просто був настільки поглинений своїми шуканнями, що забув про цей третій стовп, на якому тримається театральне життя: актор/режисер — письменник — глядач. (До речі, цікаво було б, щоб історики театру встановили, як Курбас прийшов до самого тексту п'єси. Прем'єра «Золотого черева» була зовсім свіжа в Парижі 29 квітня 1925 року. Скільки я міг установити, текст п'єси тоді ще не був друкований навіть у Франції. У Росії текст переклав з рукопису І. Аксьонов, той самий, що переклав і виставленого Меєрхольдом «Великодушного рогоносця». Чи Курбас одержав текст від нього? Чи переклад був зроблений з російської?)

Додам до цього, що я бачив і бачу «Золоте черево» також як справжній початок

справжнього Курбаса. З його київського періоду я бачив три вистави — «Газ», «Джінні Гіццінс» і «Макбет». Це були блискучі вистави, але вони ще йшли в одному річищі з засновниками нового, «прожекторного» (в буквальному й переносному сенсі) театру в Росії й Німеччині: відмова від ілюзійності відтворення щоденного життя й психологізму, абстрактність місця дії, музичне оформлення говореного на сцені в гармонії з рухом. Підвищений градус емоції, патос і адресованість на аудиторію. Дещо тут було спільне з Меєрхольдом, дещо з Олександром Таїровим, керівником Московського камерного театру. Індивідуальні тут були хіба посилене відчуття ритму та своєрідність інтонації, що коренилася в інтонаціях, притаманних саме українській мові. «Золотим черевом» почато Курбасів театр тетралізованого мислення чи мислення в одязі театральності. Це був разючий, революційний перехід від театру свідомо аскетичного (*arte povera*), до всебічно розвиненого синтетичного театру, де відкинено нещодавні конструкції, газетну оголеність, де акторське тіло й голос грали тепер у супроводі малярства й музики, де все включалося в ту вищу єдність, яка й становить **повний** театр, **багатий** театр і де все виступає як засіб мистецького виявлення філософської мислі і анатомії людської пристрасти. На цьому шляху Курбас не мав попутників у російському чи німецькому театрі. Не мав він, правду кажучи, попутників і у власному домі, в тому ж таки «Березолі». У пізніші роки Курбас виховував і кінець-кінцем — уже в «Маклені Грасі», після перехідних від побутового до філософського, від газетно-фейлетонного до вічно-проблемного «Малахія» й «Мини Мазайла» — виховав Куліша Курбас. Тут знову завдання для істориків театру й драматургії: Куліш і Кроммелінк. Треба було б перевірити, чого навчився Микола Куліш від Кроммелінка. Є подібності зовнішні — монолог Мини Мазайла перед дзеркалом і монолог Мюскара (обох Курбас доручив грати Й. Гірнякові!) в другій дії «Золотого черева» («*Je suis ici, Excellence...*»). Спільна гра з темою заповіту в творі Кроммелінка і в історії маклера Зброжека в «Маклені», але ще важливіше було б знайти подібність у тематиці (жадоба грошей), у психології ракового розростання однієї пристрасти, а ще більше в загальному світобаченні й загальному стилі переключення побуту через мротеск у філософію. Якщо ці здогади слушні, можна з певністю припустити, що Куліш не сам прийшов до Кроммелінка, його міг туди впровадити тільки Курбас. А це кинуло б яскраве світло на те, як Курбас знаходив таланти і виховував їх, як він намагався залюднити ту пустелю, яка ото чувала його спершу в людському морі. Якби він мав двадцять років діяльності перед собою, може б він і заселив ту пустелю. Але дикі обставини диктатури ницости й пересічності, що їх створила всерадянська революція й радянська система, дали йому на це неповних сім років!

У конфлікті з Харковом, у повному бойкоті «Золотого черева» глядачем, у цілковитому нерозумінні вистави вбогими харківськими театральними критиками — Курбас мусів піти на компроміс. Чисто розвагова «Шпана» В. Ярошенка й

поверхово революційна «Жакерія» П. Меріме, перша в постанові Я. Бортника, друга — Б. Тягна, мабуть, були б у репертуарі так чи так. Але треба було йти далі. Треба було дати нові вистави, де від глядача не вимагалось б думати. Сам Курбас не хотів і, творчо-психологічно, напевне, не міг таких вистав робити. Треба було варяга. Франківці, напевне, звернулися б до росіянина. Курбас вибрав Вол. Інкіжинова, киргиза, який став широко відомим як актор з фільму В. Пудовкіна «Нашадок Чінціс-Хана». Дві вистави Інкіжинова, «Седі» й «Мікадо», обидві з англійського репертуару розвагового характеру (Сомерсет-Моем, Гілберт і Саліван) були культурні, були добре ритмічно організовані, актори грали добре, але головне — тут глядач не потребував мислити. Йому треба було піддатися плинові сюжету в «Седі» або течії веселих співів і трюків у «Мікадо». І глядач пішов до театру. Компромісом була і поставлена Ф. Лопатинським драма Тобілевича «Сава Чалий», наближена тепер до трагедії, але в відомому дусі традиційної козацько-гайдамацької романтики, і поставлена Тягном мелодрама В. Гюґо «Король бавиться». Усі ці вистави були краще зіграні і культурніше поставлені, ніж це було б у франківців або ще давніше в Синельникова, але це був харківський театр, та не театр Курбаса. Конфлікт Курбас — Харків не розв'язано. Його сховано, відкладено. Він мав постати з новою силою після нових вистав самого Курбаса, але вони припали вже на дальші роки. Ці мої міркування про трагічну самотність Курбаса в Харкові, а великою мірою і у власному театрі — я тоді не міг би сформулювати їх. Ближче я підійшов до них у своїй статті про Курбасову «Диктатуру» за Ів. Микитенком, але це було вже 1930 року, в зовсім відмінних обставинах. Але я думаю, що перше прочування цього становища прокинулося в мені вже тоді, після «Золотого черева», і саме тому в мені, в моїй пам'яті лишилося так багато від мого враження і так мало від деталей здійснення вистави.

Курбасів компроміс, ім'я якому Інкіжинов, характеристичний для Курбаса. Він міг піти на розвагові вистави при умові їхньої театральності, він міг запросити не-українця, але не було шляху до його театру для улюбленців харківської публіки з часів російського театру а la Петіпа або Глаголін а, як це залюбки робили франківці. За весь час існування «Березоля» там була тільки одна п'єса, перекладена з російської мови («Бронепоезд» Вс. Іванова, 1928), і Курбас ніколи не хотів везти свій театр на показ до Москви. Його компроміс не ширився на речі національної гідності.

Бував я в «хемвугільські» часи і в кіні, але не скажу, щоб учащав. Українське кіно тоді мало свою державну організацію, ВУФКУ, але існувало переважно на фільмах шабляногового романтизму, розрідженого революційною тематикою, на зразок «Призрак бродит по Европе». Українська тематика була обмежена, а головне, мистецьки примітивна, як от у «Тарас Шевченко» або перед тим «Укразія» Петра Чардиніна-Красавчікова. Це було тільки продовження передреволюційного провінційного російського кіна, пристосоване до нових вимог часу. Воно стояло

далеко позаду таких нових і свіжих російських фільмів, як «Панцерник Потьомкін» С. Ейзенштейна або «Мати» В. Пудовкіна. Західні фільми діставалися на екрани Харкова рідко, але «Нібелюнци» Фріца Лянце були великим успіхом або, як тоді казали, «бойовиком». Мабуть, у цей час десь О. Довженко вже фільмував «Звенигору», випущену на екрани Харкова в лютому 1928 року, але про це глядач того типу тоді ще нічого не знав.

Музичне життя Харкова йшло може трохи жвавіше, відколи він став столицею, дирижувати приїздили Микола Малько, Валерій Бердяєв, Фріц Штідрі, з солістів захоплювали харків'ян Лео Сірота, Жіль-Марше, а особливо Едмон Петрі й Йозеф Сіметі, і моє музичне виховання тривало, але яскравих слідів воно в пам'яті не лишило. Тільки ніколи не забуду справжнього шаління «музичного Харкова» на «Кампанеллі» Ліста. Після кожного виступу Петрі, а то й інших піаністів, аудиторія ревля «Кампанеллу», піаніст грав інші речі «на біс», але його не відпускали, поки він не сідав за «Кампанеллу», і тільки тоді концерт кінчався. Поза межами родинного й службового життя, поза готуванням до іспитів вступних до технологічного інституту чи університету вершинами лишалися театри Меєрхольда, Гюсе, «Карменсіта й солдат», а понад усім — «Золоте черевко» в Курбаса, якого я не вмів проаналізувати, не вмів навіть запам'ятати, але яке полонило повнотою своєї комплексної театральності.

Отже, я студент. Хоч я знав, що тепер це не так, студент мені малювався в образі Колі Медера, сина дяді Васі й тьоті Марусі з часів ще передреволюційних — синій мундирчик з невеличкими вилогами й позолоченими ґудзиками, на проділ зачісане волосся, і на родинних вечорах грає на віолончелі. Студент — якщо не революціонер, то принаймні ліберал, людина самотійного думання, а то й дії — це вже не з образу Колі Медера, а з оповідань Леоніда Андрєєва («Тьма» та інше) або Винниченка.

Студенти 1927 року нічого спільного з цими образами не мали. Не було уніформи, не було акуратної зачіски, не було революційного духу. Сорочки, що пралися може раз на місяць, заношені піджачки, про краватку й мови нема, ніхто не грав на скрипку чи віолончелю, не було й згадки про протирежимний, революційний дух. Обов'язкового відвідування лекцій ще не було, але не було вже й вибору курсів. Дисципліни були визначені з Наркомосу, розподілені за роками. Навчання було розплановане на чотири роки, і кожний рік мав свою тверду програму. Мовознавчі курси починалися з першого року, історії й теорії літератури — з другого, педагогічний цикл — бож готували нас на вчителів — з першого. Далі йшов цикл політичного виховання, що включав історію партії, діалектичний матеріалізм, а десь на третьому році з'явився викладач нової дисципліни доби Миколи Скрипника — національне питання, тема, яка десь від початку тридцятих років стала вже контрреволюційною й була заборонена. Але тоді надісланий з якоїсь там парторганізації «комісар» навчав діалектики національного визволення

як компонента пролетарської революції з творів Леніна й Скрипника...

Та про курси й викладачів пізніше, а спершу про студентів таки. Наш курс, як і попередній річник, нараховував щось із 30 студентів, наступний, у зв'язку з розгортанням «соціалістичного будівництва», був побільшений. Та з іншими річниками наші зв'язки були обмежені й випадкові, ми жили у середовищі власного річника. З попереднього курсу пам'ятаю тільки Івана Юрченка, що потім, у період розгрому «ідеологічної контрреволюції» й погромних викривальних статтів, писаних «бриадами», став активним діячем таких «бриад», та ще Юрія Лавріненка, що завжди тримався в товаристві свого Поллукса, другого Діюскура Василя (?) Зайця. Вони були під чаром Миколи Хвильового, і згодом це привело їх до «націоналістичних збочень», вело «від ухилу у прірву» й закінчилося арештом. Але тоді я ще цього не знав, тільки впадали в око їхня нерозлучність, та ще якась особливо чарівна посмішка в Лавріненка, наче в зайчика, що поласував капустою (якщо дозволять мені говорити про заячу посмішку) і оце щасливий у світовому масштабі, — так я його й назвав у душі *зайчиком*, може, не без асоціації з прізвисьмом його приятеля Поллукса. З Зайцем я так ніколи й не зустрівся на розмову, з Лавріненком доля мене зблизила страшного 1933 року, коли він працював у «Вістях», а я був у нього співробітником — театральним рецензентом, а тоді знову, в часи війни, починаючи від 1943 року, коли він уже відбув своє заслання й недавно одружився.

Ще менше я знав студентів з молодшого річника. Там виділялося двоє професорських дітей, Андрій Білецький, син Олександра, і Роман Самарін, син професора (російської літератури) Михайла Самаріна, який у нас, одначе, не викладав. На сірувато-селянському тлі свого річника вони впадали в око і манерою поведінки, і виглядом — краще одягнені, з кращими манерами, напевне з кращою ерудицією, — але останнє тільки здогад, особистих контактів я з ними не мав. Молодий Білецький уже тоді мав подовгасте обличчя інтелігента, те, що англійською мовою зветься *egghead*, молодий Самарін був добродушніший і кругломордий. У дальшому Андрій Білецький шугнув до науки найвіддаленішої від поточної політики — до клясичних мов, хоч і там не зовсім уникнув вимог ортодоксальності. Він лишився далеко позаду свого батька, але зробив пристойну академічну кар'єру, граючи на ерудиції й остронь надміру оригінальності. Роман Самарін лишився вірний фахові свого батька — історії російської літератури, опинився згодом у Московському університеті і несподівано для всіх став партійно-марксистським ортодоксом і запеклим обвинувачем усіх відмінних, можливо через стадію сексотства. Але і його я знав тільки з вигляду. Мої студентські роки минули серед тих тридцятьох, що їх доля з'єднала в наборі 1927 року.

Якщо можна ставити епіграфи не тільки до літературних творів, а й до людей, до більшої частини моїх співкурсників можна було б поставити епіграфом — «Чорнозем підвівся і дивиться в очі». Це були селяни з Лівобережжя, найбільше з

Полтавщини в традиційних межах, включаючи Роменщину (Роменська група казала *дйржава* замість *держбва*, казала вперто, що мене тоді дуже дратувало. Вони говорили, природно, українською мовою, але це не була літературна мова, і вони не робили жадних спроб наблизити свою мову до літературної. Ніхто з них, приміром, не вживав слова **пропозиція** — це було тільки **предложення**. Уперше в житті я був у суцільно-українському оточенні, але моя українська мова була літературна, пуристична, — їхня невимущена, некультивована. Коли їм доводилося говорити по-російськи, вони вимовляли **μ** як українське **г**, а **ц** перед **е** та **і** пом'якшували. Академічні проблеми їх мало цікавили, на семінарах вони рідко брали теми доповідей і не часто виступали в обговоренні. Я ніколи не чув серед них розмов на політичні теми, за винятком зборів — загальних, а також, мабуть, комсомольських і партійних (на яких я, природно, ніколи не міг бути присутнім, будучи суцільно безпартійним), де вони виголошували те, що вимагалось виголосити. Радянський режим і партійна диктатура були для них фактами такими ж недискусійними, як наявність повітря чи соняшного світла. Націоналістом ніхто з них не був, і протиросійських настроїв я серед них не помічав. Двоє з них уже тоді друкувалися: Іван Бойко публікував вірші, Іван (?) П'ятківський — рецензії в комсомольському журналі «Молодняк». Дехто почав друкуватися пізніше, коло 1933 року, переважно в складі адресії «бригад» — Марко Гайовий, Мирон Юрченко, Василь Повх. П'ятківський взагалі на нашому курсі був орлом, перед ним, здавалося, відкривалася кар'єра шанованого літературного критика. Відповідно, він уже ходив не в засмальцьованому пальтечку, а в шкіряній куртці і навіть інколи дозволяв собі взяти слово на семінарі. Та арешт десь коло 1933 року не дав здійснитися його амбіціям. Це не перешкодило активістам із села поділити долю чи радше недолю П'ятківського. З усієї «селянської групи» нашого курсу збереглися й висунулися на скромні адміністративні пости Міняйло й той таки Іван Бойко. Міняйло став деканом літературного факультету університету, але тяжко пив і зрештою спився. Бойко, покинувши поезію й літературу, став видавничим редактором, а далі бібліографом. Єдиний, хто зробив наукову кар'єру, була Валя (?) Курашова, що поєднувала в собі примітивізм мислення з задержуватістю типової комсомольської активістки. Вона отаборилася в Інституті ім. Шевченка, пережила всі шторми й потопа і видала кілька суґубо партійних книжок. Одна студентка з «селянської групи» показалася дочкою «куркуля»: циганкоподібну, з гарячо-чорним волоссям, Макаренко «викрили» десь 1929 року, і вона зникла з навчання, а може, хто зна, і з життя. Поза тим, уся група складалася з «незаможників», комсомольських або партійних сільських активістів. Що ще об'єднувало цих людей, був патологічний нахил до хорового співу. Варт було зійтися кільком з них, як вони зачинали співати. Найчастіше це було «Розпрягайте, хлопці, коні» або «На городі верба рясна», часом з ідіотичним російським приспівом на зовсім іншу, хвацьку мелодію «Оторвали, оторвали от жилетки

рукава». Їм не треба було навіть домовлятися, коли співати і шу, — роти самі відкривалися і виспівували те саме, не умовляючися. Щодо мене, то я ніколи не любив хороших співів, навіть кваліфікованими ансамблями.

На курсі було десь троє або четверо галичан, але групи вони не творили. Один, Братчук, мабуть, опинився на Лівобережжі під час Визвольних Змагань. Він був типовий учитель і пішов до ХІНО, либонь, щоб здобути право викладати в вищих класах. Немолодий уже, з рипучим голосом, стомлений життям і трохи іронічний, він почував себе дорослим серед молодиків, предмети навчання його мало цікавили. Зовсім відмінний був Скрипник. Він, мабуть, нещодавно прибув з Західної України, зберігав (і підкреслював) особливості своєї мови, одягався, як на ті часи, елегантно. Його заарештовано ще в студентські роки, Братчука, напевне, пізніше. Качор був селяк і мало різнився від лівобережної селянської групи. З галицької родини, мабуть, була Романенківна, судячи з форми, в якій вона вживала своє прізвище (тоді це ще було можливе) і з адресивності в обороні української мови. Не знаю дальшої долі цієї високої худорлявої дівчини, що на лекціях у кімнаті семінару російської літератури, сиділа звичайно проти мене, на першому місці від викладача праворуч.

Не належав до галичан, але говорив підкреслено по-галицьки (приміром, тільки *коритар*, ніколи *коридор*) Дмитро Чукин. Він пробував писати художні твори, але — цікаво! — по-російськи. Це була експериментальна проза з величезною увагою до деталей і дуже розлогим їх викладом, темпом, близьким до манери Марселя Пруста. Пригадую опис стовбурів дерев різної породи, повний дотепних спостережень і розволіклий на сторінки. Не думаю, щоб він пробував це друкувати. Говорили, що він харків'янин чи то з Основи, чи то з Москалівки, а його батько — кельнер чи офіціант. Подібно до Скрипника Чукин одягався елегантно і цурався нашої «селянської групи». Він був також єдиним на нашому курсі, хто читав — чи принаймні остентаційно приносив — «Нову генерацию». Своєрідність поведінки Чукина походила, мабуть, з його зв'язків з українськими музейниками зокрема С. Таранушенком, що був директором Музею ім. Сковороди (постійно закритим для публіки). Чукинові належали дві короткі монографії, що їх видало видавництво «Рух» — про Боровиковського й Дм. Левицького. Чукин горнувся до мене, ми часто говорили з ним на різні літературні й мистецькі теми, на одному з семінарів, де треба було готувати доповіді бригадами, він навіть увійшов до однієї зі мною й Мишею Фінкелем бригади, і я досі маю карикатуру пера Фінкеля з підписом «Три доповідачі». Карикатурист підкреслив ошатність Чукина і мою худорляво-пролетарськи-розхристану інтелектуальність. Заарештований десь коло 1930 р. Чукин, відбувши свій термін, мабуть, п'ять років, повернувся до Харкова. Він уникав старих знайомих, не намагався встановити літературні або мистецькі зв'язки. Коли я з ним зустрівся, він говорив тільки по-російськи. Це була наша остання зустріч.

Росіян на нашому курсі було небагато, щось троє (російських відділів тоді на літературних факультетах не було, і росіяни мусіли йти до українських або переїздити до Росії), і вони були дуже зрізничковані. Ірина Воробйова була явищем з іншого світу. Вона була дочка широко відомого в Харкові і поза ним анатома Вол. Воробйова. Білява, з плеканим обличчям і пальцями, в стилевім піскового кольору убранні, такого ж кольору панчолами й туфлями, вона, як на наші уявлення, мала б бути не харків'янкою, а щонайменше парижанкою, якщо не видивом з позаземного світу. Коли вона — в конечній потребі — говорила по-українськи, це звучало в неї як арія Лякме про дзвіночки. У нашому вирівняному на незаможника середовищі вона була «как гений чистой красоты», але не природний, а плеканий, хоч плеканий на відміну від Скрипника й Чукина, не свідомо, не викликом, а тому, що така була її природа. Не знаю походження Юлі Парфьоновой (вона добре говорила по-українськи і то літературною мовою), але з її спокійною манерою й інтелігентським пенсне вона справляла враження дівчини зі спадкової російської інтелігентської родини. Може її бабуся була в «Народній волі»? А може її батько був просто добрим інженером? Третім росіянином був Александров, довгоносий з гострими вилицями, кремезний, він подібно до П'ятківського носив шкірянку. Але в П'ятківського це було демонстрацією й заявкою на майбутнє, на Александрові вона сиділа як вилита. Він міг у не дуже давньому минулому бути чекістом і розстрілювати людей з ворожих кляс. Не знаю, чи вік дозволив це йому, але я кажу про психологічний тип. Коли якось я сказав *Петроград*, а Александров виправив мене:

— Тепер це місто зветься Ленінград, —

я не був певний, чи він зараз не витягне з кишені револьвер і не пристрелить мене. Принциповий, понадстовідсотковий комуніст, Александров, природно, пішов у тротцькісти. Він поділив долю людей цього ідейного спрямування.

І, нарешті, євреї. Їх було чотири: Сара Жмудіна з Маріуполя, Миша Фрик з Чернігова, Миша Фінкель з Ромна і Миша Тетієвський з Ружина на Київщині, мабуть, єдиний у нашому курсі з Правобережжя. Жмудіна приятелювала з Парфьоновою. Трохи вовкуватого Фрика викинули на другому році навчання за те, що його батько мав крамницю. Фінкель і Тетієвський стали моїми найкращими, найближчими друзями. З Фінкелем це сталося легко і зразу. Син зубного лікаря, він був однаково вдома в українській і російській культурі, він мав такі ж літературні зацікавлення й смаки, як я. Але він був повороткіший, менший, бистріший, дотепніший. Свого політичного кредо ми один одному не викладали, але збіжність наших реакцій на поточні явища студентського життя не лишала сумніву, що вони були подібні. Там, де була бригадна праця, ми належали до тієї самої бригади, ми разом готувалися до іспитів.

Зближення з Тетієвським відбувалося трудніше. Він був трохи незвичний євреї. Почати з того, що він був селяк. Його батько був сільський коваль (у старому віці

він перекваліфікувався на кравця і оселився в Києві). Навіть фізично він не був типовим євреєм. Коли в кінці першого року нашого навчання відбувався медичний огляд, щоб установити, хто має йти до літніх військових таборів, там була спеціальна комісія, що робила антропометричні виміри євреїв. Усіх інших пропускали досить швидко.

— Здатний! Нездатний!

Євреїв тримали довго, вимірюючи руки, ноги, грудну клітину... Тетієвського тримали довше за всіх. Комісія не могла повірити своїм очам. Мовляв, обличчя єврейського типу, будова тіла — типова українська.

Кремезний, трохи присадкуватий Тетієвський здавався мені на початку занадто селюком, я не відчував до нього такої легкості в зближенні, як до Фінкеля. Навпаки, Тетієвського дуже тягло до нас двох, і він не раз пробував перекинути містки. Але легкості Фінкеля йому бракувало, він був надто ведмедюватий, і мости зависали в повітрі. Тільки дуже помалу зникали перешкоди, але вже на початку другого року навчання ми стали справжнім музоном друзів. І свідомо чи несвідомо ми чинили пасивний опір безглуздості системи навчання й студентського життя тих часів. Наведу два приклади.

Тоді ще не було обов'язково відвідувати всі лекції. Але іспити з усіх дисциплін складати треба було. А нас обтяжували цілою низкою нікому не потрібних дисциплін, від діалектичного матеріалізму до організації виробництва (бо з нас мали бути вчителі, а школа мала політехнізуватися). Це була марна витрата часу, і мухи дохли з нудьги на тих викладах. Тоді ми встановили чергування. Раз на такий виклад ішов один з нас, другий — другий, третій — третій. Кожний записував усе сказане, ми це вивчали й складали іспити. Другий приклад ще важливіший. Уже в кінці першого року ми довідалися, що кожний студент повинен мати «громадське навантаження». Тим часом, усі відповідальні громадські навантаження були вже розподілені між членами партії й комсомолу. Старостою був Гайовий, «профоргом» Міняйло, вже був парторг, комсорг і т. д. Туди ми не могли дістатися, а жити далі без «громадського навантаження» було ризиковано. Відкритою була можливість працювати з ліквідації неписьменності — їздити на околиці міста й навчати неграмотних читання й письма. На це мало б піти дуже багато часу. Ми вирішили, що існують легші можливості. Були так звані «добровільні товариства» — «Друг дітей», «Геть неписьменність», «МОДР» (Міжнародна організація допомоги революції). Якби дістатися до інститутських управ цих товариств, це було б «громадське навантаження» і при тому нічого не треба було б робити. Але управи цих товариств обирали на студентських зборах, а щоб бути обраним, треба було насамперед, щоб хтось висунув наші кандидатури. І от ми знов поділили ролі: Тетієвський висунув мою кандидатуру до «Друг дітей», Фінкель — його до МОДРу, я — Фінкеля до «Геть неписьменність». Нікого ці товариства не цікавили, змагання за місця в управах не було, і там ми всі дістали свої «громадські

навантаження», стали нормальними членами радянського суспільства, а єдине, що треба було робити, — це раз або двічі на рік відвідати засідання управи, або зібрати членські внески серед студентів свого курсу. Цю науку нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог, що я збагнув студентом, я застосовував і в далі свої радянські роки.

Я ніколи не був «контрреволюціонером» у сенсі активної праці проти радянської системи. Але я добре розумів безглуздість, жорстокість і марнотратність системи. І я не приховував цих поглядів від Тетієвського. Він відповідав звичайно:

— Мабуть, ти маєш рацію. Але як єврей я не маю вибору.

Не зважаючи на це, він ніколи не зрадив мене, як не зробив цього й Фінкель. Але в випадку Фінкеля, як і моєму, це було далеко легше, бо ані він, ані я не були ніколи заарештовані. Тетієвського ув'язнено 1937 року. Там його, звичайно, питали, про всіх його друзів. Він нічого не розплескав. Поза сумнівом, це був акт урятування мого життя.

З Тетієвським відбулися мої перші подорожі (після тієї до Києва, що я згадав трохи вище) — до Кавказу, насамперед Азербайджану, Грузії, Вірменії критичного року колективізації й розкуркулення, 1931-го, а пізніше до Москви. Про них оповім далі. Там оповім і про те, як я загубив його слід 1937 року і віднайшов 1984-го. А тепер — назад до студентських років. Досі йшлося про студентів: занурення в новий світ, світ селянства і то селянства в тій частині, що прийняла радянську владу, неможливість влитися в цей світ, утворення потрібного союзу: Фінкель, Тетієвський, я.

Наприкінці, може, маленька статистика. З наших тридцятьох студентів я сьогодні згадую двадцять три прізвища, я двадцять четвертий. З них уже в студентські роки або скоро після того були заарештовані 11; двох вичищено за невідповідне «соціальне походження», дуже ймовірно, що після того їх теж забрано, але я про це не маю відомостей, бо всякі контакти припинилися. Один загинув у війні. Усе це — люди, викреслені з життя, тим самим і з професійного життя. Лишається 9. Не виключено, що декого з них знищено в післястудентські роки, але даних про це я не маю. Як я вже писав, у професійному житті лишилося тільки двоє, зі мною — троє. Десять відсотків. Почварний образ української дійсності в радянські часи. Десять відсотків заціліло в громадському й професійному житті, до дев'яноста відсотків утрат. Ціна людського життя в радянській дійсності — страхітливий підсумок «Великої Жовтневої Революції», всі слова великою літерою.

Університет у мої студентські роки формально не існував. Він звався ІНО — Інститут народної освіти, він утратив юридичний і медичний факультети, що перетворилися на окремі інститути і мали свої окремі будинки, а самий ХІНО ділилося на дві головні частини — відділ професійної освіти і відділ соціального виховання, що містився окремо, за Лопанню, коло Благовіщенського собору. Відділ

профосу мав готувати вчителів середньої школи, відділ соцвиху — початкової й дитячих садків. Уже в роки моїх студій відбулося повне відокремлення цих двох відділів одного від одного. Відділ профосу став Педагогічним Інститутом професійної освіти, а відділ соцвиху — відповідної назви окремим інститутом. Так що я мав честь і приємність, вступивши до ХІНО закінчити іншу інституцію з досить непоетичною назвою ХППО.

Але ніхто в ці зміни фасад не вірив. ХІНО і ХППО були й далі в загальній свідомості університетом. Поперше, вони ділилися на факультети історичний, літературний, біологічний, фізично-математичний, на подоби старого університету. Подруге, саме ХІНО і його продовження успадкували свої головні кадри викладачів і професорів від університету. І, нарешті, саме вони далі містилися в осередніх, найстаріших будинках старого університету. Були це двоповерхові, сірозеленої цегли будинки з обох боків одного кварталу на Університетській вулиці. Вони не мали претензії на колонну пишність Київського університету, але натомість вони посідали чар спокійної затишності й якоїсь стриманої людяності. Найстаріші з цих будинків лежали з західного боку Університетської вулиці. У центрі був будинок, де урядував ректор і містилася загальна канцелярія. Поруч була брама, якою йшлося на двір, а його, цей двір, облягали будинки факультетів: на північному сході — історично-філологічного, з другого боку, на захід — фізично-математичного й біологічного. З другого, східного боку Університетської вулиці розляглися будинки трохи пізнішої дати, коли університет уже став розростатися. Ці були з вищими стелями й більшими вікнами, тут уже була велика аудиторія, в мої часи звана Ленінською, мабуть, первісно актова зала, тут була і університетська церква, куди любила ходити мати з сестрою. І з малим мною. На час початку мого студентування церкви вже не було, була натомість друга велика аудиторія, звана Потебніянською в пам'ять великого харківського філолога, за життя якого йому було дуже далеко до широкого визнання і студенти його налічувалися одиницями.

А було це все в самому серці Харкова. Зразу на північ був соборний майдан. Там з західного боку стояв казенного стилю, без прикрас, будинок губернської адміністрації — *Присутственные места*, а навпроти нього зі сходу — головна церква міста — Успенський собор з його імперською ампірною дзвіницею, за якою скромно тулилася стара, ще козацького барокко основна частина собору. Далі на північ на тій таки Університетській вулиці простягся великий «пасаж» з найкращими, як на той час модерними крамницями, а безпосередньо далі — Покровський монастир, теж з архітектурою козацького барокко, осередок найвищої духовної влади. А з другого боку, на південь, Університетська вулиця вливалася в Павлівський майдан, парадну частину торговельного Харкова, за яким уже йшла Рибна вулиця, повна складів найрізноманітніших товарів — від фарб до сушеної риби, кожний із своїм специфічним запахом. Додати ще хіба, що й до Міської

управи були лічені кроки — вона лежала зразу на схід від Успенського собору. Тож місце університету, місце духу й розуму, було якраз між місцем влади, адміністрації, на північ і місцем торгівлі зразу на південь. Це була одна з причин, чому ніякі перейменування не могли змінити університетськості університету. Сама «географія», сама вписаність його в серце міста робили його мозком міста, коротко — університетом.

Те, що найбільше вабило мене до літературного факультету ХІНО, історія літератури, на першому курсі не викладалося. Не було української літератури, не було західної не було й тієї, що я чекав особливо нетерпляче, — російської. (Пригадую, коли я приніс свої документи й заяву з проханням прийняти мене в студенти, я запитав у канцеляриста, чи викладається на факультеті російська література, і я не знаю, чи я лишив би заяву, якби він сказав — ні; але він доброю українською мовою відповів мені: — Авжеж, певна річ). Мабуть, уважалося, що треба спершу підготувати слухачів до літературних курсів курсами історії й мовознавства.

Історій і істориків у нас було три. Західну викладав В. Бушуєв, українську Наталя Мірза-Авак'янц і російську Веретенніков. Бушуєв, автор чи не першого на Україні «марксистського» підручника з історії Західної Європи, не читав середньовічної історії (кому потрібні ті февдальні антимонії?), зосередившись виключно на 19-му сторіччі й ставлячи наголос на численні французькі революції з Паризькою комуною включно, чартизм в Англії і соціал-демократичну партію в Німеччині. Але ці речі Бушуєв знав добре, говорив переконливо, знати їх не шкодило, і пам'ять зберегла про нього добрий спогад. Наталя Мірза-Авак'янц, не зважаючи на своє закавказьке прізвище (чоловікове!) була чистісінького українського роду, з Полтавщини, і, мабуть, доброю українською патріоткою. Висока, монументальна, дещо чоловікоподібна, коротко обстрижена, одверта й простолінійна, вона почасти читала лекції, а почасти давала студентам теми для доповідей. (Хоч більшість професорів тоді читала лекційні курси, ще побутувало переконання першої половини двадцятих років про шкідливість «пасивного» сприймання лекції і користь від «активного» опрацювання книжок студентами, зокрема організованими в «бригади»). Мені вона дала тему з первісної людності України, де головною літературою був перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського. Так я вже тоді причастився теорії антського походження українців. А через те, що я не міг дістати того тому Грушевського, хоч тоді його твори ще не були вилучені і, як і їхній автор, користалися правами громадянства вона сказала мені прийти до неї додому, щоб позичити книжку. Це були перші в моєму житті відвідини професора вдома, якщо не рахувати того часу, десь 1914 року, коли ми наймали кімнату в Степана Кульбакіна, про що було тут раніше. Але в віці п'яти років професор чи не-професор — не робило для мене різниці. Давати студентові читати Грушевського 1927 року не було жадним злочином. А все таки

відомо було, що це автор не марксистський і Бог знає, чи з ним усе в порядку: Мірза-Авак'янц не цуралася повівів свого часу, свої головні праці вона присвятила селянським розрухам 1902 і 1905—7 років на Україні. Це не врятувало її від арешту, і вона зникла в чистках тридцятих років, як ще раніше зник Бушуєв (його зараховано, коли не помиляюся, до троцькістів).

Зовсім іншою постаттю був Веретенніков. Бушуєв і Мірза-Авак'янц прийшли до університету вже після революції. Веретенніков належав до спадщини від старого імператорського університету. І був він справжнім як кажуть росіяни, *ископаемым*. Він звик до студентів старого крою, у блакитних мундирах, на зразок, як сказано, Колі Медера, мого двоюрідного брата. До нових студентів, що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого:

— Це загально відомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?

Викладав він недбало, не готуючися, хоч знав, напевне багато, але без найменшого намагання систематизувати те, що знав. І тяжко було сказати, що його більше дратувало в нових студентах — їхній соціальний стан чи їхня українськість. Сам він ніколи ні одним українським словом не погрішив. Формально мав на це право, російськознавчі дисципліни не підлягали українзації. Не знаю його дальшої долі.

За логікою Наркомосу поруч мов і літератур не менш важливою ділянкою нашої освіти мала бути педагогіка, — саме цей погляд був і причиною перейменування університету на інститут чи то народної чи то професійної освіти. (Були й інші причини, але про них тут нема потреби говорити). Але і педагогіка була відкладена до другого курсу, а на першому викладалася тільки дисципліна, що звалася вступ до педології. Це був цілорічний курс, і викладав його Олександр Нагорний. Ніякого зв'язку з педагогією чи педагогікою цей курс не мав. Це був дуже докладний курс анатомії й фізіології людського тіла. Ми мусіли вивчати безконечні залози, хрящі, кістки і бо-зна-що ще. Це була зелена нудьга, читав він монотонно, сухо, без жадного жарту чи посмішки за цілий рік. Курс цей був обов'язковий для всіх студентів — і філологів, і істориків, і математиків, і біологів, і відбувався він не в старих будинках університету, а в новозабудованих північних кварталах міста, де були лікарні й лябораторії, аж за (тоді споруджуваним) Будинком промисловости, і так кожного тижня, в усяку погоду всі студенти робили перебіг далеко понад кілометр віддалі, захекані і наперед до смерти зануджені. Далеко простіше було б, щоб Нагорний приїздив — одна особа — до місця, де постійно студіювали його слухачі. Але, очевидно, він був аж надто *persona grata*, щоб це робити. Не знаю, чи органи Наркомосу знали про зміст цього курсу, чи Нагорний,

діставши доручення його викладати, читав просто те, що знав, не готуючися. На довершення лиха, курс цей ішов російською мовою, без усяких пояснень чому. Серед багатьох безглуздь нашої програми це було чи не найбільше.

Так із справді фахових дисциплін лишалися тільки курси з мовознавства. Було їх два — вступ до загального мовознавства і історія української мови. Коли я йшов на літературний факультет, я не знав, що це фактично був літературно-мовний відділ з рівноправністю мовного і літературного циклів. Мало знав я і про мовознавство взагалі. Траплялися мені, правда, деякі граматики, які в дусі експериментів початку двадцятих років далеко відходили від тієї граматики нормативно-приписового характеру. Пригадую, приміром, російську граматику Міртова, що наводила дані з псковських та інших говірок російської мови, але мені лишалося нерозумілим, який це мало сенс і нащо я мав знати, що на Псковщині замість *одна* кажуть *аннб*. Не усвідомлював я й того, що в мові змінюються не тільки слова (цього не можна було не помітити), а й граматичні форми й звуки. Через це тепер мовознавчі дисципліни відкривали мені новий незнаний світ.

Із вступом до загального мовознавства мені пощастило. У цьому курсі чергувалися два викладачі. Один рік читав його Леонід Булаховський, другий — Віра Невзорова. Це були небо і земля. Булаховський був справжній науковець, Невзорова — викладач-компілятор і то дуже примітивний. Можливо, якби мій річник дістав Невзорову, моя доля склалася б інакше — я не став би мовознавцем (хоч на це склалися й інші причини, що про них далі, і не можна сказати, які важили більше). Але я потрапив до рук Леоніда Арсенійовича. Віра Павлівна викладала в нас тільки експериментальну фонетику. Наука ця тоді була, проти теперішнього, в ембріональному стані, а Невзорова робила її ще безперспективнішою. Повторювалася без кінця елементарна класифікація звуків російської і української мов, роблено палятограми й записи на примітивному навіть на тодішні часи кімографі. Усі ми мали пройти, приміром, через звукозапис слова *бик/бык* з тим, щоб виявилася різниця в артикуляції українського *и* і російського *ы* (при чому виявилось, що дехто з рідною російською мовою вимовляв його на український кшталт), але в цьому тридцятиразовому зверненні до слова було так само мало оригінальності, як і в усьому курсі Невзорової. Масивна статура її тіла, низький, на переході до чоловічого, голос не виключали жіночости в її характері. Вона знала, що Булаховський уважав її за науковий нуль, та він і не приховував своєї зневаги, хоч і не вдавався до різких слів. Але важили нюанси, і, як тільки Віра Павлівна відчувала себе скривдженою, вона вдавалася до плачу, а це виводило й Булаховського з рівноваги, і він виявляв своє ставлення ще виразніше, і так воно йшло крешендо, поки вона не вибігала з кімнати, що звалася кабінетом мовознавства, зі сльозами на очах.

У цій кімнаті верховною владою була Зінаїда Миколаївна Веселовська, другий не дуже вдалий учень Булаховського. Маленька, миршава, короткозора Зінаїда

Миколаївна була дуже добра в своєму кабінеті: вона знала всі книжки на полицях і пильнувала їх майже як цербер. Поза тим вона була безмежно смиренна, уся — покірність і слухняність супроти керівника катедри й метра — Леоніда Арсенійовича. Я ніколи не бачив, щоб між ними доходило до сцен, як було з Невзоровою, але не можна було не відчувати в її поведінці притлумленого комплексу болю від своєї ницости. Зінаїда Миколаївна ніколи не переставала працювати науково, але наслідки того на папері і в друці були малі розміром і ще менші змістом. Це вічно була тема наголосу в Памви Беринди і декого з його сучасників. Пізніше, в п'ятдесятих роках, коли суто українознавчі теми стали не дуже бажані, до того був доданий російський наголос того ж сімнадцятого сторіччя, але і тут не йшло далі від виписування прикладів, часто невідповідно класифікованих. Востаннє я бачив Зінаїду Миколаївну на якійсь харківській вулиці під час голодних і холодних років німецької окупації. Вона була ще більш зіщулена, ніж звичайно.

Так, Булаховський тоді не мав щастя зі студентами. Талановитіші вибирали літературу — українську, бо вона тоді мала, здавалося, найширші перспективи, або російську, куди їх зачаровував маг і чудодій Олександр Білецький. А тим часом курси, читані Булаховським, з наукового погляду стояли вище від багатьох інших, що їх давано на літературному факультеті. Він знав багато і в своїх викладах він не йшов на компроміси з сумлінням. У ті роки тип славіста-компаративіста ставав чимдалі рідкісніший. Булаховський був ним з його широким знанням усіх слов'янських і литовської мов, не кажучи вже про класичні. Свого часу, здається, 1916 року, він їздив до Петрограду (пробач, Александров, але так це звалось в ті роки) складати іспити, якщо не помиляюся, магістерські, він не хотів іти лінією меншого опору. Але це знання ставало непотрібним у пореволюційні роки. Я ще прослухав у нього курс вступу до порівняльної граматики слов'янських мов, як це тоді звалось, але це було востаннє. Від 1929 року до початку п'ятдесятих курс цей був вилучений з програм.

Булаховський моїх студентських років дивиться на мене з фотографії, вміщеної в четвертому томі його п'ятитомника, посмертно виданого. Високе чоло працівника розумової праці, злегка закучерявлене волосся, поділене бічним проділом, проникливі за круглими шкельцями окулярів очі аналітика, тонкі як на єврея (його батько вихристився, так що релігійно Леонід Арсенійович був православним). До цього треба додати білу крохмалену сорочку й краватку-метелик, що на ті роки були або анахронізмом, або викликом, а може тим і тим. Що не треба розуміти в сенсі політичному. Леонід Арсенійович не був політиком. У пізніші роки в вузькому колі близьких він міг щось сказати про абсурди ідеологічних вимог, зокрема марризму, але я ніколи від нього не чув про втрату, яку він відчував у відтатості від західних славістичних наукових журналів, але я ніколи не чув від нього нічого антирежимного. Це була тільки критика, і то півреченням, того, що можна було назвати збоченнями в межах того режиму.

Курси Булаховського не належали до тих, на які ми — Тетієвський, Фінкель і я — ходили по черзі. Його лекції ми не пропускали, їх записував кожний з нас. Ми їх цінили, але, коли говорити правду, вони не захоплювали, так як це було, приміром, з викладами Білецького. Були вони занадто тверезі, багаті на факти, але без широкої концепції, без пориву, без зухвалости. Булаховський учив чесности, але він не відкривав широких перспектив, не мав у незвідані далечини. Булаховський прийшов у мовознавство в останні роки панування молодграматизму, коли вже відчувалося, що від цього напрямку треба відійти або його поширити. Але Леонід Арсенійович лишився вірним йому, і нові методи, чи то формалізм у межовій ділянці між мовознавством і літературознавством, чи то фонологія може й не викликали в нього ворожости, як це робив марризм, але його провідною реакцією була — обережність. І в лекціях, і в своїх писаннях Булаховський ретельно збирав усі причетні деталі, сумлінно зважував їхню вагу, робив висновки про можливість такого чи такого їх трактування — і або на цьому спинявся, або боязко й непевно пропонував вірогідніше пояснення, або й цього не робив, але дуже рідко ставив явище в ширший контекст. Школою чесности це було, школою піонерського завзяття — аж ніяк.

Булаховський упровадив мене в таємниці мовознавства, загального й слов'янського, я в нього багато навчився, але коли пізніше, 1940 року, Василь Сімович розкрив мені абетку празької фонологічної школи, я не міг не піддатися чарові цього напрямку, що був менше емпіричний, ніж наука Леоніда Арсенійовича, але з куди ширшим крайобrazом — я не міг не піддатися цим чарам. Тому я вважаю Сімовича за мого другого вчителя, хоч формально він моїм професором не був. У ті роки, три з половиною роки моїх студій у Булаховського, довгий час, я не думав спеціалізуватися з мовознавства. Я прийшов до університету, чи то пак ХІНО, з літературознавчими задумами, і до кінця навчання я не розпрощався з ними. Моє навернення на мовознавця сталося вже пізніше, в тридцятих роках, і було це почасти викликане зовнішніми обставинами. Літературознавство чимраз більше опинялося в партійних руках і чимраз більше ставало полем застосування політики, мовознавство тоді ще лишалося безпартійним і відносно об'єктивним. Коли я кінчав, тепер уже ХППО, я далі плевав пляни стати в майбутньому істориком літератури. В далекому майбутньому, бо тоді я не наважувався подаватися до аспірантури. При прийнятті до аспірантури особливо суворо перевіряли політичну благонадійність кандидата. Тим часом моя «громадська» праця була тільки позірною, я не був ні комсомольцем, ні партійцем, а головне — наді мною тяжіло приховуване мною моє «соціальне походження».

Моя літературна спрямованість не перешкоджала мені добре йти в Булаховського. На всіх його курсах я мав оцінку «відмінно», а в останні два роки він настільки покладався на мене, що навіть не ставив мені питань. Я приходив на іспит, він одразу питав мою залікову книжку, вписував «відмінно» і відпускав

мене. Я приготував для нього кілька курсових доповідей, переважно на межі літературо- й мовознавства — я досі згадую «Мова й стиль роману Ф. Достоєвського *Лідні люди*» і «Про характер мови й стилу комедії Грібєдова *Горе от ума*» за матеріалами 4-ї дії», обидві з 1929 року. Про прихильність Булаховського до мене і про шляхетність його характеру говорить моя з ним розмова в часи, коли закінчувалися терміни мого навчання. Він радив мені податися до аспірантури. (Він не знав про мої перешкоди неакадемічного характеру). І він додав:

— Коли ви не хочете з мовознавства, я поговорю з Олександром Івановичем [Білецьким], щоб він узяв вас до літературознавчої аспірантури.

Зважмо, який він був нещасливий із своїми учнями, щоб могли оцінити розмір його самозречення, втрати того, кого він уважав за свого найнадійнішого учня. Доля склалася так, що в другій половині тридцятих років, коли проголошено нову засаду, що «син за батька не відповідає», я таки став його аспірантом, саме його, а не Білецького. Але і це було не надовго. Усе урвалося з початком війни і евакуацією Харкова. Як і всіх членів Академії, його вивезли, наказавши зібратися за кілька годин. У нього був телефон, у мене не було, я був тільки в списку кандидатів на одержання телефона. Піти до мене він не мав часу. Так він зник, не попрощавшись. Я знав, що він не винний у цьому, а все таки мав гірке відчуття не тільки втрати, а й зради. Я лишився сам, без учителя. Молодість скінчилася, далі я вже цілком і остаточно відповідав сам за себе. Пізніше, думавши, що я загинув у війні, Булаховський видав без імені автора мою синтаксу простого речення, написану ще перед війною («Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський»). У відповідь на наклепи Білодіда — Якобсона він переказав мені одним західним науковцем (Генриком Бірнбавмом) привіт, а через спільну знайому у Львові переслав мені книжку з його підписом. Так я знаю, що він до кінця вірив у мене. Але на щось одвертіше він наважитися, звичайно, не міг. Все таки так я знав, що він далі зі мною.

Про Булаховського в роки моєї аспірантури й мого викладання в Університеті — окрема мова далі. Це були зовсім інші часи і дещо відмінний мій **УЧИТЕЛЬ**.

Булаховський був вихованцем дореволюційного харківського університету, але не був його викладачем: до 1921 р. він викладав у Пермському молодому університеті. Із викладовського складу старого Харківського університету до нас перейшов Павло Ріттер. Але як перейшов! До революції він був фахівцем санскриту. Пролетарська революція не потребувала цієї мови. Ні в одній країні пролетаріят не говорив нею. Ріттера пожаліли й перекваліфікували на викладача німецької мови. Цю мову вивчали тоді майже в усіх середніх школах, вона була чужою мовою *par excellence*. Ніхто з учнів і студентів її з тих курсів не навчився і не знав. Для Ріттера це була, очевидно, рідна мова. Він її справді опановував, але навчити її він нікого не міг, так що загальний стан речей зберігався. Павло

Григорович поняття не мав про методи викладання чужої мови, мабуть, взагалі про викладання будь-чого для такої аудиторії, якою були тогочасні чорноземні студенти. Він щось говорив, його ніхто не слухав. Безперервно він підносив руку до окулярів, ніби намагаючися приладнати їх, хоч вони зовсім не спадали. Це був нервовий рух, беззмістовний і безцільний. Зарослий бородою й бакенбардами, він попри це був наче мала дитина. Це був наче штучно вигаданий зразок ученого-дивака. Чи не найбезпорадніша людина, яку я будь-коли знав, він ледве чи здавав собі повністю справу з того, що діялося навколо. У другого залишка старого університету Веретеннікова нова університетська дійсність викликала зневагу й погано прихований гнів, Ріттер був повен доброї волі, але він був як риба на березі. Усе це не перешкодило його арештові в чистках тридцятих років. Не знати, що йому закидали: шпיוнаж для нацистської Німеччини (бо він знав німецьку мову)? Пантюрізм (бо він належав до знищеної тоді української Асоціації сходознавства, будучи санскритологом)? Ледве чи він розумів обвинувачення. Кожний слідчий міг приписати йому будь-який злочин. Кожний урка міг забрати в нього всі харчі і одягу. Оповідали, що він помер у в'язниці, не дочекавшись кінця слідства й вироку. Мабуть, це була правда. Було йому, коли розкрито його злочинну антирадянську діяльність, десь 66 років.

Третім і останнім професором, що прийшов до нас з Імператорського харківського університету, був Олександр Білецький, найблисучіша в нас постать, оракул і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами — харківський відповідник київському Миколі Зерову. Олександр Іванович провадив курси історії західноєвропейських літератур, російської літератури і теорії літератури. У нас він провадив останній (однорічний) і передостанній (дворічний). Олександр Іванович ніколи не знижувався до того, щоб замовляти й заслухувати студентські доповіді. Для цього в нього була асистентка Марцарита Орестівна Габель. Вона провадила семінар з російської літератури, на якому я прочитав дві доповіді: про поезію Г. Державина на першому році і дуже довгу і дуже хвалену доповідь про творчість Олександра Бестужева-Марлінського. Ця тема мене захопила, я її опрацював дуже докладно, на досить широкому тлі російської літератури 1820—1830-х років. За допомогою Миші Бармаса, що жив тоді вже в Ленінграді і навідувався до крамниць старої книги, я склав досить добру бібліотеку російської літератури того періоду. На її основі пізніше Булаховський склав свій двотомовий курс історії російської літературної мови першої половини 19-го віку, взявши в мене дозвіл позначати ледве помітними крапками олівцем важливі місця. Було б цікаво тепер перейти через ці позначки, щоб відновити те, що зветься «творчою лабораторією» Булаховського. Але всі ці книжки були в лютому 1942 року конфісковані радянськими органами, забрані до складу коло Бібліотеки ім. Короленка, де в них, за офіційною версією, влучила німецька бомба, і все пішло порохом і димом. Марцарита Габель була, звичайно, не здібностей і масштабу

Білецького, але вона була безмежно йому віддана, як Зінаїда Веселовська Булаховському. Поза тим вона була інтелігентна дама російської культури, мала смак до літературних творів і добре знала літературу предмету.

Марцарита Орестівна була не єдиною особою, що для неї Олександр Іванович був справжній бог. Молився на нього ще малограмотний доглядач кабінету російської літератури, чийм обов'язком було все підготувати до кожної лекції Олександра Івановича — вимести й вимити підлогу, натерти до блиску таблицю, припилувати крейди, щоб була добре загострена і щоб той кінчик, що його мав тримати Білецький, був добре загорнений у папір, щоб не білів пэчок Олександра Івановича. Прізвища його я ніколи не знав, а звали його Фрол чи то Терентійович, чи то Тихонович. Ставлення його до студентів було подібне до Веретеннікова, він зневажав цих селяків-хахлів, але його зневага була незлісна, а дивним дивом поблажливо добродушна, як до недорозвинених дітей, але таки дітей. Стосунки між ним і Білецьким, як і між Габель і Білецьким були, звичайно, перенесені з старого університету. В радянські часи це вже траплялося рідко.

Кабінет російської літератури вже не зовсім відповідав цій назві, бо ми там слухали також лекції з української літератури і деякі інші дисципліни. Був він на другому поверсі новіших будівель Університету, себто на східньому боці Університетської вулиці, тоді як кабінет мовознавства містився в інтимнішій, але куди меншій кімнаті в старому будинку західного боку. Кабінет російської літератури був довга й висока кімната з північним вікном, що дивилося на собор, і кількома західними, що дивилися на старі будинки Університету й на *присутственные места*. Кілька столів були приставлені вужчими кінцями один до одного, так що творився ніби один дуже довгий стіл. Кожний студент мав просторий фотель з боку стола. Таке саме крісло мав Олександр Іванович. Він звичайно сідав у нього, підібгавши одну ногу під себе (стояв він дуже рідко, рідко користався й з таблиці). Він сідав і починав говорити сухим, ніби з тріщиною голосом. Він ніколи не впадав у патос. Його сила була не в патосі, а в безмежній ерудиції, в умінні витягати маловідомі факти й по-новому зіставляти відоме й невідоме, витягаючи з цього зовсім новий образ того, що було його темою. Під високим чолом, оздобленим скупими рештками волосся, через окуляри світилися його сірі очі, водночас байдужі й пронизливі. Були в них і зневага, і насолода сирени, що своїм співом бере в полон присутніх.

Про його спостережливість може сказати один ніби малозначущий епізод. Він помітив, що я складав дуже докладний конспект з його лекцій, мало не стенограму. (Я сидів з лівого боку від нього першим, навпроти мене з правого боку сиділа Романенківна). Може він довідався також, що мій конспект був у великому попиті, його позичали в мене й копіювали багато з моїх колег. (Але ледве чи він знав, що свого роду спортом я для практики двомовности записував його лекції по-українськи, тоді як лекції Шамрая з української літератури я фіксував по-

російськи). У своїх викладах Олександр Іванович оминув, ніби забув сказати щонебудь про Пушкіна. Першого року він довів виклади до Пушкіна, другий рік почав з часу після Пушкіна. Отже, бачивши, як пильно й повно я записую його лекції, на іспитах він усім дав питання з тих речей, які він висвітлював, але мені він сказав говорити про прозу Пушкіна. Мовляв, чи знає він щонебудь, крім того, що чув від мене? Це був справді мефістофельський хід, прихований тією ж постійною байдужістю й проникливістю його погляду. На щастя, я саме перед тим прочитав книжку Лежнева про прозу Пушкіна, і так пройшов переможно через приготовану ним пастку.

Олександр Іванович викладав виключно по-російськи. Курс теорії літератури він почав словами:

— Я викладатиму Вам два курси — російської літератури і цей. Курс російської літератури я повинен читати по-російськи. Щодо цього курсу, то він повинен читатися по-українськи. Я сподіваюся, ви мені вибачите, що я читатиму його теж по-російськи.

Ми вибачили. Ми були як мореплавці, він — сирена. Ми були зачаровані.

З другого боку, в курсі російської літератури, говорячи про період Київської Руси, він зробив таку поступку українському патріотизмові, яку рідко можна було почути від фахівців цієї дисципліни. Він начисто відмовився говорити про твори, писані на території України, включно зі «Словом о полку». Він аналізував тільки твори новгородців і суздальців. І треба сказати, що це давало надзвичайно свіжу і оригінальну картину. Не знаю, чи він це робив з власної ініціативи, чи це був наказ згори, а чи його умова з Шамраєм. Тепер би це йому зарахували в великий злочин. Але зовсім імовірно, що він це робив добровільно й з власної волі. Бо це відкривало йому нову перспективу, показувало цілу добу в зовсім іншому світлі. А Білецький любив свавілля — логічне, обґрунтоване, але свавілля в своєму підході до літератури. А може, був у цьому елемент гри, не дитячої, а з мефістофельським внутрішнім усміхом? Бо такі речі він також любив.

У всякому випадку він не робив цього з українського патріотизму. Бо він не був ні українським патріотом, ні просто українцем. Коли його 1939 року несподівано для нього «обрали» на дійсного члена Академії Наук у Києві, я випадково, не знаючи навіть про це, заскочив до нього на відвідини. (Він тоді упорядковував колективну історію української літератури і замовив мені супровідну статтю про зміни мови літератури). Він сам відчинив мені двері і сказав:

— Вы знаете, меня назначили украинцем!

У цій гострій репліці була і оцінка своєї ролі, і становища в Академії (коли туди не обирають українських учених, а призначають людей українцями), і оцінка всієї так званої ленінської національної політики.

У Харкові оповідали і вірили, що в роки громадянської війни Білецький був серед тих, хто вітав армію Денікіна. З власного досвіду я про це нічого не знаю. У

роки гострих нападів преси на професорів високих шкіл, славнозвісного 1937 року, йому закидали, що він тоді був церковним старостою Успенського собору, того самого, що був за його спиною, коли він викладав зі свого фотеля. Теж не знаю цього з власного бачення.

Але на українські теми Білецький писав здавна. Уже його книжка «Старинный театр в России», видана 1923 року, була в суті речі книгою про старовинний український театр. А від 1924 року він залюбки писав про новітню українську літературу — «Двадцять років нової української лірики» або «Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925 року», де піднесено творчість Хвильового — праця пізніше суворо заборонена і старанно замовчувана. До цього його ніхто не примушував у ті роки. Чому ж він це робив? Місцевий харківський патріотизм? Захоплення молодістю й розмахом? Бажання здивувати своїх російських колег? Бути своєрідним? Бути несподіваним у своїх учинках? Може потроху всього цього, і може не без, кожного разу, мефістофельської усмішки.

Так і в пізніші роки, уже загально шанованим академіком, він дозволяв собі часом виходити далеко поза межі звичайного в радянських умовах і витягати на світло денне старанно замовчувані аспекти історії української літератури. Хто знає, де в ніби байдужих очах Олександра Івановича кінчався Мефістофель і де починався патріот, де кінчався академік і де виривався несподівано бунтівник проти застою, штампу й офіційної брехні? Поза всім іншим Олександр Іванович любив і грати, для інших і для себе. Він умів зневажати навколишню мізерію не менше, ніж Веретенніков, але він любив маски і ескапади, і він добре знав можливості й межі відкритої романтиками іронії.

Тоді, коли люди думали, що вони знають Білецького, він повертався до них іншим, непередбаченим поглядом. Що він найбільше любив — це бути чарівником і сиреною. Не диво, що його принад не уникнув ніхто, хто його знав, не уникнув і я. Це була найвища точка моїх студентських років.

У тому ж самому кабінеті російської літератури відбувалися лекції з курсу історії української літератури. Це був дуже докладний, трирічний курс (російська література мала два роки), і читав його Агапій Шамрай. «Слову о полку Ігоревім» було присвячено щось із вісім годин, і подібний був приділ часу на інші теми. Широко подано історію літератури пореволюційного часу, при чому Агапій Пилипович не цурався тих постатей і творів, що були в неласці офіційної критики. Пригадую, приміром, що «Дівчині з ведмедиком» В. Домонтовича викладач приділив повних дві години. Зрештою, він уважав цю повість за один з центральних проявів новітньої літератури. Методологічні позиції Шамрая були далекі від того, що тоді звалося марксизмом, вони були десь між філологічним і формалістичним підходом. Мені не довелося ніколи чути чи навіть бачити Миколу Зерова, але, скільки можу собі уявити, Шамрай був харківським відповідником київського літературознавця, хоч і не дорівнював йому в ерудиції з західних літера-

тур і не осягав його олімпійського стилю в самому характері викладів. У протигагу до підкреслено стриманого, позірно сухого стилю викладів Білецького, Шамрай був викладач винятково патетичний. Він переживав те, про що говорив, він гарячкував, він жив емоціями. З рота йому раз-по-раз летіла слина, а поскільки я сидів першим до нього, мені доводилося інколи витирати обличчя і сторінку конспекту, що я писав (у російському перекладі). І в зовнішності Шамрая було щось від гоголівського персонажа, як на надмір патосу трохи комічного в своїй присадкуватості, й дещо циганського типу обличчя з пишною чуприною. Але, не зважаючи на такі браки стилю в поведінці й дикції, виклади Шамрая були змістовні, і літературні твори він розумів. Я дуже шкодую, що не збереглися мої записи, бо вони були б високоцінні, якби їх опублікувати. Але вони загинули під час війни. Загалом беручи, я був щасливий, що дістався саме в руки Шамрая. Після Зерова він був, мабуть, найкращий викладач української літератури. Уже наступний річник студентів такого щастя не мав. Курс історії української літератури передали Володимиру Корякові, що розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації (доба передкапіталістична, доба капіталістична...) та боротьбу клас. Шамрая тоді ще не переслідувано, але вже відсувано набік. Скоро після того він мусів рятуватися втечею з України і опинився в далекому й морозному Іжевську.

Дивним дивом з історії української літератури не було семінару, курс був виключно лекційний. Шамраєві не дано часу, щоб дістати свою Габель і свого Фрола Терентійовича чи Тихоновича. В університеті ще не було традиції викладання української літератури. Як і в її викладачів не було традиції бодай мінімального аристократизму. Білецький міг невимушено сидіти на фотелі під час лекцій, підібгавши ногу, — це ані на секунду не робило його плебеєм. Агапій Пилипович формально стояв усі свої лекції — але не важко було побачити, як йому бракувало добрих манер. Бо щоб вони виробилися, треба кількох поколінь, а цих поколінь не було перед тим (за дуже малими винятками — Рильський? Микола Зеров?) і не було їх і далі, бо тих «перших хоробрих» (не в Еллановому сенсі) знищено в терорі тридцятих років. Та, повторю, приймаючи неминуче, Шамрай був найкращим, що можна було мати в те десятиріччя.

Такого щастя я не мав із учителями українського мовознавства. Перед тим воно було в руках Олекси Синявського. Але саме перед моїм вступом він перейшов до Києва, і я його знав тільки з писань, ніколи не зустрічавши особисто. Його наступником мав бути Кость Німчинов. Але він саме дістав відрядження за кордон, до Праги (не знаю, чи також до Німеччини), і на моєму першому курсі його не було. Заступати його покликано Миколу Наконечного. Микола Федорович був зовсім молода людина, ледве двадцяти п'яти років, і це був його університетський дебют. Тоді саме друкувалася його книжка «Українська мова», і він приходив на лекції з коректурними аркушами, вузькими й довгими, часом розшукуючи в них те,

про що мав говорити, хоч напевне він знав це і без заглядання, тим більше, що були це речі, не ним уперше відкривані. Микола Федорович полонив своїм молодечим ентузіазмом, але він виразно був ще в роках учнівства. Пізніше життя його склалося нещасливо. Не раз він був критикований за націоналізм, звільнюваний з праці. Є всі підстави думати, що його завербували в сексоти, і він напевне це тяжко переживав. Особливо виразно це виявилось в роки війни. Перший рік він провів у Луганську; коли 1942 року німці зайняли Луганськ, він дістався назад, до Харкова. Тут він надрукував кілька дуже антирадянських і, за радянськими критеріями, націоналістичних статтів. Не зважаючи на це, він лишився в Харкові після відходу німців і не був покараний. Ясна річ, що свої націоналістичні статті він писав з доручення. Сексотом він, мабуть, був поганим, бо не зробив на тому кар'єри, як робили справді активні й ретельні співробітники, які діставалися таким способом в академіки, директори інститутів тощо. Кілька разів у перед- і повоєнні часи Наконечний друкував статті, що боронили поодинокі явища мови, що протиставляли українську мову російській і тому підлягали усуненню, наприклад, тверду вимову зубних перед *і* з давнього *о*, видові опозиції в віддієслівних іменниках тощо. Часом за ці статті його критикували, часом просто ігнорували, однак так званих «оргвисновків» з того не робили, що знову ж таки вказує на те, що він був під протекторатом органів нагляду. Жив він без приятелів, мало зустрічаючися з людьми приватно, що теж характеризувало внутрішньо порядних сексотів: що менше вони зустрічалися з людьми, то менша була потреба доносити на тих. Але все це скоїлося пізніше, — як мій учитель Наконечний був повен запалу й довір'я.

З другого року навчання повернувся з закордону Німчинов і перебрав наш курс. Кость Тихонович викладав дещо плутано, залюбки від лекцій переходив до студентських доповідей, і багато в нього не можна було навчитися. Запам'яталися з його викладів не так зміст, як його одяг, видно, придбаний в центральній Європі, — високі панчохи, бриджі піскового кольору, незвична кепі з довгим дашком. Але одну науку я від нього дістав, і то таку, що лишилася на все життя. На початку третього року я взяв у нього доповідь на тему про функції родового відмінка. Як літературу Кость Тихонович подав мені монографію Євгена Тимченка про функції родового відмінка в українській мові. Я сумлінно вистудіював Тимченка і переказав його. Критика Німчинова була жорстока. Тимченкові закинено закоханість у застарілі конструкції (приміром, уживання родового відмінка перед іменником, від якого він залежав, типу *Дніпра береги*), а співвинним був — я. Тут виявилася відмінність етнографічної школи українського пуризму з модернішою й поміркованішою школою Синявського, але я про це не дуже здавав собі справу. Студентом я звик думати, що коли дають тему і рекомендують одну книжку, то ця книжка «правильна». Не знаю, чи Кость Тихонович назвав лише одну книжку з недбалости, чи свідомо хотів побачити, наскільки я маю критичний сенс. Я не мав.

Я звик до зливи пуристичної літератури, якої тоді видавалося — і читалося — дуже багато, на зразок праць Миколи Гладкого про мову газет і мову літератури. Свідома чи несвідома настанова цієї літератури була та, що мову можна і треба гнути, як мовознавець хоче. Аргумент Німчинова проти Тимченка, — що так не говорять, що таких конструкцій у живій мові нема, — був дуже простий і, зрештою, самозрозумілий. Але для мене він був незвичайний. Провал моєї доповіді був повний, а наука лишилася на все життя: книжки читай, а свій розум май. Дуже проста річ, елементарний висновок. Але в житті часто прості висновки купуються дорогою ціною.

Самого Німчинова його протипуристична позиція не врятувала. Коли розгромлено український пуризм, запроваджено до української мови пуризм, заснований на російській мові. На живу мову й далі мало звертали уваги, норми й далі мові накидали. Здоровий глузд Німчинова обертався проти нього. З однією істотною різницею: За українським пуризмом не стояли сили НКВД, за новозапроваджуваним російським — так. Коли почалася нагінка на українську інтелігенцію, Кость Тихонович утік до Москви, де дістав посаду в одному з інститутів. Але не надовго. Скоро його й там заарештували, й він зник навіки. Казали тоді, що завинило тут не його українське минуле, а те, що його жінка належала до ЦК комсомолу, а цьому ЦК закинули троцькізм. Може. А може й те, що Москва виловлювала втікачів з інтелектуальної України. Найвідоміший приклад — Лесь Курбас. Надійнішим було опинитися в глухому містечку, на зразок Шамраєвого Іжевська. Але і втеча, і арешт Німчинова сталися вже після моїх студентських років. Свій курс у нас він закінчив безперешкодно.

Треба докинути слівце, що в моєму вишколі з українського мовознавства побічно брав участь і Булаховський. Курсів з української мови він не провадив, але в його загальних курсах були приклади з української мови. І викладав він усе, в протилежність Білецькому, українською мовою. Це була українська мова, якій можна було закинути хіба те, що вона була занадто правильна. Відчуття живої української мови Леонід Арсенійович не мав. Нагадаю, вже з пізнішого часу, дуже характеристичний епізод. Якось, кажучи про поезію Івана Виргана, Леонід Арсенійович обурювався його висловом, що птах, підбитий кулею, *грудкою* упав на землю.

— Як можна таке написати, — обурювався Леонід Арсенійович, — адже в українській мові *грудки* вживаються тільки в множині!

Про множинність *грудки* він навчився з книжок, про нормальне значення слова *грудка* — «*щільно стиснений кусок якоїсь речовини, переважно м'якої*» він не знав. Бо про це слово підручники не писали, а живої мови щодення він не знав і не відчував. Ні, для Булаховського українська мова була мовою офіційних паперів, лекцій і газет, не мовою побуту. Але це не виключало цілковитої його льюальності до неї.

Поза постатями тут окресленими коротенько, мало можна сказати про моїх викладачів. Західноєвропейських літератур у нас, можна сказати, не було. Правда, викладав відповідний курс Микола Жінкин, але курс цей був цілком порожній. Були там тільки дати життя письменників та перекази сюжетів, і переказувалося це неймовірним українсько-російським суржилом. Ось зразок: у переказі одного фавлю Жінкин оповідав про те, як побито осла, що реагував на це криком. Жінкин казав: «*Осел орав, орав...*» Мова йшла, зрозуміло, не про оранку; щоб зрозуміти, про що була мова, треба було згадати російське **орать** — *кричати*. Таких перлин я зібрав тоді цілу колекцію і написав про це до університетської багатотиражки (під якимсь псевдонімом). Газета надрукувала мій допис, і про нього було багато розмов між студентами, але ні мова, ні загальна якість викладів Жінкина від цього не змінилися. Його, якщо можна так висловитися, глибоко не цікавили ні студенти, ні його власні виклади. Ніхто з студентів не мав з ним особистих контактів. Думаю, що він належав до російських інтелектуалів, знеохочених пореволюційною дійсністю. Тільки тоді, як у Веретеннікова це виливалося в озлобленість, а в Білецького в приховану іронію, у нього панівною реакцією було повне збайдужіння.

Другим нецікавим викладачем, але далеко кольоритнішим типом був Олекса Ветухів. Його запросили викладати українську етнографію. Він був уже старий, і враження було таке, що він не завжди здавав собі справу в тому, що діється навколо нього, і часто забував, про що він уже говорив. Він розподілив доповіді, переважно за збіркою «Украинский народ в его прошлом и настоящем», а сам найбільше говорив про те, як добре знати свою околицю. Як приклад постійно наводилося, що от, мовляв, в околицях Харкова росте багато журавлини (він називав її зрозійська клюквою), вона дуже корисна, а ніхто її не збирає й не використовує, а якби краєзнавство було в пошані, то так не було б. Лекції його були безсистемні, а часто й беззмістовні, етнографії ми від нього не навчилися ані на копійку, але що лишило сильне враження — це був його будиночок на Лермонтовській вулиці, де місто кінчалося й починалися поля. Він радо приймав там студентів, позичаючи їм книжки для доповідей. Це не була сільська хата, але маленькі кімнати з підсліпуватими вікнами за віконницями, своєрідний запах, наче якогось зілля, — все це нагадувало сільську хату. А що найбільше вражало відвідувачів — це величезна кількість ікон у кутах кімнат, лямпадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету. І говорив старий Ветухів не тогочасною літературною мовою, а так, як селяни Слобожанщини. Нам видавалося, що ми тут маємо справу з людиною не тільки передреволюційної доби, з українцем-українофілом етнографічної доби, тим, що з легкої руки Хвильового дістало кличку просвітянина. Чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм

образом, побутом, мовою. Тільки це була не етнографія селянина, а старочасового інтелігента, що походив з селян і взувався на них. Сам факт, що його домочок стояв там, де уривалося місто, де воно ніби ставало селом, здавався символічним і багатозначним, Ветухів теж належав до тих, хто не прийняв революцію, але інакше від своїх російських колец. Коли Веретенников був інтелектуалізованою Тьотею Мотею, він був варіант дядька Тараса з п'єси Миколи Куліша (написаної пізніше).

Безслідно минули викладачі педагогічного й політичного циклів. Одні лишили в пам'яті тільки прізвище, інші й того не лишили. Не пригадую, приміром, навіть прізвища, не кажучи вже про обличчя, постать або зміст науки, викладачів політичної економії, діалектичного матеріалізму і *tutti quanti*. Та більшість із них і не викладали, а тільки давали літературу, яку ми тут таки, в їхній присутності читали (рештки, бригадної системи), а потім звітували за прочитане. Покликаний викладати нам технологію виробництва, на прізвище, здається, Золотницький, інженер, взагалі не знав, що йому викладати і що з нами робити і більше водив нас оглядати фабрики — цукеркову, друкарню. Історія педагогіки була в руках Дьякова, але там ми теж переважно читали вибрані сторінки з писань різних педагогів, як от Руссо, Песталоцці і т. д. Порядком посилення радянзації був покликаний на виклади Анатоль Машкін, якимось зв'язаний з тим, що звалось марксистською чи то пролетарською критикою. Він викладав у нас методику викладання літератури. Ніякого сліду не лишилося з його повчань, ніби їх ніколи не було. Людська пам'ять має дивовижну властивість самотужки, несвідомо витирати те, що не має значення.

Але наприкінці цих спогадів про моїх учителів слід згадати нашого військового керівника. Військовий вишкіл був з нами щотижня, від вступу до ХІНО аж до останнього дня навчання. Ми вивчали статuti, військову топографію, тактику, кулемет, рушницю і ще якісь там дисципліни. Усе це я ненавидів усією душею, але поки йшлося про теоретичні дисципліни, я складав іспити з них. Практичних вправ підготовки до вбивання я рішуче не міг подолати. Курс рушниці (розкладання й складання, чищення, взаємодія механізмів) був понад мої сили. Я провалився двічі, і ледве витяг на третій раз. Між першим і другим роком навчання відбувалися військові табори десь у районі Слов'янська. На щастя, мене від них звільнили через стан здоров'я. Я мав початки туберкульозу легень, жорстокий коліт, астму. Усі, хто на ці вправи потрапив, оповідали, що досвід був звірячо жорстокий і безоглядний. Мишко Тетієвський у довжелезному перемарші з повним навантаженням і без зупинок, спітнілий, розтер собі ноги до кривавих ран. Уже повернувшись до Харкова, він ледве міг не тільки ходити, але й сидіти. Бог і лікарі заощадили мені цей досвід. Натомість усі теоретичні дисципліни викладалися дуже справді теоретично і ледве чи вели до практичного опанування військової премудрости, і вимоги були тут дуже помірковані. Усі ці дисципліни викладав Гершельман. Це була незвичайна постать як на військовика. Старий офіцер

царської армії, тепер у Червоній армії і в високому ранзі, він мав добрі і при тому м'які манери, ставився до студентів вироzumіло і вимоги ставив не надто високі, ніби розумівши, що це все було для його аудиторії немилим примусом, і ніби вибачаючися за це. Не пригадую докладно, якою мовою він викладав, але можливо, що навіть українською. У моїй уяві він якось асоціювався з моїм батьком, якби той у перші роки революції перейшов на радянський бік. Як і батько, він був німецького роду, але російської культури. Уже на початку тридцятих років, ще перед початком масових арештів серед військових кадровиків, Гершельмана заарештовано і, як казали, розстріляно, а його діяльність у ХІНО-ХППО оголошено шкідницькою. Може вона з радянського погляду такою й була: вона була дуже ліберальна, і ніхто з наших студентів, скінчивши всі військові курси, аж ніяк не був готовий до війни з ворогом. Питання тільки в тому, чи така настанова й така практика в Гершельмана були наслідком шкідництва чи просто гуманності й лібералізму (які й могли були привести його, самооманно, до червоних).

Поки я слухав своїх учителів, видатних і безобличних, прихильних до студентства нового часу й ворожих, поки я готував для них доповіді і складав іспити, поки я симулював «громадське навантаження», якого справді не було, навколо відбувалися кардинальні зміни. Роки мого навчання були критичними в історії країни: 1927—1931-й. Установлювано диктатуру Сталіна, ліквідовувано всяку приватну ініціативу, закріпачувано селянство. На Україні, зокрема, добивано традиції років Визвольних Змагань.

У той час я був неспроможний на таку синтезу. Кожний новий акт у цьому промисловому перевероті, у цьому «поході звіра, звіра чи людини» (Тичина) я сприймав у його поодинокості, а тим самим у його незрозумілості, і моєю реакцією найчастіше було спантеличення, а то й остовпіння. Коли я став студентом, року 1927-го, українізація була ще в повному розгоні, і ті діячі років Визвольних Змагань, які в якійсь формі й нормі прийняли радянську дійсність, були в пошані — Грушевський, Єфремов, Кримський, щоб назвати тільки науковців. В економіці й культурі якоюсь мірою толеровано приватну ініціативу й різноманітність. Коли я кінчав, усе це було зметене. Українізація фактично вже припинилася, Єфремов був у тюрмі, Грушевський і Кримський у неласці, в економіці переслідувано навіть приватників-шевців, що лагодили взуття, й чистіїв черевиків, селян заганяно силоміць до колгоспів, науку й літературу підпорядковувано партійній уніфікації. Комплекс Вичлінського — бити безборонного противника, справжнього чи, частіше, уявного, в пах — став провідною засадою політичного й культурного життя. Тепер його можна було б назвати комплексом Сталіна.

Невеликї три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нароби́ли, —

і в моїй хаті родинній і в моїй хаті-батьківщині.

Я не був активним учасником процесів, що відбувалися в Харкові, тоді столиці України, на Україні, в Радянському Союзі. Причин на це було багато. Я був студент і хотів учитися. Я з дитинства чув, як мати повторювала:

— Роби, що хочеш, але прошу тебе, не лізь у політику!

Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися (а може, якби зрозумів, ще далі відсахнувся б!). Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма з цього катастрофічними наслідками. Хоч я чимраз більше входив до українського культурного життя, я все ще був людиною двох культур, і, коли атмосфера в одній з них ставала нестерпною, я міг ховатися до другої. І, нарешті, мій давній комплекс другої партії. Хоч у прямому сенсі я його подолав, — я сидів тепер першим від викладача за довгим столом у кабінеті російської літератури, — але в переносному сенсі він далі тяжів. Як я міг піти, приміром, до Хвильового, — коли він був письменник, а я — що я таке? Це було актом майже неймовірної відваги, коли я написав листа до Курбаса, питаючи про можливість вступу до його студії, але, не діставши відповіді, я не наважився піти на особисте побачення з ним, я не посмів написати до нього вдруге. Я приймав малість свого місця і навіть у мріях не пробував пнутися вище. Я не розумів ходи історії, а якби й збагнув, я не претендував на те, щоб бути її суб'єктом, тільки об'єктом.

Завузлення українського культурного життя, що знаходили широкий резонанс у колах харківської інтелігенції, як правило, лишали мене стороннім свідком. Правописна конференція травня — червня 1927 року, що притягла між іншим і гостей з Західної України, яка вже тоді мене цікавила, бо здавалася осередком суцільної українськості, відбувалася ще перед тим, як я став студентом, у вересні того року, і перебував у розпалі готування до вступних іспитів. Я не реагував на неї ніяк. Пізніше, коли новий правопис був затверджений і вийшов друком, я був не дуже щасливий. Його «лякання» й «мекання» в чужих словах здавалися мені неприродними. Але це були тільки почування й думки.

Літературна дискусія, що її започаткував Микола Хвильовий у квітні 1925 року, перекотилася й до моїх студентських часів. Але мене вона не захопила. Я не міг пробачити Хвильовому надміру офіційної фразеології, і мені здавалося нецікавим вишукувати перлини в купах гною. Однак я зразу став ваплітефілом, купував альманахи і журнал «ВАПЛіте», шукавши в ньому однак не стільки політично-літературних декларацій і гасел, як добрих літературних творів, і мене захопив «Байгород» Юрія Яновського. У протилежність до «Червоного шляху», що друкував речі випадкові й часто нестравні, як кажуть чехи, *nestravitelně*, «ВАПЛіте» виростало на справжній літературний журнал, і я сприйняв як особисту катастрофу конфіскацію шостого числа журналу й «самоліквідацію» організації наприкінці 1927 року. Спадкоємець «ВАПЛіте», «Літературний ярмарок», нове

слово в українській літературній журналістиці, був занадто дотепний, занадто «шампанський», щоб мати успіх у харківського читача, якому більше відповідали видання плужанського типу, стилю й рівня, і він погано розходився. Пригадую, як в одчайдушному зусиллі недавні ваплітяни зорганізували книжковий базар; щоб стимулювати продаж «Літературного ярмарку», винесено його на майдан, книжки журналу лежали високими стосами на столах, а коло кожного стола стояв письменник, готовий підписувати продавані примірники. Запам'ятався мені Григорій Епик з чорнявою буйною шевелюрою над квадратним обличчям. Не знаю, скільки тоді продано того «Ярмарку», але знаю, що вже й тоді, як видання його припинено, його скрізь продавали за зниженою ціною, аж поки заборона його не зліквідувала запаси. Те, що лишалося, а лишалося багато, було забране на знищення. Тепер ми часто забуваємо, що поразка Хвильового була не тільки в боротьбі з Москвою, а й з власною темрявою ще не електрифікованого села й інтелігенції, краще було б сказати протоінтелігенції, що виходила з того села. Я бачив її зразок у своїх співстудентах і знав, наскільки рацію мав Хвильовий, казавши про темність нашої батьківщини. *«Темна наша батьківщина... й ніяк не найде веселого шляху»*, — писав Хвильовий. Я не був селянин, але й для мене «Літературний ярмарок» здавався тоді занадто віддаленим від класичного, виплеканого в Росії типу «толстого журналу», що його традиції провадили далі «Красная новь» і згодом «Новый мир». Наступник «Літературного ярмарку» «Пролітфронт» перевівся на суцільний примітив і донощицтво, і читати там уже просто не було чого. З 1928 року стала виходити «Критика», і я зразу став її передплатником, але за яких півтора року вона вже перестала різнитися від «Гарту» й «Пролітфронту». А народжена 1930 року «Літературна газета» не була ні літературною, ні газетою, а тим, що пізніше окреслили словом *відомчий*, та й до того з відомства примітивів, яким був ВУСПП. Але в усьому цьому я був тільки споживач і оцінювач — оцінювач тільки в душі. Я ніколи не робив спроби пробитися туди як автор. Ані виступити як критик цих видань.

Та один раз я не витримав. Це було бути чи не бути Курбасовому «Березолеві». І це мені занадто боліло. ВУСППівці, передовий тоді загін адресивної нашої батьківщинної темряви, відкрили концентричний наступ на Курбаса, намагаючися зламати його й змусити ставити побутові афішки, які щороку постачав Микитенко по одній відповідно до останньої політичної кампанії, відбитої в найновішій ухвалі ЦК партії. Пам'ятаю диспут про «Березіль», що відбувався в Гіганті, студентському гуртожитку на вулиці давніше Єпархіяльній, тепер Артема, поруч цвинтаря. Заля була напхана, пристрасті палали, лунали оплески, вигуки, очі горіли, серця калатали. Чільним промовцем проти Курбаса був Іван Микитенко. Його обличчя — чи то булдога? чи то Муссоліні? — із зловісно стисненими щелепами було адресивніше, ніж звичайно, а це не було так легко зробити. З нелюдською впертістю якоїсь автоматичної мільйотини (якщо така колинебудь існувала) він

висував проти Курбаса одне за одним політичні обвинувачення, що загрожували його діяльності й самому існуванню. Не знати, що більше рухало Микитенком — ВУСППівська пристрасть до партійної однаковості в кожному прояві життя чи заздрість, що Курбас ставив п'єси Миколи Куліша, але ніколи не ставив його, Микитенкові. Курбас, треба визнати, не був промовцем такої сили й такого ступеня демагогічності, як Микитенко. Він намагався апелювати до логіки, до смаку, до культурного рівня, але йому бракувало осканеності, яка дихала з промови Микитенка. До того ж він хвилювався. Ні, він був кращий режисер, ніж оратор. Аудиторія була поділена, і диспут закінчився нічим.

Але Курбас дав переможний бій Микитенкові на кону «Березоля». Він узяв п'єсу самого таки Микитенка — «Диктатуру», перекраюв її на свій копил на епізоди, вивів її з інерції побутовщини й зробив з аїтки трагедію. Зробив це засобами театру, виключивши з діалогу побутові інтонації, не зупиняючися перед речитативом, відмовившись від побутового жеста. Це була найкраща вистава Курбаса після «Золотого черева». Бо в виставах п'єс Миколи Куліша праця Курбаса, хоч яка блискуча, була інтерпретаційна — він насамперед пояснював текст Куліша, він як режисер свідомо підпорядковувався драматургові. Тут більше важила праця режисера з акторами, не його самостійний задум. У перелицьованій «Диктатурі» текст мало важив, це була вистава режисера, і тому тут Курбас поставав на повний зріст. Це була справжня війна режисера проти невдахи драматурга, ляпас, якого Микитенко, певно, не забув, поки йому та його спільникам пощастило знищити Курбаса, 1933 року. Микитенко переміг політично, Курбас виграв мистецьки.

Прем'єра Курбасового перевтілення «Диктатури» відбулася 31 травня 1930 року, я бачив виставу наступного дня, 1 червня. Преса накинулася на Курбасову виставу з виттям і скавулінням. І тоді в мені збудилося непереборне бажання якщо не допомогти Курбасові, принаймні зафіксувати інший голос. Моя стаття звалася «Вистава діалектичної думки». Я не кривив тут душею. Хоч назва звучала по-марксистськи, вистава справді була пронизана думками, і вони заперечували одна одну в своєрідній діалектичній єдності. Я не сподівався, що мені пощастить надрукувати її. Я був нікому не відомий студент, а голос мій був голосом волення в пустелі супроти хору напасників на Курбаса й його «Диктатуру». Але стаття побачила світ, несподіваними шляхами. Я далі підтримував дружні стосунки з Люсею Биховською, моєю доброю приятелькою з Торговельно-промислової школи. А Люся мала деякі зв'язки в театральних і колотеатральних колах. Зокрема була вона знайома з таким собі Татариним, що працював секретарем редакції журналу «Радянський театр», формально місячника, а фактично принагідно видаваного. Люся передала рукопис Татаринцеві, йому вона, стаття, сподобалася, і він пропхнув її до друку, правда, як дискусійного матеріалу — «порядком обговорення». Скільки знаю, в друку відгуків на цю статтю не було, в розмовах

мені про неї кілька разів згадувано. Я усвідомлював небезпеки друку цієї статті і думав про те, як її підписати. Псевдоніми вже тоді були під обстрілом. Зрештою я підписав її своїм прізвищем, але з пропуском однієї літери: Г. Шевльов. (Ініціал Г. не був маскуванням. Хоч мене всі звали Юрко або Юра, офіційно я був Георгій). Я відчував цю статтю як свій дебют.

Але дебютом була не вона, а дві рецензії, на «Фальшиву Мельпомену» Юрія Смолича і на «Чайку» Дмитра Бузька. Ці рецензії теж мають свою коротку історію. Студентом я був звільнений від плати за навчання, але не діставав стипендії. Я не подавав прохання на неї, бо не хотів бути боржником радянської держави. До того ж я боявся, що стипендіатів суворіше перевіряли щодо їхнього «соціального походження», а такої перевірки я не бажав. Зарплата прибиральниці, що її діставала мати, повинна була утримувати нас обох, що було нелегко. Заробіток був мені потрібний дуже гостро. Ці дві рецензії були замовлені і мали бути оплачені. Посередником був Мишко Тетієвський. Він мав знайомого в якійсь профспілці, — хоч убий, не пригадую, якій. Профспілка в ті роки видавала кожна свій журнал. Переважно журнал містив статті про діяльність профспілки серед робітників відповідної професії, але трохи подавав і «культурного» матеріалу. А це була ще доба українізації, тож треба було знайомити читачів з новинами української літератури. Так, отже, Мишко прибіг, сказав, що він дістав якусь астрономічну як на студентський бюджет суму і що він радив мене на другого автора. Я пішов до профспілки, що містилася, як і багато інших, у будинку колишньої «Росії», страхового товариства, дістав замовлення і, згодом, винагороду. Але це була одноразова праця, профспілка втрачала зацікавлення українською літературою, бо українізація слабшала і від профспілки не вимагали нових матеріалів такого характеру з такою вже великою нагальністю. Самі рецензії були дуже слабенькі. Обидві книжки були розрахунком з традиціями УНР, офіційно званої тоді «петлюрівщина», а моя освіта в цьому напрямі була мізерна: з власного досвіду я тих років не знав, будши дитиною, а прочитати або почути про ті роки щось докладне і об'єктивне тоді було вже неможливо. Думаю, що я не висвітлив тоді головного в тих книжках. Але це робилося взагалі заради заробітку, і тому я не вважав це за свій літературний дебют (як не вважав за нього й допис у газеті «Хіновець» про лекції Жінкіна «Осел орав, орав»). Навпаки, стаття про «Диктатуру» в Курбаса писана була від щирого серця. Тож уважаймо її за початок моєї літературної діяльності. Психологічне затемнення відповідає цій моїй настанові. Я не можу згадати, яка це була профспілка, що надруковала плоди мого шукання заробітку, і як звався її журнал. Знайти це між десятками профспілкових журналів того часу — справа безнадійна, не тільки в Америці, де тих журналів взагалі нема, а й напевне і на Україні.

Повернуся до справ загально-громадських. Ще одна важлива подія припала на мої студентські роки: процес СВУ в Харківському театрі опери або, як вона тоді

офіційно звалася, — Столичної опери. Діялося це на третьому році мого студентства, в березні-квітні 1930 року. Квитків на цю трагічну виставу не продавали, а розподіляли через профспілки робітникам і службовцям. Присилали трохи квитків і для студентів. Але не так легко було ті квитки здобути. Чомусь діставала їх Сара Жмудіна, і двічі вона мені відступила свій квиток. Так я потрапив на допит Дурдуківського, розгубленого, непевного, і Людмили Старицької-Черняхівської, яка показалася найбільшим чоловіком серед підсудних чоловіків і не давалася на провокації. Пам'ятаю ще дуже активного обвинувача Панаса Любченка з його рудим волоссям і бородою, що особливо в'їдався в допитуваних. Пам'ятаю загальний вигляд лави підсудних і постаті НКВДистів за нею і побіч неї. Процесом я був тоді здивований і спантеличений. Я міг собі уявити, що підсудні справді утворили підпільну організацію. Це навіть викликало в мене невиразне відчуття гордості — значить, не все українське на Україні радянське й комуністичне. Але що всі підсудні каються й обплывують себе — причини цього я не міг збагнути. Поставити процес у ширший контекст радянської політики я не міг. І так кінець-кінцем це була ще одна незрозуміла ланка в ланцюгу незрозумілих політичних заходів, які для мене стали на місце вже по війні і поза межами СРСР.

На третьому році свого навчання я дістав свою першу педагогічну працю. Це було на Центральних курсах українознавства. Ця інституція, що містилася по той бік Лопані, навпроти Благовіщенського собору, мала своїм завданням провадити українізацію службовців радянських установ. Вона об'єднувала велику кількість викладачів. Їх посиляли до установ, де вони викладали українську мову і елементи історії літератури. Викладачі діставали з центру методичні вказівки, докладну програму, граматичний і лексичний матеріал. Були групи також у самих Центральних курсах, але там викладали тільки досвідчені викладавці. Викладачів для груп, розкиданих по місту, не вистачало, і курси наймали часом студентів.

Не пригадую, як я потрапив на ті курси, здається, знов за посередництвом Мишка Тетієвського, але, може, й кого іншого. На Центральних курсах моїми керівниками були дуже привітний і лагідний, лисий, як виголений, галичанин Кукелка, що, власне, впроваджував мене в теми й методи викладання, а побічно Полуведько, що потім був завербований у радянські шпигуни, перекинений у район німецької окупації, продерся до Харківської міської управи, але був викритий і розстріляний німцями, готовий стати посмертно і багато років по війні радянським героєм.

Мені дісталася група, що збиралася не в установі, де вони б працювали, а в клубі робітників освіти, на розі Чернишевської й Сердюківського провулку. Це були вчительки з різних навчальних закладів, розкиданих по всьому місту. Наймолодший з них було коло сорока років, але більшість була в віці коло 50. Українська мова була для них мало потрібна, але, на моє диво, в них не було ворожості до українізації й до мене, може тому, що я був вдвоє або втричі молодший від кожної з

них і їх бавило бути не вчителями, а учнями, та ще в такого молодика. Одна з них мене попереджала:

— Уважайте, щоб ми не переписували одна в одної і не підказували. Це не має значення, скільки років учневі. Учень — завжди учень і завжди схильний обдурити свого вчителя.

Усе це виглядало трохи комічно, але ми жили мирно й навіть дружньо. Не пригадую тепер, чи я довів їх до іспиту і чи вони його склали. Але так чи так, українізація вже добігала кінця, і на четвертому році свого навчання я нової групи вже не мав. Пізніше всі викладачі курсів українознавства були виарештувані, але принагідних, із студентів, ця доля ominула. Курси українознавства видавали свій «Збірник», якого вийшло три випуски. Там друкувалися переважно методичні матеріали, але були й деякі суто наукові статті, серед них дві або три Булаховського про наголос.

Провінційний Харків у роки мого студентства поступово перебудовували на столицю. Здемонтували **конку**. Трохи поширили трамвайну мережу, хоч і далі потрапити на трамвай було подвигом і чудом, пасажири не тільки стояли притиснені один до одного без змоги ворухнутися, перелаюючися між собою, висіли на приступках вагонів, чекали без кінця на зупинках, про що харків'яни навіть уклали напівфолкльорний романс:

Я стою и с тоскою смотрю,
Как трамвай за трамваем проходит, —

без змоги десь поставити ногу в вагоні, десь причепитися. Зимою трамваї не опалювано, вікна були вкриті до повної непроглядности грубим шаром льоду, а на підлозі нанесено зльодоватілого снігу. Але привезено тролейбуси, і вони бігали від вокзалу по Катеринославській і далі Сумській, у слід колишньої конки, і на Миколаївському майдані навіть з'явилося яких два чи три таксі.

Поза тим у центрі міста міста змін було мало аж до 1930-31 року, а тоді це було не стільки будівництво, як руйнування — руйнування церков. Однією з перших висаджено в повітря Миколаївську церкву, що перед тим була в посіданні Української православної автокефальної церкви і користалася незвичайною популярністю в харків'ян. Її зруйновано під тим приводом, ніби вона перешкоджала випрямити трамвайну лінію, писали також про те, що вона була проти будинку ВУЦВиКу, а це годі було стерпіти. За нею пішло ще багато церков. Мені довелося бути свідком зруйнування Мироносицької церкви, найближчої до нас. Ще перед тим її оточили парканом з дощок, а тепер мали її висадити. Зібралось багато людей, панувало повне мовчання, тільки на виразах облич можна було прочитати біль і жах. У призначену годину — не знаю, як люди про неї знали, — почувся вибух, і висока струнка дзвіниця захиталася, гойднулася кілька разів і осіла, зникла з поля зору. Поволі, так само мовчки, натовп розійшовся. Колись

Освальд Шпенцлер писав, що людина Заходу, Європи рветься догори, зводячи мотичні собори й церковні дзвіниці, тоді як Азія розпросторюється по горизонталі. Радянські міста винищували те, що прагне вгору. Чи це була частина програми деевропеїзації? Приводом для цього зруйнування було те, що на цьому місці мали збудувати нову оперу. Перед тим на неї оголошили міжнародний конкурс, надійшло багато проєктів від своїх і закордонних архітектів. Проте до будівництва опери ніколи не дійшло, аж поки Постишев не переніс столицю до Києва, а тоді весь плян став неактуальним. До самої війни великий прямокутник був обведений парканом, але за ним нічого не відбувалося.

Не так було з спорудженням нового адміністративного центру на пустирях на захід від Сумської вулиці — там, де колись, ще недавно, кінчалася конка й перепрягали її коні. 1925—29 років ішло спорудження Будинку промисловости, нової для Харкова, конструктивістичної архітектури і монументальних розмірів і стилю. Навпроти нього перелицьовано старий будинок на самій Сумській, що став осередком ЦК, а поруч Держпрому, як його скорочено називали, почали будувати таких самих розмірів, але менш оригінальної архітектури Будинок проєктів.

Будинок ЦК партії і Держпром лишили відбиток на моїй біографії, і їх мушу через це згадати і в особистому контексті. З будинком ЦК був у мене зв'язаний короткий епізод. Моє друге призначення з Курсів українознавства після моєї групи вчителюк — і останнє — я дістав саме до ЦК, українізувати технічних працівників ЦК. Призначення це мене злякало, бо я боявся посиленої перевірки моєї біографії. Однак я дістав безперешкодно перепустку до будинку й почав викладати. Та довго це не потривало. Після кількох занять мені сказано, що моїх послуг більше не потребують. Можливо, щось про мене довідалися. Однак дальших наслідків цей епізод не мав, і жадним переслідуванням я не підпав, і в чому була справа, я так ніколи й не довідався.

Натомість спорудження Держпрому позначилося на житті моєї матері й моєму дуже помітно. Будинок Держпрому призначався для радянських, як їх тоді називали, трестів, і в міру викінчування того архітектурного колоса вони переїздили туди. Десь 1928 року прийшла черга й на ті установи, що перед тим містилися в будинку «Саламандра», а значить, і на «Хемвугілля». Мати лишилася без праці, неможливим став і той буфет, що вона провадила. Наш невеличкий родинний бюджет звівся до нуля. Мати дістала пенсію, але вона була мінімальна, щось 27 карбованців на місяць, прожити на них не можна було, і мої заробітки ставали тепер вирішальними. Ще важливішим був другий наслідок переїзду «Хемвугілля» до Будинку державної промисловости. «Саламандра» знов перетворювалася на житловий будинок, міська рада давала ордери на кімнати щасливим обранцям. У нашому мешканні дві кімнати з вікнами на південь дістав НКВДист із старою єврейкою-матір'ю, другі дві кімнати — партієць і працівник адміністрації якогось заводу Столяренко з дружиною й дочкою, а останню п'яту, з

вікнами на північ робітник ХЕМЗу з жінкою й малою дитиною. Ми, звісно, й не пробували діставати кімнату. Адже ми були, як тоді говорилося, «бывшие люди» (колишні люди).

Нові мешканці, природно, потребували кухні. Поки будинок належав установі, кухня була непотрібна. Раз чи два адміністрація пробувала примістити в кухні склографіста, що розмножував папери для «Хемвугілля», але мати без великих труднощів відборонювали наше право на кухню, і склографіст (з усіма його не дуже приємними запахами) лишався в передпокої. Але мешканці тепер потребували кухні. Звичайно, про використання плити зразка 1915 року не було мови. Не було палива, не мали люди й часу на це. Але кожна господиня мала щонайменше два примуси, що сичали й смерділи, а було їх, тих господинь три, не рахуючи нас. Кожна потребувала також стола, щоб готувати харчі і щоб прати білизну. Досі ми тулилися в кімнатці, на вісім квадратних метрів, для служниці, але кухня правила нам за продуківину. Там мати варила й пекла, там ми снідали й обідали. Там ми мали свою маленьку *privacy*. Тепер усе це мало бути втрачене, і ми мали остаточно й безповоротно втиснутися в наші вісім метрів, де тим часом усе більшало книжок, що стояли й лежали на підвіконні, під столом, під ліжками. За звукопровідними дверима, на кухні, відбувалися безперервні розмови господинь, що не раз переходили в сварку, хоч, правда, не в бійку. До цього треба додати, що умови скупчення стількох людей у нашій квартирі і в домі, людей, що часто не звикли жити в доброму домі, мало наслідком розплодження неймовірної кількості блощиць, що згніжджувалися в ліжках, у карнизах, у тріщинах стін. Вони накидалися щоночі на нас, не було як від них рятуватися. Десь раз на місяць ми перевертали ліжка, мати ставила таки на плиту велику виварку, і окропом заливала залізні частини ліжка, здіймався неповторно-огидний сморід варених блощиць, якого я ніколи не забуду, він стояв у повітрі разом з парою. Ми замазували також усі шпари в стінах, які могли знайти, але в цьому змаганні людини з блощицею перемагала таки блощиця, і не минало й тижня після операції очищення, як знову були цілі армії маленьких, наповнених нашою кров'ю паразитів. У таких умовах ми мали жити, й це тривало сповна десять років, до року 1939-го, коли зайшла в нашому житті невелика зміна. Тут я готувався до іспитів, писав свої доповіді, пізніше — дисертацію й перші наукові праці. Так позначилися успіхи «соціалістичного будівництва» (конкретно, спорудження Держпрому) на приватному житті й побуті.

Додам ще, що в останні студентські роки й у перші роки по тому, мене обсіли чиряки, воші, хвороби, спершу шлункові, що в нас звалися колітом, коли мої органи травлення відмовлялися приймати харчі, а трохи згодом з'явилися позначки туберкульози в легенях. Я бігав по клініках і лікарнях, проходив після довжелезних черг усякі аналізи, після невдалого лікування «нормальними» лікарями переключався на гомеопатів, але й це мало допомагало, поки я не натрапив на

рудого лікаря з незвичайним у нас прізвиськом Руссо, який зумів переломити мій коліт, після чого вдалося зліквідувати й зачатки туберкульози. Певна річ, усі медичні перипетії ускладнялися недостатнім харчуванням (уже від тридцятого року постачання різко погіршало, і треба було проводити довгі години в чергах у надії щось дістати). Ішла війна з чиряками, з вошами.

Що рятувало матір крізь усі ці обмеження, приниження й злигодні? Мабуть, тільки її нестримне бажання зберегти мене, відкрити мені шлях у життя. Що рятувало мене? Студії в Білецького, Булаховського, Шамрая, книжки, якими я захлинався, мистецтво, театр, музика. Літом було легше, бо тоді я виривався з домашнього пекла, брав з собою книжки і йшов чи їхав до великого міського парку, згодом лісопарку. Переносних радіо, слава Богу, ще не існувало, а від галасливих людських компаній можна було забратись до відносної самоти в великому парку. Там я кидався на траву, читав і писав, а часом просто вслухався в шум дерев і співи птахів. Так я маю невинуватий борг перед харківськими парками. Але зимою в великі морози рятунок з пекла «комунальної квартири» не було, крім саме театрів, концертів, виставок.

Були ще прогулянки вулицями міста з товаришами — Мишею Бармасом, поки його не забрали до Ленінграду, з Мишком Тетієвським, з Мишею Фінкелем. Ми розмовляли про книжки, про університетські будні, часом навіть про політику. Багато говорити на політичні теми ми не потребували — ми розуміли один одного з півслова, бо мали подібні думки.

Малярством і скульптурою я не був зіпсований. У Харкові був музей, але він був постійно на замку, і ми бачили на Університетській Гірці тільки вивіску «Музей Слобожанської України ім. Г. С. Сковороди». Під час моїх перших відвідин Києва я швиденько перебіг залями, що містили колекції Ханенка й Терещенка, але і часу було мало, і експозиція була бідна. На добрі музеї треба було чекати до подорожей до Москви й Ленінграду, але це сталося вже після закінчення мого навчання в, прости Господи, ХППО. Очі на образотворче мистецтво мені відкрили виставки. Виставки сучасного мистецтва. Хронологічно першою була, мабуть, пересувна виставка АХРР (Асоціація художників революційної Росії), де, мабуть 1926 року. Але ці привезені з Москви речі не справили на мене великого враження. Помножені на політику фотографічно-натуралістичні на перший погляд, а справді солодково ідеалізовані образи комсомольців, революційних робітників і червоноармійців, подобизни облич вождів партії, — усе це було мені чуже ідейно і пласке як малярство. Але 1927 рік приніс зміну. Тоді з нагоди десятиріччя Жовтневої революції в залах архиєрейської резиденції при Покровському монастирі (що давно вже не був монастирем) відбулася виставка малярства й скульптури з усієї України і всіх напрямів. І тут не обійшлося без АХРРівщини, але вона не панувала. Я не маю тепер каталога виставки, можу говорити тільки про те, що утрималося в пам'яті. З реалістів можна було якось сприйняти дещо орнаменталізований реалізм

Прохорова, європейські впливи позначалися на сконцентровано рельєфних портретах Шаронова, що трохи нагадували Ежена Каррера, новіші західні впливи помітні були на густою фарбою покладених навмисне примітивізованих картинах Пальмова (про новочасне західне мистецтво я знав головне з репродукцій і статтів у московському журналі «Печать и революция»). Але найбільше, невидгладне враження лишили картини бойчукістів — Седляра, Падалки, Шехтмана (мені особливо подобався Шехтман з його монументальністю постатей і ніжністю фарб), Гвоздика, до яких приєднувалися графіка Нелепинської-Бойчук і Сахновської, а також одна маленька картина Довженка, що різнилася відмінною технікою — олія, — але відзначалася такою ж продуманістю композиції, розрахованої на враження монументальности, як у декого з пізніх італійських примітивістів. Я ходив ще і ще на виставку, я дивився на Шехтмана, Седляра, Падалку, і мені вже не в голові були методичні науки Машкіна (Канашкіна, як його перехрестив був Хвильовий) і блощиці моєї восьмиметрової кімнатки. Від того часу я жадібно збирав усе, що міг, з репродукцій бойчукістів, але мені навіть на думку не спадало шукати знайомства з ними, хоч на вулицях Харкова я не раз зустрічав стриженого «під горщик» білявого Падалку й незграбного, як і молодшого, карлувато-горбатого Довгала. Я лишався типовим глядачем збоку, як і в усьому іншому. Я не заангажовувався.

Дещо пізніші виставки АХЧУ, українського варіанту АХРР, не лишили ніякої згадки, кращою була продукція членів ОСМУ, що були «західняками» переважно в дусі сезаннізму, але це все вже не рівнялося з бойчукістським ядром АРМУ. Не дорівнювали силою враження й сценічні оформлення Ан. Петрицького (як «Принцеси Турандот» Пуччіні або «Князя Ігоря» в Харківській опері), або Вадима Меллера в «Березолі», такі як «Алло на хвилі 477» Йогансена та інших або «Змова Фієско в Генуї» Шіллера, хоч і були вони високо кваліфіковані.

Виставки не коштували нічого, театр коштував. Бо не було вже тих контролерів і машиністів сцени, що пускали мене задурно в дні мого пізнього дитинства. З грошми в нас було дуже скрутно, але на театр я мусів гроші знайти, і я їх знаходив, хай на найдешевші місця — бічний балькон в Опері, «купони» третього поверху (крайні до сцени бічні місця) в театрі «Березоля». І не було це так рідко. Наприклад, на 1930 рік я мав 31 відвідини театру, пересічно коло трьох на місяць. Чимраз частіше я на цьому програвав, бо все більше ставало на сцені безвартісних «радянських» політизованих п'єс, але я ризикував і часом був винагороджений за це.

Театральне життя Харкова відбувалося за зразком попередніх років — суцільно українське зимою, злива російських мастролів літом. До українських театрів міста з осені 1929 року додалася українська музична комедія, себто попросту оперета, що відкрилася Оффенбаховим «Орфеєм у пеклі» — останній акт українізації мистецтва в місті. У російській, літній частині новиною було припинення мастролів видатних акторів на власний ризик з випадковою трупю. Останнє літо, коли вони ще

траплялися, було літо 1929 року. Від того часу це були тільки організовані державні театри, з виставами, фіксованими ще в Москві чи Ленінграді. Але серед таких театрів було чимало безвартісних на зразок московського червоноармійського, московського театру кол. Корша, московського пролеткульту, ленінградського театру робітничої молоді і т. п. Новиною було збільшення мастролерів з-поза Росії. Далі приїздив московський Єврейський театр Грановського, що грав мовою їдиш і тільки географічно був зв'язаний з Росією. Було два театри з Грузії — спершу театр Марджанішвілі з Кутаїса, який одначе нічим не різнився від російської провінції, звичайно, крім мови, а далі театр Сандро Ахметелі з Тбілісі; були два театри з Білоруси; один єврейський одеський театр драми під проводом Марка Терещенка. Він грав «соцреалістичний» — *avant la lettre* — репертуар і в соцреалістичному стилі, включно з Микитенковою «Диктатурою», поставленою так, як хотів автор, — яких два тижні перед тим, як на кін «Березоля» вийшла Курбасова вистава цієї п'єси. Можливо, що одеський театр привезено на бажання ВУСППівських кіл на чолі з самим Микитенком.

З не-російських мастролей вистав, що я бачив, три вирізнялися як оригінальні й стилеві. Це були «Анзор» у театрі Ахметелі (офіційно театр звався «ім. Руставелі»), «Труадек» Жюля Ромена і «Мандрівка Бен'яміна III» Менделе Мойхер-Сфоріма в московському Госеті Грановського. «Анзор» був адоптацією «Бронепоезда» Вс. Іванова, пересаженного на грузинський ґрунт. «Анзор» був увесь побудований на масових сценах, весь час у русі, справжній коловертень руху. Рух був ніби стихійний, а водночас зорганізований, точно визначений. Без спроб пояснювати, він був такий динамічний, такий виразний, що від сцени навіть не можна було відірватися, навіть не розумівши грузинської мови. Здавалося, що тільки народ, чие життя проходить у горах, був здатний на таку динаміку, на таку мову вирування мізансцен. Вистави Грановського в московському Госеті полонили іншим. «Труадек» належав до нечастих у репертуарі цього театру західних п'єс нового часу, і ця стилізація європейського через єврейське була незвична. Чимсь вистава нагадувала мені «Золоте черево» Курбасове. Це був синтетичний театр і дуже театральний. Подібно до цього, «Мандри Бен'яміна III» підносили міжнародну тему Дон-Кіхота в єврейському національному заломленні. Але співвідношення елементів тут було інакше: стилізація єврейського містечка панувала, тільки просвічувалася крізь неї загальнолюдська тема. Усі три вистави були виразно національні і водночас цілком у річищі модерного театру. Тут залягала подібність з першою дією «Народнього Малахія» Кулішевого в театрі Курбаса, подібність внутрішня. Бо темп і ритм слобожанського містечка в «Малахії» виключали динаміку «Анзора» і ґрунтовно різнилися від ламаних ліній «Бен'яміна». Але в усіх трьох випадках спільним було шукання синтезу національного і національно-традиційного з засобами новітнього театру.

З вистав російських театрів запали «Ревізор» Гоголя в театрі Меєрхольда,

перенесений до Петербургу і поділений на епізоди і «У врат царства» Кнута Гамсуна в Московському Художньому театрі. Я визнавав культурність і ансамблевість цього театру, але це не був *мій* театр, з його психологізмом і імітацією життя. Але зрідка цей театр підносився до наскрізної театральності, і такою була ця вистава, де також гра Ольги Кніппер-Чехової і особливо Василя Качалова належала до найвищих осягів акторської майстерності, що я будь-коли бачив. Качалов завжди полонив своїм особистим чаром, якого не можна навчитися, з яким народжується. Але тут він сполучався з мікроскопічною обробкою всіх деталей ролі. Гра була унікальна саме через це поєднання майже математичної точності з майже ірраціональним особисто-акторським чаром.

У ці роки я відкрив для себе ще один театр, що по-своєму відповідав моїм театральним ідеалам: Московський камерний театр Ол. Таїрова. У виставах театру Таїрова не було акторів рівня Качалова, але загальна ансамблевість дозволяла цим акторам сьогодні грати шипучу, як шампанське, оперету Лекока «Жірофле-Жірофля», а завтра похмуру «Любов під берестами» Юджіна О'Ніла, (якого тоді називали О'Нейль). Але з усіх тоді бачених (червень 1928 року) вистав найвище я цинив «Грозу» Островського. П'єсу, що стояла десь на межі між побутовщиною і людською драмою, Таїров і його провідна акторка Аліса Коонен піднесли до рівня майже античної трагедії, сильнішої, ніж О'Нілова драма. З усіх московських театрів Камерний був найбільше західноєвропейський і найближчий до «Березоля». Хоч західні корені «Березоля» були більше німецькі, а Камерного — більше французькі. Та ця різниця не грала великої ролі, коли західне протистояло рідному малоросійському або занесеному російському, що здебільша вагався між Островським і Чеховим, — обидва мені однаково чужі. Те, що саме Камерний театр заграє «Патетичну сонату» Миколи Куліша, було, мабуть, не випадковістю. Куліш був теж драматургом Курбаса.

З харківських — а для того часу це значить також українських театрів — у двох я не пропускав жадної нової вистави. Це були Опера й «Березіль». В опері з приходом на постійну працю Арнольда Маргуляна музичний рівень вистав поліпшився, і кілька співаків достатньої кваліфікації становили ядро трупи, — такі як М. Литвиненко-Вольцемут, І. Паторжинський, Ол. Ропська, фаворит харківської публіки Микола Середа та кілька інших. Спорадично з'являлися сили з Галичини — Мих. Голинський, Ор. Руснак. Однак власного обличчя харківська опера не мала, і я не можу назвати жадної вистави, що була б не просто задовільною, а видатною. Був при ній і балет, але і він не виріс понад задовільну пересічність. Єдина вистава, що я міг би піднести, була «Золотий обруч» Бориса Лятошинського, яку я бачив 7 жовтня 1930 р. Дирижував Маргулян, режисером був запрошений з Ленінграду М. Форєццер, декоратором Ан. Петрицький. Та з ряду вистав Харківської опери ця не виділялася. Підносила її власне музика. Опера й перед тим виставляла сучасні українські опери й балети — Б. Яновського, М. Вериківського й

підновлені старі на зразок «Купала» А. Вахнянина, та це були тільки вправи в наслідуванні орієнтованого на фолкльор раннього романтизму. Опера Лятошинського заговорила власною музичною мовою, і, хоч я тоді не міг би сформулювати, в чому була її оригінальність, ця опера мене захопила. Харківська публіка її збойкотувала, як вона це зробила з такими найкращими виставами Курбаса, як «Золоте дерево» або — пізніше — «Маклена Граса». Вистава опери Лятошинського зійшла зі сцени після дуже малої кількості вистав.

Лишається «Березіль». Він височів над усім іншим, що діялося в театральному Харкові. Але, коли я тепер проглядаю список п'єс, що я тоді в «Березолі» бачив, мимоволі постає питання: чи «Березіль» у цілому? Чи існував «Березіль» поза Курбасом? У театрі було кілька молодих режисерів — Б. Тягно, Я. Бортник, Л. Дубовик, Б. Балабан, К. Діхтяренко, В. Скляренко та ін., і вони разом поставили далеко більше вистав, ніж Курбас. Усі ці вистави були на певному культурному рівні, але чи вони були «березільські»? Чи дорівнювали нечисленним виставам Курбаса? Чи не могли б вони йти і, скажімо, в театрі Синельникова, абстрагуючися від мови вистав? Сьогодні мені здається, що в «Березолі» було, властиво, два театри: один, керований Курбасом, і другий — усіма іншими. Навіть ті самі актори були ніби різні в виставах Курбаса і інших. Скажімо, Йосип Гірняк був прекрасний Кум у «Народньому Малахії» і Чирва в «Диктатурі», а в «Мині Мазайлі» його гра межувала з геніяльністю, як і пізніше в ролі Зброжека в «Маклені Грасі». Але він таки був дуже посереднім актором, скажімо, в ролі Мавра в «Змові Фієско», що ставив Бортник, або в ролі Котьки в «Кадрах» Микитенка, що їх пізніше, але ще за Курбаса поставив у «Березолі» Л. Дубовик. Ті «інші» залюбки ставили російські п'єси, як от «Бронепоезд» Вс. Іванова (Тягно), Микитенкові, як от ті самі «Кадри», приймаючи авторів текст як щось непорушне, а всього цього Курбас ніколи не робив. Як я бачу речі сьогодні, театр був готовий на відокремлення від Курбаса, що сталося силомість, за ухвалою уряду, восени 1933 року. Світ не зносить геніїв, в ньому панували й пануватимуть посередності, і радянський режим на Україні в ті роки, використовуючи різні фактори для свого зміцнення, користався також з під'юджування посередностей проти талантів. Кілька разів я зустрічав Курбаса, як він простував з театру до свого мешкання на Жаткінському завулку, я бачу його й тепер, у брунатному хуторі підбитому шкіряному плащі, з сивіючою гордою чуприною над високим чолом і гордовитим прямим носом. Я ніколи не бачив його в супроводі інших акторів, у веселому товаристві, він був звичайно сам, зрідка зі своєю дружиною Валентиною Чистяковою. Може, це була випадковість, але сьогодні ця самотність здається мені закономірною й символічною. Мемуаристи мало пишуть про розкол усередині «Березоля», але чи це не лицемірство й підфарбування історії, а чи воно справді так було і співробітники Курбаса, будучи від нього дуже і дуже далеко, не усвідомлювали цього? Відокремлення театру від Курбаса і Курбаса від театру пройшло відносно легко, і, визволений від генія,

«Березіль» число 2 перейшов до «Загибелі ескадри» Корнійчукової так, ніби це був другий театр ім. Франка, одеська драма або харківський таки Театр революції. Операція нейтралізації й нищення геніїв з української культури проходила розмірно легко, бо її підтримували посередності.

Якщо не говорити про те, що я умовно назвав «Березіль» ч. 2 (а можна було б назвати «Березолем» другого сорту), на роки мого студентства припало лише три нові Курбасові вистави: «Народній Малахій» і «Мина Мазайло» Миколи Куліша й перелицьована «Диктатура» Івана Микитенка. З них «Диктатура» здавалася мені в формальному сенсі продовженням «Золотого черева», тоді як обидві п'єси Куліша змусили Курбаса змінити напрям шукань, щоб донести суть і образи Кулішеві. Іншими словами, «Диктатуру» я бачив як режисерську виставу, тоді як у двох інших виставах режисер свідомо відсунув себе на задній план, діючи не так цілісним задумом, як посередньо, через акторів. Це було діаметральною протилежністю тому, з чим Курбас засновував свій театр. «Жовтень», «Газ», великою мірою навіть «Джیمмі Гітцінз» і «Макбет» діяли передусім через масові сцени, через рух, через загальний ритм. Поодинокі актори, навіть такі, як Бучма або Гірняк у «Джиммі» або Мар'яненко в «Макбеті», були тільки дещо важливішою складовою частиною загального цілого. Їхня гра важила, але насамперед як складник руху маси. У «Малахії» й «Мині» Курбас відійшов від цієї засади він творив тепер вистави акторські. Пізніше, в своїй лебединій пісні, «Маклені Грасі» Курбас знайде синтезу обох підходів.

«Народній Малахій» на сцені народжувався тяжко. Він проходив через закриті вистави, що звалися «громадськими переглядами», а справді були організованими збіговищами ортодоксів, готових задушити кожную живу думку — чи то автора, чи то театру. Після такого громадського перегляду з'являлися знищувальні рецензії, але власне громада мала доступ лише до тих рецензій, не до самої вистави. Загального глядача не пускали, від театру, а особливо від автора вимагали переробляти текст, ставлячи зовсім непотрібні крапки над *i*, щоб, боронь Боже, хтось не міг розтлумачити виставу як протирежимову (тоді казали «контрреволюційну») й націоналістичну. Отже, я, не належавши до «громадськості», не мав можливості бачити першої редакції чи може й перших редакцій п'єси. Я дістався на «Малахія» тільки 8 квітня 1928 року. Не знаю, котра це була редакція, але там уже була додана автором на вимоги всіх партійних і поліційних хазяїв зовсім зайва сцена з харківськими робітниками, що пояснювали публіці, що, мовляв, Малахій — непоправний дивак або й просто божевільний — хоч це вже показувала вся п'єса, а зокрема сцена в домі божевільних.

Вистава мені сподобалася і не сподобалася. Аспекти критики радянського режиму мене мало цікавили. Зрештою і в п'єсі вони були тільки побічні до центральної теми несправедливості всякого суспільства і безнадійно загублених у тому суспільстві дон-кіхотів. Промовляла мені до серця й тема українського Дон-

Кіхота, українського відповідника єврейського Дон-Кіхота, що його показав Грановський за допомогою талановитих акторів Міхоелса й Зускіна у своєму «Беньяміні III» (показаному в Харкові в серпні 1930 р.). Якщо, отже, в «Малахії» були елементи критики радянського суспільства, вони були там тільки тому, що це було суспільство, а не тому, що воно було радянське. Щоб здійснити цю ідею, автор проводив свого героя через різні шари суспільства: від містечка (дуже сільського типу) до міста, а в місті через бездушний бюрократичний апарат, через будинок божевільних, через кубло наркоманів і повій. (Сцена з робітниками рішуче не вкладалася в цей маршрут, але хто з владущих дбав за цілісність мистецького задуму?). Було надзвичайно важким завданням зберегти цільність у цій зміні кіл пекла, що зветься сучасним світом. І я думаю, що цього завдання Курбас не розв'язав. Перша дія, село-містечко, була в усьому, від оформлення Меллера до останнього жесту Крушельницького в ролі Малахія, Гірняка в ролі Кума, Чистякової в ролі голубої Беатріче приреченого українського села-містечка, була суцільною стилізацією, а в пляні Курбасового розвитку — ніби продовженням «Золотого черева». Але в міських сценах він не знайшов стилізації, і вони вагалися між натуралізмом і деклямативністю, не знаходячи ні єдиного стилю в собі, ні справжньої контрастивності супроти першої дії. Це була поразка режисера на шляху від театру масової динаміки до театру акторських образів. Поразка велетня, але все таки поразка.

«Мину Мазайла» я бачив 20 квітня 1929 року. Завдання, поставлене автором, було тут куди легше. Усе відбувалося в одному середовищі — міщанських колах Харкова, і на сцені рухалися маски, як у фарсах Мольєра. Курбас діяв тут не так через рух, бо й мас на сцені не було, хоч рух не був виключений з засобів вистави, — як через протеск акторських характерів-машкар. Гірняк — Мина, Крушельницький — дядько Тарас, Ужвій — тьотя Мотя, Титаренко — Уля, усі, навіть картонний Мокій — Сердюк, були доведені до досконалості, і все було підпорядковане єдиному задумові, а монолог Мина про прізвище Мазенін був у всьому моєму театральному-глядацькому житті одним з найвищих акторських досягнень. Багатство інтонацій і жестів, підпорядкування кожного руху характерові образу, — це було справді неперевершене. За всім виразно стояв Курбас, але все знайшло життя в особистості актора, і це було виявом справжньої співдружності режисера і актора в новому театрі.

Але особисто мені більше присвічував театр, де все було диктоване режисером: і текст і оформлення і виконання. І саме такою була вистава «Диктатури», перекраєної Курбасом з дещо недолугого й прозаїчного тексту драматурга на трагедію загибелі селянства і втручання міста в споконвічний лад сільського життя. Кожний деталь «грав» на ціле, малі хатки на пляншетах, ритми ніби хвацької, а справді трагічної пісні «куркулів» «Ревела буря», перегони Малоштанового возика з Дударем у ньому — з «куркульським» возом, все-все чисто. Розмовна мова була

піднесена в речитатив, натуралістичні інтонації цілковито усунені. Як колись Вол. Немирович-Данченко підніс заяложену «Кармен» у трагедію долі і смерті, як Таїров визволив побутову «Грозу» Островського в трагедію загибелі від кохання, так — але зовсім іншими засобами — тепер Курбас політичну амітку підніс до широкого узагальнення приреченості селянства в індустріальному суспільстві, з тим на додаток, що ця трагедія тепер була не особиста, а суспільна, що збільшувало її значущість.

Але лінія суцільної трагедії накреслилася в творчості Курбаса щонайменше в його київський період — трагедія розриву людини зі своєю клясою («Газ» Георга Кайзера), трагедія отрути владою («Макбет» Шекспіра — історія Сталіна *avant la lettre*), трагедія української селянської Жакерії («Гайдамаки» Шевченка), — все це я бачив під час першого приїзду «Березоля» до Харкова в половині двадцятих років (і глядачем я був не байдужим, а захопленим).

У моїй суб'єктивній оцінці я бачу як найвищі осяги Курбаса три вистави — «Золоте черево», «Диктатуру» і «Маклену Грасу».

У кіні, яке ще лишалося німим, мої студентські роки відкрилися «Звенигорою» Ол. Довженка, яку я бачив 22 лютого 1928 року й закрилися його «Землею» (10 квітня 1930), посередині стояв його «Арсенал» (28 лютого 1929). У харківського глядача ці фільми не мали успіху, і він їх збойкотував, зала була порожня, і фільми трималися на екрані дуже короткий час. Але чого ж вимагати від людей, що вирости на «красивих» фільмах Максимова і «революційних» Чардиніна і Ко.! У критиці були заперечення проти «Звенигори» і громи й блискавки проти «Землі», де особливо обурювала поява голої жінки, яку зрештою вирізували, як і деякі інші надто незвичні кадри. В усіх цих фільмах дратувала статичність, відмова від сюжетної лінії (він покохав її, вона забила його...). Особисто я сприйняв «Звенигору» як заявку на видатного майстра, хоч я не думаю, що тоді розумів історіософію цього фільму, «Арсенал» дратував мене плякатністю в контрасті людей УНР і більшовиків-арсенальців, але «Земля» з її точеною пластичністю й зоровою досконалістю поодиноких кадрів, з її своєрідним баченням кожного предмета і філософією пантеїзму захопила мене. І ця зорова повноцінність кожного предмета, і ця філософія були новим словом у кіні, і це говорило, що прийшов до нього повновартісний майстер із власним світобаченням. Інша справа, що він ніколи не зміг дійти повного себевияву й тим самим досконалості, але цього тоді я ще не знав. З Довженком українське кіно стало мистецтвом, хоч і часто викривлюваним політичним пристосуванням чи диктатом.

На 1929 рік (15 червня) припав і кінодебют — для мене — Кавалерідзе з його «Зливою». Поза тим, слід у пам'яті лишили деякі чужі фільми — німецькі «Вар'єте» з Емілем Янінцсом і «Симфонія великого міста» і російський «Людина з ресторану» з Михайлом Чеховим. Таких акторських виконань в українських фільмах ще не було. З «режисерських» фільмів російських запали в пам'ять

«Потомок Чингіз-Хана» В. Пудовкіна з Інкіжиновим, тим самим, що допомагав Курбасові вийти з кризи, спричиненої провалом «Золотого черева», хоч цей фільм ледве чи дорівнював старішому того ж режисера — «Мати» за Максимом Горьким. Другий «режисерський» фільм, «Октябрь» С. Ейзенштейна не зворушив мене. Може тому, що він був надто політично-пропагандивний, а жовтнева революція не належала до тих історичних подій, що мене захоплювали.

У такому колі вражень проходили мої студентські роки. Навчання з курсами Білецького, Булаховського, Шамрая, розмови й прогулянки з моїми друзями, трьома «Мишами» — Бармасом, Фінкелем, Тетієвським, Курбас, бойчукісти, Довженко, навіть перші досвіди викладання на курсах українознавства, — це було те, що визначало позитивне в ті роки. Звичайно, беручи кількісно, воно тонуло серед зливи пересічності, і на нього вже починався — поза-українські театри Грановського, Таїрова, Ахметелі, Меєрхольда — наступ «організованої пересічності», що мав вилитися в диктатуру Сталіна й його НКВДівських помічників. Але цього тоді ще не дуже помічалось, як не помічалось й чимраз нестерпніші побутові неогоди. З пізнішої перспективи це були щасливі роки.

Вони урвалися скоріше, ніж можна було сподіватися. На початку того 4-го року навчання оголошено, що країна гостро потребує кадрів, і тому має відбутися прискорений випуск студентів. Це могло бути правдою для інженерів, не для вчителів. Але це було політичне гасло, і ми мусіли дотримуватися загальної течії. 1 лютого 1931 року, на 4 місяці скоріше, ніж передбачалося, з дещо пожмаканими курсами, нас пустили в світ. Перед тим, на третьому й четвертому курсах, виклади раптом припиняли, щоб послати студентів на село для участі у господарських кампаніях — прополювання або збирання цукрових буряків і подібне. Я ніколи не брав участі в цьому. Більшість студентів жили в гуртожитку, і там було легко їх зібрати й спрямувати на село. Але я жив приватно, далеко від студентських центрів, по мене ніхто не приходив, а я знов з'являвся, коли відновлялися лекції. Але тепер навчання перервалося не на тиждень чи два, а назавжди. До аспірантури я не міг подаватися, це був, отже, кінець науки. Мені видали диплом.

З нього дивиться на мене довгасте виснажене обличчя астеничного й вузькоплечого юнака, з високим чолом, над яким сторчма підводиться ледь закучерявлена висока чуприна, під ним горять екзальтовано й насторожено запалі очі, щільно стиснені губи ніби кличуть до мовчання. На високій шії такий же високий комірець сорочки, занадто широкий для такої вузької шії — або наслідок бідності, що не могла собі дозволити на підходящий розмір, або ознака браку товарів і неможливості вибрати відповідний розмір, а певніше і того і того. Юнак носить краватку, здається, чорну, але він не міг її як слід пов'язати, а шпонька на ланцюжку з'єднує, під краваткою, два краї комірця. Усе ніби каже: інтелектуальний, але вовкуватий, не зовсім на своєму місці. Текст диплома говорить: *«Свідоцтво. Пред'явник цього громадянин Шевельов Георгій Володимирович (так!), що*

народився 1908-го року дійсно скінчив 1-го лютого 1931-го року повний курс Харківськ. (так!) Педагогічного інституту Професійної Освіти літ.-лінмв. факультет. Громадянин Шевельов Г. В. кваліфікується Викладачем (так!) мови та літератури в середніх учбових закладах. Це свідоцтво видав Харківський Педагогічний Інститут Професійної Освіти за належними підписами та печаткою». Три підписи, печатка. Над усім герб У.С.Р.Р. з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». На світлобрунатній картонній обкладинці золотими літерами ще раз назва інституту.

Кінець. Ніяких урочистостей, ніяких бенкетів, ніяких групових фотографій, ніяких прощань і зідхань. Тепер треба дістати призначення на працю й їхати, куди пошлють. Посилати не квапляться, бо країна зовсім не плаче за тими передчасно випущеними вчителями.

Кінець-кінцем я дістаю призначення — до Амвросіївки на Донеччині, серед індустріальної пустелі Донбасу. Амвросіївка лежить майже на кордоні з Росією. Перше видання УРЕ пише про неї:

«АМВРОСІЇВКА — місто обл. підпорядкування, центр Амвросіївського району Стал. обл. УРСР. Залізнична станція на магістралі Москва — Ростов-на-Дону, 20 тис. ж. (1959). Великий центр цементної пром-сті в УРСР, Амвросіївський цементний комбінат, з-д залізобетонних конструкцій, підприємства харч. і швейної пром-сти, РТС, 4 серед., восьмирічна школа, школа робітничої молоді, індустріальний технікум».

Я не хотів їхати до Амвросіївки, прощатися з Харковом, «Березолем», оперою, виставками, диспутами, журналами, культурними людьми. Треба було викрутитися з призначенням. Час на це був. Так чи так, мене там потребували тільки з вересня, коли починався новий навчальний рік — прискорені темпи готування кадрів на ділі забезпечили нам шестимісячну відпустку.

Чого я навчився, що здобув у своїх трьох з половиною роках навчання в тому, що починалося як ХІНО, а кінчилося як ХППО, а мало згодом перевернутися на університет? У сенсі академічному і в сенсі позаакадемічному, у ще одній клясі школи життя?

Я йшов навчатися літератури. Я знав, що примусовим додатком будуть усякі політичні, політехнічні й військові мудрощі. Через них я пройшов, склав усі іспити і, звичайно, нічого не навчився і ніяк не порозумнішав. Усе це було миляні баньки, конденсована порожнеча, випари, через які треба було пройти, вдихнувши якнайменше. Радянська система була мені уже перед навчанням і лишилася чужою далі. Що треба не бути дуже балакучим, я знав перед тим, і це не змінилося. У науці пристосування я засвоїв собі просту мудрість, що треба мати якесь «громадське навантаження», але таке, де не треба було б судити й винуватити людей, таке, що було б тільки заслоною від закидів, а поза тим треба стояти на

іншому рівні, ніж більшість і система. Я вже згадував, що не їздив на жадну з таких частих кампаній ліквідації «проривів» — жнива, цукрові буряки, будь-що інше. За майже чотири роки навчання я тільки раз ішов у лавах обов'язкових двічі на рік — 1 травня і 7 листопада — демонстрацій. Але через те, що я не був у гуртожитку, був не там, де всі, це мені сходило з рук. Але не так виразно це було з панівною філософією, що мала два наріжні камені — матеріялізм і діалектику. Матеріялістом-антиідеалістом я не став, але відчуття (так, відчуття, не усвідомлення й розуміння) відносності обох світоглядів у мені виросло, і я не був певний, що краще і куди я належу. А діалектика мене полонила, звичайно в спрощеній формі: теза — антитеза — синтез. Тим більше, що тут було зерно надії на невічність тогочасної політичної системи й трибу життя: повинна ж прийти антитеза. Маркса й Леніна я вже тоді трохи понюхав, хоч більше з посилань на них, ніж з пильного студіювання повних текстів. У своїх доповідях, статтях я вже знав, що і звідки треба процитувати. Хай це була маска, фальшиві зуби, але коли постійно носити маску, жувати фальшивими зубами, щось змінюється на обличчі, в роті. Коли я шукав у Курбасовій статті «Диктатури» «діалектичної думки», це не була мімікрія. Я не став радянською людиною і ніколи не плакав думки стати комсомольцем або партійцем, така можливість жахала мене, але мій внутрішній опір був більше відрухом, ніж системою, і інші системи мислення були мені закриті. Закриті саме як системи.

Чи я навчився краще знати й розуміти літературу? Система навчання була така, що ми засвоювали речі про літературу більше, ніж саму літературу. Ми слухали лекції про письменника за письменником, про зміну стилів, але ми не надто заглиблювалися в твір як такий, в його механіку і в його музику. З української й західної літератур взагалі не було семінарів і лабораторій, з російської це було покладене на плечі Марцарити Орестівни Габель. Вона мала літературний смак, але їй бракувало і оригінальності і глибини. Не було часу на багато читання літературних творів, і не випадок, що я просив матір перечитати за мене той чи той літературний твір і переказати мені коротко «зміст», себто сюжет і імена й характери дійових осіб. Я, наприклад, ніколи не спромігся — і досі прочитати «Чорні хмари» й «Над Чорним морем» Нечуя-Левицького, хоч був готовий до формального іспиту з тих повістей. І таких творів був не один, надто з західних літератур, яких ми взагалі, можна сказати, не вивчали зовсім у безпорадному белькотанні Жінкіна. З другого боку, однак в викладах і Шамрая, і Білецького, і Габель було розуміння і філологічної школи, і формалізму, і ще живих традицій символістичного літературознавства доби «Весів» і пізнішого «Аполлона» і ранішого «Золотого руна», і не було підтягання літератури під марксизм і боротьбу класів. Власне, мій річник був останній, що протистояв офіційним вимогам такого типу, що зберігав зв'язок з розквітом вільної думки в розмаху від містицизму до формалізму. Заміна Шамрая на партійного журналіста Володимира Коряка, що, з

його гострим носом в пенсне, наскокував, наче півник, на традиції, й цитував Леніна, й галасував про боротьбу клас у літературі, була ніби символом наближення змін. Вододіл епох і світоглядів проліг десь 1930 року. Хоч я тоді не усвідомлював цього, але відчував.

Від Білецького й Шамрая я навчився також того, що незабаром мало стати найгіршою ерессю й проявом націоналізму: поділу старого письменства східніх слов'ян на окремі течії, українську й російську, простого принципу єдності традиції на єдиній території, зв'язку землі з писаним словом, коли Іларіон належав до української традиції, а Лука Жидята до новгородсько-російської, «Слово о полку» було нашим твором, а не їхнім. Цю засаду я вважаю за плідну й досі.

Зовсім новим світом для мене було мовознавство. Ідучи на літературний відділ я й не передбачав, що нас будуть пів-на-пів учити мовознавства, я взагалі не знав, що така наука існує, поза нудною шкільною граматикою. Мені, вже студентом, довго було невтямки, як мова може змінюватися, не перестаючи виконувати свою функцію органу спілкування, як учорашній *кот* сьогодні став *кіт*. Мовознавство не стало тоді моєю ділянкою, своє майбутнє я мислив як викладання літератури, але думати воно мене змусило. Мовознавство, як нам його тоді подавали, було досить провінційне. Наш список літератури, який я прочитав увесь, склався з довгої низки «вступів до мовознавства» російських лінгвістів з-перед того часу, найвиразнішим виявом яких була книжка Дмитра Ушакова «Краткое введение в науку о языке», що тоді витримало багато видань. Було там багато відомостей про поодинокі аспекти мови, але жадної суцільної картини. Структуралізм, фонологія, соціологія мови — усе це було поза нашим кругоглядом, а головне, — поза ним була будь-яка синтеза. І тут мій річник був останнім відносно вільним — прогалини й відсталість були спричинені не тиском згори, а провінційністю Харкова і, зрештою, провінційністю панівних прямують у тогочасному російському мовознавстві, хоч там уже був Щерба, був Ларін, був Поліванов... Але після нас уже не було й того, що тоді звалося «порівняльною граматикою» чи то слов'янських, чи то індоєвропейських мов (хоч Мєє ми читали), драстично врізано староцерковнослов'янську мову (якої і так Булаховський не любив).

З перспективи років час мого навчання був переломовим. Партійно-радянські вимоги ще не зазіхнули на провідні дисципліни, тільки оточували їх огорожею допоміжних — усяких тих історій партії, робітничого руху, національного питання тощо. Проявом свободи було й те, що не було обов'язкового відвідування лекцій, і так ми вносили свої критерії в прийняття чи відкинення приписаної програми. Усе це мало змінитися вже від наступного річника. Але мої однокурсники вийшли з того бідолашного ХППО вже без завершеної системи повної філологічної освіти, без латини й греки, не кажучи вже про санскрит, без історії релігії й вільної думки, але ще не втиснуті в рецлямент повної партійності. З нашого, вже невисокого горбка відкривався ще краєвид назад, до років «між двома революціями», 1905 і

1917-го, і краєвид не далеких уже сталінських касарень. Завіса перед першою з цих краєвидів впала зразу після нас.

І ще на одне мені відкривалися очі в роки мого навчання в майбутньому університеті: рустикальність України. Тоді я це, може, відчув, але не усвідомив ні в той час, ні багато років пізніше. Це була однобічна картина, бо це було не все українське село, а тільки та його частина, що прийняла радянську систему. Ниток особистої приязні й розуміння між мною й цією більшістю нашого річника не простяглося. Моїми приятелями стали Мишко Тетієвський, Мишко Фінкель, почасти Дмитро Чукин — люди містечок і міст, не люди села. Тоді я це пояснював саме радянськістю решти групи, і це, без сумніву, відіграло велику роль, але це було не все. Як я тепер бачу, це була також рустикальність, незалежно від політичних переконань і ними вмотивованої поведінки. Я не вийшов з-під солом'яної стріхи і ніколи не міг би почуватись своїм під нею. Але це був складний комплекс. Я не хотів належати і до росіян. Ірочка Воробйова була людиною з іншої планети. Росіяни були панамі, я волів бути з андердоцями. Українці були в потоптанні, але і в ставанні. Перше викликало симпатію, друге — бажання рухатися разом. Хоч як це дивно й на погляд ззовні нелогічно, моя українськість визначилася тоді. Те, що я потім — великою мірою випадково — потрапив на викладання саме української літератури й мови, закріпило цю настанову, але не створило її. Але кардинальна відмінність між мною і українською більшістю нашої групи була та, що вони йшли своїм шляхом, бо він був ним уготований обставинами їхнього життя, а я вибирав. Можливо, якби не українізаційна політика тих часів, я пішов би за інерцією свого середовища в його зверхніх виявах і став би російським діячем. Але не тільки українізація або не сама вона, а в комбінації з тими переслідуваннями української культури й мови (не кажучи вже про політичні структури), що почалися від тридцятих років і тривають з чимраз більшою силою досі. У мені витворився тоді комплекс не тільки приналежності до української стихії й культури, а й комплекс самотійництва. Я занадто багато вклав себе в цю культуру, щоб пристати на її знищення, а єдиний рятунок від такої перспективи була самотійність і викорінення російського з України. Інша справа — реальність такої програми. Часом я вірив у таку реальність, часом був переконаний у її відсутності. Але вгору чи вниз, — іншого шляху я не бачив. І це зформувалося в мені в роки моїх високих шкіл.

Від індустріальної пустелі Амвросіївки треба було рятуватися. Формально це було можливо. Я не діставав стипендії, будучи студентом (хоч був звільнений від платні за навчання), а тому не мав формального зобов'язання їхати, куди мене призначать. Але треба було дістати формальне звільнення. Тут допомогла біда. На аспірантуру я не міг сподіватися, не міг навіть про неї клопотатися. Перевірка тут була б уже не конвеєрна, як було зі студентами, а суворо індивідуальна. До аспірантури так легко не пускали, і всякому «соціально чужому» елементу шлях був

перегороджений. Було б чудом, якби при такій перевірці не виявилася «злочинність» мого батька, адже кожний у нашому домі знав, хто він, той батько, був, а шлях від університету до «Саламандри» не був довгий. Та й ледве чи дістав би я рекомендацію від партійного осередку, з моїм ухилянням від кампаній, неприсутністю на святкових демонстраціях і фіктивністю мого «громадського навантаження». А треба було рекомендації не тільки від професорів, а й від партійного проводу.

Булаховський про причини моєї пасивності, звичайно, не знав і, мабуть, думав, що вся справа в моїй боязкості. І він сам звернувся до мене з пропозицією подавати на аспірантуру. Шляхетність його вдачі виявилася з додатку до пропозиції:

— Якщо Ви не хочете з мовознавства, подавайте на аспірантуру з літератури. Я поговорю з Олександром Івановичем Білецьким, і не сумніваюся, що він вас візьме.

Не пам'ятаю вже, як я викрутився, але позбутися «небезпеки» аспірантури було легше, ніж небезпеки вигорілої до білуватости, Богом проклятої (я пізніше бачив її з вікна поїзда, їхавши на Ростов) Амвросіївки. Тут допомогла біда. Але спершу маленький коментар до репліки Булаховського. Відступаючи мене іншому, він автоматично згадав Білецького і не згадав Шамрая. Білецький, як і сам Булаховський, належав до кола обранців науки, кола створеного ще в старому Університеті. Шамрай був *parvenu*. До того і в гармонії з тим Білецький репрезентував російську й західні літератури. Шамрай — українську, яка теж була *parvenue*. Булаховський був без закиду толерантний до української мови, культури, українських студентів. Але в підсвідомості існувала в нього, як і в усіх людей російської культури в Харкові, а, либонь, і скрізь, своя шкала цінностей, і речі українські не котирувалися там високо. У цю підсвідомість не могло вкластися, що юнак здібний (в оцінці Булаховського) і добрих манер міг бажати піти на українську, в руки Шамрая, що, незаперечно, був *mauvais ton*, присвятити своє наукове життя Миколам Джерям, Чіпкам Варениченкам, а зрештою й різним тим Катеринам чи Наймичкам. Та це між іншим.

Біда була та, що кілька місяців перед тим у матері знайшли злякисний упух на нозі під коліном. Старий Кудінцев узяв матір до лікарні на операцію. Було це в Олександрівській лікарні недалеко від вокзалу. (Харків мав дві великі безплатні лікарні, друга, більша, Миколаївська, була ще далі, в районі великих заводів). Не так давно моя сестра вмирала в малій і платній лікарні на нашій таки вулиці, Римарська, 19, але тепер приватних лікарень уже не було, а коли й були, то в родині, що складалася з прибиральниці й студента, не було спромоги ними користатися. Не було, отже, мови про окрему кімнату — чи, як називали, палату, і в Олександрівській лікарні мати лежала в величезній палаті на десятки пацієнтів. Але Кудінцев був добрий хірург, а мати була його давня знайома. Операція була не дуже складна, і небезпеку усунено, але, щоб вона не відновилася, Кудінцев наказав лікування радієм, сеанс за сеансом. Лікування радієм тоді було новиною, і при-

ступне воно було тільки в великих містах.

Це й стало порятунком від Амвросіївки. Я взяв лікарську посвідку про конечність сталого лікарського нагляду і радієвих процедур, дістав авдієнцію в ректора тогочасного ХППО, — здається, це був Гаврилів, з галичан, пізніше винищений. Вперше в житті я був у радянського вельможі в кабінеті з портретами й важкими порт'єрами, перед величезним писемним столом і м'якими глибокими фотелями, вперше я проходив через передпокій, де доступу до ректора пильнувала секретарка. Сама авдієнція була коротка. Я думав, що Гаврилів буде вимагати, щоб я таки їхав до Амвросіївки, але він сприйняв мою заяву без хвилювання і лише сказав:

— Гаразд, можете не їхати, але я не можу підшукати Вам працю в Харкові. Шукайте самі.

Я зробив висновок, що країна не потребувала так страшно нових учителів і що Гаврилів аж ні трохи не переживав трагедію амвросіївської школи, що лишалася оце без приділеного нового продукта радянської освіти й виховання.

Я був вільний. На мені не тяжіло жадних зобов'язань. Моя *alma mater* відпустила мене без сліз і зідхань. А що тільки вона репрезентувала для мене всю державну систему, то й тут на якийсь час я був зданий на самого себе. Але ніхто за мене й не дбав. А життя на пенсію моєї матері, щось коло 30 карбованців двом особам на місяць, не було можливе, хоч мешкання — одна кімнатка на 8 квадратних метрів — фактично нічого не коштувало. Я кинувся на переклади.

Тоді українізація в видавничій справі ще тривала. Технічну літературу для робітників видавали переважно по-українськи. Але автори цих брошур і підручників не вміли писати українською мовою, вони подавали свої рукописи до видавництва препоганою, неоковирною, але російською мовою. Але і видавництва не мали технічної інтелігенції, здатної висловлювати ці речі по-українськи. Тож вони радо хапалися за кожного, хто пропонував свої послуги, хоч ті добровільці поняття не мали про українську (та й російську) технічну термінологію, ба й загальне знання української мови в багатьох із них не стояло, скажім, на рівні Рильського.

Я подався до ДВОУ, Державного видавничого об'єднання України, на Сумській, один чи два будинки від рогу Римарської, майже дома, і потрапив до рук редактора Журківського. Журківський зрадив, діставши неофіта, і одразу вручив мені недбалий машинопис на жовтому папері якоїсь брошури про кріплення шахт, про зарубні машини та подібні речі, ніби призначені для всіх Амвросіївок Донбасу. Мені пораджено придбати загально-технічний словник Шелудька, і ось я взявся до праці. Про шахти я поняття не мав, практики перекладу не мав ніякої, слово за словом ліз до словника Шелудька, часто зовсім не уявляючи собі загального значення того речення, що його перекладав. У заблощиченій нашій кімнатці, за маленьким столиком (колись дамським, він належав моїй сестрі; на більший не

було місця, бо кімнатка могла прийняти тільки двоє ліжок, шафу, стілець і цей столик), під рев примусів і цвенькіт господинь з комунальної кухні, через яку до нас ішлося, я день і до пізньої ночі гортав сторінки словника Шелудька, знаходив незрозумілий український відповідник до незрозумілого російського терміну і клав його, ніколи не бувши певний, що сказав те, що мав на думці малописьменний автор, на папір.

Не без важких сумнівів поніс я свій витвір до Журківського. Він лишив його в себе, і за кілька днів я прийшов по наслідки. Журківський добре знав українську мову й розумівся на техніці перекладу. Мій був добре покреслений, і пасус за пасусом Журківський тикав мене носом у всі невідповідні місця. Це від нього я навчився, що переклад не повинен бути буквальний (бо так я його в своїй зеленій недосвідченості робив), але вся біда була в тому, що для того, щоб переклад не був буквальним, я мусів би розуміти, щу я перекладаю, а цього саме бракувало, і про це я одверто казав Журківському, на що він мені, не без душевного болю, відповідав, що, мовляв, хто ж його розуміє. Так я був висвячений у перекладачі. Не пам'ятаю тепер назв того, що я перекладав, пригадую тільки, що технічні речі, де я був проваджений Шелудьком, змінювалися якимись природничими, де мою руку водили інші термінологічні словники, видані київською Академією, але де я розумів так само дуже небагато. Не знаю, чи мої переклади побачили світ, але певний, що коли так, то їхні споживачі так само мало могли в них зрозуміти, як і я. Бож нема де правди діти, ніхто не знав термінології, пропацованої в технічних словниках Академії, а найменше — індустріяльні робітники Донбасу чи Харкова. Прищеплювати її треба було від школи, а не від видань, а з українізацією технічних шкіл справи теж не йшли просто й легко. Усе це було чимсь середнім між фантастичною утопією і мимовільним фарсом. Але для учасників воно обернулося, як відомо, трагедією. Лишалось яких два роки до припинення цієї гри, і не більше для перебування Журківського та його колец на волі. 1933 року все розгромлено, всіх дійових осіб зліквідовано. Я не потрапив тоді до жертв терору тому, що моя перекладацька діяльність була короточасна. Я переклав кілька брошур і відійшов, зберігши приємний спогад про Журківського як учителя і як людину, що мала тягти працю, що не могла мати шансу на успіх, хіба б між Україною й Росією поставлено неперехідний бар'єр, а політика виключення всього російського тяглася б кілька десятиріч.

Але я відійшов від перекладацького покликання й перекладацьких мук не через те, що усвідомлював безнадійність цієї праці. Скільки можу пригадати, такі міркування тоді не стояли на перешкоді моїй діяльності. Я вже понад десять років був радянський громадянин, і, відповідно до цього факту, я міг мати сумніви щодо поодиноких явищ, міг бажати переродження чи загибелі системи, але вже не був спроможний ствердити для себе, що той чи той аспект політики був просто блеф, що в розгрі Скрипник — Сталін перший, нічим не захищений, мав загинути а вся

його політика буде перевернена проти самої себе.

Ні, причина мого відходу від перекладацької діяльності була далеко простіша, хоча механіки цієї простої причини я тоді теж не розумів. Перекладацтво тим не задовольняло, що за нього майже не можна було дістати винагороди. Формально був, звичайно, призначений гонорар і один день на тиждень був призначений на виплати. Ми приходили того дня, перекладачі і автори, коло видавничої каси були вже довжелезні черги, віконечко зачинене, ми стояли, потім нас повідомляли, що сьогодні банк не дає грошей і виплат не буде. Або що банк дав мало грошей, і виплатять лише кільком, хто був першим у черзі або — найчастіше — за спеціальним викликом. І, простоявши кілька годин, ми поверталися без грошей, як і прийшли. Це не були самі перекладачі, тут були і автори, тут можна було побачити й не одного письменника, особливо з тих молодших, хто не діставав через задні двері. Бо ДВОУ об'єднувало всі державні видавництва. Формально причиною невиплат банком — видавництву, а видавництвом — нам було невиконання плянів, недотримання бюджету... Не можу сказати, чи в дійсності це не було одним з заходів у приборканні людей розумової праці, творців слова, хоч би яким недолугим — наприклад, у моєму випадку це слово було.

Перекладацтво — хоч там що кажи, вільна професія — не забезпечувало, отже, ні матеріально, ні формально, — бо перед обличчям законів і розпоряджень це не була праця. Треба було знайти працю, а ця праця, відповідно до мого диплома, мала бути вчительська. Це здавалося непереборною перешкодою. Бо на працю спрямовували, на це були офіційні канали, а від мене ця система централізованого постачання робочої сили відмовилася, лишивши мене на самого себе, себто на нуль, на ніщо. В дійсності, однак, це показалося дуже простим. У моєму випадку централізована система виявилася ніби ситом з великими прогалинами.

У газеті харківській (тоді «Харківський пролетар», пізніше «Соціалістична Харківщина») мені трапилося оголошення Українського комуністичного газетного технікуму про набір студентів. — Тоді всі технікуми влітку містили оголошення про те, скільки студентів вони приймуть на новий навчальний рік і які вимоги до вступників. Серед низки оголошень суто технічних або економічних технікумів це було єдине, що стояло ближче до гуманітарних фахів. І я подумав, що було б добре влаштуватися саме там на працю. Мова й література належали б там не до небажаного наддатку, а до провідних дисциплін. Правда, я боявся «комуністичности» цього технікуму — туди приймали тільки комсомольців і членів партії, але не уявляв собі, щоб їхні викладачі були всі партійні — в ті роки партійців — викладачів мови фактично ще не було. Спробувати, подумав я, не може пошкодити. Було, правда, ще моє злочасне «соціальне походження», але тут міркування було й таке, що, саме будучи в «комуністичному» оточенні, я був би під меншою підозрою. Якщо ти в пещері звіра, тобі не загрожують інші звірі, а цей не проковтне, бо і так тримає тебе в пещері. Було ще й дрібне міркування про

сприятливу адресу цього УКГТ. Він містився на Сумській, між великим пустирем, де колись стояла Мироносицька церква, а тепер місце було обгороджене парканом, за яким мав бути будований оперний театр, що ніколи не будувався, і будинками, що прилягали до Сорокинського провулку, де я 22 роки перед тим народився. Від «Саламандри» це було п'ять хвилин пішки.

Так сталася ця спроба, в успіх якої я не вірив. Мабуть, я саме тому і йшов так легко на неї, що не вірив в успіх, це був майже жарт. Одного погожого літнього дня я вирушив до будинка, повз «оперний» пустир, повз будинок, де містилося ДВОУ, зійшов на котрийсь там вищий поверх і запитав завуча (завідувач навчальної частини, друга особа в навчальних закладах після директора). Мені сказали, що його прізвище Григор'їв, і впустили до його кабінету, зовсім не схожого на урочистий кабінет ректора університету, тут не було ні картин, ні масивних меблів, усе було не рештки старого університетського світу, а новий, ще на впорядкований, пореволюційний. Григор'їв був щуплявий, пружинистий, говіркий і експансивний, виглядав на зовсім молодого. Тут між нами відбулася розмова, яку після привітань я започаткував легкою брехнею:

— Мені казали, що Ваш технікум потребує викладача української мови й літератури.

Я думав, що тепер Григор'їв скаже мені, що нічого подібного нема, викладачів вони мають і нікого не шукають. Але він надзвичайно зраділо ствердив, що так, дійсно, їм потрібний такий викладач, і тільки запитав, від кого я про це дізнався. Я викрутився.

— Ви не будете знати. Мені казав один знайомий, а він це чув від свого знайомого. Прізвища цього я не знаю.

Знову була добра нагода викинути мене, і знову цього не сталося. Я показав свій непоказний диплом, дістав трафаретну анкету, яку повернув наступного дня заповнену, дістав запевнення, що викладачі не мусять бути «комуністичні». За кілька днів мене прийнято на працю. Від 10 серпня 1931 року я мав офіційну посаду. Так просто, зайшовши з вулиці, без рекомендацій, без характеристик, без знайомств. Григор'їв був справді easy going людина, але це мусило пройти, як і всі призначення через «спецчастину» — службовця НКВД, приставленого тут, як і в кожній радянській установі, щоб стежити, перевіряти, викривати. Звичайно, технікум не програв на цьому. Я не робив диверсій і саботажів, я працював сумлінно і радо. Але ніхто не міг цього наперед знати.

Моя праця в технікумі тривала сім років. За цей час технікум змінив свою назву — він став газетним училищем, за офіційною термінологією, а після смерті, 1936 року, Миколи Островського, цього жалюгідного письменника-неписьменника, що через свій комуністичний фанатизм, а може, й через те, що, будучи українцем, писав по-російськи, сталінці зробили ідеалом людини і автора. Змінилася і адреса. Це стояло в зв'язку з утворенням УКІЖу, Українського комуністичного інституту

журналістики. Перед тим редакторів газет готував спеціальний відділ Інституту комуністичної освіти ім. Артема (технікум готував газетних працівників, підпорядкованих редакторів, себто молодших). Тепер з того створено окремий інститут і надано йому будинок на Московській вулиці недалеко від її злиття з Рибною й перед мостом через Харків. Хоч технікум формально не підпорядковано інституту, але приміщено в тому ж будинку. Виклади інституту відбувалися зранку, технікуму — ввечорі. При цьому технікум утратив Григор'єва. Новий директор Лев Абрамович Поліщук, клясичний антропологічно тип єврея з Правобережжя, з колишньої «черти осілости», з довгим горбатим носом і гаркавим *p*, призначив на завуча свою одноплемінницю й, здається, далеку родичку, Фельдман. Вона не була такою easy going, як Григор'їв, власне, вона не розуміла й не хотіла розуміти жартів, комуністичних приписів дотримувалася суворо. Коли скоро після розгрому опозицій Сталін забрав усі віжки в свої руки, я за старою звичкою сказав щось про «вождів партії», на що дістав дуже значущу поправку від товаришки Фельдман:

— У нас нема вождів. У нас є один вождь! —

що я відтоді добре засвоїв. З обов'язку служби Фельдман ходила, без попередження, на виклади кожного педагога, щоб перевіряти «якість його праці», зокрема ідеологічну. З моєї лекції вона завважила що викладаю я добре, але не повинен сідати на стіл. Це я робив, щоб краще бачити кожного студента, але також тому, що стояти цілий день, при часом 12 годинах праці, було справді втомно. Але цьому завваженню Фельдман я не підпорядкувався і дотримувався своєї звички до кінця педагогічної кар'єри, вже в Америці. Тепер я думаю, що тут підсвідомо грало свою роль й бажання не бути надто формальним, водночас аж ніяк не зливаючися з студентами.

Сім років у технікумі великою мірою були роки, викреслені з життя. По творне навантаження — мінімум двадцять годин лекцій на тиждень, а часто до сорока плюс готування до лекцій, плюс перевірка студентських домашніх завдань, плюс іспити, плюс допомога відсталим студентам — це поглинало весь час, це виснажувало фізично. Перший рік я ще викладав українську літературу — це було легше, бо не треба було читати диктантів і домашніх завдань. Але аналіза творів була виключно ідеологічно-політична, а наголос був на «виробничих» романах найновішої дати, таких, як «Роман міжгір'я» Івана Ле або «Крила» Вол. Кузьмича, які з літературою не мали багато спільного. Після першого року, отже, я перейшов виключно на викладання української мови. Це, були, певна річ, практичні курси малої наукової ваги, але я розумів усе таки, що роблю добре й чесне діло. Від 1934 року починаючи, треба було десь проїхатися на адресу буржуазних націоналістів-шкідників, але поза тим курси ці були вільні від брехень і прищеплювали не тільки знання мови, а й любов до неї. Але в цих курсах до праці в аудиторії додавалися домашні завдання, і це була кара Господня.

Часу на щось інше, поза працею, лишалося крихти, і вже напевне не було можливостей для наукової праці. Але я й не прагнув цього. Я добре пам'ятав про чорну пляму свого «соціального походження» і про неможливість будь-якої іншої кар'єри. Я мав як на вчителя добру посаду, моя аудиторія знала вагу мови й радо вивчала, мої курси не були чимсь стороннім, як вони були б у кожному технічному технікумі, — вибачте, училищі, — і серед студентів були такі, з якими працювати було приємністю (про них далі). Я уявляв собі все своє дальше життя в цій колії, я розумів, що з даних мені можливостей ця була найкраща, і мої мрії про наукову працю, про творчість сумирно спали, не надто мене тривожачи. Аж поки в середині тридцятих років несподівано Сталін не змінив тогочасної партійної лінії, проголосивши, що син за батька не відповідає. Правда, з одним винятком — улітку 1933 року, я зробив спробу вийти в театральну журналістику. «Літературна газета» вмістила мою рецензію на Мольєрового «Пурсоньяка» в «Березолі» в постанові Леся Дубовика. До «Вістей» я подав рецензію на вистави московського Театру ім. В. Немировича-Данченка, що тоді мастролював у Харкові з виставами «Корневільських дзвонів» і «Карменсіти й солдата», обидві вистави — спроби оновити заяложених «улюбленців публіки» — оперету Планкета і оперу Бізе. Особливо остання, перетворена з еспанського кіча на свого роду трагедію долі, щиро захопила мене. У редакції «Вістей» я несподівано потрапив до рук Юрія Лавріненка. Хоч ми знали один одного з вигляду ще з наших студентських років, але тоді ми не говорили один з одним, бо він був на іншому річнику, ніж я. Це був справжній сюрприз — знайти його тепер і познайомитися. І в нас було багато спільного. Я любив брошушки Лавріненка про Тичину, про Чумака, про Еллана-Блакитного, ми обидва знали, де в літературі — література, а де кон'юнктурне шумовиння. Ми не раз зустрічалися в ті короткі літні місяці 1933 року, і, хоч ми не вели якихось протирежимних політичних розмов, ми внутрішньо знали, що поділяємо багато культурних і літературних оцінок, як і трагічне нерозуміння того, що діялося з приїздом Постишева, самогубством, у травні, Хвильового і, в липні, Скрипника.

У вересні відбулася в «Березолі» прем'єра «Маклени Граси» Миколи Куліша. Це був уже відьомський шабаш навколо Куліша й Курбаса. Ми вирішили, що Куліша врятувати не можна вже було, але треба спробувати врятувати Курбаса, і ми спільно написали для «Вістей» довгу і — думаю — добру статтю про цю виставу. Коротко згадавши «порочність» п'єси Куліша, ми давали докладну аналізу праці Курбаса і акторів, підносячи її як вершину українського театру. Таран (редактор) не пустив статтю до друку. Ми ще не знали, але він уже знав, що ЦК партії ухвалив позбутися Курбаса, і ніщо вже не могло ні його, ні його виставу врятувати. У моїй особистій біографії факт не появи цієї статті був щастям. Якби її надрукували, безсумнівно, я б пішов слідами Куліша й Курбаса. Але мені дуже шкода, що я не маю тексту цієї статті і, звичайно, ніхто не має, бо Таран, напевне, не передав її ні

до архіву «Вістей», ні до якогонебудь сховища документів. Це був вибуховий матеріал, і його треба було знищити. Після катастрофи з цією статтею мій недавній, але добрий друг Юрій Андріанович зник з «Вістей», а незабаром і утратив волю. Я не бачив його аж до зустрічі — разючо неправдоподібною — в німецькому Києві 1943 року, десять років після геніяльної й трагічної «Маклени Граси».

Я не знав тоді про його арешт. Але події і сліпому показали б, що лізти в театральну критику був не час. Усе оригінальне й талановите влягало знищенню, а різні «загибелі ескадр» не потребували людей самостійної думки. Спроба виходу на журналістичну арену закінчилася зрозумінням безнадійності таких спроб і приреченості тих, хто б такі спроби робив. Я був знову в своєму технікумі, чи то пак училищі, кажучи стилем Возного й сталінських апаратчиків, я знов читав у дев'яности примірниках домашні вправи своїх студентів, і я не повинен був підводити голови, навіть у потаємних мріях. Я був учитель і тільки учитель, і це було неймовірне щастя супроти тих, хто гинув у приполярних таборах, і проти тих науковців і діячів культури, що мусіли в приписаних «проробках» — викривати своїх колец у наявних і вигаданих злочинах. Я вчив писати «*директор*», а не «*діректор*» або «*деректор*», це було мало, але в цьому не було брехні. І була поза тим любов, моя і моїх студентів, до своєї мови, до своєї літератури, ба навіть до бодай елементів оригінальності в мисленні й стилі.

Кожний сумлінний учитель вкладає частину себе в учнів, і до його втіх належить знайти хвилю тепла з другого боку, від учнів. Люди люблять дзеркала, що показують їх самих у вигідному світлі, і такі дзеркала особливо ціняться, коли вони в людських душах. Є люди, що взагалі не можуть жити, не бачачи себе відбитим в інших. (Такою дзеркальною людиною був, приміром, Роман Якобсон, але його це вело до позування й брехні). З усіх кар'єр для них найпридатніша — педагогічна. В учительській праці імponує й нерівність партій. Учитель може любити своїх студентів, але він поставлений понад ними. Він може до певної міри переходити цю межу, але це акт його доброї волі, і руб ніколи не стирається до кінця. Для мене, людини комплексу другої парти, було неусвідомленою приємністю бачити себе силою обставин висуненим у провід. Не я рвався вперед і вище, я був скромно згодний на другу парту, — зацікавлення й захоплення учнів само виносило мене вгору. Зберігаючи всі свої притаманні комплекси, я опинявся нагорі. Я любив — мене не тільки любили, але й шанували. Це все створювало можливість прийняти обмеження своєї долі до вчительської.

Це не хизування: студенти мене любили. Дехто з них бував у мене дома, дехто листувався, дехто давав мені свої перші літературні спроби. Особливо ті кращі. Напевне, були й такі, що були в конфлікті психологічному зі мною. Я не пригадую таких, що означає, що від мене до них не йшов струм тепла, бажання зрозуміти, побачити одного в одному. Це під впливом студентів я був у пошані також в адміністрації. Ні з Поліщуком, ні з Фельдман у мене не було особливої приязні, та

й як могла бути, коли наші біографії були такі відмінні. Але вони мене цінили як чи не найпопулярнішого і найуспішнішого викладача. На роковини жовтневої революції 1933 року (того самого, коли я пробував рятувати Курбаса) мене — цитую з офіційної ухвали — «за високу якість викладання і участь у громадській роботі» премійовано портфелем з монографією і «грамотою». У кінці того ж навчального року, в липні 1934 р., мене «за гарний метод викладання» премійовано бібліотечкою на 100 крб. На жовтневі роковини того ж року «за високу якість викладання» мене нагороджено цінним пакетом на 150 крб., у червні 1935 року «відмічено ударну роботу», у листопаді того року видано «грамоту ударника». У грудні 1935 року дано мені премію в розмірі місячної зарплатні, у червні 1936 року — 200 крб... У попередньому тексті я писав про те, як Поліщук дістав донос від Варвари Столяренко про моє неприпустиме, вороже «соціальне походження» і не дав йому ходу. Мене врятувало не лише моє зухвале трактування фактів, а і моя популярність. Поліщук не хотів іти наперекір настроям студентів, а ще важливіше, він не хотів бути відповідальним за висування й нагороджування «клясово-ворожого елемента».

Коли я сьогодні хочу зрозуміти причини і обставини взаємної залюбленості з моїми студентами, мені спливає паралеля з моїми студентськими роками. У ХІНО-ХППО між мною й українським селом у моєму курсі стояла стіна, моя перша зустріч з українським селом у рамках міста не привела до контакту й взаємного розуміння, а тепер, у технікумі, і сліду такої стіни не було. А це ж була друга зустріч з висланцями села до міста, бо міського елемента між студентами газетного технікуму, можна вважати, не було, ми були свої, близькі, часом рідні. Чому? Що змінилося?

Зміни зайшли з обох боків. Мої однокурсники-селюки були з покоління ще не скореного села, вони були ті, хто змагався за його советизацію, те, що звалося офіційною мовою сільський актив, члени партії, активісти-незаможники, більшість з них були вже не такі молоді люди, вони мали життєвий досвід, вони були стріляні вовки, я проти них був зелене хлопчисько. П'ять років пізніше до технікуму приходили вже молоді, що вирости в нових обставинах, комсомольцями вони були майже автоматично, вони були людяні, на вовків вони ще мали тільки перетворитися. Тепер я був старший, але різниця віку була мала, три — п'ять років, я стояв також понад ними в ієрархії технікумського людського масиву, але всі ці відмінності були такі мізерні, що зовсім не перешкоджали товариським зв'язкам. Мені, старшому, вони могли довіритися, і вони довірялися. Те, що я був містюк, тільки сприяло постанову саме таких стосунків. У місті вони були новаками, я був дома. Вони не питали в мене, як поводитися в місті, вони це опановували самі, але моя міська природа імпонувала їм. Пересічно беручи, вони були також талановитіші, ніж мої університетські однокурсники. Звісно, й серед них були бездари й тупі. Але в ХІНО на мій річник приходили люди не так за здібностями,

як за заслугами перед владою, і контингент їх був територіально обмежений. Це були майже виключно Харківщина й Полтавщина. Технікум був один на всю Україну, і я мав там і чернігівців, і подоляків, і поліщуків, і, як правило, це юнаки, закохані в українське слово. Нарешті, і я був уже не той. До ХІНО я ще йшов під чаром російської літератури, тепер я ніс українське слово і я вірив у нього. Чинники моєї зміни мені тепер ясні: перша зустріч з українською стихією в студентські роки (хай не найкраще репрезентованою), викладання української літератури й мови і — далеко не найменше — початок переслідувань української культури, відчуття комплексу *underdog*. Моє давнє внутрішнє неприйняття радянщини примхливою психологічною грою увійшло в асоціації зі станом української культури: її женуть і переслідують, значить — ми співники. Це не були логічні міркування, у ті часи я напевне цього не усвідомлював, але десь у підсвідомості якісь нитки були простягнені, якісь мости перекинуті. Це зовсім не означає, що мої вихованці в технікумі були антирадянці. На політичні теми ми майже ніколи не говорили, крім приписаного обов'язкового мінімуму на лекціях, але я певний, що вони сприймали радянську систему як нормальну, як єдино можливу і тим самим приймали її. Та це не перешкоджало існуванню мостів між нами, ми мали досить спільного ґрунту без потреби запускатися в політичні аналізи. Грало свою роль й те, що їм подобалося моє викладання, моя увага до них, а мені імпонувало те, що воно їм подобалося. Одне слово, ярмо вчителювання ставало мені легким і навіть приємним, бо я знайшов у ньому людські контакти, зрозуміння і закохання. Я вкладав себе в своїх студентів, і цей вклад приносив добрі відсотки: мої юнаки виростали в повноцінних людей.

Тим часом на них не чекало рожеве майбутнє, і я це знав. Вони — мабуть, ні. Звичайно, я не міг тоді передбачити, що за десять або менше років вони потраплять до страшної м'ясорубки сталінського способу провадити війну, протиставляючи німецькій залізній хвилі стіну беззахисного і часто беззбройного людського м'яса. Хоч уже в ті роки така перспектива виявлялася виразно в щорічних набігах військових комісій, що з'являлися несподівно, відбирали студентів, найкращих, найздібніших, і забирали їх до військових шкіл, до тих фортець перетворення ясиру на яничарів, з повним відривом не тільки від українського слова, любов до якого вела їх до технікуму, але й від людяного слова взагалі. Противитися цим наборам студенти не могли, скаржитися не було кому: вони були комсомольці, і відмова означала б порушення дисципліни, виключення з комсомолу, а значить і з технікуму і з журналістики взагалі, злам цілого життя. Військові комісії вибирали, за оцінками, найталановитіших, найздібніших, найуспішніших. Вкладаючи свою увагу, почуття, приязнь у наших найкращих вихованців, ми, викладачі, ніколи не були певні, чи в нас їх завтра не заберуть. А тоді, як правило, всякі зв'язки уривалися — як дітей, забраних у яничари, не можна було собі уявити в листуванні з батьками й рідними. Ось був такий безконечно білявий і дуже здібний Коваленко.

І раптом — ніби його ніколи не було. Як і більшість цих вирваних з технікуму і з українськості жертв, він потрапив до школи військової авіації. Знаю тільки один випадок, коли студент пробував зберегти листовний зв'язок — Микола Білобабченко з його дитячою жвавістю реакцій, з його теплою одвертістю всім проявам життя, потрапивши до школи НКВД для прикордонників, спробував написати до мене, прислав своє фото в уніформі, в кашкеті з п'ятикутною зіркою. Я йому відповів, хоч був свідомий безперспективності нашого знайомства; але листування не тривало довго. Це був інший світ, і він забирав людину цілу.

Та ці ще не оперені курчата, вихоплені шулікою, не були більшістю. Чого могла сподіватися та більшість? Після технікуму їх посилали на працю до районних газет. Радянське законодавство не дозволяє вивозити за кордон цей тип видань. Не можна купити районну газету і в межах державних кордонів, навіть у тій самій області. Це не випадково. Районна газета в певному сенсі — права рука НКВД/КГБ. У ній не знайдеш міжнародних новин, культури, літератури. Вона вся призначена підстьобуванню «трудового ентузіазму», стахановщини, підвищенням удоям, збільшенням урожаям, висуванню догідних і нападам на менше догідних. У тридцяті роки вона ще викривала куркулів і так званих підкуркульників, поняття, під яке підводилися всі ті, хто насмілювався критично мислити, незалежно висловлюватися, ухилятися від партією поставлених завдань, хоч би ті особи з жадним куркулем ніколи нічого спільного не мали. Районна газета тридцятих років була ще одним політкомісаром, ще одним — колективним — наглядцем у війні партії з селянством. У вузькому колі крутився працівник районної газети, і здебільшого не можна було вирватися з цього кола. У сенсі кар'єри це був, як правило, глухий кут. Супроти примусу військових кар'єр праця в районній газеті мала хіба ту перевагу, що не виривала людину з національного оточення.

Троє з моїх студентів увійшли до літератури.

Василь Бережний з Бахмача на Чернігівщині з'явився 1934 року. Хлопець жвавих реакцій і меткого розуму, він учився добре, але не здавався винятковим. У літературі, крім поденної праці, найбільше виявив себе як автор науково-фантастичної прози. Це ремесло, але грамотне.

У тій самій групі був Олесь Гончар, мій найкращий учень у технікумі і один з кращих взагалі. Добре пам'ятаю, як його вперше побачив — скромного, сором'язливого, з власними очима на світ і з справжнім даром слова й закоханістю в слово. Він сидів у рожевій сорочці з скромною вишивкою на ній, певне, вигаптуваною його мамою. Здавалося, що від нього пахне найкращими сільськими запахами, м'ятою, канупером. І обличчя він мав, цей козельщанський хлопець, таке, як на графіці Нарбута, типове лісостепове українське з доторком чогось ніби половецького. За рік чи пів мамина сорочка зникла, Гончар придбав собі ультраміську, як на ті часи, шкірянку. Він не був дуже активний в усних виступах, але і не боявся забрати голос, та найкращий він був на письмі, своєрідний у доборі

слів і речень, з умінням знайти для кожного явища неповторний епітет. Як письменник він вийшов з Коцюбинського, і, може, в цьому була частка мого впливу, бо на творах Коцюбинського я не раз учив студентів писати власною мовою. Я боявся тоді, що, власне, така увага до слова не дасть йому вийти в великомаштабну прозу, в роман. Тільки один раз він збунтувався тоді проти мене — коли я дав студентам завдання написати про Тичинину збірку «Партія веде». Він був переконаний, що збірка була безвартісна. Не знаю чому, його офіційна біографія подає, що, закінчивши технікум, Гончар працював «в харківській обласній комсомольській газеті». Це безперечно не так. Його послали до районної газети на Полтавщині, чи не Градизького району. Він мені часто звідти писав і присилав вірші, що там складав. Шкодую, що вони не збереглися. Вони були скромні, але духмяні, не велика література, але цікава людська особистість і людина, що відчувала запах слова. Вірші ці, скільки знаю, він не призначав до друку, це була радше спроба вирватися з задухи району й районної газети, які були йому дуже тяжкі, нестерпні. Але до літератури його впроваджував не я. Він надсилав свої перші оповідання Петрові Панчу, листувався з ним, і ще перед війною деякі з них були друковані в журналах.

Гончареві пощастило вирватися з «районки», і він вступив на літературний факультет Харківського університету, де знов став моїм студентом, але тепер уже, крім обдарованості, зовсім «нормальним». В кінці його третього року почалася війна, і його, як усіх комсомольців, «добровільно» послали на фронт. Саме перед тим він одружився з нашою таки (університетською) студенткою. Після його зголошення до війська він зі мною не зустрівся, і ми вже відтоді не бачилися. Інші студенти тоді переказували, що його, пораненого, привезли до шпиталю десь у Донбасі, що він важко переживав безглузду й нелюдську сталінську «стратегію і тактику» і мріяв ніколи не опинитися знову на фронті. Чи це правда, не знаю. Нагода зустрітися була, зо два десятки років пізніше, коли Гончар приїхав був до Нью-Йорку і виступав у Колумбійському університеті, разом з Леонідом Леоновим і ще парою радянських літераторів. Я не хотів іти на той виступ, ставлячи його перед доконаним фактом моєї появи. Адже ми були по різних боках кордону, що перерізував світ навпіл, і він у радянській ієрархії стояв досить високо. Через третіх осіб я переказав йому, що я тут і був би радий з ним зустрітися. Він відповів, — як мені переказали:

— Для мене і для нього краще, щоб ми не зустрічалися.

Це могло означати ситуацію політичну, а могло — суто психологічну. Я схильний радше до другого тлумачення. Адже його колеги, близькі до київських стаєнь Пегаса, радо йшли на зустріч зі мною. Але для них я був тільки нью-йоркчанин, без зв'язку з їхньою біографією. Я був для Гончара епізод його власної біографії, не просто один з об'єктів Нью-Йоркської сцени.

Третьою була Валентина Ткаченко з Чернігівщини. У ті роки вона була дуже

тендітна й дуже замкнена в собі. Я не знайшов для неї спільної мови, і вона мені не розкрилася, одна з небагатьох моїх педагогічних поразок. Вона стала пізніше авторкою багатьох ліричних збірок, щирого тону, але не великої особистості.

Четвертим був Олег Зуєвський. Він прийшов з Миргородщини, був звичайно задуманий і радше мовчазний, не розкривався так, як Бережний або Гончар, але я відчував, що прірви між нами нема. Одного разу в роботі, написаній для мене, він ужив слова *сирень*, я сказав йому, що по-українському це мало б бути *бузок*. Він запротестував, мовляв, «бузок» — слово, що не надається до поетичного стилю. Він єдиний з моїх технікумських студентів, що опинилися на північно-американському континенті, спершу в Філадельфії, потім в Едмонтоні. Під час зустрічі в Едмонтоні я нагадав йому про цей епізод. Він здивувався й сказав, що не пригадує такого і що, зрештою, *бузок* зовсім не погане слово. Не знаю, чи Зуєвський писав вірші вже в ті студентські роки, але це з тих часів він виніс символістичні впливи, що ділили слова на поетичні й вульгарні. Хоч у зрілі роки, коли йому відкрилася містика в щоденному, він подолав ці ліміти символістичного аля Філянський словника, він зберіг вірність своєму минулому в поетичній традиції плеканням езотеричності своїх віршів.

Формально до письменників я мусів би зарахувати з тих років ще А. Ядвічука. Він був з Поділля, навіть чи не галицького, мав трохи ніби польські риси обличчя, був старшим від більшості своїх однокурсників. З пошани до мене він подарував мені свою картку, у подільській вишиваній сорочці — не постишевці, з устілкою на всі груди і стоячим коміром. Чудом це фото збереглося, і я можу відтворити Ядвічуків напис: *«Доброму вчителю, т. Шевельову. Хай буде згадка про одного неорганізованого студента У.К.Г.Т. А. Ядвічука 1931-32 рік Харків. 26/8 32»*. І так ця згадка лежить переді мною. Але письменник з нього був дуже посередній. Він опублікував був якусь виробничу повість, популярний тоді жанр і дуже далекий від справжньої літератури, і більше я ніколи нічого ні від ні про нього не чув. Чи, будучи таки «західним», він зник у чистках 1938 року?

З інших студентів, що не намірялися до літератури або не ввійшли до неї, найкраще пам'ятаю Федю Лада. Він приходив до мене в гості. Але наша кімната була така мала, що гостя туди не можна було покликати, і він сідав на кухні. Було там часом порожньо, а часом куховарили господині, одна, дві, три. Нівроку, ми собі вели свою розмову. Лад походив з південносхідньої Харківщини, був кремезний, круглолиций, але в розрізі очей і посмішці було щось котяче, а весь він був якось по-дядьківськи статечний. Він оповідав мені про життя на селах Харківщини, це від нього я вперше почув слово *суржик* як окреслення мішаної українсько-російської мови східноукраїнського села.

За сім років багато студентів, і навіть чимало обдарованих студентів, пройшло через мої руки. Більшості з них забулися навіть імена, тим більше епізоди зустрічей. Про декого пам'ятаю ім'я, риси зовнішності, часом якийсь вислів, але

не стільки, щоб могли про них писати. Назву три імені — не для читача, а для себе. Сумнівно, щоб вони були живі, щоб ці рядки колись дісталися до них. Але хай буде записана моя зустріч з Ічнянським з Чернігівщини, Мисником з Лубенщини, Іващенко з Малодівицького району на Чернігівщині. Вони були талановиті. Чи з них щось вийшло?

Але один — і це вже останній — увійшов у мою пам'ять не життям, а смертю. Він не був добрим студентом, а зокрема українська мова йому давалася погано, бо він був білорус. Мав добру білоруську вимову, з аканням, цеканням і твердим **ч** і рішуче не міг опанувати українську. Я не певний навіть його прізвища. Щось на зразок чи то Щекін, чи то Щекатихин. Він помер на туберкульозу, його ховали на харківському цвинтарі, і мене просили сказати промову. Я знав його тільки формально, але мене зворушила його молода смерть — перша в моєму досвіді, його далекість від рідної Білоруси. Я був розчулений, і в своєму слові підніс його понад міру. Слово сподобалося, я справді переживав його, поки виголошував. Але в суті речі це було не слово про особу, а про безглуздість життя і смерті. І коли я чув компліменти студентів і викладачів, мені було соромно. Відтоді я заприсягся ніколи більше не промовляти на похоронах і дотримався цього. З тих таки причин я просив у своєму заповіті не виголошувати промов на моєму похороні. Це завжди брехня, хоч і з добрими намірами, спроба применшити вагу смерті. Але смерть не потребує цього.

Нема що казати, що після цього похорону ніхто ніколи не приходив на могилу нашого білоруса. Смерть важучіша від усіх промов, і життя ховає померлих, щоб забути про них.

Я згадав про викладачів, і треба було б тепер сказати про моїх колег. Але перше слід згадати ще про «національні групи» в технікумі. У дусі національної політики Скрипника у технікумі дбали про різні національні меншості України, крім росіян. Для цих меншостей засновано спеціальні групи. Були це молдавська, німецька, болгарська і польська. Я в них не викладав, але я завідував усім мовним циклом, а отже, знав про стан речей у наших молодших братів. Молдавани й болгари справляли враження малокультурних, ніяких мов, крім своєї, вони не знали і не бажали знати, до української не виявляли найменшого інтересу. Німці, переважно з-під Одеси, будучи переконані, що вони культурна нація, просто бойкотували українську мову. Зовсім інакше було з поляками. Вони прийшли до нас цілковито зукраїнізовані, мали добрі оцінки з української мови і дуже погані з польської. Скрипник і НКО більше дбали за їхню польськість, ніж вони самі. Хоч вони були польського походження, тепер вони фактично були «призначені на поляків», а не поляками.

Національні групи не тривали довго. 1933-34 року їхніх викладачів виарештовано, а що сталося з студентами, не знаю. Теж заарештовано чи просто розбіглися? На ці теми люди воліли не говорити.

Викладачі, отже. Але мало я можу про них сказати. Ми зустрічалися на перервах в учительській кімнаті, але за ці п'ять чи десять хвилин можна було хіба перекинутися кількома фразами без особливого змісту. Раз на рік, напередодні дня жовтневої революції була вечірка, але спільно з студентами, і там більше говорилося з ними, а не з колегами. У гості один до одного ми не ходили. І ніколи було і нікуди, бо більшість з нас тулилася кожний з родиною в одній кімнаті. Та й від 1933 року починаючи, ми воліли менше заходити в розмови з колегами, бо досвід показував, що коли заарештовували одного, невдовзі забирали й тих, з ким він зустрічався. Нарешті, додаю, що й частувати колег було б не легко, бо з харчами ставало чимраз стужніше, а діставати гас, на якому варилися харчі, перетворювалося на завдання, своєю трудністю рівнозначне мало не льотові на Місяць. Одне слово, ми не мали того, що на Заході зветься соціальним життям. Ага, були ще так звані мітинги. З нагоди якоїсь події, що в уряді й партії вважалася за важливу, скликалися нашвидку збори всього «трудового колективу». Хтось з партійного осередку вже мав готову резолюцію. Ми голосували за неї піднесенням рук, і на тому все кінчалося. Так ми приймали пропозицію передплатити державну «позику» в розмірі щороку одномісячної платні, обурювалися провокаціями японців на кордоні з Манджурією, підтримували якийсь страйк у Англії або Америці, і так ми розходилися, поспішаючи кожний до свого незатишного лігва.

Кілька разів на рік я скликав сходи мовників. Бо я вважався керівником «циклової комісії» з мови. (Це теж була більше формальність). Ми говорили про заміну підручника, коли така заміна була наказана, часом обговорювали, що робити з відсталими студентами. Усе це було таке неістотне, що і тут я ледве пригадую обличчя й прізвища. Один з нас був такий Лобко-Лобанівський, щось на зразок Ступай-Ступаненка з Кулішевої «Патетичної сонати» (якої я тоді, звичайно, не міг читати, бо вона не була видана та й на сцені на Україні не йшла). Він, можливо, мав минуле, за яке трохи побоювався, і ніяк себе не виявляв. Другий був Сергій Матяш. Цей був молодший, і в двадцятих роках був співавтором кількох популярних підручників української мови. Він був тихий, спокійний, на все згодний, води не скаламутить. Студенти ним не захоплювалися, але й не скаржилися. Я б, може, забув його так само, як інших своїх колег. Але раптом він зник пізньої осені 1934 року, а за кілька днів, очам своїм не ймучи віри, я читав у газеті список засуджених на розстріл небезпечних злочинців і терористів, і серед них був і Матяш. Це було кричуще безглуздя, але нічого йому не могло допомогти, і він упав під кулями НКВДівських майстрів цієї справи. Якби я знав це наперед, я б хоч придивився до його обличчя, а так я запам'ятав тільки своє загальне враження від людини і від вироку, і не можу бодай описом щось сказати про те, як він виглядав, крім хіба того, що нічим не виділявся.

Теоретично я міг би відповідати за те, що не викрив такого лиходія, але це було

таке дурне, що навіть нікому на думку не спало щось про брак пильності в мене сказати. І так був Матяш, не стало Матяша, життя йшло своїм тором. Кого взяли, щоб заступити Матяша, я навіть не пригадую. Бо його, дозволяючи собі жарти на кутні, не розстріляли.

Викладачі, чи то пак викладачки, з інших дисциплін затамилися тільки ті, що полювали на чоловіка і пробували спокусити мене. Спершу це була викладачка біології Ефрос. Кілька разів вона лишилася після лекцій, щоб виходити разом і йти кілька кварталів спільно. Та це довго не тривало. За кілька тижнів вона просто з мосту запитала, чи я б хотів з нею одружитися, я відповів, що не плекаю такої мрії, і товаришка Ефрос мене відцуралася. А в мене почав розвиватися комплекс Йосифа Прекрасного. Я не злюбив жінок, що накидалися й самі себе пропонували. Довший і складніший був «роман» з Марією Наумівною Бромфман, нашою математичкою. Вона жила десь у горішній частині району Пушкінської вулиці, чи то на Чайківській вулиці (де був тоді гуртожиток технікумських студентів) чи то на Лермонтовській, і щовечора ми йшли разом від технікуму до її трамвайної зупинки на Миколаївському (Тевелєва офіційно) майдані. Марія Наумівна була ще недавно великої краси єврейського типу дівчиною — блискуче чорне волосся з проділом з лівого боку, звідки воно було гладко зачісане в обидва боки вниз, а на потилиці кінчалось вузлом, який можна було б розпустити в стилі новітньої Суламіти, густі чорні брови, вдумливий погляд карих очей, прямий ніс. Ні, вона мала бути дуже красивою і стилевою в своїй красі, але не роблено стилевою, а природно... В своєму фізичному розвитку вона вже досягла тієї межі, за якою починається шлях додолу. Та не це мене спиняло, хоч я був, звісно, далеко молодший від неї, найменш на десять років. Найбільшою перешкодою була проблема мого «соціального походження». Одружившись, ховати це від неї? Неможливо. Розповісти? Але хто б міг бути певним, що вона при нагоді не розповість цього хоч би тому ж Поліщукові, який її взяв на працю і з яким її єднали зв'язки національності, — розповість, розчарувавшись в мені, розсердившись за щонебудь або просто з балакучости й браку відповідальності? Я не був нею захоплений, але не можу сказати, що в мені нічого не ворухилося. Але в міру того, як вона ставала нервовіша й стурбованіша, я поступово розхолоджував її, то не «помічаючи» її натяків, то оповідаючи в загальній формі про те, що вважаю молоді шлюби за необережність, то сторонячися, коли вона, переходячи вулицю, притискала до мене. І кінець-кінцем Марія Наумівна перестала проводити мене, і я вже сам верстав шлях від технікуму додому, що, зрештою, не був довгий, може, двадцять хвилин. Не знаю, чи товаришка Бромфман таки вийшла заміж. Імовірніше, що ні. Вона була розумна й порядна жінка, і не мені кинути в неї камінь за те, що молодий — супроти неї ще хлопчисько — колеца збудив її надії позбутися ніким не поділеної жіночої самоти в останні хвилини, поки така можливість ще, здавалося, могла б здійснитися.

Роки вчителювання в технікумі — я вже казав це — були змарновані в тяжкій праці, гаючи час і виснажуючи очі над читанням студентських вправ, не дозволяючи й думати про наукову роботу. Але я не хочу малювати їх тільки чорним і вважати за зовсім безкорисні. Моєю винагородою за зречення й жертви були людські контакти з молодшими братами, якими були мої студенти. І якоюсь мірою через них я причащався приналежності до нації, хоч ні вони, ні, либонь, і я націоналістами не були. А може, якось підсвідомо, самі того не знаючи, таки були? Або в нашому контакті ставали? Пастернак писав: *«Вакансія поета опасна, если не пуста»*. Це стосується, напевне, і до вчителів у їхніх зв'язках з учнями. У моєму випадку праця в технікумі означала також часткове переборення мого комплексу антирустикальності, якого цілком я ніколи не позбувся, а тепер відчуваю його гостріше, ніж давніше. А поєднати цей комплекс з любов'ю до України і українців — це не проста справа, ледве чи можлива кінець-кінцем. Дві душі в одному тілі — одна українська, друга антирустикальна? Чи вони можуть співіснувати без війни? У мої студентські роки перевагу взяла антирустикальність. Роки викладання в технікумі змінили балянс істотно. Його, балянсу, зміни й хитання великою мірою визначали мою дальшу біографію, і, певне, вони характеризували не одного містюка, зіставленого з українською стихією, її гоном, розмахом і обмеженнями.

Газетний технікум формально не підлягав УКІЖеві. Але поскільки дві інституції були під одним дахом, природно, студенти, викладачі, а особливо адміністрація обох закладів знали, що робиться в сусіда. Очевидно, довідавшись про мої добрі стосунки зі студентами і мої щорічні нагороди від адміністрації, директор УКІЖу Брауде запитав у мене, чи не хотів би я викладати також в УКІЖі, сполучаючи працю там і тут або покинувши технікум. Кидати технікум я не хотів, хоч там платили менше, ніж в інституті. Я прийняв запрошення, вирішивши працювати в обох закладах, хоч і обмеживши працю в технікумі до перших груп. Поясню, що таке перші групи, система, що існувала в обох інституціях. Кожного року і технікум, і інститут приймали щось 60 до 90 студентів, які ділилися на три групи. Поділ на три групи в першому семестрі був механічний, хто куди потрапив. Але, на підставі оцінок з першого семестру і загальних характеристик студентів, від другого семестру їх перетасовували між групами. Найкращих брали до першої групи, найвідсталіших — до третьої. Нема чого доводити, що працювати в таких перших групах було приємністю, в третіх — часом тяжкою мукою. З початком викладання в УКІЖі я поступово зрікся других і третіх груп у технікумі, а згодом те саме сталося в УКІЖі. Поза тим праця в двох місцях, природно, краще забезпечувала матеріально, бо прожити на технікумську зарплату можна було, але не дозволяючи собі нічого зайвого. А багато речей тоді треба було купувати в спекулянтів, бо державні крамниці рідко мали вбрання, пальта й багато чого іншого, а коли мали, витворювалися довгі черги, і шанси на успішну купівлю були обмежені. Ясно, це означало також велике й важке навантаження, найменше три

дні на тиждень я викладав цілий день, по 10 годин, а вже ніколи не менше, ніж шість. Але в ті сталінські роки кожний працював з нелюдською енергією, і моє переобтяження було нормальне і нікого не дивувало.

Мав я і «громадське навантаження». У технікумі я робив стінгазету. Виходила вона десь двічі на рік. Друкарки — теж порядком громадського навантаження, себто в понаднормальні години і задурно — друкували статті й інші матеріали, — писав або збирав їх я: я наклеював їх шпальтами на великий аркуш паперу; хто вмів малювати, — робив малюнки, дружні шаржі, карикатури, що їх наліплювано між дописами, і все це вивішувалося на загальне читання в передпокої другого поверху. Завданням стінгазети було підносити ударників — передовиків виробництва, висвітлювати їхній досвід і викривати «хвостистів», відсталих і консервативних, але під моїм проводом наголос був на першому. Я не пригадую, щоб ми когось викривали й на когось нападали. А що вчителі добрі чи погані залежно від того, які вони є, і кожний скупчує свій досвід і своє вміння й знання, як *він* і тільки він може, то стінгазета моя була доволі порожня, а зібрати чи скласти матеріали до неї було досить важко. Це була чиста формальність, роблена для звітів, що от, мовляв, ми маємо свою газету, і ніхто її поважно не розглядав. Студенти мали свої стінгазети, і ці часом могли бути досить колючі на адресу самих студентів, а часом і викладачів.

УКІЖ мав свою невелику друкарню, і там друкувалася місцева газета, загальної стінгазети, отже, не треба було. А що кожному, як і скрізь, належало мати «громадське навантаження» — я засвоїв це з студентських років, — я дав себе вибрати на члена місцевкому. Місцевками — представництво професійної спілки на кожному даному підприємстві чи закладі — мали подвійну функцію. З одного боку, вони мали підстобувати продукційність праці і сприяти поліпшенню якості продукції, з другого боку — поліпшувати побутові умови працівників і стежити, щоб адміністрація не кривдила своїх найманців. На фабриках і заводах обидві функції могли бути однаково важливі. В інституті поняття продукційності праці і рівня якості продукції були поняттями дуже умовними. Ніхто не міг із студента-нездари зробити талановитого, і не було способу перетворити посереднього педагога на майстра викладання. Практично той член місцевкому, хто відповідав за цю ділянку, мусів тільки забезпечити, щоб усі підписали умови на соцзмагання. Викладач Х «викликав» на соціалістичне змагання викладача Y, той «приймав» виклик. Обидва підписували папірець про те, як вони піднесуть якість своєї праці, і на тому справа кінчалася — на даний академічний рік, а восени наступного року все це починалося знову. Так виходило, що «колектив охоплено соцзмаганням на сто відсотків», а значить, усе було в порядку. Саме цю роль організатора соцзмагання я взяв на себе в місцевкомі. Це була спокійна ділянка, нікого не зачіпала, нікому не загрожувала, і ніхто мене не турбував своїми проханнями, скаргами або що. Це було, як участь у товаристві «Геть неписьменність!» у студентські

роки. Це була видимість праці без праці як такої. У певному сенсі це був глум з поняття громадської праці, але сходило за активність і викликало пошану.

Але в моїй праці організатора соцмагання я зустрів трудність. Викладачі, звичайно, підписували свої «зобов'язання» беззаперечно і забували про них за одну хвилину. Але в друкарні, де був справжній «пролетаріят», «робітництво», я зустрів перешкоди. Друкарня була мала, щось три або чотири робітники, і дуже примітивна. Праця її обмежувалася на друці щотижневої газетки, деяких запрошень та часом інших принагідних речей. Головний складач був товариш Брильянт. Це був російськомовний єврей, рудий, череватий, з обличчям у ластовинні і повний зневаги до білоруків-інтелігентів. Щоб мати стовідсоткове охоплення соцмаганням, я мусів дістати зобов'язання-виклик і від нього. Він рішуче відмовився. Він казав, що в такій малій друкарні не було ніякої потреби й сенсу когось викликати, щось підвищувати. Переконати його в протилежному не було легко, надто тому, що він мав рацію, а сказати, що це порожня формальність, я, ясна річ, не міг. У наших суперечках він фактично знущався з мене, а в моїй особі з інтелігентів взагалі. Я міг би написати зобов'язання за нього, алеж я поняття не мав про технічні умови праці друкаря. Цей конфлікт пролетаря з інтелігентським чистоплюйком відновлявся кожної осені, і з внутрішніми муками я спускався на нижчий поверх, де містилася друкарня. Але, коли це було виконане, я мав спокій на цілий рік, тільки треба було брати участь у засіданнях місцевкому, і це була почесна, виборна громадська праця.

З початком праці в УКІЖі я став викладачем вищої школи і перейшов із профспілки робос (робітники освіти) до професійної спілки працівників вищої школи і наукових установ. Моя година викладів оплачувалася трохи вище, і пошана до мене була більша. Але курси в суті речі були такі самі, як у технікумі. Це було практичне вивчення української мови й правопису, з перевіркою вправ, з контрольними диктатами. Як і в технікумі, тут підкреслювалися літературні аспекти мови, бож з випускників УКІЖу мали бути висококваліфіковані журналісти, що йшли до районних газет хіба як редактори, а частіше до обласних і центральних газет. З моїх перших випускників два пішли працювати навіть до «Комуніста» — Маруся Білик і Оля Островська. За пару років я взявся за дещо більш спеціалізований курс, присвячений газетним жанрам і проблемам — допис, стаття, фейлетон, хроніка, газетний заголовок, «шапка» тощо. Але тоді додано такий курс і в технікумі, так що й тут великої різниці не утворилося. Цей газетний курс звичайно давано партійцям, це було знаком довір'я, що його дали безпартійному.

УКІЖ мав злютованіший колектив викладачів, ніж технікум. Мовників було п'ять. Віра Анютіна викладала російську мову, Догадько, Журба і я — українську, Махинько — обидві. Пізніше на українську мову запросили ще Цебенка. З 1934 року пригадую Проценка, вовкувато-нервового, ніби цькованого псами. Як Матяш

у технікумі, він зник у кінці першого семестру, і ми прочитали в газетах про його розстріл у відплату за вбивство Кірова, і так само цей розстріл видавався безглуз- дим і напевне таким і був, на його місце прийшов Полторацький. Газетну справу, крім мене, викладали Гузюк і Черепанов. Пізніше з мови прийшов Цебенко, а з літератури (російської) Роман Самарін. Але і тут ми зустрічалися тільки на перервах в учительській, і соціального життя в західному сенсі не було та й не могло бути, бо сексотом міг бути кожна друга особа, а в більшому товаристві хтось був би напевне. Це ж були тридцять роки, тридцять третій ще не забувався, а незабаром уже насувся тридцять сьомий. Дивним дивом навіть у цих обставинах, були приязні, але про них далі.

Немолода вже Анютіна належала до тих старих учительок російської мови, що були закохані в кожне російське слово, вкладали всю думку в викладання і ніколи не усвідомлювали, що вони, об'єктивно беручи, виконували функцію русифікаторів. Це був уже не перший такий випадок у моєму житті, і про цей тип я тут уже писав. Зближення з нею я ніколи не шукав, хоч напевне вона була порядною особою і зовсім щирою в своїх поглядах і практиці.

Що думав Махінко, я не знав. Він був для мене «старорежимний», тип теж уже зустрічаний, хоч би в особі Веретеннікова в мої студентські роки. Він ставився зневажливо до студентів, яких уважав за малописьменних (а багато з них таки були), і до викладачів, що не знали латини й греки, йому було однаково — викладати українську чи російську мову, здібним чи нездібним студентам. Я не пригадую, щоб він колинебудь сміявся чи посміхався, хіба що презирливо. Але Мефістофелем ця кремезна постать не була, йому просто все було байдуже, люди і проблеми, але він тішився, коли міг упіймати якогось студента на кричущій неписьменності або антикультурності.

Іна Якимівна Журба, десь із Миколаївщини, належала до того, що я називаю поколінням тридцять третього року. Ці люди прийшли до кінця своїх студій саме десь тридцять третього року, і їхніми першими завданнями стало викриття «буржуазного націоналізму» й «шкідництва на мовному фронті». Вони, звичайно, знали, що після їхньої погромної статті майже неминуче та особа або ті особи, проти кого був спрямований їхній виступ, буде органами НКВД вилучена з життя, але саме такого від них вимагали, і вони цю вимогу сумлінно виконували. Це були, сказати б, люди Андрія Хвилі, хоч особисто Хвилю вони могли й не знати. Але це Хвиля провадив кампанію проти попереднього покоління, чи то були люди Академії в безпосередньому чи широкому сенсі, чи люди Скрипника. Журба виступала проти «буржуазних перекирвань» у мовознавстві, часом заходячи навіть далі, ніж від неї вимагали, ніж ішов сам Хвиля. Її стаття про відмирання кличної форми українського іменника не знайшла підтримки (хоч деякі її спостереження були слушні). Недовчені, люди покоління 33-го року наукових праць в повному цих слів значенні писати не вміли, але для кар'єри тоді цього й не вимагали. На

своє щастя, Іна Якимівна не виявила великої активності і в своїй викривальній діяльності. Тому вона, мабуть, заціліла, коли 1937 року прийшла черга на винищення для людей покоління 33-го року, починаючи від самого Хвилі. Тоді забрали її чоловіка, а їй самій дали спокій. Можливо, що її зберегли в функції сексота. Доказів на це я не маю, але характеристично, що вона лишилася в Харкові під час німецької окупації, а коли я «випадково» зустрів її в закрижанілому зимовому місті на початку 1943 року, перед самим відступом німців, вона намовляла мене лишитися, мовляв, ніщо мені не загрожує. Сама вона зосталася, і ніщо їй не загрозило. Вона дістала поновно свою викладацьку працю.

Чоловіком Іни Якимівни був О. Матвієнко. Він був теж мовник і теж покоління 33-го року, але він був активніший у викритті «класових ворогів» і усно, і в друці і видав навіть книжку, що звалася «Синтаксичні паралелі» і була суцільним псевдонауковим доносом на синтаксистів старшого покоління. Я його зустрів лише кілька разів, він не був моїм колезою в УКІЖі (він був у якомусь науково-дослідному закладі), і я навіть не знаю його ім'я поза тим *О.*, але я добре пам'ятаю його скрючену, сухоруку постать малого (хоч і безгорба) Квазімодо. Хоч я знав мовознавців того покоління, що зробили кращу кар'єру, насамперед Наума Кагановича, але мені Матвієнко лишився ніби втіленням того періоду, а його доля — порожнеча перед 1933 роком, використання можливостей, створених того року, і зникнення в хвилі терору проти «терористів» — хай ідеологічних, того року, чотири роки пізніше. Ні, їхнє «наукове» життя не тривало довго, і великою мірою вони заслужили на свою пізнішу долю, але був і трагізм у короткості їхнього життя, наукового і фізичного, у такому поспішному накладенні кари за їхні підлоти. Тим більше, що ніколи не можна знати, чи вони виконували свою жалюгідну роль з нахилу й кар'єризму чи з страху, — бо так від них вимагали. Сухорлява, однорука постать Матвієнка, яка пасувала до його діяльності, була справді жалюгідна, але й, може, гідна жалю.

До покоління 33-го року належав і Лев Юхимович Догадько, але не морально, а тільки фізично. І його вихід у науку припав на цей страшний час, і, як інші, Догадько мусів іти за Тичининим «Співай, поете, з нами в тон». Догадько взяв участь у вивченні мови українського робітника, і його стаття на цю тему була надрукована в збірці «Мова робітника», тоненькій книжечці, що вийшла 1934 року. Це, певна річ, було замилюванням очей. Робітники Харківського паровозобудівельного заводу, де збирано матеріал до збірки, не говорили по-українськи, за винятком тих, хто недавно прибув з села, тікаючи від розкуркулення або колективізації. Але це замилювання очей нікому не загрожувало, і Догадько не писав ні на кого погромних статей-доносів. З євреїв, але сільських — його батько був сільським ковалем десь на Кіровоградщині (а його вчителем був у Кіровоградському педагогічному інституті учень Потебні Василь Харцієв), — Лев Юхимович був більшим українським патріотом, ніж багато з його перевесників-

українців. А що, огрядний і експансивний, він часом не міг стриматися від некативних зауважень про тогочасну дійсність, зокрема і перед своїми студентами, то він був скоро обвинувачений в українському націоналізмі. Його знімали з аспірантури, з праці, потім він клопотався в Наркомосі, оббивав пороги, його відновляли, аж до нового звільнення. У цих обставинах наукових праць у точному сенсі слова Лев Юхимович фактично не написав. Але викладачем він був добрим, і брав він, у протилежність мені, не так логікою й дисципліною думки й поведінки, як емоцією. Він був майстром дотепу й іронії, але не злої, а доброзичливої до всього, що не переходило меж пристойности й чесности. Він мав смак до літератури і в літературі не раз знущався з поетів, що «співали в тон». В одах того часу поети часто вживали замість **боротьба** — **борня**. Це було менше звичне і йшло за високий стиль. Він з приводу сполучення «у борні» глузував — «в уборній». І це був дотеп, що сягав далі від сміху з приводу невдалого словосполучення. Догадько не тільки викладав граматику й правопис, він учив студентів любови до слова, і він заражав їх цією любов'ю. Це він навчив їх, читавши кожний твір літератури, виписувати з нього на картки всі цікаві й кольоритні синоніми, а потім, самому пишучи, користатися з такої картотеки. Я перейняв від нього цю методу. Було це особливо важливо в роки, коли старі словники були вилучені з ужитку, а нових не було жадних, не кажучи вже про синонімічні або фразеологічні. В УКІЖі він опинився між двома звільненнями, перед тим він був у якомусь провінційному педагогічному інституті, здається, полтавському. В кінці тридцятих років його «зняли з роботи» в УКІЖі і, після довгих клопотань, призначили до Полтавського педінституту. Догадько не писав наукових праць, та і хто б писав їх у ті страшні роки арештів, заслань і розстрілів. Але він в УКІЖі видавав лекції для заочних студентів, і до цього він притяг своїх колец, Журбу і мене. Він редагував ці випуски, і я від нього навчився потреби точности формулювань і відповідальности за кожне слово.

Людина пориву, експансивна, говірка, легкий знайомий з незнайомими, Догадько був повною протилежністю мені. Він — людина швидких реакцій, я — вповільнених; він — балакущий, я — стриманий; він — легкий у зближенні, я — обережний. Це він створив приязнь між нами. Він вибрав мене, можливо, відчувши, що, в протилежність Журбі, я не був «режимний», в протилежність Махінкові — не замкнений від людей, а справді щиро зацікавлений у своїй дисципліні — мовознавстві і в своїх учнях — студентах. Він вдерся в приязнь — вдерся в позитивному сенсі, — як вдерся, буквально, в групову фотографію. Студенти моєї першої групи хотіли зфотографуватися разом зі мною і дати мені це фото як вираз їхнього задоволення мною. Під великим портретом Сталіна і під малим Косіора, було це 1935 року, ми хто сів, хто став — і запрошений фотограф зняв нас. Так це була моя група і я з нею, і раптом Лев Юхимович побачив це і буквально встромив себе в перший ряд. Ніяк він туди формально не належав, але

прийшов, запропонував себе — і от він на фотографії! Цьому я завдячую, що маю його образ. Так він увійшов і в приятельські зі мною, у ті роки, коли так рідко робилися дружби, коли кожний сторонився другого. В усій нашій протилежності ми стали справжніми приятелями. Коли я їздив до Полтави, я був його гостем, я часто відвідував його родину (жінка й двоє дітей) у Харкові, де він жив у студентському гуртожитку на вулиці Артема, в двох кімнатах, з жінкою й двома дітьми, а потім з Полтави він приїздив до Харкова, й я був його господарем. (Для цього, не без труду, я купив ватяну ковдру, що потім супроводжувала мене в мандрах по Словаччині і Австрії й доїхала до Америки). Це була подія, бо не завжди були ковдри в продажі, і не завжди вирушав я на закупи. Ми обходилися тією самою ковдрою десятки років, а це була нова. Життя Лева Юхимовича урвалося трагічно. Було це 1941 року, і НКВД перевіряло всіх своїх «клієнтів», щоб хтось з неблагоннадійних не лишився під німецькою окупацією і не допомагав німцям. Догадько, з його численними звільненнями з праці під закидом націоналізму, звичайно, був добре репрезентований у їхніх справах. Десь у серпні того року, коли здача Полтави була вже поза сумнівом, його заарештували. У ті дні заарештованих звичайно нищили, це було найпростіше. Так, напевне, сталося і з Догадьком, бо ніколи ніде більше не з'явився слід його. Я про це нічого не знав аж до кінця вересня.

Ми лишилися вірні один одному. Догадько нічого на мене не виказав. Я на допиті в НКВД, 17 вересня, серед інших запитань про своїх колег був запитаний і про нього. Я сказав, що знаю його як порядну радянську людину. Слідчий подивився на мене критично і сказав тільки:

— Ви певні цього?

Кілька днів пізніше мене відвідав молодший брат Лева Юхимовича. Разом з дружиною й дітьми Догадька він тікав на схід. Він забіг на кілька хвилин, щоб сказати про це, про арешт Лева Юхимовича, про те, що він, брат, закопав перед виїздом рукописи й найцінніші книжки свого брата під деревом у садку. Так я дізнався про долю мого приятеля, про те, що я його вже ніколи не побачу. Це знищення серед інших безглуздь доби було, може, найбезглуздіше. Як міг Догадько, єврей, співпрацювати з німцями?

Не знаю, чи в спокійних, «нормальних» обставинах з Догадька вийшов би визначний учений. Його вартість, його призначення були насамперед у тій життєрадісності, яку він розбризкував, його головний хист був з'єднувати людей, відкриватися їм і відкривати їх. Бачу його, звичайно в зеленому вбранні (я волів чорне — теж різниця темпераментів), завжди захопленого чимнебудь, струмки поту збігають з його гладкого обличчя, він витирає їх носовичком, і ось він біжить далі. Він умів цінити добрі вірші, умів розрізняти золото від підробок, але не цурався й прози життя, запашного вина й добірних дівчат, — але тільки тих, що в тілі, він страх не любив худорлявих і не називав їх інакше як «драна кішка», —

мабуть, ходячий хвиський вислів з його сільського дитинства. З американськими замореними дівчатами він не був би щасливий, хіба що з опасистими, стегнастими, задастими муринками. Але що робило Догадька неповторно принадним і справжнім приятелем душа в душу — була не просто життєрадісність і гумор, але й те, що за ними стояли біль, сум і розуміння властивих людині слабкостей і підлот, хоч дуже рідко ці почуття виходили назверх і знаходили свій прямий вислів.

Володимир Григорович Цебенко прийшов до складу укіжівських викладачів мови дещо пізніше. Він був абсолютно порядною людиною, але далекою від блиску й дотепу, радше сірою й навіть нуднуватою — і безмежно зляканою. Він був трохи старший від мене, і багато з заарештованих і знищених колег-мовників, які були для мене вже тільки іменами, для нього були реальними людьми, з якими він учився, зустрічався, жив. Тож він сховався в собі і пильнував кожного свого слова — як би чого не вийшло. Не зважаючи на це, ми сприяливалися. Було в радянській людині того часу специфічне шосте відчуття: відчуття порядності й унутрішньої не-радянськості (що не конче означає протирадянськості) зустрічного. Це почуття нас і звело, без політичних декларацій і гарантій, і воно нас не обдурило. На політичні теми ми не говорили, тільки раз, коли почалася війна і вийшло розпорядження на всі шибки наклеїти поздовжні й поперечні смужки паперу, бо це, мовляв, зберігає шибки від струсу й розколювання, коли поблизу впаде бомба. Я тоді не втримався й сказав йому:

— Ліпимо хрести на радянську владу!

Я побачив жах у його очах, і він заговорив про щось інше. Але він мене не виказав. Володимир Григорович був людина обмежених зацікавлень, розмови з ним були далекі від тих зблисків, що іскрилися в розмовах з Догадьком. Просто кажучи, він був нуднуватий. Статті його не йшли далі описових переліків і розкладання на полички, без творчої і свіжої думки. Але в тих обставинах не так просто можна було знайти людину, що на неї можна покластися, а таким він був. Поза тим, він був людиною, що вміла влаштовуватися. Коли я ще був у восьмиметровій моїй кімнаті, він мав добре мешкання в кінці Мироносицької вулиці недалеко парку, в новому будинку. Я був неспроможний дістати в радянські часи телефон — він мав цю дорогоцінну й рідкісну машину, яка, правда, мала не таку вже й високу вартість, бо багато людей не могли її дістати, і тільки для розмов з небагатьма можна було її використовувати. Він мав і вродливу, набагато молодшу й дуже вичепурену дружину, яка крутила ним, як хотіла. Вона вчилася на співачку (чи вона мала голос, не знаю — може, це була просто одна з примх) і ніколи не знижувалася до того, щоб перекинутися хоч словом по-українськи. Розмови з Володимиром Григоровичем не належали до високоінтелектуальних, переважно мовилося про те, де можна щось дістати, про те, хто зі спільних знайомих що зробив... Політично слизьких тем уникалося. Можна було мати з ним прості радості життя. З'їсти чогось смачного, випити чарку горілки чи вина. Ми їздили з ним на

Дінець десь під Зміїв. Він мав свій човен, і ми гребли. Раз нас застала на річці страшна злива й грозовиця, ми змокли, як хлющ, і він питав мене, що таке хлющ, а я не знав. Він мав там знайому селянку, в якій зберігався його човен. Мокрі до нитки, тремтячи від холоду, ми ледве дісталися на сінник у Петровни (ніхто не знав її на ім'я, тільки по батькові, і тільки на **-овна**, ні в якому випадку на **-івна**) і, щоб зігрітися, лежали притулившись спинами один до одного. А перед тією нещасливою плавбою ми, зібравши хмиз і розпаливши багаття, варили пшоняний із салом куліш, і був він смачніший від нектару й амброзії. Усе це опукло збереглося в пам'яті, бож сільське життя було мені в дивину. У себе вдома Цебенко мав добре радіо, таке, либонь, що можна було слухати й закордон, але він ніколи не запрошував мене приєднатися до нього в таких операціях. Це вже був би небезпечний політичний крок, а обережність була понад усе. Коли Харків окупували німці, вони skonфіскували всі приватні радіоприймачі. Стояла довга черга, і Володимир Григорович у ній, болісно переживаючи свою втрату. Але німці видавали розписки, і він мав надію, що згодом радіо йому повернуть. Та де ж! В останній місяць перед окупацією він перестав з будь-ким зустрічатися, коли хто приходив, не відчиняв двері. Думаю, що його тоді викликали до НКВД в останній перевірці всіх не зовсім певних і змусили підписати зобов'язання доносити про все почуте. Щоб не зробити підлоти, донісши на когось, і щоб не бути обвинуваченим у тому, що він її не зробив, він вирішив нікого не бачити. За німецької окупації наші зустрічі відновилися, але вони не були часті. Від нього до мене було досить далеко, міського транспорту не було, а я був в умовах недоїдання не дуже спроможний на далекі переходи. Але ще важливіше було те, що я не цурався «Просвіти» і кола Доленка, а обережніший мій товариш волів триматися на віддалі. На початку, правда, він написав разом зі мною статтю до харківської «Нової України» про пригноблення української мови під советами. Але він надрукував її під псевдонімом В. Нетай, а коли редакція, мабуть, під тиском німців, заявила, що друкуватиме матеріяли тільки під спражніми прізвищами, він від дальшої співпраці утримався. Не знаю або забув, як він здобував хліб свій щоденний у голодному місті, можливо, що він мав зв'язки з селом, яких у мене не було. Але пам'ятаю нашу експедицію до квартири Булаховського. Тоді поширилася чутка, що німці будуть конфісковувати покинені приватні бібліотеки, він приніс цю чутку до мене, і ми вирішили спробувати «врятувати» найцінніші книжки з книгозбірні нашого вчителя. Догляд над своїм мешканням він доручив одній старенькій жінці, ми її розшукали, переказали їй новину, переконали, що безпечніше книжки забрати, і вона впустила нас і дала нам забрати, що ми хотіли і що могли пронести. Коли сьогодні я аналізую, чому я взяв участь в експедиції, я не певний, шляхетні чи злодійські наміри рухали мною. Тоді я вже не був певний, що німці переможуть, а отже, радянська влада, а з нею Булаховський повернуться. З другого боку, я все ще не вважав це за єдину можливість. Але я твердо знав, що в радянській системі я не

житиму, а отже, шансів на те, щоб зустрітися з Булаховським і повернути йому забрані книжки, не було. Хотів я їх просто привласнити собі? Дуже ймовірно. На своє виправдання можу тільки сказати, що в останні дні перед відступом німців із принищеного, замороженого, напівмертвого Харкова я зустрів Людмилу Олександрівну (я ніколи не знав її прізвища) і переказав їй, щоб вона сповістила Булаховського про кілька речей, а серед них і про загарбані мною книжки. Але до цього не дійшло, бо в перші ж дні поновної радянської окупації усі мої книжки вивезено до сховища, де в них за кілька днів улучила бомба і все знищила. Таким чином, ці книжки ніколи до Булаховського не повернулися. Чи така сама доля спіткала ту частину бібліотеки, що її забрав Цебенко, не знаю. Моральний коментар до цього епізоду лишаю читачеві. Я не вважаю його за одну з найсвітліших сторінок книги мого життя.

Востаннє я зустрівся з Цебенком у Берліні, десь 1944 року. Як він дістався на Захід, я не знаю. Не відомо мені й те, де він працював. Найправдоподібніше, це був якийсь орган німецької пропаганди. Саме тому він жив на приватній квартирі десь у східній частині міста. Це була кімната в німецької господині, і я там переночував з її дозволу. (Я був у Берліні наїздом, на один день). Ми зустрілися як старі приятелі, це було приємне побачення. Новиною було те, що тепер його лялечка-дружина не так уже гребувала українською мовою. Пізніше, коли я вже був в Америці, він мене розшукав і написав з Каліфорнії. Його дружина давала приватні лекції співу, і з цього вони жили, але він шукав педагогічної праці. Саме тому він до мене написав. Він зберігав свою стару обережність у нових обставинах. Коли йому треба було згадати про УКІЖ, він називав його «той інститут, де ми колись працювали». Він не хотів згадувати, що це був заклад комуністичний, навіть у листі до мене. Далі його слід для мене пропав. В українських колах він не обертася. Я не здивувався б, коли б довідався, що його дружина знов забула українську мову. Цебенко зацілів у трьох режимах тому, що був обережний і контролював свою поведінку й свій язик. А все таки, в певних межах, він зберіг порядність, і я не думаю, що я був єдиним, кому він не підклав свині. Як Пер Гюнт, він обходив життя «по кривій».

Такі були мої колеци-мовники. З газетних дисциплін колец пригадую двох. Один був Гузюк, другий Черепанов. Важко було б знайти протилежніших людей. Пилип Гузюк був з-під Бродів у Галичині і опинився на Радянській Україні від 1920 року. Уже те, що він був один з тих дуже нечисленних галичан, що заціліли від арештів, говорить про його виняткову лояльність і обережність. Він тримався партійної лінії неухильно, але ніколи не був активним понад міру, бо це також стягало б на нього небезпеку. Допомогало йому й те, що він не був нічим видатний чи відмінний, ніколи не мав оригінальних думок і несподіваних вчинків. Після смерті Сталіна він раптом пустився в літературну діяльність, було йому в пору дебюту 55 років. Проза його була така ж сіра, як і він сам.

У протилежність Гузюкові, який ніколи не хотів бути першорядним і ніколи таким не був, М. Черепახов хотів і вмів блищати і в цьому знаходив найбільшу насолоду. Повний активності, він був меткий репортер, дотепний фейлетоніст, майстер слова, більше дома в писанні по-російському, але і непоганий журналіст в українській пресі. Гузюк мав баб'яче обличчя й спокій у рухах, Черепახов у його великих чорних окулярах був увесь Sturm und Drang, він в'їдався, вгризався в кожного, з ким зустрічався. На ультрасірому, штампованому тлі харківської журналістики він з'явився несподівано, як метеор, і зразу звернув на себе увагу. Він був чи не єдиний, якого читачі знали на ім'я й не тільки читали, а й чекали на його виступ. Люди типу Черепახова, здібні, енергійні і в суті речі по той бік моралі, більше відповідали б капіталістичному суспільству, але і в радянському вони можуть зробити добру кар'єру, яка, однак, часто кінчається катастрофою, дарма що вони легко і радо вступають до партії і нещадно атакують усіх справжніх чи вдаваних порушників норми. Не знаю, як закінчилася кар'єра (і життя?) Черепახова. До 1941 року нічого злого з ним не ставалося, після того він зник з мого обрію. З ним у моїй біографії зв'язані зміни в моєму квартирному статусі, та про це пізніше.

У своїй істоті журналістом був Олекса Полторацький. В УКІЖі він викладав історію літератури. Людина міської культури, добрих манер і вишуканих убрань (що на той час не часто траплялося) він теж був кар'єрист, але поговір був, що він робив кар'єру головним чином через прислужування НКВД повідомленням про діла й вислови своїх колег. Мене обережно попередив про це Цебенко, сказавши, що з Полторацьким треба не йти далі від офіційних контактів. Його напади в пресі на Аркадія Любченка і Остапа Вишню, звісно, були всім відомі, але припускалося, що більше речей такого жанру й стилю йшли не до друку, а до справ радянських жандармів. Наскільки це було справедливо, ствердити не можу, можу тільки сказати, що він був у нашій учительській чи не найбалакучіший і любив підносити політичні теми, але радше питально, ніж ствердно. Пам'ятаю, 1940 року, коли німці зайняли Салоніку, він міркував уголос, які могли б бути наслідки цього. Кожний мав свою потаємну думку, коли черга прийде на нас і чи війна тут буде такий самий бліц, але не пам'ятаю, щоб хтось висловлював такі думки вголос. Не диво, що він ні з ким не приятелював. Його повоєнна кар'єра наче потверджує підозри, що навколо нього снувалися. Він став редактором важливих журналів, де провадив невхильно тверду партійну лінію, був «міні-амбасадором» української культури на Заході. Думаю, що за всім, що він робив, стояла зневага до довкілля і самозакоханість.

За добір викладовського складу УКІЖу відповідальним був заступник директора по навчальній частині, а в щоденній мові *завуч* Тимець. Не знаю, як його звали, для всіх він був просто товариш Тимець. Він був дуже толерантний і доброзичливий, і його любили. Селянського роду, великий, великовухий і незграбний, він був як

довгий складаний ніж, що чомусь не складається. Я не часто бував у його кабінеті, але в двох випадках це було в досить неприємних справах.

Перша халепа стрясася вже в перший рік моєї праці в УКІЖі. І була це велика халепа. Мушу почати трохи здалеку. Десь від 1932 року в середніх школах запроваджено так звані «стабільні підручники». Перед тим на ринку було з кожної дисципліни кілька підручників, які між собою конкурували, і вчитель міг сам вибирати, який він хотів радити учням. Тепер це централізовано. Підручники складалися за замовленням Наркомосвіти, там затверджувалися, і після цього цей підручник можна було вживати в школах. Передбачалося, що це мав бути підручник на багато років, поки Наркомос не вважатиме, що нові вимоги науки або навчання потребують його нової редакції або заміни на інший. Звідси термін «стабільний». Але в дійсності тих років у справу втрутилася ще одна обставина: це були роки терору й масових арештів. А система була така, що коли когось заарештовано, автоматично вилучалися всі книжки даного автора. А що таке траплялося часто, стабільність підручників була дуже нестабільна. Саме таке трапилося з підручником української мови для 5—7 класи середніх шкіл. Перший «стабільний підручник» уклали Бойків (Іван?) і Гр. Шевчук, і це був навіть зовсім не поганий курс у межах офіційно затвердженої програми. Та раптом автора чи, може, обох авторів заарештовано, і підручник підлягав вилученню. Тим часом школа не могла чекати, новий підручник був потрібний негайно. Скласти його доручено Інституту мовознавства в Києві. Заснований не так давно (1931) на руїнах розгромлених дотогочасних інституцій Академії Наук у Києві, тепер був очолений Наумом Кагановичем, і це поставлено як його особисту відповідальність — створити новий підручник, власне, два — морфології й синтакси — за яких два чи три місяці. На це він потребував попихача, особу, що виконала б усю чорну роботу, і його вибір упав на мене. Не знаю, чому так сталося, — я не знав його особисто. Може, він чув про мене добру думку від Булаховського (якого він громив, назвавши свій виступ проти його «Основ мовознавства» «Основи буржуазного мовознавства»), може, тому, що моє прізвище кінчалося на **-ов**, може, тому, що я працював у комуністичному інституті, може, тому, що він бачив заочні лекції з української граматики, що виходили з моєю участю під редакцією Догадька. Факт той, що несподівано я дістав листа про те, що мушу скласти новий стабільний підручник, а для цього виїхати до Києва й з'явитися в розпорядження Наума Кагановича. Я відповів, що маю хвору матір і тому не можу виїхати. На це прийшов новий лист — я можу виїхати разом з матір'ю, подорож обох буде оплачена Наркомосом. Ніяким способом мені не хотілося бути замішаним до цієї брудної справи, нових викрутів я не мав і в відчаї я просто не відповів на листа. Прийшла телеграма. Я не відповів, хоч і розумів, що така тактика ледве чи може бути успішною. Тоді прийшла телеграма до Тимця: під особистою відповідальністю дирекції УКІЖу я мав бути негайно відряджений до Києва. Вибору не лишалось.

Ми мусіли виїхати.

Першою зупинкою в Києві був Наркомос, а звідти мене спішно спрямували до приватного мешкання Кагановича. Воно було досить велике, щоб можна було мене там примістити.

Кагановича, який тепер не згадується в жадних джерелах у Радянському Союзі, ніби його й не було, був після Хвилі головним діячем у тому, що називалося «ліквідація націоналістичного шкідництва в мовознавстві». Андрій Хвиля, якого я ніколи не зустрічав, був ідеологом і лідером кампанії, його доповіді й статті повіддю спливали в пресі всіх типів, від щоденної до товстих місячників, від популярної до наукової, і це була суцільна гістерика погромного типу, в якій ключовими словами були «знищити», «зліквідувати», «викоренити»... Поки йшлося про особи і їх знищення, Хвиля з допомогою НКВД давав сам собі раду, але в переформуванні мовних норм провідну роль мав відігравати саме Каганович, який відтепер мав стати для мене Наумом Аркадійовичем. Каганович перед тим закінчив аспірантуру з російського мовознавства в Булаховського і опублікував одну (так, одну!) статтю наукового характеру — про історичний розвиток російських дієприкметників, зрештою не погану, як на початківця. Але, як багато євреїв російської культури, — згадаймо Олександра Мойсеєвича Фінкеля в Харкові або Романа Осиповича Якобсона в Празі, — він ненавидів те, що можна було б назвати самостійництвом в українському мовознавстві й мовній політиці. Він почав різку і чимдалі тим різкішу критику чи, може, краще сказати, війну проти мовної політики Академії Наук у Києві і Наркомосу, тоді ще в Харкові (Скрипник). Перший виступ був ще поміркований, своїх супротивників Каганович обвинувачував у народництві (в чому була частка правди), але далі він, видно, знайшов покровителів у партійних колах, і його критика ставала дедалі більше погромницькою. Тепер уже мова йшла про буржуазних науковців, а це вже загрожувало їхній свободі й життю, а далі пішло вже про шкідників. Атаки Кагановича почалися ще за Скрипника, і це тоді, як почалися прямі напади на керівника Наркомосу, створило навколо голови Наума Аркадійовича авреолу героїзму. Якже, він почав кампанію перед її справжнім початком! Не диво, що Каганович був призначений директором Інституту мовознавства, на той час майже цілковито спустошеного звільненнями та арештами, керівником усіх мовних видань і проєктів. Це була доба диктаторів: на всю Україну таким був Постишев, під ним у справах культури — Хвиля, під Хвилею у мовознавстві — Каганович, як у літературі — Микитенко тощо.

Каганович зустрів мене заявою, що вже чимало часу пішло на мої зволікання, і тепер ми мусимо скласти дві книжки нового підручника за місяць. Я нікуди не буду виходити з його приміщення, годуватиме мене жінка Кагановича Дора Семенівна Леві (яку теж упряжено до воза оновлюваного українського мовознавства; вона була одним з упорядників орфографічного словника, що побачив світ 1936 року і нараховував 270 сторінок — проти 450 у Голоскевича), досить безоблична постать.

Сам Каганович подбає за теоретичну частину, а я мушу бути відповідальним за текст вправ, що обіймали приблизно половину сторінок. Я пробував сказати, що за місяць укласти підручник для трьох клас середньої школи річ неможлива, навіть якщо не треба нікуди виходити і думати про прохарчування, тільки працювати й спати. На це Каганович мав просте заперечення. Він, не прикрашаючи дійсності, цинічно заявив, що це річ цілком можлива, що підручник (Бойкова й Шевчука) вже є і зовсім добрий, єдине, що в ньому недобре, це прізвища упорядників, які опинилися серед ворогів народу, і що фактично новий підручник можна було б скласти за півгодини, тільки переписавши прізвища на Кагановича й Шевельова, але, щоб дотриматися декоруму, Наркомос дав нам місяць часу. Мене закликали зробити лецалізований пляціят, і я про це сказав Кагановичеві, на що дістав обурену репліку:

— Вы юноша дерзкий! —

і недвозначний натяк на те, що непокірних уміють приборкувати. (Зі мною Каганович говорив по-українськи, з дружиною більше по-російськи), але емоційність йому краще виходила по-російськи.

Кінець-кінцем ми домовилися до того, що в теоретичній частині він робитиме, як він схоче, але текст вправ я доберу заново. Каганович на це погодився тим легше, що це давало йому змогу усунути з прикладів у вправах ті, що походили з творів письменників, яких уже заарештовано (це було обов'язкове), але й тих, про кого він думав, що вони можуть бути заарештовані. Не диво, що коло половини прикладів тепер були з Івана Микитенка та Івана Кириленка, провідних авторів короткої доби Андрія Хвилі. Пам'ятаю, як він замахав руками, коли я спробував узяти приклади з Андрія Головка:

— В ніякому випадку! Він стріляв у свою жінку, завтра він може стріляти в когось іншого!

Так цензуровано Головка. Каганович не передбачав, що за чотири роки він сам, разом з Хвилею, Микитенком і Кириленком, буде розстріляний без суду, а його ім'я, як і ім'я Хвилі, буде стерте з радянцями писаної історії!

За місяць моя київська стахановщина закінчилася, підручник був готовий (від того часу я дуже не любив їздити до Києва), я повернувся до Харкова, до УКІЖу, почуваючи себе так, ніби мене занурили головою до посудини з виметом. Моя ганьба відновлялася тричі, бо трьома виданнями виходили ці книжки: 1934, 1935, 1936-го. Падіння Хвилі й Кагановича зробило неможливим дальші видання. Я не звіряв теоретичної частини в старому й новому підручниках і не знаю, скільки і що саме там змінив Каганович. Він мав контроль над моєю частиною, я над його — ні. Мою участь у цій афері я завжди відчував як ганебну й непростенну. Але що я міг зробити? Справжнім авторам допомогти вже не можна було. Відмовившись, я б поділив їхню долю, а на моє місце знайшли б іншу особу, ні, інше прізвище. Шкоди мій учинок нікому не приносив, а кривити душою радянський громадянин

повинен так чи так день-у-день. Коли я 1941 року вирвався з радянської системи, я хотів хоч почасти дати голос знищеним першим авторам книжки. Одним зі своїх літературних псевдонімів я взяв ім'я Гр. Шевчук. Хай знищений промовляє до живих хоч так, другим голосом, якого він ніколи не мав і не чув.

Кілька років пізніше, десть, може, 1938 або 1939 року, мене знову запрошено до кабінету Тимця. Цього разу мене нікуди не кликано, мова йшла про проблеми внутрішньо-укіжівські. Тимець почав розмову з того, що студенти мене люблять, що я фактично щороку дістаю премії й нагороди, що я проваджу громадську працю і що мене вважають за вірного сина своєї батьківщини (хоч я й далі не брав участі в жадних виїзних кампаніях на село, на «прориви» і ніколи не з'являвся на демонстраціях. Та про це він не згадував). Отже, вів далі Тимець, студенти дивуються, чому я не вступаю до партії, питання про це стояло на партійних зборах, і партійні збори поставилися б прихильно, коли б я подав заяву про прийняття до партії. Тимець був, як завжди, дружній і доброзичливий, часом мені здавалося, що в ньому ще жили рештки традиційної староселянської ввічливості, однак я був стурбований і переполошений, справа виглядала мені серйозною. Щоб я пішов до партії, для мене було виключене. Моє соціальне походження в ті роки великої ролі вже не грало, хіба те, що я його приховував. Але вступ до партії був би проти моїх переконань: він вимагав би від мене багато вчинків, спрямованих проти інших, там, де я хотів би зберегти принаймні неутралітет; і він перетворив би мене на шахову фігурку, яку хтось незримий переставляє, як йому хочеться: сьогодні мене могли б послати до війська, завтра — до НКВД, сьогодні — до Росії, завтра — до якоїсь там символічної Амвросіївки, сьогодні — директором видавництва, завтра — керівником свинарника... За всяку ціну я мусів відмовитися, але відмова могла бути потрактована як ворожість з усіма з того наслідками... Я попросив часу, щоб подумати, Тимець просив не затягати, і ми умовилися, що я прийду до нього за день чи два. Думати мені треба було не про те, сказати «так» чи «ні», а тільки про те, як знайти найлагіднішу форму відмови. З подорожжю до кубла Кагановича я вже знав, що і позапартійний може бути мобілізований. Але це було в виняткових випадках, на певний час і в певних межах — воля вибору й дії лишалася в моїх руках. У партії я був би тільки номером, і кожна нова кампанія — а партія безперервно була в кампаніях, в штурмах, в гістериці.

Моє думання не дало ніякого задовільного приводу для мого неминучого — «Ні!». Але я добре пам'ятаю свою відповідь, вона мені коштувала чимало нервів. Я почав з того, що я ціню довір'я до мене і безмежно відданий радянській владі й політиці партії. Але — тут я послався на те, що — Тимцеві це було відомо — я нічого не роблю половинчато. Якщо я викладаю, я віддаюся цьому. Коли я пишу наукову працю, я ввесь нею поглинений. Якщо я вступаю до партії, це буде головним у моєму житті, і мимоволі воно піде на шкоду моєму викладанню, а вже зовсім зашкодить моїй науковій праці. Було це почасти правда (крім останнього

твердження), але кожний розумів би, що це тільки викрут. Тимець вислухав мене лагідно і сказав, що він мою позицію розуміє. Усе таки, вийшовши, я сподівався заходів проти себе, може, втрати праці в УКІЖі, напевне, втрати уваги до себе як зразкового викладача. Нічого цього не сталося, ніколи ніхто мені про мої дві розмови з Тимцем не нагадував, студенти (які всі були в партії і мусіли знати про пропозицію Тимця) не змінили свого до мене ставлення. Це здалося мені чудом, а Тимець тим добрим святим, який того чуда доконав. Сьогодні я думаю, що в цьому мій випадок не був індивідуальний. Мабуть, це була одна з тих кампаній втягання «кращих» людей до партії, які систематично в її лавах відбувалися. В усякому випадку випадок не дійшов навіть до «спецчастини», себто наглядача від НКВД, при УКІЖі. Можу сказати про це з певністю, бо коли мене в вересні 1941 року брали на допит до НКВД, про цей епізод мої слідчі (їх було два) не згадували, а вони могли б використати його проти мене, якби спецчастина їх повідомила. На закінчення оповіді про цей епізод, який тоді коштував мені кілька безсонних ночей і надовго зіпсований настрій, згадаю, що саме тоді втягли до партії Черепашова, який перед тим був, сказати б, сам по собі. А я був потішений тим таки Тимцевим твердженням, що все в порядку, що я був і лишуся «безпартійним більшовиком».

На цей час я, як і мій старий приятель Мишко Тетієвський, мали вже й друковані речі відповідного характеру. Це змушує нас повернутися до Наума Кагановича та керованого ним Інституту мовознавства. Каганович мусів щось видавати, і продукція ця мала бути «партійно загострена», «войовничо-матеріалістична» і спрямована на викриття ворожих «псевдонауковців», що, мовляв, «окопалися» в різних радянських установах і провадять там і звідти свою підривну ворожу працю. Цьому майже цілком, за винятком статті Булаховського та ще Ізюмова, був присвячений редакційний Кагановичем журнал «Мовознавство». Туди мене, ясна річ, не вабило, і, хвалити Бога, Каганович і не пробував втягти. Але, крім критики, Каганович мусів давати щось позитивне, і тут йому було особливо важко. В Росії ще провадилася боротьба між марристами і марксистами чистої крові, без домішки марризму, і не завжди легко було в Києві вгадати, на яку в цій запеклій боротьбі на знищення ступити. Але марристів на Україні не було, і Каганович міг тільки вмістити статтю чи дві ленінградських авторів в українському перекладі. З немарристським марксизмом було легше, бо кожний міг навести пару цитат з Леніна й Сталіна, а подеколи Маркса і Енгельса, з газетними штампами, кожному відомими, про боротьбу клас і передову роль пролетаріату. Але треба було показати позитивне в радянському мовному житті, і цьому мали бути присвячені збірки статтів різних авторів про мову робітників важкої індустрії і про мову «пролетарських письменників». Так постав задум двох збірників «Мова робітника» і «За якість художньої мови», обидві під редакцією Наума Аркадійовича. Нівроку, вийшли вони тоненькі, десь між 60 і 100 сторінок, але і то не легко було зібрати, коли фактично були знищені мало не всі кваліфіковані мовознавчі кадри. Про

«Мову робітника» вже говорилося тут, бо там брали участь Догадько і Журба. До «За якість...» спокусили мене і Мишка Тетієвського. Я написав статтю про мову Микитенкової «Диктатури». Це був мій дебют як мовознавця, я пробував вийти з того запілля, в якому я сам себе замкнув, але тільки для того, щоб потім знов приректи себе на мовчання. Стаття моя в збірнику була, може, найкраща, але це не комплімент. На щастя, скільки знаю, вона зникла з ужитку. Радянські бібліографії подають статтю Тетієвського і навіть розстріляного Кагановича (про мову «Платона Кречета» Корнійчукового), але не мою. Не бачив я її і в західніх книгозбірнях. Заслужена доля. Але на Мишківій долі його стаття заважила куди більше. Перед тим він жив, як і в студентські роки, в своїй старої тітки в кінці Чорноглазівської вулиці, там, де вона крутим горбом спустилася до річки Харків і так званого Горбатого мосту, район скупчення єврейської бідноти. Тепер на Мишка звернув увагу Наум Аркадійович, і Мишко став співробітником Інституту мовознавства. Що він там робив, я не знаю, не публікував він нічого. У Києві він одружився, про що сповістив мене в одному з листів, якими ми обмінювалися. Людмила була родом з Гадячого, зрусифікована українка. Десь 1937 чи 1938 року Мишка заарештували, напевне, в відлунні арештів Хвилі й Кагановича. Він дістав п'ять років. Я відвідав тоді Людмилу в Києві, вона казала мені, що на нього «подав матеріали» до НКВД Микола Пилинський. Коли я був у Києві під німецькою окупацією, я спробував відшукати Людмилу. Мені сказали, що вона виїхала з напівголодного міста до Гадячого. Уже зовсім недавно, в Америці, я довідався від Мишкової дочки від другої його дружини, з якою він зійшовся в перерві між його першим засланням — за «український націоналізм» і другим — за «сіонізм», що Людмила зреклася Мишка, коли він був на засланні і взяла розлуку. Іти до Інституту мовознавства було небезпечним кроком. Ця установа була під особливо пильним доглядом, і, якщо не кожний, то щонайменше кожний другий був там сексотом. У своїх ходіннях по муках Мишко поведився дуже шляхетно супроти мене. Він нічого на мене не подав, хоч міг би зробити це, навіть не вдаючися до фантазії й вигадок. Адже я не раз висловлювався дуже критично про радянську систему, в чому він ніколи не йшов за мною, кажучи в найгіршому випадку:

— Може, ти й маєш рацію, але для мене нема вибору. Я єврей, і я мушу йти з режимом.

Так на п'есах Микитенка розійшлися наші з Мишком шляхи. Я ніколи більше його не бачив, мого кремезного, ведмедюватого сільсько-єврейського вірного приятеля.

З Києва йшли грози й загрози, я лишався в Харкові. Певна річ, і тут ішли безконечні арешти, люди зникали один за одним, і чорний ворон з лискучими боками і без вікон, снував безнастанно між двома в'язницями привокзального району і осередком НКВД в нагірній частині міста, куди напханих заарештованих возили на допити і, здається, на розстріли. Ніколи не можна було знати, чи вночі

мене не відвідають гості, що забирають господаря з дому, і коло ліжка я клав пакунок із зміною білизни на випадок такого вимушеного виїзду, а, проходячи повз будинок на Сумській вулиці, де на стіні щодня наклеювали «Харьковский рабочий», я дивився, чи нема сьогодні статті проти мене, бо за такою статтею здебільшого слідувала нічна візита. Тут двоє пояснень: у Харкові тоді виходила «Соціалістична Харківщина», яку я передплатував, а пополудні виходив «Харьковский рабочий», якого не міг передплатити, та й не хотів, бо це була російська газета, а купити його було ледве чи можливо, бо черги вишиковувалися перед газетними кіосками задовго до того, як привозили кожну газету, і вистачало газет тільки на передніх у черзі. Так щодня було два тривожні стрибки серця: пополудні, повертаючися з лекцій, — є про мене чи нема?; і ввечері, йдучи спати, — цієї ночі чи ні? Таке було в усіх містах України, але в Харкові принаймні ми були під наглядом тільки місцевих органів влади й порядку, а в Києві були і місцеві, і центральні. А зрештою, завжди десь ворушилася надія: «А може, не сьогодні? А може, мене взагалі — ні?» І — найдикіше, найжорстокіше — коли когось заарештовували, ми ще думали: а чи його дружина, чи мати не продаватиме його книжок? Бо, втративши свого дружину чи сина, не маючи як утримувати себе та допомагати передачами заарештованому, у розпачі й відчаї осамотнілі жінки продавали, що могли, і то за безцінь. У моєму випадку так сталося, коли заарештували Терещенка, якого я знав тільки з вигляду. У його дружини я купив багато книжок з мовознавства, зокрема виданих на Заході, як от порівняльна граматика слов'янських мов Вацлава Вондрака, яких ніде інде ми дістати не могли, а в матері Валеріяна Підмогильного (якого я особисто зовсім не знав) дещо з белетристики. Це були акти безглузлого фаталізму, сліпої надії і зовсім безпідставної, ануж ця хвиля не заторкне!? Як я вже писав, усе це пішло полум'ям 1943 року, конфісковане після моєї втечі НКВД. У мирі і в війні українську землю ґрунтовно розчищали від творчих людей, від традиції, від книжок.

Більше, ніж коли, забуття знаходилося в навчанні. Така думка ніколи тоді не виринала, але, може, справді вчителювання було актом передачі себе іншим, збереження себе в інших? Студенти УКІЖу були, звісно, дуже відмінні від технікумських. Ті були хлопці й дівчата щойно з села, ще півдіти, недосвідчені, — але які ж чулі на те, що чули й бачили. Укіжівці були переважно люди між двадцятьма й тридцятьма, багато з них старші від мене, з партійним досвідом, який учив їх не тільки дисципліни, а й жорстокости, нелюдяности. Не зважаючи на це, між ними й мною, як правило, панували стосунки довір'я, а з їхнього боку — навіть часом наївної віри. Кожний з них міг бути завтра забраний до НКВД і призначений на слідчого, я міг бути його арештантом, якому він бив би пику і катував фізично й духовно. Але тут вони були учні, я був їхнім учителем, ба навіть Учителем, і не раз, на велике диво, вони були супроти мене, однієї або молодшого, як діти. Тут, звичайно, грали роллю й стосунки вчителя й учня, ці дивні

стосунки, в яких учень ніби підлягає вчителю, але не в усьому, далеко не в усьому, і де авторитет учителя, а тим самим його діяльність як учителя залежить від того, яку репутацію він серед них здобув, хоч вони цього не усвідомлюють і тому не використовують свідомо як своєї зброї.

Коли пізніше, уже в еміграції, я читав твердження Івана Багряного, що кадри вільної України знайдуться в партії й комсомолі, я згадував своїх студентів в УКІЖі.

Ось, приміром, Гриць Білик. Родом з Полтавщини, він прийшов до УКІЖу 1934 року. Прийшов безпосередньо з фльоти. Кремезний, на голову вищий від найвищих своїх однокурсників, з високою кучмою темнорусявого волосся і неймовірно дитячим поглядом голубих очей. Завжди в матроській блюзі й широких матроських штаних-кльош, ніби втілення синтези північноукраїнських і південноукраїнських оселенців у полтавському лісостепі. Фльота, де він був п'ять років, жахливо покалічила йому мову. Він це відчував і стидався. З несамовитою енергією він схопився вивчати мову, дивлячися на мене як на Бога. Без перебільшення. Бо я знав чисту мову, поправну, таку, яку він, либонь, асоціював із своїм дитинством. Його перші оцінки були в найкращому випадку задовільні. В кінці першого року Гриць склав іспит відмінно, і так він ішов далі. Так було, очевидно, і з інших дисциплін, бо він був тоді в першій групі. (Як і в технікумі, до першої групи на кожному курсі обирали найталановитіших і найуспішніших). Він, ще студентом, одружився з Удовиченко, чи то з другої, чи третьої групи. Вона була не тільки куди нижчого інтелектуального рівня, вона була й невродлива. Я не знаю подробиць їхнього роману, але я думаю, що одним із стимулів для Гриця було те, що вона була типово сільська і скромна, а її мова була природна українська. Я припускаю, що він хотів мати українських дітей. Не знаю, що він робив після випуску, 1937 року, певно, десь працював редактором районної газети. 1939 року партія послала його до Львова, щойно «визволеного». Він був поставлений завідувати «спецчастиною» в обкомі партії. Коли 1940 року, влітку, я приїхав на Західню Україну з дозволом перебувати в Дрогобицькій області, а хотів перебувати у Львові, чого мені міліція відмовила, я звернувся до Гриця. Один його телефон до начальника міліції поладнав справу. І на два тижні мого перебування у Львові Гриць узяв мене на своє мешкання. Ми багато тоді вели з ним розмов у цьому мешканні в будинку, де давніше, напевне, жили великі польські риби. Ці розмови не були на політичні теми, більше — враження від нового краю та його мешканців (а ці враження Гриць жадібно вбирав), але пам'ятаю, що він між іншим запитав у мене:

— Чому Шевченко ніколи не писав про Мазепу?

Я не міг пояснити йому, що Мазепа виступав без згадки в таких поезіях, як «Іржавець» тощо. Але психологічний підтекст цього запитання мені був ясний, я бачив, у якому напрямі працює Грицева думка. Гриць і його дружина, мої гостинні господарі, в великому панському мешканні зберігали простоту селянського побуту,

особливо в меню, яким і мене трактували. Їхньою великою трагедією був бунт їхнього сінка проти української мови. Діти радянських вельмож мали свої школи й дитячі садки, і серед них панувала російська мова. Вони оформили погляди малюка на мову. Російська мова була мовою панів, українська — селянок. Не знаю, чим це скінчилося, не знаю, що було з Грицем під час війни і після неї, якщо він війну пережив. Згадки про нього я не зустрічав ніде. Але пам'ять про Гриця належить до моїх найсвітліших, і не тільки через те, що він мене притулив у Львові.

Білик належав до першої групи річника 1934-1935-го. Наприкінці цього навчального року староста групи Ніна Гулай переказала мені, що група хоче зфотографуватися зі мною. Так постала та фотографія, в яку без запрошення вдерся Догадько, про що я вже писав. Ця картка в мене збереглася, і на звороті її стоїть напис, який процитую дослівно: *«У відзнаку подяки за бездоганне, сумлінне викладання мови, за чутливе ставлення до студентів Юрію Володимировичеві Шевельову від 1-ої гр. І курсу на спомин. За дорученням групи — Трикутник: Горбов Ів., Гулай Н., Ющук Ів. Харків, УКІЖ. 25/V 35»*. Текст писала Ніна Гулай. Після довгих років у Донбасі і російськомовної практики вона часто плутала в українських словах *и* та *і*. У написі в слові *спомин* перше було написане *спомін*, потім переправлене на *и*. Гулай старалася. Старалася вся група.

Бути студентом з української мови в ті роки не було легко. Політика експериментувала з мовою. Яких п'ять років тому так званий «Скрипників правопис», шукаючи компромісу з Західньою Україною в складі Польщі, витворив норми, які не відповідали справжній, живій мові в жадній частині України. Тепер, під проводом Андрія Хвилі як застрільника й провокатора, ці норми зазнавали гострої й жорстокої критики, вони у типовій фразеології доби були проголошені буржуазно-націоналістичними й шкідницькими. Ця фразеологія не була набором фраз, порожнім гаслом. Фразеологія доби перекладалася дуже просто. У практиці доби вона означала арешт, конфіскацію майна, переслідування родини, ув'язнення або розстріл. Кожний знав цей переклад, але ніхто його не вимовляв. Після кількох місяців безжалісних нападів на тепер уже «старий» правопис (який так недавно був новим), не піддаючи його публічному обговоренню, не чекаючи навіть на його опублікування, газети перейшли без жадного попередження на новий, нікому, крім редакціям газет, ще неприступний. Пригадую, одного ранку я прийшов до УКІЖу і сидів в учительській, і туди вбігли стривожені дві мої студентки з першої групи з газетою «Комуніст» у руках. Це були Маруся Білик (не рідня Грицеві) і Оля Островська.

— Що сталося? — питали вони в мене. — Тут зовсім не так надруковано, як ще вчора: не *кляса*, а *клас*, не *авіація*, а *авіація*.

Я, викладач, знав про це так само мало або нічого, як і вони. Я пробував припустити, що це був недогляд, помилка. Ні, казали вони, це не може бути помилка, це так від початку до кінця. І я, як викладач, і вони, як студенти, мусіли

висновувати нові правила з практики газет і застосувати їх самі — негайно, невідкладно, всяка інша поведінка була б загрозливою і навіть згубною. Але цей епізод був тільки одним з виявів загального стану мови і офіційного наставлення до мови. Хтось невидимий ліпив її, як хотів. (В дійсності це найчастіше був Наум Каганович). Мова ставала іграшкою, але небезпечною іграшкою, бо в ній був вибуховий матеріал, що міг кожної хвилини вибухнути й уразити того, хто грався. А гратися треба було. Не знаю, чи Маруся Білик і Оля Островська йшли в своїх роздумах і сумнівах так далеко, як Гриць Білик, не знаю, чи вони мали такий біль, як він, але в їхньому запитанні був той самий розпач: де ми стоїмо? що нам робити? куди це все йде?

Серед студентів УКІЖу було мало таких, що приходили до мене з роздумами й сумнівами, хай напівневисловленими. Ці люди пройшли добру партійну школу самодисципліни, витримки й стриманости. Але в тривожному запитанні Марусі Білик і Олі Островської (що пізніше обидві працювали в редакції «Комуніста», від 1943 року «Радянської України», головного органу ЦК партії) я відчув тривогу не тільки за те, — як мені, мовляв, поводитися, — але й за форму й долю української мови. І такі, напевне, були почування багатьох.

Якщо говорити про тих, хто незалежно думав і часом виявляв своє думання або, якщо не думання, то почуття, — згадую тільки двох. Один звався Кухар (Яків?), другий Дмитро Прилюк. Кухар спершу був учнем Догадька, і я не раз чув від Лева Юхимовича про те, який талановитий і в своєму мисленні оригінальний був цей студент. Потім він опинився в моїй групі, і я не міг не погодитися на оцінку Догадькову. Мову він знав блискуче, писав чудовим стилем, питання ставив, яких звичайно студенти не ставили. Вони не були політичні, але надмір індивідуального мислення не належав у Радянській Україні до рис надто заохочуваних. Партійна група його курсу, — а що всі студенти були партійці, то це означало й загал його товаришів, — ставилася до нього трохи підозріло. Я чув від нього, що його навіть «обговорювали» на партгрупі. Приводом до цього було те, що він став самотужки вивчати англійську мову. Питання було — чому таке зацікавлення мовою буржуазної країни? Чи не захоплюється він капіталістичним Заходом? Адже те англомовне, що варте уваги доброго комуніста, виходить у російському перекладі, вивчати, отже, треба не англійську, а російську мову. З початком війни Кухар зник з мого овиду, але коли я, 1943 року, на короткий час приїхав до Києва в маршруті втікача Харків — Львів, до мене дісталися глухі чутки, що Кухар був пробився до окупованого німцями Києва і в перші дні, коли ще можна було вірити в добрі наміри німців або принаймні в їхню толеранцію, взяв участь чи то в незалежній тоді газеті «Українське слово», чи то в літературних починах Олени Теліги. Говорили також, що того дня, коли німці оточили Теліжину редакцію, давали людям заходити до середини, а тоді хапали, він був однією з таких жертв. Цілком імовірно, що разом з іншими його розстріляли німці кілька днів пізніше. Усе це

я не мав змоги перевірити, припинило й напівголодне життя Києва тих днів не заохочувало до систематичних розшуків, і люди дуже неохоче говорили на подібні теми. Якщо це було правда, це означало, що підозри його партійних товаришів і зацікавлення Догадькове й моє були не безпідставні. У випадку Гриця Білика я не можу говорити про націоналізм — тільки про сумніви й біль, у випадку Кухаря таке припущення цілком можливе. А що німці часто довинищували тих, кого більшовики не встигли, — це річ загально відома.

Ні про що таке не можна говорити в випадку Прилюка. Родом з Поділля, він потрапив до УКІЖу ще дуже молодим, десь коло 20 років, і в ньому ще були не притлумлені вияви почуття скромності й любови до слова. Він прив'язався до мене, радо приходив до мене на розмову й ставив багато питань, звичайно, не політичних. Як Скубакові в університеті, так я допомагав йому ставити перші кроки в творчому житті: у першому і останньому науковому збірнику УКІЖу, який фактично я zorganizував і привів до публікації, я надрукував його невеличку, чотиристорінкову статтейку про лексику Шевченкового циклу «В казематі». Університет готував мовознавців, УКІЖ такого профілю студій не мав, але я потай думав, що, може, згодом пощастить перетягти Прилюка до університету. Та їхні даліші долі були вкрай відмінні. Прилюк зробив добру кар'єру партійного журналіста, Скубака перемолов млин війни й терору. А були вони обидва однаково милі й порядні юнаки, і в мене з ними була приязнь, яка може бути між викладачем і учнем. Ні той ні той не стали тим, чим я хотів би їх бачити. Востаннє я спіткав його у вересні 1941 року, тепер уже в армійській формі. Упав Київ, Прилюк тікав на схід, відбившись від своєї частини, і заскочив до мене — попрощатися і, може, востаннє поговорити. Був вечір, він хотів далі рушати на схід, я ледве намовив його переночувати. Коли вже мати постелила йому на підлозі постіль, він раптом став знову вагатися.

Нарешті, він признався, що проблемою було те, що його давно не міняні онучі наскрізь просмерділи, і він не хотів, щоб ми це відчули. Я послав його до ванної кімнати, він там помив ноги, скинувши армійські чоботи, і як міг непомітніше слизнув під ковдру. Вранці ми розпрощалися, я більше ніколи його не бачив, і він був останній студент, з яким я міг говорити і бути як свій серед своїх.

Двадцять років пізніше він передав мені, вже до Америки, свою книжку, зробивши напис: *«Вельмишановному Юрію Володимировичу, моєму доброму навчителю... і добродійникові від вдячного учня. Дм. Прилюк, Київ, вересень 1962 р.»*. Це був час, коли Київ дещо загравав з емігрантами, і тяжко сказати, чи ініціатива подарунка походила від Прилюка, чи від, ну, скажім, товариства культурних зв'язків з закордоном. Але фактом є те, що книжка була передана приватно, не через офіційні канали. Зворотної адреси не було, і я не мав нагоди переслати свою подяку. Який не був би офіційний стимул до цього дарунка, я переконаний, що він висловлював також щире почуття. Сама книжка звалася «Село

на нашій Україні», я пробував її читати, але не міг. Це була звичайна жуйка соцреалістичних трафаретів про щасливе колгоспне життя. Таких книжок Прилюк видав не одну. Взагалі він зробив добру кар'єру, бувши редактором обласних газет, а потім всеукраїнської газети для колгоспників, ставши деканом журналістичного відділу Київського університету, що був продовженням ліквідованого на той час УКІЖу, себто став на чолі готування журналістичних кадрів України. Проте я певний, що він згадував мене не раз і не без тепла. Таке було й моє відчуття до нього.

Сьогодні я питаю себе, скільки в моїх дружніх взаєминах з укіжівськими студентами було правди, а скільки ілюзії, твореної тією відстанню, яка завжди існує між учителем і учнями. Нехотючи навіть найдоросліші учні повертаються до свого вчителя дитячою частиною своєї душі, що, певна руч, існує в кожній людині. Це не гра, це чистісінька правда, але, якби ця відстань зникла, чи ми знайшли б спільну мову? Я не знав їхніх «дорослих» біографій. А хто знає, може, кілька років тому один з них брав участь у розкуркулюванні й колективізації, роздовбував долівку хати, розкопував подвір'я, шукаючи захованого хліба, не зважаючи на плач дітей і голосіння жінок? Може, він гонив натовпи «куркулів» і «підкуркульників» на смерть у сибірській тундрі, хоч вони були Богу духа винні? Може, хтось із них був у надзвичайній трійці, що виносила вироки каторжних праць або смерті людям, винним тільки в тому, що вони належали до української інтелігенції? Фактично, ледве чи це було можливе, бо вони були молоді, зовсім недавно в партії — з малими винятками. Гаразд, але якби така ситуація була сьогодні і партія спрямувала б їх на такі і подібні завдання, чи вони б не пішли? І чи сама належність до страшного ордену комуністичної партії не робила їх морально співвідповідальними за все, що робилося, хоч кожний з них так само легко міг і сам стати жертвою безжальної політики? Дистанція між катом і жертвою в тій системі не була величиною сталою.

Унутрішньо я ніколи не приймав радянську систему за свою, я ніколи не пробував піти до комсомолу чи до партії, я уникав відповідальних посад, що дають змогу й право порядкувати долею і життям інших. Тож чи міг я любити цих людей? А я любив. Чи мав я право приятелювати з ними? А я користався з цього права.

Єдина відповідь на ці питання може бути знайдена в усвідомленні того, що кожна людина різна в різних ситуаціях. А їхня ситуація супроти мене була така, що будила в них дитячу частину душі. А виправдання моєї ролі й настанови було в тому, що я цю дитячу сторону їхніх душ активізував. Чого я їх учив, було добро. І вчити їх цього було добре. А пропорція добра і зла в кожному з них визначалася не тільки моїм навчанням і ставленням, але й їхніми природними нахилами, їхніми біографіями, мені не відомими, і ситуаціями, в яких вони опинялися доти і мали опинятися в майбутньому. Я міг би сказати їхнім партійним хазяям словами героя однієї з п'єс Олександра Островського: «Я просвещаю, а вы развращаете». Я знав,

що сила розбещувачів була незмірно більша від моєї. Але що я міг робити, крім того, що робив? І я і сьогодні, пишучи про це, думаю, що я не заслуговував по биття каменями.

Неприємних спогадів про укіжівських студентів у мене небагато. Один епізод був із Ширяєвим. Ширяєв був росіянин з Надволжя, здається, Куйбишева, Самари. Українська мова давалася йому туго, він не вилазив вище як задовільно (вищим ступенем було добре, найвищим — відмінно). Одного дня він попросив мене зайти до класної кімнати, вона була порожня. Він сказав мені, що він парторг і повинен бути передовиком у навчанні, він виправиться в майбутньому, але тепер я мушу підвищити йому оцінку, сказати б, у кредит. Він не погрожував, але в голосі звучала не просьба, а погроза. Це була вимога, що межувала з шантажем, мовляв, ти безсилий безпартійний, як ти смієш знецінювати мене, парторга. Це не було сказане, але такий підтекст був недвозначний. Не думаю, щоб він знав моє вразливе місце — моє «соцпоходження», але я знав і міг не виключати, що він знає. Я міг здатися, піти на його вимогу. Друга можливість була надати цій, виразно беззаконній, вимозі розголосу, щоб він був покараний. На перше я не міг піти з почуття справедливості й педагогічної порядности, професійної чесности — адже його письмова праця таки не була доброю. Друге я ледве чи міг виграти — як я міг довести, що він таку вимогу ставив? Йому було легко все заперечити. Зрештою, *в словах* його погрози не було, вона була в тоні. Я не показав, що був зляканий, прочитав йому невеличкий pater noster, складений з абеткових істин про обов'язки викладачів і студентів, обіцяв йому додаткові консультації, і на тому справа скінчилася. Але неприємний осід у душі лишався довго. Певна річ, тепер товариш Ширяєв не мусів би принижуватися перед викладачем української мови. Він міг би чудово прожити на Україні в умовах російської екстериторіяльності без найменшого знання мови аборигенів. Але тоді, хоч наступ на українську мову почався, так далеко ще не зайшло.

Друга спроба мене «змвалтувати» не мала політичного підрунтя. Час від часу я їздив до студентського гуртожитку на вулиці Артема, коло найбільшого харківського цвинтаря, і давав там консультації. Раз я приїхав нехотючи тоді, коли більшість студентів була на якійсь черговій кампанії. Студенти жили здебільша по чотири в кімнаті, умов для сексу сприятливих не було. Тепер Соня Бержанер була в кімнаті сама, і я думав, що вона чекала на мою консультаційну годину. Але без довгих слів, задихана, вона кинулася на мене. Я ніколи не любив жінок Потіфара, скоріше я мав комплекс Йосифа Прекрасного. І тут він діяв, тим більше, що Соня не була тим типом дівчат, що мене приваблював. Я не дав себе звалити на ліжку і взяв офіційний тон:

— Товаришко Бержанер, якщо Ви маєте питання з курсу мови, я готовий на них відповісти.

«Змвалтування» не відбулося, питань з мови не було — можна додати, що Соня

була доброю студенткою, але не того типу «щирих» і настроєних на творчу струну, на зразок Білика, або Кухаря, або Прилюка, тип, що я полюбляв. Після того Соня, як звичайно, була на моїх лекціях, складала іспити, і про епізод на вулиці Артема в гуртожитку Гігант мови ніколи не було.

Романтичний епізод, у якому я був активною стороною, відбувся не в Харкові, а в Криму. Це відводить нас від теми УКІЖу і провадить до теми моїх мандрів.

Подорожувати, оглядати нові місця я любив з дитинства. Малим хлопцем я сідав у трамвай у Харкові і їхав до кінцевої зупинки, а тоді назад. Трамвайних ліній тоді було чотири, і це означало — для кожної в двох напрямках — вісім маршрутів. Про мою першу подорож до Києва вже була мова (друга, в обійми Кагановича, була недобровільна й не лишала часу на оглядання). Перед тим ще відбувалися подорожі на Полтавщину, але туди мене везли, не питаючи, в складі родини. Від часу кінця НЕПу й вбивання в колодочки індустріалізаційного, колективізаційного й терористичного режиму Сталіна подорожувати стало не легко. Німці під час війни мали гасло «Erst siegen, dann reisen». За Сталіна таке гасло не було зформульоване, але все було зроблене для того, щоб його запровадити на практиці. Діставати залізничні квитки було неймовірно важко, без «командировки» (офіційного відрядження) і «путьовки» (профспілкового спрямування на місце лікування або відпочинку) труднощі були подвійні. Далі, для приватних подорожніх не було готелів. Можна було намагатися їхати тільки до тих місць, де були рідні або знайомі, в яких можна було притулитися. Приміром, я ніколи не міг поїхати до Чернігова, бо там не мав нікого. В Росії мене цікавили Новгород і Псков, але вони так само були неприступні. Відряджень (крім того нещасного до Києва в обійми Кагановича) я не міг мати, — викладати українську мову можна було, нікуди не їздячи. З одним — після Києва — винятком. Десь у середині тридцятих років мене з кількома студентами, двома, одного звали Ступницький, другого не пам'ятаю, послано до Мінська, підписати договір на соцзмагання між УКІЖем і його білоруським відповідником. Було це на першотравневі свята і тривало яких два чи три дні. Нашу делегацію приймали дуже гостинно, поза всякою офіційністю. Тоді на Україні існував культ Білоруси, що її Сосюра охрестив «синьоока сестра України», а на Білорусі був відповідний і, може, навіть міцніше відчуваний культ України, що йшла, мовляв, тим самим шляхом до дерусифікації, але була сильніша й здобула більше. З вікна поїзда я жадібно ковтав краєвиди Білоруси, простори боліт і широчезних річок, зокрема Березини, і свідомість краяла думка про наступну війну і про те, як нелюдськи тяжко буде воювати між цими водами, трясовинами й мочарами. Мінськ був тоді вже переважно новозбудоване місто радянського стилю, і, як і в великих містах України, національна мова в ньому не панувала. Окрім того, тоді вже перекотилася хвиля терору і здійснювалася всезмиваюча друга хвиля. Нас приймали щиро й гостинно, але мій безпосередній колега, викладач білоруської мови, хоч обіцяв

обмінюватися книжками й відбитками статтів, ніколи нічого мені не послав і на мої листи не відповідав. Його прізвище було чи не Ларчанка, але сказане тут — не в осуд йому, бо тоді всі боялися зв'язків з іншими, а як же він міг знати, що завтра мене не заарештують, і я не зізнаюся, що їздив до Білоруси, щоб зорганізувати там терористичну організацію, або що я не був провокатором з НКВД?

Більшість моїх подорожей були лікувальні. Мою першу путівку я мав ще в «Хемвугілі», платив я за неї, як і за дальші, сам, але клопотатися мусів через місцевком, і, коли я повернувся, спеціаліст на путівки в місцевкомі Таратута спитав у мене:

— Ну як, оздоровилися?

Я тоді був досить хоровитий, мені докучав систематичний розлад травлення, називаний офіційно колітом, а водночас я мав початок туберкульози в одній з легень, а в тогочасній радянській медицині вірили, що від коліту найкраще виліковують мінеральні води й грязьові ванни в Єссентуках на Північному Кавказі, а проти туберкульози в ранній стадії допомагає їсти велику кількість щойно зрізаного винограду, а для цього треба було їхати на південний берег Криму. До Єссентуків я не міг дістати путівки й поїхав на курсовку. Різниця була та, що людей з путівками приміщували в санаторії, а курсовочних, як ми звалися, — по приватних будинках. Бувши в Єссентуках, я об'їхав решту Мінеральних Вод — Кисловодськ, П'ятигорськ і Железноводськ, місця не дуже цікаві туристично, де дуже багато говорилося про Лермонтова, що там перебував, але ніколи — про первісних жителів цих околиць, що не були ні «Лермонтовим», ні росіянами взагалі. Бачу себе, високого й украй схудлого, в ярмулці від південного сонця, в чорному безформному піджаку й мішкуватих штанах, у білій сорочці на випуск і підперезаній тонким паском — я тоді дуже соромився носити сорочку заправлену в штани, мені здавалося, що це майже так само, як ходити з голим животом. Щось на зразок народовольця сімдесятих років минулого сторіччя, а в новій обстанові ультрапролетарського (хоч власне робітники тоді здебільша запускали сорочку до штанів). Люди в санаторіях були приміщувані по кілька до однієї кімнати, і там легко зав'язувалися знайомства, але курсовочники були здані на самих себе, і я користався повною самотністю.

Від 1932 року почалися мої майже щорічні подорожі до Криму. Спершу це була Алушта з її менуезькою вежею, де я порядком самолікування пожирав скільки міг винограду, латаючи тим свою легеню. Тепер уже я був без піджака, але тепер у чорній сорочці, далі на випуск, і замість ярмулки на голову я намотував рушник, щось на зразок чалми. Той же рушник увечорі захищав від москітів. Крим мені сподобався куди більше від Північного Кавказу. Повітря було справді таке, що солодко було дихати від запаху квітів і кипарисів, а море вабило дивитися на його безнастанні зміни. Купатися я не любив, бо плавати не вмів і в безрічковому Харкові не мав як, лежати на пляжі й засмагати мені було огидно, але я це робив,

бо це був загальний стиль життя — і що ще можна було б робити цілими днями? Великою принадою Криму було й те, що тут були не тільки найжджі росіяни, а й тутешні таки татари. Хоч стосунків з ними не було, крім купування екзотичних харчів і фруктів, але цікаво було дивитися на інший світ і слухати незрозумілу мову. Тут уже я був у будинку відпочинку, і про нього слід сказати кілька слів.

Будинки відпочинку належали державі (профспілкам), людей спрямовували туди не просто для їхньої приємности, а насамперед для того, щоб вони здобули сили для праці протягом наступного року. Тому будинки відпочинку мали досить суворий режим дня, і санітарки й медичні сестри пильнували його. Уставали всі одночасно, під звук ударів билом об повішену металеву рейку. Снідали колективно і на відкритому повітрі. Далі був пляж, окремий для чоловіків, окремий для жінок, де можна було купатися як мати народила, і спільний, де були обов'язкові труси й бюстгальтери. По обіді наступала мертва година. Всі повинні були бути в своїх ліжках, це перевірялося суворо (але дехто вислизав, часом через вікно). Металевий дзвін знов сповіщав кінець «мертвого часу», і тоді на спортовому майданчику з'являлися «затійники». Виховуючи дух колективізму і радянського патріотизму, вони організовували гри, а найчастіше навчали нових пісень. Пісні були масові й пролетарські, в них говорилося про громадянську війну, про оборону батьківщини, про трудовий ентузіазм. У здоровому тілі — пролетарський дух. Люди поверталися до своїх домів і підприємств, озброєні новими піснями, фолкльор творився за загальним пляном. Пісні були часто безграмотні, музика примітивно-маршова, але так виховувано нову людину. Пам'ятаю рядки пісні, що її там проти власного бажання підхопив:

Эх, эх, недаром,
За серп и за молот борясь,
В атаках будённовских армий
Их кровь по степям пролилась...

Усі пісні були російською мовою. Уже тоді закладалося початки творенню радянської людини з російською мовою як її перша чи друга рідна.

Нагодовані краще, ніж у себе дома, хоч далеко не вишукано, провівши цілий день у неробстві, люди казилися від статевих гонів, і після вечері в темних тінях садка, в солодкому запаку південних квітів і дерев, під сухий тріск цикад, коли нагріті за день камені віддавали сухе тепло, а море плескалося спокійно й ритмічно, формувалися пари. Тепер був час перетворити сороміцькі анекдоти, що вдень оповідалися на пляжі, на дійсність. Обійматися й цілуватися було легко, перейти до дальшого ступеня зближення було надзвичайно важко. Садок коло санаторію був малий, далі йшов пляж, де їздили автобуси й вантажні авта, гори далеко, про те, щоб найняти якусь кімнату, й мови не могло бути... Здебільшого сили лишалися нерозтрачені, хоч хвастощів наступного дня на пляжі про здобутки й подвиги не

бракувало. Справді, їх треба було зберегти для трудових звитяг на підприємствах. Більше квітнув словесний блуд, хоч годі заперечити, що дещо таки відбувалося ночами. А час був короткий, бо десь о десятій треба було бути в ліжку. Сестри перевіряли, чи кожний на місці, а потім гасло світло. Кімнати в алуштинському будинку відпочинку, як і в інших, могли бути на багато осіб, щасливці діставали на двох (але не чоловіка й жінку, це виключалося), ніхто не був сам. Я був щасливий, я був у кімнаті для двох, моїм напарником був молодий робітник-комсомолец, здається, з Харкова. Він був з молодою жінкою, чи то нареченою, чи то дружиною, і вдень ми здебільшого трималися купи, але на ніч вона відходила до окремого бараку. Так ішло це життя в чомусь середньому між монастирем і луна-парком, між в'язницею, соціалістичною фаянстерою і первісним раєм, усе відповідно до вимог радянської медицини, яка й собі була підпорядкована радянській політиці. Це була фабрика здоров'я. Якщо вона нерідко видавала брак — яка ж фабрика цього не робила?

Згодом, коли я вже працював в УКІЖі, перейшов до спілки працівників вищої школи й був сам членом місцевому, замість крайньої на південному березі Криму Алушти я діставав путівку до будинку відпочинку науковців Буюрнус близько Гурзуфу. Цей будинок мав свою легенду. У двадцятих роках там збиралася на літні місяці українська еліта наукового світу, насамперед з Харкова й Києва, але також з інших центрів. Тут вони знайомилися між собою, тут обговорювалися наукові проблеми, самозрозуміло, в невимушених розмовах, не в формальних засіданнях, тут панував дотеп і культурна альяція, тут починалися романи, які подеколи кінчалися одруженням. Завідував будинком п. Шарий, про якого йшла слава, що він, не будучи науковцем, розумів стиль і рівень інтелігенції на відпочинку і створював для відпочивальників найвигідніші, найприємніші умови. Бував там серед інших киян з Академії і мій кузен Толя Носів, і це там він познайомився був з дочкою Шарого Мурю, яка згодом стала його дружиною і подарувала йому чудового сина Віктора, відкритого на дотеп і здатного на дитячу, але участь у учтах розумової дискусії. Вітя мав найрухливішу мордочку, яку я будь-коли бачив, де всі враження відбивалися, як у винятково чутливому дзеркалі. Але це було в двадцяті роки, тепер Шарого вже не було, вільного вислову люди боялися, і Толя був на каторжних працях десь на Ведмежій Горі. Усе таки, через сам склад відпочивальників, Буюрнус був якоюсь мірою елітарний супроти моєї Алушти і мав стиль, відповідніший для людей розумової праці. Коли я потрапив туди в перший раз, склалося з моєю участю симпатичне товариство, яке я добре пам'ятаю з облич, з поведінки, але не з прізвищ, бо називали один одного не на прізвище, а на ймення. Належали до цього товариства чорнява й кокетлива, хоч, нівроку, огряднувата Ася, яка любила фотографуватися, щільно притулившись до мене або й просто в обіймах, дуже серйозна Фіра, кругленький дотепник Аркаша, здебільшого мовчазний Фріц з Німеччини, на договірній службі в якійсь радянській

науково-технічній інституції. Останнім у переліку, але, мабуть, першим у товаристві був Коля Аносов, єдиний, кого пам'ятаю на прізвище, а це тому, що він був сином відомого в Харкові професора Аносова. Це був для багатьох з нас останній рік безтурботного відпочинку. Ще могли бути море й кипариси, чебуреки й ароматне кримське вино, але не було вже молодечої безтурботності й взаємного довір'я. Пазурі системи були страшні не тільки тим, що вони вихоплювали й нищили людей, а й тим, що, ширячи систему сексотства й сітку сексотів, вони отруювали стосунки між людьми взагалі. Я ніколи не зустрічав більше Фріца — повернувся він до Німеччини чи його запроторили до Сибіру? Ася, Фіра, Аркаша лишилися тільки іменами й шумовинням забутих дотепів. Я зустрів у Харкові Колю Аносова, ми йшли Сумською й згадували літо, я вжив якогось легкого жарту з можливою політичною алузією, і Коля перебив мене:

— Я не хочу слухати таке. Радянські люди не повинні ширити протирадянські вислови.

Він нагадав мені Дмитра Чукина, коли той повернувся з заслання. Тільки Коля не був після заслання. Не знаю його долі, але думаю, що він був перед засланням, яке відчував. Ми більше не зустрічалися.

З Бююрнусом зв'язаний також спогад про Соню Вассер. Не можна було видумати менш відповідного прізвища. Якщо триматися старогрецького погляду про чотири стихії — складники світу, — вона не могла бути ні водою, ні землею, ні повітрям, а тільки вогнем. Я перейменував її у Соню Фоєр. Вона не була вродлива і супроти мене була непропорційно маленька. Але почасти її вогненний темперамент, почасти час і сон літньої та ще кримської ночі робили своє діло. Я не можу відтворити наших розмов. Про що вони були? Ні про що. Ледве чи був у них зміст. Принада й приваба їхні були в тому, що вони були легкі, швидкі і будили ланцюг реакцій такої ж легкості й швидкості. Більший голос мала в них кров, ніж розум, чим я зовсім не хочу сказати, що Соня не була розумна. Просто це не важило. І ми пройшли за короткий час гурзуфського кипарисового сп'яніння такий звичний і, сказати б, масовий, неориціональний, неіндивідуальний цикл утеч з-під нагляду лікарів і сестер, ховання в кущах на гірських схилах, зізнань і обіймів, іскристих — так нам тоді здавалося — і шумних жартів, недомовлень і перемовлень. Мабуть, ніколи в житті я не був ближчий до одруження, ніж тоді, і це мовчки розумілося обома. Але Соня поїхала до Києва, я до Харкова, і тоді слово було надане розумові. Він казав — що ми зовсім різні, що я не партійний і ніколи ним не буду (Соня викладала щось з дисциплін нової релігії, чи то діалектичний матеріалізм, чи історію партії); що вона старша від мене і розлучена по першому шлюбі; що в нас зовсім різні характери й темпераменти, — добре серед настояности солодкого кримського повітря мати раптовий вихор-бурю, але не можна жити все життя з грозовицею й полум'ям; що годі було б уявити співжиття Соні з моєю матір'ю; і взагалі для чого це мені? Ми обмінялися листом чи двома. Соня писала про мій

приїзд до Києва. Потім я не відповів. Вона писала знов, з таким самим наслідком. Вона прислала листа: великий чистий аркуш паперу, а на ньому намальований величезний, на весь аркуш, знак запитання. Я знов не відповідав. Соня була горда. Не було нічого простішого, як приїхати до Харкова — чотирнадцять годин поїздом, одна ніч. Вона не приїхала. За кілька місяців до мене дійшла чутка, що її заарештували як троцькістку. Роман закінчився. Цей епізод у моєму — оскільки залежало від мене — врівноваженому житті згадую завжди з теплом і приємністю. Але я не знаю, що справляло мені більшу приємність: перебіг нашого чорноморського захвату чи його обірваність у харківсько-київські часи.

Мої подорожі до Криму з перебуванням у Бююрнусі тривали далші роки. Попри потворне подвійне навантаження навчальних годин, що його я мав усі передвоєнні роки, учительська професія мала ту величезну перевагу, що забезпечувала два вільні місяці кожного літа, липень і серпень, — не два тижні, як звичайно мали робітники й службовці. Дістати путівку мені, ударникові викладання, не було важко, а платив за неї я з власної кишені. Я звик до рутини кримського відпочинку — день за розкладом, виноград, засмагання на пляжі, бродіння в хвилі Чорного моря (я не вмів плавати, це належало до моїх антиспортових настроїв), вечірні бої з москітами, короткі, одноденні екскурсії, завжди великими групами, до інших місцевостей Південного берега (але ніколи до Бахчисараю, якого мені так і не привелося бачити), настояне духмяне повітря, — і ніяких більше романів, захоплень, бур, — була своя принада в цій з року в рік повторюваній одноманітності без несподіванок. Але, звичайно, клімату інтелектуальної дискусії й жарту в другій половині тридцятих років у Бююрнусі не було й сліду. Одного року, чи не 1939-го, я відвідав у Ялті Толю Носова, що повернувся з каторжних робіт, дістав посаду заступника директора музею в палаці еміра бухарського (директором, що нічого не розумів, був, як звичайно, якийсь член партії, вся справжня праця лежала на заступникові, та її не було багато, бо в ті роки музеї старалися менше виставляти, щоб не зазнавати обвинувачень у пропаганді февдальної або капіталістичної ідеології в доборі експонатів). Толя жив тепер знов зі своєю Мурою й малим Вітею, милою й розумною мавпкою. До України в'їзд був йому заборонений. Розмов про роки й місця заслання Толя не вів, не пригадую й якихось ідеологічних розмов. Але тепер між нами панувала повна гармонія, я не бунтувався, як колись підлітком, я йшов його слідом, у нас була та сама батьківщина, і я в міру своїх і історичних умов працював для неї. Ми не передбачали того, що за яких два роки Толя і його родина будуть знищені НКВД в процесі ніби евакуації Криму, а мене доля кине до чужих країн. Моя остання подорож до Криму відбулася 1940 року. Не пригадую, чи я мав путівку 1941 року, але в липні й серпні того року ніхто вже на відпочинок не їздив.

Подорожі до Криму були оздоровні і, сказати б, організовані, в рамках програми профспілок, того що за Гітлера в Німеччині дістало назву Kraft durch Freude. Мало

можна було дозволити собі й здійснити з подорожей особистих, закроєних на те тільки, щоб бачити трохи світу. Приватних. Але кілька я все таки зробив. Була подорож до Полтави, вона припала десь на 1932 рік. Я прочитав книжку про полтавську архітектуру, бароккову 18-го століття і ампірну 20-го, і вирішив оглянути це, за день. Міські родини такі, як моя, без зв'язку з селом, не уявляли собі, що тоді діялося на селі. У газетах ми читали про колективізацію про опір куркулів, але я не міг собі скласти найменшого уявлення про те зрушення мільйонних мас, що, гнані голодом і насильством, кидали свої оселі й шукали чогось іншого, кращого, їм самим невідомого, а в дійсності нереального. Ця подорож до Полтави лишилася мені в пам'яті не так барокком і ампіром, як тим, що я бачив під час самої подорожі на вокзалах і в поїздах. На 130 кілометрів від Харкова до Полтави поїзд потребував за розкладом три з половиною години, і вони були коротким вступом до стану села. Харківська станція була «чиста», там дуже пильнували, щоб селян не допускати. Але всі станції в дорозі, включно з полтавською, були марою збіговищ напівживих, брудних, завошивлених, голодних напівлюдей-напівтрупів. Вони кидалися на поїзди, щоб кудись їхати, кондуктори їх спихали, брутально скидаючи, часто на ходу поїзда. Полтавський вокзал — Полтава-Південна — був захаращений голодними істотами, що від них на долівці не лишалося місця, щоб просто поставити ногу, щоб пройти. Час був погано вибраний для туризму.

Не зважаючи на це, не усвідомлюючи, що це не кінчилося того року і не обмежувалося тільки на перегоні Харків — Полтава, я з Мишком Тетієвським вирушив наступного, 1933 року в подорож куди довшу, до Закавказзя. Ми планували маршрут Баку — Тбілісі з Мцхетом, Єреван з Ечміядзіном і озером Гекча, Батум, Сухум, Гагри, Туапсе, Сочі, Геленджік, Новоросійськ. До Грузії й Вірменії мене вабило почуття спільної долі в Радянському Союзі і мистецька старовина. Узбережні чорноморські пункти треба б було порівняти з моїм Кримом — вони були тепер наймодніші, *сам* Сталін їздив до Сочі, де мав «дачу», а також хотілося впізнати краї, де поневірявся в експедиціях російського війська проти горян Олександр Бестужев-Марлінський, об'єкт моєї найдовшої, найуспішнішої і найцікавішої для мене доповіді на семінарі Марцарити Габель у студентські роки, хоч я і не накладав життям — я знав, що болота там висушено, малярію вигнано, і сліди горян стерто. На готелі ми не розраховували, але це були місяці літнього туризму, і для молодих мандрівників були табори з наметами з мінімальними або ніякими вигодами. Першою зупинкою мало бути Баку, ми дістали квитки на поїзд Шепетівка — Баку (Шепетівка була тоді прикордонною станцією з Польщею). Тут трапилася пригода число один. Після цілоденної їзди в гарячому від літнього сонця вагоні (коли ми, між іншим, побачили перед заходом сонця з вікна вагона мою «рідну» Амвросіївку) нас непереможно хилило до сну, так почували себе й наші випадкові супутники в тому ж відділі вагона. Вагон був не м'який, звичайно, але пляцкартний. За категоріями довоєнної Росії — третьої класи, тепер — «твердий».

Це означало, що над лавками сидіти були два поверхи полиць з обох боків. Щасливіші посіли середні полиці, на горішніх були речі тих щасливих і всіх нещасливих. Ми з Мишком постягали всі валізи й клунки, поставили їх одне на одне на підлозі між лавками, здерлися нагору й зрівнялися в щасті з рештою пасажирів. У Ростові була довга зупинка, і всі прокинулися, але з наміром далі спати. Коли раптом сусідка знизу кличе, а вона була свідком перетягання бацажу:

— Сусіде, га, сусіде! А де ваша валізка?

Речі ми склали були щось у три чи чотири поверхи. Внизу були сусідчині, потім Мишкова, нагорі моя. Моя й далі стояла нагорі, тільки нижче. Мишкової й слід пропав. Чому злодієві припала до вподоби саме Мишкова, чому він не спокусився моєю, що була найприступніша, не знаю. Моя була дуже пошарпана, Мишко купив нову саме на цю подорож. Може, це було причиною. А може, злодій любив відчувати трудність і небезпеку свого ремесла і волів трудніші завдання. Покликали залізничного провідника, він висловив співчуття й оповів, що перегін між Ростовом і Таганрогом найнебезпечніший, що тут тягнуть речі всіма способами, навіть вудками витягають через вікна на ходу поїзда, у що було важко повірити, але, милий Боже, викрених і зрозпачілих людей у країні було досить, а професія злодія на просторах Російської імперії завжди стояла високо! Мишко лишився, як був, без зміни одежі, без зміни білизни. Купити такі речі в містах, що ми відвідували, в ті часи годі було й думати. Наївно ми питали про сорочки, підштанці, щоб купити... На нас дивилися, як на несповна розуму. Коли ми доїхали до Тбілісі, ми пішли шукати над Курою такого місця, де можна було б випрати його сорочку, його все інше. І висушити. Очевидно, роздягнувшись. Пам'ятаю затишок замість, спокій, дзюркотіння швидкоплинної каламутної Кури, напівроздягненого Мишка і — важко повірити — настрої щастя. Щастя, що ми в Грузії, що навколо інший світ, що сонце припікає, що сорочка буде чиста, що ми мандруємо, що живемо...

У Тбілісі була ще одна, сказати б, не-пригода. Ішла молода грузинка такої краси, як буває тільки в поемах Байрона чи Лермонтова. Я забув свій туристичний маршрут і подався за нею. Поки вона не зайшла до якогось будинку недалеко церкви, де похований Грібєєдов. Я не звертався до неї, вона не давала мені одкоша або заохочення, вона, певно, й не помітила мене, не було ніяких подій, пригод, інцидентів. Маленьке відхилення від оглядин міста. Але я досі відчуваю своє тоді відчуття. Її образ забувся, він злився з усякими там Зулейками й Медорами з байронічних поем, сліпучі чорні очі, воронового кольору буйне волосся. Не знаю, чи вона навіть справді була така. Одне слово, не-пригода, що стоїть у пам'яті, може, більше, ніж пригоди.

Друга пригода була в Вірменії. Єреван був тоді справді азійське місто, яких я перед тим не бачив, — Тбілісі був проти нього просто як Париж. А тут базари, де хлопчаки розносили воду й кричали «Сарі джюра», а поза гучними торжищами базарів, казково спокійні вулички, вздовж яких у ариках дзюрчить вода... З Єревану

ми якось влізли в повний по вінця автобус і дісталися до Ечміядзіну. Ми не мали наміру відвідувати католікоса, ми хотіли оглянути тільки музейні колекції, але чернець, що нам показував дорогу, сказав, що, поперше, на це треба дозволу католікоса, а подруге, католікос буде радий бачити двох студентів з України. І ми втрапили на прийняття. Нас попередили, що католікос не говорить по-російськи, і прийняття відбувалося французькою мовою. Не знаю, чи він приїхав до Вірменії з Парижу, де жив перед тим, чи це була демонстрація західності Вірменії й її церкви. Але ми сприйняли цю несподівану авдієнцію, ці урочисті і з нашого боку не блискучі стилем промови про любов до України і до Вірменії — він і ми — як свого роду демонстрацію протимосковського характеру, так ми її пережили, і так вона нам сподобалася. Пізніше я чув глуху чутку про «гніздо контрреволюції» в оточенні католікоса й про його арешт. Чи правда, не знаю. Але Вірменія тоді була зрушена в своїх селянських і дрібноміщанських основах не менше, ніж Україна, так само тисячі селян тікали бо-зна від чого бо-зна куди, так само пахло людським тижнями не митим потом, сечею й брудом. Поїхати на Гекчу (Севан) нам не вдалося, — до автобуса не можна було й приступити.

Натомість решта подорожі відбулася без пригод, як пляновано. Чорноморський берег Кавказу не причарував мене. Він був занадто свіжої дати, за Советів розбудований, і він був модний у колах нових господарів країни. Крим все таки був, хоч у мізерних рештках, аристократичніший. У Криму ще жили татари, в Сочі й далі на північ російська стихія залила все. Мишкові десь пощастило таки купити якусь там сорочку, і він уже не ходив на прання до берегів Чорного моря. У нашій останній зупинці над Чорним морем перед Новоросійськом, у Геленджіку вуличний фотограф зфотографував нас двох на скелі над морем, де перед нами і після нас, мабуть, зфотографувалися десятки або й сотні тисяч. Це було 8 серпня 1933 року, і це означало — прощай, Кавказе. Більше я цих країв не бачив. На груповій картці студентів УКІЖу зі мною й Догадьком ніхто не посміхався, всі стояли, вдивляючись в фотоапарат, як у дуло гармати, що може вистрелити. За фотографією були людські почуття, але все таки це була офіційна й групова фотографія. Тут, у Геленджіку, ми обидва щасливо посміхаємося. Тут бо все було приватне — і наша подорож, і фотограф, що, либонь, жадав від нас посмішки. Ми були друзі, і ми їздили дружно й дружньо. Ніби це не був страшний 1933 рік!

Треба згадати одну спільну подорож — мою з Мишком Тетієвським — до Москви. Це було ще перед Кавказом, скоро після нашого випуску з рідного ХППО. І припало на перше травня. Того дня на московській вулиці ми випадково зустріли недавнього нашого викладача з якоїсь політичної дисципліни. Він хотів побувати на Красній площі і запропонував нам піти з ним. Приватних осіб у такий день на площу не пускали, приступити могли тільки зорганізовані трудящі, в колонах із прапорами свого підприємства. Колони вливалися на площу з різних країв, і чекання й тупцювання на місці були безконечні, а через площу

організованих трудящих проганяли чвалом, чи то для того, щоб менше затримувати інші колони, чи то для того, щоб ніхто не міг зазіхнути на безпеку тих вождів народу, що юрбилися на трибуні й приймали парад. Наш несподіваний провідник і ініціатор походу підійшов до однієї колони якогось московського заводу, знайшов відповідального, показав свої посвідчення, сказав, що провадить двох студентів, і керівник колони прийняв нас у свої лави. Так ми, після довгого чекання, потрапили на Красну площу, і так я побачив уперше і востаннє в житті Сталіна і його помічників. Тоді я ще не дістав лекції від товаришки Фельдман про те, що в нас нема вождів, а є тільки один вождь. Я був тоді ще переконаний, що в нас є чимало вождів. Але вже тоді я знав, що головне — побачити Сталіна, і тільки його зоровий образ я добре пам'ятаю. Описувати його тут нема потреби. Образ Сталіна в його статичності, його зверхності над масами, що пробігають тисячами коло його ніг, схоплений у тисячах віршів, і я нічого до того додати не можу, крім того, що в мені говорило не захоплення, а тільки цікавість, з якою я б дивився на якусь страшну тварину, що чомусь виступає в сірій людській подобі.

Після того я був ще раз у Москві, провів там щось із два тижні і добре її всю вилазив. Влаштувала притулок мені тьотя Маруся Медер, я в Москві нікого не знав. Тітка Маруся написала до Ритових, родини колишніх дяді Васиних товаришів з полку. Вони мене не знали, родина була велика й тулилася в двох кімнатах, але на прохання тітки Марусі мені дали постіль у якомусь кутку. В нелюдських радянських умовах люди часто людяніші, ніж в обставинах комфорту й забезпеченості. Бував я також у Ленінграді, де мене приймав Миша Бармас із мамою (вігчима його тоді вже заарештували), востаннє в час російсько-фінської війни 1940 року, коли Ленінград був затемнений. І Ленінград належав до добре мені знайомих міст.

На Україні моєю гостителькою була кузина Оля. Після втрати свого першого чоловіка, офіцера царської, потім білої армії Миколи Якимовича Жукова, за кілька років вона одружилася з Миколою Івановичем Прісецьким. Зі старого народовольського роду, він був інженером-агрономом і часто кочував з однієї агрономічної станції до іншої. Я був у них спершу в Лубнях, де він пробував вирощувати виноград, але нічого не виростив, а потім у Сагайдаку на Херсонщині, звідки я маю фотографію — свинарні. Два епізоди з цієї подорожі мені впам'ятку, навіть три. Два зв'язані з харчами. Екскурсія на великі виноградники, і ми зголодніли. Сторож мав тільки чорний житній хліб, а навколо ріс виноград. Ми сиділи на землі, їли хліб і заїдали виноградом, просто з лози. Було сонце, була безмежність степу, була спека, і, може, ніколи мені жадна їжа не була така смачна й приємна, як ця нечувана комбінація винограду з чорним хлібом. Потім Херсон, роздериротазівотне місто одноманітно-нудних будинків і будиночків, і ми шукаємо якоїнебудь їдальні. Знаходимо, єдину на все місто, стоїмо в черзі до столу, дістаємо місце при столі, питаємо меню і чуємо від офіціантки:

— Какая меню!? У нас для всех одна меню.

Місто розмовляє якоюсь своєрідною мовою, без звука *ы*, і мотузок називає *канатік*.

І третій спомин. З Херсону вирушаємо на оглядини Одеси. Ходить маршрутом Севастопіль — Херсон — Одеса невеликий, але небувало елегантний пароплав. Його дістав Радянський Союз від Іспанії в обмін за зброю — час громадянської війни, пробна зустріч Німеччини з Росією за Піренеями, республіканський уряд Іспанії не має грошей, щоб платити, а радянці кричать про допомогу героїчному братньому народові, але здають з нього що можна — вулиці міст засипані еспанськими помаранчами, а ось і два еспанські пароплави стали в лави чорноморської торговельно-пасажирської флотії. Корабель справді виглядає, як цяцька, весь у золотого кольору прикрасах, але місць у кабінах нема, і ми сидимо ніч у кают-компанії. Як тільки ми виходимо з Дніпровського лимана, починається шторм, недавно ще буржуазний пароплавчик не витримує азійського Чорного моря, його кидає туди й сюди, більшість пасажирів дістає морську хворобу великої лютости, і ось уже вони лежать покотом на підлозі, і де-не-де чути запах і видно блювотиння. З важкою головою ми на ранок виходимо на одеський берег, два дні в Одесі — і назад до Херсону. Моє перше і перед війною останнє знайомство з Одесою.

Так на офіційні подорожі, з відрядженням чи з путівкою, ще розмірно комфортабельні, нашаровуються приватні, максимально невідгідні, але свої, власні. А втім, щодо невідгод — у другій половині тридцятих років я вже не був такий бідний, як, приміром, під час кавказької подорожі, і я вже міг заплатити подвійно вокзальному носієві чи то в Харкові, чи в Москві, щоб дістати квиток, не стоячи в черзі, та ще й у м'якому вагоні, та ще й найкращим поїздом Радянського Союзу — «Стрілою», що за неповну ніч долав простір між Москвою й Ленінградом.

Обмежені радості безрадісних років — радість викладання, радість рідкого і обмеженого, але подорожування, радості, що обіймалися з буднями спотвореного життя. Тривожні ночі, що починалися дома, а кінчитися могли в тюрмі, бігання з авоською за харчами, які, може, Бог десь пошле, а товаропровідна мережа поставить, лекції в неопалюваному університеті, всі студенти в зимових убраннях, я викладаю в шубі, а пальці руки, що тримають крейду, клякнуть, — я й досі не знаю, чи це бракувало пального, чи щось не хотіло працювати в механізмах опалення. Страшні довжелезні черги по гас — ще важливіший, ніж харчі, бо без гасу нічого не зварити. Ці черги збиралися десь з 3-ї години ночі, в теплі і в морозі, люди звіріли від люті й вдиралися в чергу, і тоді, щоб черга трималася, запровадили порядок, що кожний дальший тримався обома руками незнайомого попереднього, щоб ніхто не міг між ними влізти, і завжди невідомість, привезуть гас чи ні, вистачить чи не вистачить.

Доба виховувала нас суворо, вона нищила нас, але радості все таки були. У найнещасливіших обставинах людина вміє бути щасливою.

Невеликій п'ять років, від 1931-го, коли я закінчив студентські літа в ХППО, до 1936-го, коли я вступив до аспірантури — про що пізніше, — багато в Харкові лиха наробили.

Погасили усе добре,
Запалили лихо...

Голосними подіями були самогубства — Миколи Хвильового в травні і Миколи Скрипника в липні 1933 року, гістєричні промови Постишева, що тріюмфально повернувся на Україну після того, як давніше Скрипник домігся його виїзду до Росії, промови, в яких улюбленим словом було *вздыбить*, поставити дьбки, але залякані перекладачі тепер не наважувалися вільно перекладати з російської і тому зберігали це слово в українському тексті — *поставити дьбки партію, село, транспорт, усю Україну*, усунення Курбаса й перейменування «Березоля» на казенний *Театр ім. Т. Г.* (так, обов'язково *Т. Г.*, Тараса, мабуть, звучало б надто націоналістично) *Шевченка*. Але не менше, а може, більше страшними в своїй для нас тоді незрозумілості й безглуздості були події тихі, зникання людей ночами, зникнення організацій та інституцій, непевність — сьогодні моя черга? Чи завтра? А може, ніколи?

Зрештою, зникали не тільки люди, арештовувано й пам'ятники. Я вже писав — перед революцією в місті було три пам'ятники: скромні погруддя Гоголя й Пушкіна і, на весь зріст, Каразіна. Гоголь і Пушкін стояли в тому самому сквері, Театральному, спиною один до одного. Гоголь дивився на театр Синельникова, потім Франківський, потім «Березіль». Пушкін був від нього відвернений і дивився хіба тільки на трамвайну зупинку лінії ч. 4. Обидва вони почували себе трохи не на місці в купецькому, індустріальному, закуреному й запорошеному місті. Каразін був свій, він, уважалось, створив Харків як центр, заклавши в ньому університет. Диктові пам'ятники перших років революції — Маркс, Роза Люксембург, Артем — уже давно потріскалися, покоробилися й були вивезені на смітники. За Скрипника додався новий пам'ятник, роботи Новосельського, — Блакитному-Елланові, там де розгалужувалася Чернишевська вулиця на розі Сорокинського провулку, місця мого народження, на дальшу Чернишевську і Артема. Це було таке ж скромне погруддя, як Гоголь і Пушкін, і це була дуже своєрідна комбінація тих двох з цим боротьбістом, редактором «Вістей» і слабкеньким поетом і фейлетоністом. І ось тепер, однієї прекрасної ночі, Блакитний зник. Зник таємничо і без пояснення, як зникали живі люди. Пізніше пояснювано, що його прибрали, бо на нього наїхав вантажний автомобіль і розвалив його. Але дивним лишалося, якщо це була причина, що тієї ж ночі вирівняно й забруковано те місце, де був фундамент пам'ятника-погруддя. Явно, бажано було, щоб ніхто про пам'ятник і згадати не міг. Може, його й не було?

Але на цьому *вздиблювання* пам'ятників не закінчилося. Нищення людей

української культури треба було заличкувати позірною увагою до культури. Змісту не треба було, помпезних фасад — так. Постишев кинув ідею збудувати мрандіозний пам'ятник Шевченкові, звичайно, **Т. Г.** Місце вибрано в Університетському саду, при вході з Сумської, якраз проти початку того ж Сорокинського провулку, за яких двісті метрів від того, де зник Блакитний-Еллан. Там, правда, стояв пам'ятник Каразінові, але його вирішено перенести перед будинок університету, мовляв, він заснував університет, там йому й місце. Тим самим роля патріота Слобожанщини зменшувалася до скромного діяча університету, а воно й було безпечніше. Нащо ті льокальні патріотизми? Сьогодні льокальні, а завтра запальні нащадки зроблять їх національними! Так виріс монументальний пам'ятник Шевченкові, оточеному колом своїх героїв внизу, коло початку спіралі, що йшла догори, де поета стерегли червоноармієць, комсомолка і т. д., а не шкодило б додати й самого Постишева. Стандартно-плякатні ці постаті були, однаке, добре вмонтовані в цілість, пам'ятник мав свій ритм і велич, і з-поміж витворів сталінської доби соцреалізму, ця праця, скажімо делікатно, не-українця Матвія Манізера, належить до небагатьох, що їх можна сприймати як твір мистецтва.

Пам'ятник Шевченкові був прощальним жестом Постишева в Харкові. 1934 року столицю України перенесено до Києва. Перед 1917 роком Київ був осередком російського шовінізму і офіційщини, по революції яких 15 років він ставав заштатним, але якоюсь мірою українським містом, тепер перенесенням туди колосального апарату радянської влади на Україні він мав знов стати тим, чим був до революції. Побічно це був також жест проти Польщі, ну, а далі й Німеччини. Для Харкова це була тоді подія убивча. Більшість культурних сил покинула місто, дотації зменшилися катастрофічно, будівництво, крім промислового, зійшло майже зовсім нанівець. Опера вже не звалася «Державна столична», а просто «Державна», про будування нової опери ніхто вже й думати не міг, усе стало сіре, місто, що було типово провінційним сотні років, дуже легко повернулося до свого первісного, нормального стилю життя. Кращим від Амвросіївки воно таки було, але це мала потіха, — і не важко. Це нищення культурного життя Харкова і російщення його збіглися з загальним зниженням культурного життя в Радянському Союзі, і кумулятивний ефект був дуже виразний.

Я був і далі в цих процесах автсайдером, але це не означало, що я їх не переживав. Хід подій у всій країні я розумів погано тоді, контактів з діячами політики і культури я не мав. Я не вчашав до Будинку літератури ім. Блакитного і не йшов з тими, хто проводжав тіло Хвильового на цвинтар, хоч пізніше, уже в самоті, розшукав його могилу і бачив квіти, що там лежали, а ще пізніше вже не міг її розшукати, бо її зрівняли з землею, був також на могилі Блакитного (хоч він і не був героєм мого роману) не на цвинтарі на вулиці Артема, а на спеціальному місці на півночі Харкова коло Сокольників, де ховали провідних політиків і де замість

хрестів ставили пропелери на кілку. Був на одному диспуті про «Березіль», де Микитенко, розлючений, озвіріло нападав на Курбаса, а той боронився. Микитенко кидався мертвим закусом в ім'я пролетарського глядача, що не може й не хоче сприймати Курбасового перетворення його, Микитенка, «Диктатури», а Курбас одчайдушно, героїчно й безнадійно доводив, що смаки «пролетарського глядача» виховані на синельниковщині і потребують перевиховання, зухвало твердячи, що хоче мистецтва, яке змушує глядача мислити, а не реагувати аплодисментами на вдовбані йому в голову політичні гасла, — власне, характеристика поетики писань Івана Кіндратовича. Двічі я чув виступи Скрипника: раз у Будинку робітників освіти на Сердюківському провулку, а вдруге, коли не помиляюся, на відкритті виставки портретів письменників роботи Анатолія Петрицького. Було це ще перед арештами діячів літератури, і Петрицький справді відтворив мало не цілу українську, зокрема харківську літературну еліту, відтворив у сміливо-західному стилі, не без «пікассїтїни», але поєднавши характери зображених і суто мистецькі завдання єдності кожного портрету в фарбі й композиції. (Загально вважається, що всю цю серію незабаром знищено). Це відбувалося в будинку, що донедавна був будинком Раднаркому, на Раднаркомівському таки (перед тим Мироносицькому) провулку проти того цегляного будинку, де колись містилася школа Євгенії Помпеївни Дружкової, в якій колись починалася моя освіта. Скрипник не був добрим промовцем, він запинався, шукав слів, часто повторював те саме слово (зокрема запало в пам'ять, як часто він повторював слово *терен*, що прийшло з Галичини і було мені, харків'янинові, чуже). Але говорив він, коли можна так сказати, нещадно, кожне слово ніби вбиваючи в аудиторію. Ця манера разом з його обличчям, мефістофелівськи гостре підборіддя і списи кінців вусів у моїй уяві більше відповідали його давнішим посадам у Чека і в Наркомюсті, ніж постаті комісара освіти. Але, очевидно, і освіта може бути різного стилю, а в тій двобічній політиці безоглядної українізації і нищення українських кадрів, що її провадив так негнучо і так негнучко цей комісар освіти, мабуть, саме й віддзеркалювалася ця сліпа воля, що панувала над розумом і що — можу собі уявити — так само нещадно й безкомпромісово скерувала його руку з револьвером до власної скроні. Свій стиль він мав, але це не був стиль інтелектуала, тим менше діяча культури. І в промовах він не переконував, навіть не намагався захопити, він наказував, знавши, що інші мають слухатися.

Театральний пейзаж Харкова за п'ять років 1931—1936 змінився так само різноч, як політичний і літературний. Місто, що ще перед тим не викараскалося з глибокої провінційности, запало до неї знову і поважно. Я далі не пропускав майже нічого в театрах міст чи то місцевих, чи заїжджих, мої записи показують, що за цей час я був у театрі на 245 виставах, але з них хіба який десяток лишився в пам'яті як переживання і творчість. Від театрів тепер вимагалася газетна аґітація плус невеликий відсоток клясиків, виконуваних традиційно, без експериментуван-

ня і оригінальності. Уже «Березіль» мусів сплатувати данину цим вимогам. Курбас опирався драматургії Микитенка — Корнійчука, яка в суті речі вагалася між псевдореалізмом і газетчиною (хоч «Кадри» Микитенкові таки були поставлені Лесем Дубовиком у травні 1931 року), театр волів голу газетчину, принаймні вона не вимагала повернення до традиційного театру і, теоретично міркуючи, могла б іти по лінії плеканого «Березолем» жанру злободенних ревій на зразок «Алло на хвилі...» і «Чотирьох Чемберленів». Текст творили переважно з газетного матеріалу «бригади» письменників, часом з участю самого Курбаса, це були оголені гасла, поодинокі інтермедії — так постала вистава «Товариш жінчина» про ролю жінки в соцбудівництві — березень 1931 року і «Народження велетня» про будівництво Харківського тракторного заводу в жовтні того ж року. Але такі газетні монтажні не задовольняли ні театр, ні глядача і трималися на сцені дуже коротко. Це було не мистецтво, а жести одчаю. Поза тим, поступки роблено: на сцену прийшли «Дев'яносто сім» М. Куліша, «Містечко Ладеню» Л. Первомайського, «Пляцдарм» М. Ірчана, — але далі тримали браму замкненою для Микитенка, для Корнійчука, для російських авторів. Поки не прийшло нове ствердження мистецтва, власне, березільського типу — в «Маклені Грасі» М. Куліша — і катастрофа.

Тим часом успівські драматурги, Микитенко й Корнійчук та їм подібні, розбудовували свої позиції в Харкові навколо «Березоля». Спочатку ставку поставлено на Червонозаводський театр, той самий, що його при розбудові вкрили фресками бойчукісти, — але фрески знищено, театр відкрився вже без них, і мені не пощастило їх хоч раз побачити. Там поставлено, приміром, Микитенкові «Кадри» — в квітні 1931 року, місяць перед «Березолем», постава якого, одначе, мало чим різнилася від свого попередника. Але Червонозаводський театр був далеко від центру, інтелігенція nerado туди їздила, та й міський транспорт мало сприяв таким мандрам, і, зрештою, успівці не могли примиритися з ролю периферійних драматургів. Тоді утворено Харківський театр революції (ясна річ, з великим *p*), що грав у новозбудованому клубі на Чернишевській вулиці при Сердюківському провулку, яких п'ять чи десять хвилин ходи від «Березоля». «Театри революції» були тоді модні, до Харкова приїздив Московський театр революції в липні 1931-го і Одеський у серпні того ж року. Усі вони грали передусім нові п'єси «пролетарських» авторів, переважно про будівництво заводів, колективізацію, соцзмагання і т. п., грали в суті речі нереалістичні тексти в традиційній чи то під Малий, чи то під Художній театр реалістичній манері, що витворювало нестерпно какофонічний стилевий характер гри. Це звідти пішов у радянському театрі стиль «дерев'яного реалізму» і штучних інтонацій, від якого радянські актори не могли визволитися протягом десятиліть. Харківський театр революції відкрився, слідами своїх іншоміських попередників-мастролерів, в листопаді 1931 року, режисером його став Марко Терещенко, перекинений з Одеси, а

частина акторів перейшла від франківців. Слідом пішли переклад з російського «Страх» Афіноценова, де режисером виступив не більше й не менше, як Гнат Юра, а далі переклад з місцевого російськомовного партійного письменника Якова Городського «Залізна бригада» — з *попел — омен*, і такої ж «письменниці» Софії Левітіної (що її, як кажуть, Хвильовий вивів героїнею своєї новели «Свиня») під менш промовистою назвою «Ета». І так далі. Нічого моя пам'ять не тримає з цих вистав, ні в сенсі режисури, ні акторської гри, і має рацію. «Березолеві» протиставляли мистецький нуль, бо і «Березіль» треба було перетворити на такий самий. Але критика продукцію ХТР підносила, і це творило тло, на якому «Маклена Граса» не могла не стати катастрофою. Бо — «співай, поете, з нами в тон». У грудні 1934 року ХТР уже міг собі дозволити «експеримент» — бо репутація театру вже була вироблена. Із змінами Микитенка театр поставив етнографічного «Ой не ходи, Грицю...». Коло завершалося. Від безстилевості «соцреалізму» театр міг легко повернутися в лоно традиційного побутового мало-російського театру.

З театрами революції тримали кроку такі, як театри червоної армії, театри робітничої молоді (троми); до Харкова приїздив на мастролі навіть такий собі Московський робітничий Художній театр (листопад 1933). Усі вони нічим не різнилися один від одного, усі вони канули в забуття, а роля їх полягала в тому, щоб показувати старішим театрам, в якому напрямі ті повинні перебудовуватися. Тільки тромам дозволялося в дуже скромних дозах експериментування, мовляв, вони працюють для молоді, а ті ще не готові сприйняти те *tierisch ernst* мистецтво ортодоксальних театрів. На чолі харківського Трому став Олександр Леїн, колись мій шкільний товариш, тоді загально називаний Мурка Леїн, і часом у його виставах проглядало трохи іронії й мротеску.

Соцреалістична арітка не оминула і опери, яка, переставши бути «столичною», не змінила особливо свого характеру, хіба що пару кращих співаків забрали до Києва, бо і так столичною вона була тільки з назви, але таких вистав було небагато, і всі вони, на зразок «Розлому» Феміліді (за п'єсою Б. Лавренєва) у листопаді 1931 р., були фактично бойкотовані глядачем, бо і справді не було в них ні традиційної мелодійності, ні якихось нових шукань у музиці. В опері «дух доби» проявлявся тільки або головно в плеканні фолкльорности, яка в добу Андрія Хвилі, коли стято голову вищій українській культурі, стала всім, що ще залишали українськості. Так пішли такі вистави, як балет «Пан Каньовський» М. Вериківського (квітень 1931. На мотив народної пісні про Бондарівну), «Кармелюк», опера В. Костенка, незмінні, хоч трохи змінювані тепер, «Наталка Полтавка» й «Запорожець за Дунаєм». Ще за Скрипника, в травні 1932 року фолкльоризовано на український лад «Русалку» Дардомизького. На фолкльор зведено й недавні зв'язки з Грузією, де вже по театрі Сандро Ахметелі не лишилося й сліду. Опера ставила «Абесалом і Етері» З. Паліяшвілі (жовтень 1931), що в про-

тилежність іншим тогочасним операм сподобалася харків'янам і трималася кілька років; «Березіль» у червні 1932 року виставив «Тетнулд» Ш. Дадіяні в поставі В. Склярєнка, з усіх молодших режисерів «Березоля», може, найталановитішого. У цій виставі він, мабуть, трохи навчився масового руху в Ахметелі.

Засади соцреалізму в своєрідному заломленні застосовано тоді й до класичного балету. Полягало це все в тому, що роздільні перед тим танок і пантоміму тепер з'єднано в одне: пантоміму танцювано, а танок включав до себе елементи пантоміми. Новину цю до Харкова привезла Вікторіна Крієр, і це мені, пересиченому трафаретом класичного балету, тоді дуже сподобалося. Тепер воно, мені здається несмачним і просто нестраним псуванням танцю.

З літа 1933 року відкрито другий фронт наступу на український театр у Харкові — згори проваджено насаджування російського театру. Ще не ліквідовано «Березіль» — це мало статися за кілька місяців, саме тоді, коли Скрипник укоротив собі життя, в липні, в Харкові з'явився Одеський театр російської драми, що грав новочасний «Суд» В. Кіршона і російського класика 19-го сторіччя — Ол. Островського («Остання жертва»). Це була прелюдія. Від листопада того ж таки року в Харкові, в приміщенні недавно збудованого Клубу харчовиків, починає грати російська стаціонарна драма, що відкрилася Гоголевим «Ревізором» і дотепною й інтелігентною «Інтервенцією» Л. Славіна, одесита. На чолі її стають М. Петров, виписаний з Ленінграду, і Ол. Крамов, перед тим, давніше, ніби символічно, актор київського театру Соловцова, а ще символічніше — трохи згодом на окремі вистави режисером запрошують старого Синельникова, що в березні 1934 року поставив «Горе от ума» Грібоєдова, а далі, в травні 1935, — «Таланты и поклонники» Островського. Звичайно, ці імена говорять і про стиль театру: краще з традиційного реалізму в кращій традиції російської провінції. Коло замкнулося, ніби змінилася тільки географія. Перед українізацією росіяни грали в центрі, українці — в коловокзальній периферії («Тіволі»). Тепер українці були на Сумській у центрі міста, а росіяни — недалеко від вокзалу. Але перевернення не цілковите. Росіян не послали грати в дерев'яному, на літо побудованому «Тіволі», вони дістали добрий новозбудований будинок. Так чи так, відтепер два різномовні театри різнилися між собою тільки мовою, репертуар був у засаді той самий, стиль гри й режисури теж, у конкуренції мав перемагати той, де були кращі актори.

Влітку 1936 року сталася ще одна подія, що була неможлива за Скрипника. Приїхав Московський художній театр з виставою «Дні Турбіних» М. Булгакова, що в підтексті підносила російську білу армію на Україні, а українську державність показувала як оперетку, — і це вже не лише в підтексті. Грали найкращі актори Художнього театру. Російська театральна культура тріумфувала, українській був зламаний хребет.

У двадцятих роках утворилася традиція літніх мастролів добрих московських театрів у Харкові. Ця традиція не припинилася й тепер, але дуже звузилася.

Перенесення столиці до Києва було тільки побічним фактором. І до Києва тепер мало їздило московських театрів. Причин на це головних було, либонь, дві. Поперше, Сталін переносив економічний наголос на Урал і Зауралля. Туди йшли найбільші бюджетові відрахування. Там будували другу і більшу промислову базу країни. Туди тепер пролягав головний маршрут московських театрів улітку. Подруге, наїзд російських театрів у літньому сезоні був потрібний тоді, коли на Україні не стало стаціонарних театрів російською мовою; але тепер їх знову було більше, ніж досить, і це забезпечувало дотримання принципів «ленінської національної політики» цілком. Утрата це була менша, ніж могло б здаватися, бо відстань між провінційним і столичним російським театром виразно поменшала, бо, влягаючи урядово-партійній політиці, московські театри дедалі більше нівелювалися, втрачали свою оригінальність і знижували свій мистецький рівень, наближаючися тим до рівня провінції російського театру.

Попри кількісну перевагу всяких там «театрів революції» і тому подібних, Харків дещо все таки ще бачив з кращого: Московський камерний театр Таїрова грав у 1931, 1933 і 1934 роках, Музичний театр Немировича-Данченка — в 1933 і 1935-му, Оперний ім. Станіславського — в 1933-му, Московський художній — у 1936-му, театр ім. Вахтангова — в 1931-му, театр Юрія Завадського — в 1933 і 1934-му. Найчастішим гостем і в ці роки був театр Вс. Меєрхольда, особливо цінений харківською публікою, — 1931, 1933, 1935 і 1936-го. З неросійськомовних побував 1935 року єврейський театр — Гост.

Мої відвідини театру перетворилися на вкорінену звичку. Постала з іще дитячих можливостей і вражень, звичка ця тепер знайшла матеріальні можливості. Хоч заробітні платні тих років були мінімальні, все таки, працюючи в двох навчальних закладах, я мав більше грошей, ніж міг витратити на харчі й одягу, постачання яких було ще менше за мінімальне, квартира не коштувала фактично нічого, книжки діставати було важко, і ціни їх були малі. Театр був відкритий для витрати грошей. Я не пропускав нічого, що грали в Харкові, навіть коли наперед знав, що воно нічого не варте. І ходив я тепер уже не на горішні поверхи, не на «купони», а спустився спершу до амфітеатру-бенуару, а потім до партеру. Але коли сьогодні я пробую згадати те, що було тоді бачене, мало стає перед моїм зором. Власне, стає один образ, але він загальний, не про конкретну п'єсу чи виставу, суцільне сіре тло, де декорації мають фотографічний характер, персонажі — трафарет газетних штамів — зажерливий куркуль в чоботях гармонікою, свідомий незаможник-колгоспник, середняк, що вагається, робітник-ударник, сталевий партієць, героїчний червоноармієць, підлий диверсант — агент капіталізму, життєрадісний комсомолец-оптиміст часом з легкими *dépits amoureux*, легко переборюваними, особливо коли дорадником виступить партійний активіст, найкраще — секретар партосередку... Усе самі маски, але в одязі й антуражі всього, як у житті, але, звісно, мінус те, про що не говорять, — життя надголодь у місті і голод на селі,

нестерпні житлові умови (мої вісім квадратних метрів на двох!), виснажлива праця, виснажливі черги, завжди ненавиджені, рептильна забріхана преса з доносом як головним жанром, рептильна література, арешти, переслідування вільного слова і за вільне слово, драстичні обмеження українського слова. Досить широка зона мовчання!

І все таки я вчашав до театру, і, коли якась там Микитенкова «Бастілія Божої Матері» йшла сьогодні в Театрі революції, а за місяць десь у Театрі ім. Т. Г. Шевченка, я йшов на обидві вистави. Чому? Що тягло мене до зубожілого й знекриленого театру? Мабуть, почасти бажання відійти від щоденного трибу власного існування, почасти надія, хоч яка марна, знайти нарешті щось цікавіше, щось вартісніше. Так, усе це, але, либонь, ще одне, суто індивідуальне — притаманний мені комплекс другої партії. Я писав про нього тут, в своїх згадках про шкільні роки: страх бути в першому ряді, глибоко приховане бажання не висуватися (але бути висуненим, ніби проти власної волі). Але моя, в ті роки нелогічна і анормальна, адикція до театру виявляє, можливо, ще одну глибшу рису мого комплексу другої партії: прагнення не вплутуватися в життя, бачити його як глядач, мати психологічний бар'єр між собою й життям. Так, бар'єр, рампу з вогнями — зі мною по цей, поза сценою, бік. Звідси йшла моя любов до педагогічної праці — службовцем у якомусь «Хемвугіллі» я був один з багатьох, але в аудиторії технікуму й інституту я міг мати якнайкращі стосунки зі своїми студентами, міг любити їх, дбати за них, але між ними й мною завжди був бар'єр. Вони всі дивилися на клясну таблицю, я дивився в протилежний бік. Я був інакший. І, кінець-кінцем, коли я щось пишу і публікую, а мене читають, — я теж інакший від своїх читачів і, принаймні в теорії, вищий від них, у теорії вони дивляться на мене через бар'єр і — знизу вгору. У театрі, певно, я не був вищий, але я був інакший від тих, що діяли на сцені. А може, я був і тут вищий? Бо це вони працювали на мене, вони старалися, а я сидів безрушно і цінував. А темрява залі забезпечувала мою анонімність, моє на другій партії перебування. Були, звичайно, і інші глядачі, але темрява ховала мене від них. Вони не важили, я був на другій партії.

Тоді я цього всього не усвідомлював, сьогодні мені здається, що мій вибір професій — викладач, автор, хоч їх вибір не цілком залежав від мене, а великою мірою і від обставин, відповідав моїй сутності, одному з моїх провідних комплексів. І на перший погляд безглузда прив'язаність до театру — не як актора, а як глядача — була проявом того самого комплексу, тієї самої настанови до життя.

Усе це речі дуже прості, ніякої достоєвщини в них нема, але вони можуть здатися заплутаними. Спадає мені на думку ще один приклад, ілюстрація. Я завжди, навіть у дитячі роки, у першій класі гімназії, в школі, в студентські часи, дуже трудно переходив з людьми на «ти». Дуже часто там, де всі були один з одним на *ти*, я зберігав своє *ви*. В УКІЖі треба було навальної, експансивної,

через вінця переливаної напористости Лева Догадька, щоб перейти на *ти* (хоч характеристично, він лишався для мене Лев Юхимович, не Лев і тим більше не Льова), а з кволішим, спокійним Цебенком ми приятелювали, зберігаючи наше обопільне *ви*. Так ось у вчителюванні я постійно лишався *ви* для студентів і вони лишалися *ви* для мене. Викликаючи їх, я ніколи не звертався просто на прізвище, як мало не всі мої колеги робили, кожний з них був не просто Білик, а товариш або товаришка Білик. Це все були бар'єри, рампи. У театрі я теж був *ви*, хоч і в переносному сенсі — я був інакший від акторів, і ця інакшість виявлялися в тому, що ми один до одного не говорили. Бар'єр тут був не тільки психологічний, але й буквальный. Я був недоторканий, тим самим я був супер-*ви*. Мабуть, тому я завжди ненавидів ті, зрештою, нечисленні вистави, де актори зверталися до глядачів, намагалися втягати їх у дію. І не тільки адресивно, як у «Пухкому пирозі» Б. Ромашова у театрі ім. Франка (жовтень 1925), де режисер Борис Глаголін пускав на глядачів живих курей з зав'язаними ногами, а я тішився, що сиджу не в партері, а на «купонах» (так, тоді ще на купонах) і до мене кури залетіти не можуть.

Звичайно, комплекс другої парти не пояснює мого сталого зацікавлення й захоплення театром. Була тут і звичка, були тут і непідроблені естетичні переживання, і щирі душевні піднесення. Але він пояснює, чому коли театр був у більшості своїх проявів спрофанований і спаскуджений, я не відійшов від нього, а вперто «стежив» за театральним життям. Естетична радість зникала, але несправжність мистецтва супроти життя лишалася. Як друга парта була відмежуванням від життя, так було глядацтво, не-участь, автсайдерство. Театр, мистецтво в усіх своїх, навіть найгірших виявах, коли вони фактично переставали бути мистецтвом, лишалися не-життям. Я міг нудитися на виставі, обурюватися нею, але я лишався глядачем, автсайдером, другопартником, і це приносило задоволення.

Усе таки в зливі сірости, штампу, фальшу було кілька зблисків хисту, шукання й якоюсь мірою досягнення. Про них тут варто з вдячністю згадати. Нема де правди діти, це були частіше вистави російського театру, ніж українського. Зі знищенням Курбаса сірість українського театального пейзажу, яку перед тим порушував тільки він, стала загальнопанівною.

Доба театральної революції, роки експериментів, власне, остаточно закінчилися десь 1933 року, хоч дещо з того досягло Україну, Харків на який рік пізніше. Гоголів «Ревізор» у театрі Меєрхольда я бачив у червні 1933 року. Перенесений в атмосферу петербурзького палацу, розбитий на епізоди-скетчі-фарси — це був мій перший «Ревізор», на який можна було дивитися без роздериротазівотної нудьги, але, хоч яку палку дискусію ця вистава викликала в Москві, була вона дуже поміркована супроти перенесеного на конструкції «Великодушного рогоносця» Кроммелінка, виверненого догори підшивкою «Лісу» Островського, де молодий Алексіс робив на сцені педикюр старій Гурмизькій і всі актори мали перуки різних

кольорів від зеленого й жовтого до фіялкового, супроти «Землі дибки», де сцену розривало блимання прожекторів — цих ранньо-революційних вистав Меєрхольда. У «Ревізорі», правда, кожний епізод викочувався на сцену на окремій платформі, але в суті речі кожна платформа несла тепер не конструкцію, не цирк, а міні-декорацію, хоч зв'язок монтажності епізодів ще зраджував симбіозу з засадами кіна. Два роки пізніше, в червні 1935 року, Меєрхольд привіз за подібними принципами розчленовану «Даму з камеліями» Дюма, але повторений експеримент — уже не експеримент, а краяння «Дами» було куди меншим блюзнірством, ніж хірургія на тілі абсолютно канонізованого «Ревізора».

Експериментом над заялосеним матеріалом було й перетворення «Кармен» Бізе в Музичному театрі на «Карменсіту й солдата», що приїхала до Харкова в червні 1933 року. Випнувши в виставі і в музиці ті трагічні елементи, що в ній були, перемонтувавши сцени, Немирович-Данченко зробив з поштово-карткової опери класичну трагедію, де побутово вмотивований хор був перетворений на статичних суддів над дійством статі й смерті, що його розігравали Карменсіта й її солдат. У брунатно-золотих тонах незмінної в усіх діях — не декорації, а оформлення І. Рабіновича, вирване з еспаноподібного етнографізму й побуту, це було дійство вселюдського значення й звучання. П'янке вино музики Бізе, яку я безмежно любив і люблю, стало мало не частиною мало не релігійного ритуалу.

До експериментів, але не театральних, а музичного порядку слід залічити також «Леді Макбет Мценського повіту» Дм. Шостаковича, яка, однак, не доїхала до Харкова. Я бачив її в Ленінграді в травні 1934 року. Незвичайність музики мене приголомшила. Для мене, що не знав у Харкові сучасної опери, це було щось таке свіже й небувале, що я роками не міг цієї вистави забути і прагнув почути це вдруге. Як відомо, однак, це не було можливе. З наказу Сталіна «Правда» вмістила погромну статтю проти опери, і вона була заборонена на довгі роки. Як тепер бачу перед собою ту сторінку «Правди» з назвою статті «Сумбур вместо музыки» і відчуваю той гострий біль втрати чогось дорогого, який я відчув тоді.

Поза цим — і відкладаючи один виняток на дальше — цілісно добрих у театральному сенсі вистав у ті роки я вже не бачив. Були лише деякі, що запам'яталися якимсь одним аспектом. «Опера жебраків» К. Вайля — Б. Брехта в Московському камерному театрі, що її привезено до Харкова в серпні 1931 року, виділялася цинізмом авторського тексту і піднесеною до високого і трагічного мистецтва музикою вар'єте, і було це добре розіграно, краще, ніж у тих виставах західних театрів Німеччини й Америки, що я бачив після Другої світової війни.

Харківська опера в ті роки дещо вилюдніла, запрошений з Ленінграду Й. Лапицький переносив на кін принципи Петербурзької музичної драми з часів перед революцією, і це було великим осягом у порівнянні з тією «вампукою», що панувала на сцені нашої опери перед тим, але в суті речі це аж ніяк не було кроком вперед у світовому мистецтві. З вистав Опері мені запала в пам'ять одна — не

гірша й не краща від інших, але з однією великою для мене й для Харкова новиною: декорації Анатолія Петрицького були не мальовані, але й не конструкції, але вперше бачені тривимірні, скульптурні, архітектурні, хоч і ілюзорного характеру. Було це в січні 1935 року.

Багато я сподівався від «Короля Ліра» в московському Госеті (в Харкові — серпень 1935-го), але це була вистава виразно після-експериментного часу (ставив її С. Радлов, не знаю, чи вже після відходу Грановського), і, крім аскетичного оформлення А. Тишлера, вистава не принесла для мене багато цікавого. Я бачив багато Лірів у житті, але першого, що схвилював мене, — аж 1984 року в Стокгольмі в Королівському театрі драми, режисерованого Інґмаром Бергманом, — дарма що тлумачення п'єси як трагедії боротьби не було моє, — я бачу в «Лірі» трагедію старости.

Щоб покінчити з пам'ятними виставами московських театрів, баченими в Харкові, згадаю ще дещо пізнішу іншу п'єсу Шекспіра — «Багато галасу з нічев'я» в театрі Вахтангова (яку я бачив у Москві в січні 1937 року). Це була передусім акторська вистава, Симонов і Мансурова — Бенедік і Беатріче — довели діалог до справді фоєрверкового спалахування, але режисер І. Раппопорт зробив ритм їхніх реплік ритмом усієї вистави, і це було як шумке вино. Пізніше я бачив цю виставу ще раз, привезену до Харкова в червні 1938 року.

Тільки про дві вистави в українських театрах Харкова можу згадати тут як відмінні від загального сірого тла. Одна, хоч як це дивно, була здійснена в Театрі революції, і ставив її дуже тоді ортодоксальний Марко Терещенко, а автором п'єси — ще дивніше — був не хто інший, а сам газетно-агітаційний Іван Микитенко. Як звичайно, Микитенко писав одну п'єсу раз на рік відповідно до гасел чергової пресово-партійної кампанії. Цим разом ще не так давно був зацькований Микола Скрипник і ще лунала «критика» його «націоналістичних», мовляв, збочень. Говорилося про те, що, хоч він був «старий більшовик», але ото чив себе лакизами й прогнозами, піддався на їхні лестощі і так «збочив», спершу до ухилу, потім до прірви. Не називаючи Скрипника на ім'я, Микитенко написав в'їдливо-кусючу сатиру на підлабузництво в Наркомосі, на засліплення владою й жадою влади, на кар'єризм. Це був мротеск, і Терещенко, без надто великої ориґінальності, але все таки створив виставу театрального мротеску. І тут сталося, що п'єса вийшла поза рамки поставленого Микитенком завдання і стала нечувано гострим викриттям системи кар'єризму в радянській бюрократії взагалі, тієї системи «соль на флейті», що нижчий грає для вуха вищого, підлещуванням і роздмухуванням його честолюбства. Хоч п'єса мала бити по Скрипникові, вона била й по Постишеву й по Сталінові і й по всіх tutti quanti. Вона била по всій системі новотвореного суспільства. І, так мені здавалося, головний «соліст на флейті» кар'єристичного підлабузництва, донощицтва й взаємопожирання був списаний з самого автора. П'єса йшла недовго. Власть імущі здогадалися, про що йшла мова і як далеко

сягала, і вперше в літературно-театральному житті Микитенка його п'єсу знято з репертуару й заборонено — доти сумний привілей п'єс Миколи Куліша. Діялося це в лютому 1935 року.

Єдиною цікавою виставою в розберезоленому Театрі ім. Т. Г. Шевченка була «Глибока провінція» російського комсомольського поета Михайла Светлова — у березні 1936 року. Виглядає, що стомлений примусовою кухнею Микитенків-Корнійчуків і їм подібних, після навали російських п'єс і напівросійського «Талану» М. Старицького Крушельницький згадав традиції Курбаса і на нуту його тоді ще занедбаного, а тепер добре забутого «Золотого черева» у товаристві сталих Курбасових співробітників у музиці і в оформленні — Ю. Мейтуса й Вадима Меллера вирішив створити виставу ліричного характеру і, як це звалось в «Золотому череві», «звукового пейзажу», — очевидно дуже помірковано і без різючих експериментів. Однак Харків і далі не був готовий до Курбасової традиції. Виставу, правда, не заборонено, але вона не мала успіху ні в глядача, ні в критики і скоро зійшла з кону.

Такі ті кілька, дуже мало, піднесень ґрунту, здебільшого не гір, а хіба горбів на тлі одноманітно сірого й багnistого краєвиду харківського театру першої половини тридцятих років. Недосяжною верховиною височить над ними Курбасова лебедина пісня — «Маклена Граса» Миколи Куліша, кінець вересня 1933 року, останній справжній експеримент українського театру сталінської доби і, мабуть, найвище його досягнення. Я вже згадував, що в моїй спільно з Юрієм Лавріненком писаній і ніколи ніде не друкованій статті про цю виставу, рятувавши Курбаса, ми пожертвували Кулішем, сказавши коротко, що п'єса ця, кажучи радянським жаргоном, «порочна». Це не була правда. П'єса була одна з кращих її автора. На поверхні спрямована проти Польщі, а через неї проти Заходу взагалі, в суті своїй п'єса ця була про загальну *condition humaine* — самотність людини в сучасному людському суспільстві, здичавіння її й приреченість, — чи то буде робітнича родина Грас, чи «буржуазний» маклер Зброжек, чи філософ з собачої будки Па дура. З чітко викарбованими характерами, з міцною сюжетною дією, з гостротою реплік, вона була чи не найгостріша і напевне найглибша річ Куліша. Тут він міг абстрагуватися від побуту — бо ані він не знав побуту Польщі, ані ним не цікавився — тоді як у «Народньому Малахіїві» й «Мині Мазайлові» побут ще дуже тяжив над філософією, — річ природна в драматурга, що починав суто побутовими «Дев'яносто сім» і «Комуною в степах». Тому тут, власне, вперше Курбас знайшов справді суцільно відповідний матеріал. Його «Малахій» і «Мина» були компромісом між тим, чого жадав режисер і що постачав автор. Це був процес перевиховання Куліша Курбасом, і в цьому процесі режисер мусів іти на компроміси, непослідовності, відступи. «Диктатура» була повністю Курбасова, на Микитенка він не зважав, але Курбас там був без рівновартісного літературного товариша-рівні. Тут, нарешті, Курбас був удома і як рівний з рівним. Тут могла

відкритися дорога до нового і своєрідного українського театру. Як відомо, це стало початком дороги для обох у заслання й смерть.

Як я згадую й бачу виставу сьогодні, деталі побуту були зведені до мінімуму. Сцена була єдністю всіх поверхів і прошарків суспільства — Граси в підвалі, Зброжек на балконі. Але це був один світ, це було людство в його другорядних розбіжностях і присутній єдності. Новий варіант вертепу, модель світу. Стиль акторської гри, чи то в озлобленого й доведеного до одчаю Зброжека-Гірняка, чи то в розгубленої й заблуканої в ворожому, чужому світі Маклени-Ужвій, чи доведеного до цинізму й холодного розпачу Падури-Крушельницького, був — експресіоністичного протесту, але концентрованого, згущеного, вкрай економного. Засобом відриву від пласкої реальності в виставі «Маклени» був розподіл ролей між акторами з невідповідними фізичними даними. Багато говорилося про те, що тілистій і немолодій Ужвій доручено роль підлітка Маклени. Але так само зокругленому Крушельницькому, що творив у ревіях «Березоля» образ українського добродушного Свинки, тут дано роль виголодного мало не на кістках, злого, голодного пса Падури. І успіх режисера полягав між іншим у тому, що ці навмисні невідповідності були подолані. У тендітну підлітковість Маклени-Ужвій, у виголоднілість і кусючість Падури-Крушельницького вірилося. Як вірилося в філософію того, що пізніше філософи-екзистенціалісти назвуть закиненістю людини в світ, у темряву життя. Прожектори, досі переважно технічний засіб, стали тут засобом ідеології, вони вихоплювали того чи того актора з темряви його небуття, що було буттям у людському атомізованому суспільстві. Тільки «Золоте черево» було такої ж міри суцільності серед харківських робіт Курбаса, і мені весь шлях Курбаса в Харкові уявляється як шлях від «Золотого черева» до «Маклени Граси» з проміжними станціями високої майстерності, але не довершеності. Звичайно конфлікт Курбаса бачать як конфлікт його з радянським режимом. Це тільки півправди. Другою і важливішою половиною було те, що це був конфлікт Курбаса з пересічним примітивізмом харківського глядача. І в цьому конфлікті він був абсолютно самотній. Ні серед критики, ні серед діячів театру взагалі й «Березоля» зокрема, ні серед публіки він не мав людей його рівня, здатних його розуміти. Він знав це, назвавши свій театр «Березолем». Він, напевне, сподівався, що березіль-березень — тільки початок весни. Він помилився. Квітень і травень не прийшли. Все завіяли хуртовини березня.

Над твоєю весною такий іще вітер і сніг,
Ступиш тут, ступиш там, і немає доріг, —

писав Тичина і поцілував пантофлю Папі. «Маклена» пройшла дванадцять разів при напівпорожній залі, і тільки дуже мало хто бачив цей *заповіт* Курбаса українському театрові, а може, і українському народові. Я був серед тих щасливих, і це я вважаю однією з найбільших удач свого життя. Є місця, відвідання яких

сповнюють гордістю за людину, людський дух, навіть якщо ставитися до людини взагалі скептично. Для мене такими місцями були Акрополь у Греції, Нара в Японії, Тадж Магал в Індії, Ужмаль у Мексиці. І такі моменти. До цих належить вистава «Маклени Граси».

У серпні 1931 року я бачив перший у моєму житті (і перший в СРСР) звуковий фільм. «Путівка в життя» М. Екка була в глядача великим успіхом, перед кіном «Ампір», яке тепер стало ім. К. Лібкнехта, стояли довгі черги. Поперше, звук у кіні був новиною, подруге, вабив сюжет з життя безпритульних. Почасти спадщина часів громадянської війни, тепер безпритульність виросла до великих масштабів у наслідок колективізації й розкуркулення, армія безпритульних була проблемою кожного жителя міст. Безпритульні діти й підлітки збиралися в центрі міст, вони жили в казанах для асфальту, розводячи там багаття, вони жебрали, вони були загрозою господарям, виринаючи в них торбинки, а не раз наважуючися й на солідніші експропріації. Вони викликали мішані почуття — тут і співчуття, і страх, і огида (вони були брудні й повні вошей), і захоплення романтичністю — як це здалеку могло здаватися — їхнього життя. На екрані вони були зовсім безпечні, а їхня позірنا романтика відволікала від радянських переобтяжених працею й недоїданням буднів. Мистецтва великого в тому фільмі не було, обов'язковий гаппі-енд був, як часто в мистецтві того часу, *deus ex machina*, але ця сахаринність теж подобалася, думати тут не треба було, — харків'яни любили фільм. Перше ніж з'явилася назва для цього підходу, соцреалізм уже святкував свою першу перемогу. Рецепт був простий: 50 відсотків гострої проблеми життя в подібних до життя одягах, декораціях і мрії, 50 відсотків зсахариненої офіційної ідеології. Глядач на це йшов.

Зрештою, ці рецепти не були новими. На вищому мистецькому рівні і з більшою мірою умовності вони застосовувалися й у західних фільмах Чарлі Чапліна, який мені вперше відкривався 1936 року в «Нових часах» (серпень) і «Вогнях великого міста» (жовтень). І вони мали успіх у глядачів. Але західні фільми для нас вибирали дуже обережно, уникаючи справді революційних в ідейному (бож світова революція кується в Москві!) і в мистецькому сенсі. Переважно це були суто розвагові фільми типу американської «Ла кукарача» Л. Коріцана (березень 1936) або розвагово-сентиментальні типу «Під дахами Парижу» Рене Клера (серпень 1935), що надовго заразив мене своєю ностальгією Парижу, який звучав до мене самим ім'ям своїм так привабливо — я згадував Вікторіну, дружину Володі Кривцова, що читала зі мною «*Les malheurs de Sophie*», і Люсю Таранову, тепер Старицьку, що давала мені вчити напам'ять «*Il ne reste plus dans mon vme Qu'un seul amour pour y chanter*» і оповідала про Лювр і її колись рік у Парижі, — і гіркувато-солодкою сентиментальністю своїх мелодій. Від політики світової революції і «героїки» ударної праці (типу «Встречного» Ф. Ермлера та С. Юткевича — січень 1933), від бляшаного героїзму сталінського «Чапаєва» (братів Васільєвих, грудень 1934) нам

дозволялося зрідка і на короткий час утекти до дрібних усмішок і минутих сліз приватного життя «маленької людини». Частинки такого підходу ми знаходили й у деяких російських фільмах, особливо з робітничого побуту передреволюційних часів, як от у «Златые горы» Юткевича (січень 1932) або «Юность Максима» Г. Козінцева й Л. Трауберта (лютий 1935). Були ще, зрештою, фільми за творами російських письменників XIX сторіччя, такі, як «Иудушка Головлёв» за М. Салтиковим-Щедриним режисури Івановського (лютий 1934) або «Гроза» за Ол. Островським В. Петрова (квітень 1934). Але вони приземно йшли за своїм літературним джерелом і боялися експериментів і вільностей, як вогню. У найкращому випадку тут могли бути добре зіграні ролі. Усі ці фільми — а вони були ще з найкращих — важать найбільше тим, що вони формували смак глядача, і робили вони це в прямій протилежності тому, чого шукав Лесь Курбас. Вони вчили не мислити, вони виховували псевдомистецтво штампу й спрощених почувань.

Один російський фільм у моєму сприйманні стояв осторонь. Це був «Поручик Киже» Файнціммера (квітень 1934). Збудований за однойменною повістю далеко не соцреаліста Юрія Тинянова, з гострою сентиментально-пародійною музикою Сергія Прокоф'єва, цей фільм на поверхні говорив про жах і примарність обплутаного бюрократією петербурзького життя за часів Павла I, коло року 1800. Однак фільм промовляв про далеко більше. Примарність петербурзьких туманів і білих ночей, химерність людського життя, ірраціональність людських доль, — усе це створювало таку атмосферу мізерності людського існування в великій імперії, яка далеко переплескувалася поза рамки часу й місця й ставала образом приреченості людини в державі-Молоху кожного часу й місця, не виключаючи й тих часів, у яких судилося жити моєму поколінню. Після 1934 року я не мав нагоди побачити цей фільм знову, але кожного разу, коли я чув супровідну музику Прокоф'єва, я з приреченістю людини, що добровільно йде назустріч кобрі, яка цю людину проковтне, знов відчуваю весь той комплекс думок і переживань, який я відчував п'ятдесят років тому в залі того ж таки «Ампіру» імени Карла Лібкнехта. Я відкладаю все, що роблю, не відповідаю на телефон і півгодини живу поза межами сьогодні.

Українському фільмові ці настрої солодкої туги-суму були чужі, можливо, він був ще надто рустикальний, а це були мотиви міста й людини в місті. Якщо виключити етнографічно-сільські фільми типу «Кармалюка» Мурина (липень 1932), верхів'я українського кіна визначалися творами Ол. Довженка та Ів. Кавалерідзе: «Іван» (листопад 1932) першого, «Коліївщина» (листопад 1933) і «Прометей» (січень 1936) другого. Вони стояли дуже далеко від приватного життя, вони приймали офіційну ідеологію в усіх її виявах, вони зосереджувалися на великих історичних рухах і шукали свого стилю в монументальності, здебільшого пов'язаної із статичністю. Це були формальні експерименти, позбавлені людського почуття, а здебільшого й живої думки. Не одна суто мистецька проблема була в

них своєрідно розв'язана, але до серця вони не промовляли. Не диво, що вони йшли короткий час і коло каси не стояло довгих черг. Пізніший Довженків «Аероград», зроблений уже поза межами України (листопад 1935), не мав уже й цієї риси. Це була майнрідівщина сталінського рівня й запаху.

Сумний балянс мого ходіння до кіна за яких п'ять років, отже, — один справді пам'ятний фільм — «Поручик Кіже» і кілька приємно солодких — типу «Під дахами Парижу».

Література... хоч кількість журналів різко скоротилася, особливо після ліквідації всіх дотеперішніх літературних організацій, все таки журнали виходили і були чимсь заповнені. Сліду з тих писань у пам'яті нема, і можна їй бути вдячним. На безнадійному тлі запрограмованої «творчости» можу виділити тільки три або чотири книжки. Безглузда була спроба переписати історію середнього періоду історії України в грубому романі Зінаїди Тулуб «Людолови» (1934). Тут «пролетарі» едналися в шістнадцятому-сімнадцятому столітті, йдучи єдиним фронтом проти всіх експлуататорів: бідні козаки разом з бідними татарами, багаті татари з козацькими дуками. Це все могло б бути пародією-пасквілем на марксизм в історії, але тоді це сприймалося в критиці поважно, і на безлюдно-сірому тлі і цей Хома був чоловіком — був завдяки тонко вималюваним, у доброму графічному смаку, пейзажам і вишуканій мові. Роман витримав щось двоє чи троє видань. До літератури належали ще хіба збірка Леоніда Первомайського «Пролог до гори», (1933) на памірські теми, в мужньому стилі баляди, гіркаві й точені і образowo і ритмічно вірші; тепер зовсім забута й заборонена невеличка збірочка коротких новель пишно романтичної мови й романтичного світосприймання «Майдан Тевелева» Миколи Ковальчука, дебют, нічим не продовжений у хвилі терору. І понад усім, справжнім чудом, названа романом збірка новель «Вершники» Юрія Яновського, про романтику українського степу в роки громадянської війни (1935).

У російській літературі розгром вихопив менший відсоток письменників проти української, але досить для того, щоб і її знекровити. Кращі твори лишалися в шухлядах письменника або тільки скупі продиралися до періодичних видань, і то переважно не провідних. Одного чи двох оповідань Платонова, фрагмента Булгакова було досить, щоб звернути на них увагу, але не досить, щоб знати й насправжки любити їх. А провідні журнали були заповнені тим самим струмом пристосованства й пересічі. Незабутніми лишався чар таких книжок, як «Смерть Вазір-Мухтара» Юрія Тинянова або «Браття» К. Федіна, де мені промовляли мотиви трагічного поневолення мистця і генія взагалі і непереборного гніту держави, я їх проєктував на сучасність і почасти навіть на себе, але це були твори 1929 року, а тепер таких не видно було. Трохи краще було в поезії. Збірки були так само «вигладжені», але поодинокі поезії Тихонова, Асєєва, навіть Інбер могли бути справжньою літературою. 1931 року мені трапило до рук поновне видання «Поверх бар'єров» Бориса Пастернака, і свіжість світобачення, далекість від офіційщини,

сміливість епітета і образу, змішання «високого» й «низького» причарували мене. Я звернувся до його попередніх поезій, і «Сестра моя жизнь» і «Темы и вариации» стали моїми справжніми друзями, багато чого з яких я знав напам'ять.

Моє уявлення про еміграційні літератури, українську й російську, дорівнювало майже нулеві. Я знав, що там були Винниченко й Олесь, з росіян Бунін. У кінці двадцятих років дещо з того видано в країні Рад. Винниченкова «Соняшна машина» стала улюбленим читвом харківських господинь і їхніх дочок, Бунінові «Митина любовь» і «Дело корнета Елагина» взяли мене назавжди в полон гостротою теми смерті, тонкістю психологічної аналізи, стриманістю стилю й різьбленістю епітета. Поза тим я знав хіба тільки про Маланюка, але не з його творів, а з нападів на нього й поодиноких вирваних цитат. Усе решта не існувало для мене і в такому «виданні». Така завіса збуджувала зацікавлення, але це не був факт літератури для мене як читача. Література приносила, може, ще меншу розраду, ніж театр і навіть кіно. Унутрішня еміграція — лайливий термін радянської критики, до якої еміграції, мабуть, великою мірою належав і я, хоч не цілком, існувала в стані атомізованих одиниць без можливості спілкування. Мистецтво, поставлене на службу політиці, перестало бути мистецтвом, вакансія поета, про яку пізніше Пастернак скаже «Вакансия поэта опасна, если не пуста», була сама проголошена поза існуванням. Це лишало порожнечу в душі. Але з цим я — і ми — жили, жадібно ловлячи крихти «справжнього».

Час повернутися до речей приватного характеру. 1936 рік започаткував новий період мого життя, якщо хочете — нову п'ятирічку. Так, це не була офіційна п'ятирічка, і це зовсім не було плянове, але справді моє життя тридцятих років укладається в два досить виразно розмежовані п'ятиріччя. Перше — від закінчення Інституту до 1936 року, отже, 1931—1936; і друге — від 1936 року до війни, себто до року 1941. Перша з них характеризувалася тим, що я уникав усякого помітного просування вгору, бо наді мною тяжіло соціальне походження і те, що я його приховував. Десь коло 1936 року несподівано Сталін проголосив нове гасло:

— Син за батька не відповідає.

У країні, де воля вождя вища від закону, цього було досить. З мене спала більша частина мого тягаря. Лишався, правда, як я вже казав, факт приховування, він міг бути використаний проти мене, але я не сподівався за це викинення з праці чи — якби я пішов далі вчитися — з навчання. Можна було думати тепер про відхід від виключно викладацької праці й подумати про працю науковця. Ділянка, якої я тепер уперто тримався, мовознавство, не була ще партизована, в протилежність, скажім, історії, а почасти й історії літератури. Правда, я не хотів робити блискавичної кар'єри, з високих гір падати небезпечніше, ніж з невеликого вивищення, а в ті роки терор не припинявся, хоч і не в такому розмасі, як 1933-го і, пізніше, 1937-38 року, доноси й далі були високорозвиненим жанром, з усіх

літературних жанрів найпоширенішим.

Колись, 1931 року, моя викладацька праця почалася з оголошення в газеті. Історія повторилася тепер. У «Соціалістичній Харківщині» я прочитав, що Харківський педагогічний інститут набирає аспірантів з українського і російського мовознавства. Керівником обох аспірантур мав бути Леонід Арсенійович Булаховський, який, певна річ, добре мене пам'ятав. Що Педагогічний інститут звернеться по характеристику моєї особи до місць моєї праці, себто Газетного технікуму та УКІЖу, було ясно, але там про мене були доброї думки. Так тепер були забезпечені і моя академічна і моя політична характеристики. І справді, від вересня 1936 року я став аспірантом, а 14 жовтня мене затвердив Наркомос. Я не покинув ні Газетного технікуму, ні УКІЖу, але скоротив моє там навантаження, залишивши за собою тільки перші, себто з найкращими студентами групи. Як аспірант я діставав автоматично стипендію, але я не хотів припиняти викладання, та це й було б не етично супроти тих інституцій, які не чинили перешкод моєму вступові до аспірантури. Якось я вкладався в усі три програми. Аж 1938 року Газетний технікум закрили, і моє навантаження стало легшим. Тепер мені не просто собі уявити, як я витримував сполучення викладання з готуванням доповідей і іспитів до аспірантури і з писанням дисертації на ступінь кандидата наук, яка мала бути і справді була закінчена за три роки аспірантури.

Але й те треба сказати, що навчання в аспірантурі не було важке. Це залежало почасти від моїх учителів, почасти від складу й характеру моїх колег.

Єдиним моїм учителем з мовознавства був Булаховський. Теоретично міг би бути ще фахівець з українського мовознавства, але такого не було і не могло бути. Німчинов був забраний, Наконечний — не знаю, чи він якийсь час був під арештом, чи ні, але в усякому випадку його вважали за неблагонадійного, до викладання не допускали, а якщо на короткий час це мінялося, то невдовзі його знову «знімали з праці». Не могло бути й мови, щоб він провадив аспірантів. Система праці з Булаховським була дуже проста. Він давав аспірантам теми, а вони за них звітували, прочитавши відповідну літературу. Це могли бути цілі дисципліни або поодинокі спеціальні теми, часом вибрані на бажання самого аспіранта. У першому році навчання це були історія російської мови — тема аж надто широка, але практично це означало опрацювати щойно виданий тоді «Исторический комментарий к современному русскому языку» (1936); український наголос; мова російських пісень, записаних 1617 р. Річардом Джемсом; лінгвістична географія; і — фонетичний закон. У другому році мої «теми» були: принципи етимологізування; розвиток форм присудковості за Потебнею; функції орудного відмінка за Потебнею; історія дієвідміни в чеській мові — історична фонетика чеської мови. Третій рік охоплював тільки дві теми — занепад іменникової відміни в болгарській мові і — історія іменної відміни в українській мові. Решта часу призначалася тепер на писання дисертації. Частина тем була підказана мною.

Я тоді цікавився Потебнею, звідси дві теми про його погляди. Читання книжок з історії чеської і болгарської мови визначили відповідні теми. Впадає в око, що майже всі теми поза цим — з загального мовознавства або з російської мови. За три роки для аспіранта з українського мовознавства дві українські теми — це дуже скромно. Причина та, що сам Булаховський не мав української мови в центрі своїх зацікавлень (його головні праці з цієї ділянки писано вже пізніше). До того ж більшість робіт з українського мовознавства були вилучені, а про ті, що сьогодні ще не були, не можна було ручитися, що завтра вони не будуть. Було, отже, безпечніше не зловживати цією тематикою. Серед своїх учнів Булаховський уважав мене за найкращого — він сам про це говорив пізніше, вже довго по війні, Бірнбавмові. На всі мої теми Булаховський приділяв мало часу на дискусії. Звичайно, він вислухував моє повідомлення, а тоді вимагав мою «аспірантську книжку» і, не довго думавши, ставив туди оцінку відмінно. Я маю дванадцять таких його автографів на сторінках моєї книжки. Взагалі він дивився на мене радше як на колецу, ніж на учня, — і даремно, бо моє навчання в ХППО не було достатнє, а пізніші п'ять років без наукової праці могли і зовсім знищити наукову ініціативу. І справді, як я бачу сьогодні, мої доповіді здебільша були компілятивно-учнівського характеру і виявляли дуже мало оригінальності. Та на ставлення Булаховського були свої причини, особливо 1937 року. Я вже писав, як Наум Каганович нападав на нього як на головного представника «буржуазного мовознавства» на Україні. Це було коло 1933 року. Тепер Кагановича вже не було, він був забраний з поля наукового і, мабуть, з життя. Але знайшлися менші калібром напасники, що атакували Булаховського в терористично-політичній кампанії 1937 року. У харківських газетах з'являлися гострі обвинувачення проти нього, ще гірші від Кагановичевих. Само собою такі напади отруювали психіку й щоденне життя. А дуже і дуже часто за ними йшов арешт і знищення. Отже, Леонідові Арсенійовичеві було часто не до наукових дискусій. Одного разу посеред викладу йому зробилося погано, він зблід, схопився за серце, перервав свою мову і тільки зміг тихо промовити:

— Нічого, це мине.

Здавна він мав звичку слухати доповіді з заплученими очима. Тепер цей жест концентрації уваги виглядав як жест безмежної втоми: «Не руште мене. Я вичерпаний, виснажений». Подруге, не завжди Булаховський був спроможний сказати нове слово в темі, особливо з загального мовознавства. Рівень офіційного слов'янського й загального мовознавства був тоді жалюгідний, а зв'язок з Заходом був перерваний десь від 1929 року, та й перед тим він був уже дуже обмежений. За вислання статті до закордонного наукового журналу тоді карали як за політичний злочин, доплив наукових видань з чужини спинено. Іншими словами, Леонід Арсенійович відстав від світової науки на добрих десятків років. На Заході розвивався структуралізм, він про це або нічого не знав, або боявся промовитися.

Правда, і я не був у кращому стані, і я мав такі самі обмеження, але тодішня ситуація означала, що ми були на тому самому ступені, хоч запас фактичних знань, звісно, не був однаковий, а це далі вело до того, що багато додати або змінити в моїх звідомленнях він не міг або не хотів. Пригадую, з якою радістю десь 1939 року він сказав мені:

— Прийшло повідомлення, що професор має право передплатити один фаховий журнал з Заходу!

Ми обидва раділи мало не як діти. Його вибір (адже це мав бути один журнал!) спинився на празькій «Slavia». За який час число журналу таки прийшло. Кількох сторінок у ньому бракувало. Не випадково. Це були ті сторінки, на яких був надрукований некролог Степана Смаль-Стоцького! Цензура не спускала з ока і професорів. Усе таки це було краще, ніж зовсім нічого. Але це не дозволяло стояти на рівні науки нового часу.

Зрозуміла річ, що в дискусіях наукового семінару Булаховський ніколи не дотримувався марксистських, офіційних позицій, але, з зрозумілих причин, він їх ніколи й не критикував. Зрештою, ці речі його мало цікавили, він знав їхню вартість. Не думаю, що він колинебудь пробував читати, не кажу вже — вивчати писання Леніна чи Маркса. Коли він мав здати до друку, це був кінець 1940 року, першу частину своєї двотомової праці «Русский язык первой половины XIX века», він звернувся до мене:

— Голубчику, мені для передмови треба якунебудь цитату з Леніна. Чи ви могли б мені підібрати?

Я підібрав, і це моя частина авторства цієї книжки.

Але була одна частина радянського загального мовознавства, що претендувала на свою марксистськість, — так звана «нова наука про мову», простомовно — марризм. Щодо неї Булаховський не хотів і не міг приховувати свого різкого заперечення. Йому приписувано гру слів:

— Це не марризм, це маразм!

Якщо він не був автором, то в усякому випадку він ужив цього вислову на нашому семінарі. Там таки він не без іронії казав:

— Марр мав рацію, коли казав про форми типу *музем*.

Тут він посилався на те, що в умовах двомовності люди можуть кувати нові слова, що складаються з двох слів, кожне з яких у двох мовах означає те саме, в даному випадку — мордовське *му* і російське *земь*, 'земля'.

Сказати, що Марр мав рацію тільки в цьому, означало сказати, що він не мав рацію ні в чому. Бо про форми такого типу мовознавці знали й перед Марром, хоч би Гуцо Шухардт.

Я не хочу сказати, що я нічого не навчився на семінарі Булаховського. Поза темами — а теми теж були корисні — я прочитав за його рекомендацією, а часто і з його власної бібліотеки багато книжок французьких і німецьких мовознавців, від

Германа Павля й Вундта до Шухардта, від Меє до Єсперсена. Але бракувало дня сьогоднішнього. І коли я після війни опинився на Заході, мені довелося цілий рік присвятити заповненню моїх білих плям, надолужуванню прогаяного. Але я вчився від нього й інших речей, незаступних — чесности в науці і в житті, розуміння інших людей і витримки.

Я вже писав: я був гірко вражений, коли 1941 року під час евакуації Харкова Булаховський виїхав, не сказавши мені ні слова, не попрощавшись. Тоді я почувався як покинена напризволяще дитина, як зраджений закоханий. Сьогодні я знаю обставини евакуації — людям давали кілька годин на приготування, по них приїжджало авто, і довгих розмов тут не могло бути. Телефона в мене не було, як міг він мене попередити?

Довгі роки Булаховський не знав нічого про мою долю. Приготований на його замовлення мій розділ для колективного курсу сучасної української літературної мови, виданого аж 1951 року, він умістив без мого підпису з приміткою про те, що його, цей розділ, приготував він за матеріалами Інституту мовознавства. Розділ надруковано без найменших змін, але це не був пляціат. Інакше він його надрукувати не міг. Я видав цей розділ англійською мовою 1963 року, але у видавців ця книжка була далеко перед тим. Вони затримали її видання, щоб не пошкодити Булаховському.

Від часу свого обрання до Академії Наук УРСР (1939) Леонід Арсенійович мусів стати фактичним, а далі і формальним директором Інституту мовознавства цієї інституції. Він знав атмосферу інституту. У липні 1941 року, коли вже почалася війна, він узяв мене до складу співробітників інституту. Він сказав, що це справжнє осине гніздо, але в воєнні часи ще одна зарплата і ще одне звання можуть бути мені в пригоді. Може, він сподівався й на те, що тоді певніше мене евакуюють. Це не здійснилося. У повоєнні роки він був директором цієї інституції, він мусів переїхати до Києва. Я можу собі уявити, як він мав себе почувати на цьому посту, в цій ролі, та ще й маючи своїм заступником, а фактично наглядачем одіозну постать Івана Білодіда. Бідний Леонід Арсенійович! Якби я не покинув Україну під час війни, можливо, я був би наступником Булаховського в Інституті мовознавства, і за мною так само височіла б тінь Білодіда. Невесела перспектива!

Леонід Арсенійович зберігав добру пам'ять про мене — він і далі думав, що я був найнадійніший серед тих учнів, що йому послала доля. У розмові з Генриком Бірнбавмом він висловив переконання моєї порядности. Ним і іншими західними колегами він мені переслав книжку зі своїм підписом. Це не була його книжка, випадковий випуск Наукових записок Чернівецького університету, том 31, 1958. Від Булаховського він ніс тільки його підпис на титульній сторінці. Життя навчило мого вчителя бути обережним. Пригадую, що перед війною ми якось ішли разом, не називаючи нікого й нічого, думаючи про радянський режим, Леонід Арсенійович сказав:

— Коли довго вчити, можна й зайця навчити сірники запалювати.

Його вчили довго... Він також прислав мені свою картку, але цю — без підпису. Можливо, що він переслав її навіть двічі. Раз — поза поштою, західнім колею, вдруге я дістав ту саму картку від Людмили Курилової, з якою я листувався — і він знав про це. Ця друга картка прийшла до мене звичайною поштою, але вже після смерті Леоніда Арсенійовича. Курилова написала на звороті (російською мовою): *«Дорогому Юрієві Володимировичу Шевельову на згадку про нашого спільного улюбленого вчителя, людину виняткової ерудиції і великого чистого серця»*. Це — одна з останніх фотографій Леоніда Арсенійовича. Львів, 1962.

Приблизно тоді ж таки, в серпні 1962 року, на 9-му міжнародному з'їзді мовознавців у Кембріджі відбулася моя перша і остання зустріч з Білодідом. Про неї — пізніше, тут тільки згадаю, що, оповідаючи про «свій» тепер неподільно Інститут мовознавства в Києві, Білодід не забув згадати не без інтонації тріумфу:

— У нас висить портрет Леоніда Арсенійовича.

Це означало: «Я його наступник, не ти». Я не хотів йому казати, що тоді я теж мав портрет Булаховського від нього самого і що цей портрет висів у моєму кабінеті в Колумбійському університеті. Після моєї відставки цей портрет перейшов до мого кабінету в мене вдома. Роздвоєний світ роздвоїв і портрет Булаховського між Києвом і Нью-Йорком. Якщо серце йде з портретом, я переконаний, що воно було і є з нью-йоркським портретом, не з тим Білодідовим. Сам мій учитель був прикутий до Києва. Але чи він волів би Нью-Йорк, якби йому дано вибір? Може, але я не думаю. Усе таки вибір між Києвом з Білодідом чи Нью-Йорком без нього не був би легкий. Та це все домисли. Ніяких виборів Булаховський у житті не мав. І так тепер дивиться на мене цей портрет з тих років, коли я вже Леоніда Арсенійовича не знав, втомлено-скорботно-зляканий вираз очей, дві зморшки на чолі над переніссям, початок лисіння, єврейські щільно стиснені губи, жадної посмішки, збита набік смугаста краватка... Попри всі його обмеження, мій учитель, шанований і люблений, хоч його шлях 1941 року стелився на схід і люту північ, до Уфи, а мій був спрямований на Захід.

Власне, на Булаховському список моїх учителів починався й кінчався. Формально було ще дві особи. На першому році був всюдисущий і обов'язковий курс історичного й діалектичного матеріалізму, що його викладав Микола (?) Шлепаков. Курс цей був фактично той самий на всіх рівнях високої освіти — при вступі до високих шкіл, у високих школах, при вступі до аспірантури і в самій аспірантурі. Правда, він так само забувався після складення іспитів на кожному рівні, але нема дивного в тому, що і тепер я його склав на відмінно без великого труду й так само пустив у непам'ять. І була ще Марія Бродська, що вчила нас німецької мови. Це була великої статури жінка з породи тих, що, здається, як сядуть на стілець, так той і розсиплється. Німецьку мову вона знала, але багато навчити не вміла або не дбала. Ми читали якесь довге оповідання Віллі Бределя,

бездарного «пролетарського» письменника, себто члена комуністичної партії, Гітлерового в'язня, а потім мешканця СРСР, що писав з численними берлінізмами чи гамбурцізмами і ледве чи надавався на навчальний матеріал. Бродська викладала в нас три семестри, для неї це були години відпочинку, для нас, аспірантів, фактично тяж. Користи з того було мало, але відмінна оцінка була мені забезпечена і в неї. Після третього семестру ухвалою Наркомосу вирішено, що наукова праця має бути зосереджена при університетах, а не при педагогічних інститутах, одного прекрасного дня я опинився в аспірантах Харківського державного університету імени, як він безглуздо звався, М. Горького. Це не змінило нічого в наших стосунках з Булаховським, що лишався далі нашим єдиним і незаступним водієм у глибинах науки, але Марію (Андріївну?) Бродську ми втратили, і її заступила інша особа, від якої моя пам'ять не зберегла ані сліду, а моя «аспірантська книжка» зберегла оцінку відмінно і нерозбірливий підпис.

До цього не надто широкого складу наших просвітителів на моє прохання і на відповідне клопотання Булаховського додано ще одну дисципліну. Мене муляло те, що я зовсім не знав старогрецької мови (латину я «знав» в обсязі першого року гімназії). Знайти в Харкові викладача старогрецької мови було майже безнадійне завдання. Латину викладали хоч фармацевтам, греку не викладали вже найменше двоє десятиліть нікому... Нарешті вибір упав на такого собі О. (?) Харчука. Я його трохи знав з моїх журналістичних шкіл, де він короткий час викладав чи то українську, чи то російську мову. Чи товариш Харчук колинебудь знав старогрецьку мову, мені сказати важко, але що 1939-го він ледве чи знав її більше, ніж я, це я можу ствердити з повною відповідальністю. Правда, в нього вистачило сумнінності не поставити мені відмінно. Моя «аспірантська книжка» прикрасилася першим і єдиним (і єдиним у ній російськомовним) «зачтено», що не входило в оцінку ступеня знання ані учня, ані викладавця.

Аспірантів мого річника з українського мовознавства було тільки двоє. Моїм напарником і єдиним колегою був Федір Пилипович Медведєв. Для всіх він був просто Федя. Федя прийшов до аспірантури безпосередньо з студентської лави. Це означає, що він учився в роки 1931—1936, ті роки, коли викорчовувано всі сліди старого університетського лібералізму й вільнодумства, коли над усім запанувала партійна лінія. У мої студентські роки вона тільки починала даватися взнаки, в Федині — вона диктувала добір курсів, добір викладачів і добір студентів неподільно і монополюю. Це означає, що в науковому сенсі Федя прийшов до аспірантури без знань і без найменшого вміння самотійно мислити. Зате він був членом партії. Але Федин стиль життя й поведінки не був сталевого ортодокса, а радше запобігливого учня. Партія була для нього недосяжно високо, але так стояли і його вчителі (хіба, зрештою, їх не затвердила партія!), і так стояв і його колега, старший від нього, — я. Мабуть, на партійних зборах він таки був невгнутим ортодоксом, але таким я його не бачив. Супроти мене він був суцільний переляк, пошана і усвідомлення

недосяжності. Його зовнішність подивугідно відповідала його поведінці. Він був куций, на дві голови коротший від мене і дивився на мене знизу вгору не тільки в інтелектуальному, а і в фізичному сенсі. Він не був грубий, але виглядав пухким і готовим розплистися, — не знаю, чи таке з ним пізніше сталося, був дуже чепурний, і його дуже м'яке на вигляд волоссячко було акуратно поділене проділом — у мене воно стояло непокірно сторч. Він був десь з-під Харкова чи з Зміївщини і говорив слобожанською говіркою, дуже пильнуючи, одначе, щоб говорити «правильно». Він взагалі дуже хотів бути «правильним». Його загальний культурний рівень був навіть на ті часи просто неймовірно примітивний, не думаю, щоб він читав літературу або ходив до театру чи кіна для приємності, — він читав тільки для того, щоб вибирати приклади зі сполучниками, бо Булаховський дав йому тему про розвиток сполучників в українській мові. Бувши такого відмінного рівня й стилю, Федя міг мене зненавидіти. Але я ніколи не помічав у нього такого комплексу почуттів і думаю, що він його не мав. Раз на завжди він визнав свою малість і мою вищість, абсолютно недосяжну і не перевершувану. Коли він не наважувався спитати про щонебудь Булаховського, він питав мене, розсипаючися спершу в вибаченнях, а потім у подяках. Ми були вдвох чудовим матеріалом для карикатур або для рисунків у стилі Олександра Агіна. (Якби він був тут, він спитав би мене:

— Юрій Володимирович, а хто це був Агін?

і я б йому терпляче пояснив і він би уклінно дякував). Високий і малий, худорлявий і пухкий, стриманий і запобігливий, з почуттям власної гідності — і з неприхованим комплексом меншовартості. Як науковець він був повний, округлий нуль, ніяких наукових дискусій на семінарах він провадити не міг і не намагався. Його амплуа було коритися й підпорядковуватися. Якби воєнні події не забрали мене з Харкова, Федя ніколи не став би професором Харківського університету, але мене не було, природа не терпить порожнечі, і Федя зробив несподівану, либонь, для нього самого кар'єру. Правда, до Києва він не дістався, але в Харкові видав з півдня жини книжок, де не можна знайти жадної самостійної думки. Але якась унутрішня порядність у ньому таки була: він міг подавати на мене доноси за доносами, але він ніколи цього не робив. Чи він відкладав це до моменту, коли мала справді вирішитися його кар'єра? Може, але я не думаю. Такі макіявеллівські, Яцо-подібні комбінації, думаю, виходили поза межі його комбінаторних здібностей. Історія Феді Медведєва — це документ доби, що нищила або відштовхувала таланти і сприяла нікчемностям. Моє ставлення до нього було сумішшю зневаги й жалісливого співчуття. Булаховський знав йому ціну, але не міг вигнати: Федя був партійний. (Тут Федя запитав би:

— Юрій Володимирович, хто це був Макіявеллі? А Яцо)?!

Не належав до нашого з Федею річника, але крутився коло нас і брав участь у сходах семінару Іван Грицютенко, циганкуватий, але по-циганському вродливий

і дуже меткий і пролізливий до всіх товариств, без тіні Фединої боязкості й соромливості. Марек попереджав мене, щоб я був з ним обережний, — так, як звичайно говорено тоді про сексотів. Грицютенко писав дисертацію про мову «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного. По війні він опинився в Одеському університеті. Писання його не проклали нових шляхів у мовознавстві, але вони не такі неоковирно компілятивно безпорадні, як Феді Медведєва.

Я згадав Марека. Марек був аспірантом з російського мовознавства. Він був єдиний у моєму річнику, хто подавав надії на справжнього науковця. Він умів ставити питання і думати систематично. Він багато читав і мав літературний смак. Дуже стриманий, він не заходив у політичні розмови, але його попередження про Грицютенка виразно показало мені, що він знає, хто такий я, цінить мене і знає темні боки радянського життя. Не зважаючи на це, він був беззастережно і, думаю, щиро прихильник радянської системи, і то свідомо, хоч до партії він не належав. Може, тому, що він був єврей. Не можу сказати, що ми приятелювали, але ми добре почувалися в товаристві один одного. Він умів відчувати Пастернака. Коли почалася війна, Марек одразу опинився в війську, не знаю, чи добровільно. Востаннє я його бачив, уже в червоноармійській шинелі й пілотці, коли його висилали на підмосковний фронт. Я вийшов, щоб провести його квартал чи два, ми проходили повз харчову крамницю, де в довгій черзі стояла моя мати. Він запитав її, що вона хотіла купити, пішов без черги (червоноармійці мали таке право), приніс продукти матері і тим звільнив її від стояння. Але він не запропонував, щоб вона далі стояла і так дістала подвійну норму харчів. Тут увесь Марек: велика людяність у критичні для нього години, коли він ішов, дуже ймовірно, на смерть і відразу до незаконних дій: дістати продукти поза чергою було законно, дістати їх двічі — ні. Більше я про нього ніколи не чув. Якби він вижив, з нього вийшов би добрий науковець. Не можу не зробити висновка, що він загинув, своїм тілом боронячи Москву. Це він уважав за свій обов'язок, обов'язки він виконував беззастережно. Він був ще зовсім молодий. У науці він не мав часу лишити жадного сліду.

Другим аспірантом з російського мовознавства була Поліна Михайлівна Микитенко. Вона приїхала з Астрахані і мала, закінчивши аспірантуру, повернутися туди. Коли після початку війни я пробував дістатися на схід, я мав утопійну думку доїхати до Астрахані і там просити її мене десь якось улаштувати, щоб перебути війну. З цього нічого не вийшло, до Астрахані я не доїхав і більше її ніколи не бачив. Не знаю, як вона дістала українське прізвище. Виглядала вона на єврейку, але не знаю, чи справді була. Було це її родове прізвище від захожих українців? Чи за чоловіком? По-українськи вона розуміла, але не говорила. Подібно до Марека вона була здібна, але її розум був не так науковця, як викладача, доброго викладача, — дуже істотна різниця: викладач мислить авторитетами, науковець на авторитети не зважає, коли того вимагають факти; викладач мислить ізольованими

фактами, науковець — системою й концепцією. Подібно до Марека вона була порядною й чулою людиною, на яку можна було покластися.

Марек і Микитенко були люди як люди, Федя Медведєв стояв ближче до сумного й благого кльовна — *malgrй lui*.

Мирний і трохи монотонний перебіг наших семінарських зустрічей з Булаховським несподівано був порушений десь восени 1936 року, себто на нашому першому році, появою чотирьох осіб явно не студентського і не аспірантського вигляду. Виявилося, що вони наперед умовилися з Булаховським, що можуть відвідувати наші сходи. Це були науковці середнього покоління, які вирішили бути вільними слухачами — гостями семінару. Булаховський їх відрекомендував — Курилова, Перегінєць, Державин, Цебенко. Я знав цих людей з їхніх писань з до-постишевських часів. Людмила Курилова мала статті про мову поезій Олександра Блока, вона викладала в харківських високих школах російську мову; Микола Перегінєць був автором статтів на теми української синтакси, зокрема мені подобалася його стаття про порядок слів, вміщена в «Підвищеному курсі української мови», що вийшов 1931 р. під редакцією Булаховського; взорована на працях німецького фослеріянця Ойґена Лерха, в українських обставинах ізоляції від Заходу, вона здавалася справжнім об'явленням; Микола Федорович був з Галичини; Володимир Державин писав про Шевченків «Щоденник», йому належали статті й короткі нотатки про нові появи західніх літератур у перших річниках «Критики», компілятивні і неймовірної кількості; десь від 1930 року «Критика» припинила їх друкувати; Володимира Цебенка я знав з його статті про мову поезій Майка Йогансена. З Цебенком мене звела пізніше, коли він почав викладати в УКІЖІ, про що я вже тут писав. Пізніше мій шлях схрещувався з їхніми, і про це буде мова далі.

«Група чотирьох» — назву її так — після відрекомендування не виявила найменшого інтересу до нас, аспірантів. Вони з'являлися завжди разом і перед самим початком семінару, сиділи мовчки на семінарі (це, очевидно, була їхня умова з Булаховським), але, як тільки семінар того дня добігав кінця, вони оточували Булаховського, живим муром відгороджуючи його від нас, і починали — особливо Державин і Курилова — засипати його питаннями, аналогіями тощо. Мені це виглядало як бажання виказати свою ерудицію. Державин тяг до західніх паралель, Курилова — до російських, в обох випадках не завжди доречних. Усе це виглядало мені трохи оперетково, і ми, аспіранти, здебільша не знали, на яку ступити. Візити «групи чотирьох» припинилися 1937 року. Можливо, церемонія їм набридла, а може, й те, що тоді почалися знову масові арешти і люди уникали показуватися групами та й просто цуралися знайомств. Як я дізнався пізніше, одного з чотирьох, Миколу Перегінця таки заарештовано й вислано 1938 року. У всякому випадку поява цієї каморри на семінарі врізноманітнювала його сходи. До зустрічі з нашими каморристами в воєнні або повоєнні часи!

А може, й просто те, що з переведенням нашої аспірантури до університету виникли формальні труднощі. Це не була віддаль, університет, на новопрокладеному «Раднаркомівському» провулку, поруч НКВД (символічно) був майже навпроти Педагогічного інституту на Сумській, у приміщенні колишнього інституту благородних дівиць. Але в Педагогічному інституті з доброзичливим деканом філологічного факультету Іваном Михайловичем Криловим не було такого формалізму, як у величезному університеті. До того ж тоді таки до всіх університетів Радянського Союзу застосовано систему перепусток, яка не допускала сторонніх.

Мій останній рік аспірантури поставив у центр мого життя писання дисертації. Вимагалось, щоб я її закінчив і оборонив наприкінці академічного року, себто в травні — червні 1939 року. Сьогодні я дивуюся, як я спромігся зробити це, водночас викладаючи в УКІЖІ і, зовсім несподівано, змушений почати викладати в Університеті. Це останнє склалося так.

Після відходу Костя Німчинова й непевности Миколи Наконечного курси української мови доручено Леоніду Хортові. Хорт був учнем Німчинова, і це був початок його кар'єри. Я його хіба бачив, не знаю, чи перекинувся хоч би парою формальних речень, — знайомство достатнє тільки для того, щоб я запам'ятав, що він був білявий і дуже огрядний, особливо на його молодий ще вік. Тепер, мабуть, це був 1938 рік, другий рік ежовщини, і на викладання української мови не було просто нікого. Булаховський покликав мене до свого кабінету і сказав:

— Голубчику, Вам доведеться взяти курс історії української мови. Я знаю, Вам було б краще взяти його на рік пізніше, але нема ради.

Він звертався на «голубчика», коли мусів казати або робити те, чого б не хотів. І так це почалося. Було це проти мого бажання, і не лише з міркувань дисертаційних. Це було прокляте місце, з якого зникав кожний, хто ставав на катедру. Це виглядало на останню зупинку перед нічною подорожжю до сусіднього будинку НКВД і далі, на Сибір неісходимий. Що робиться за стінами НКВД, я не знав тоді, я не припускав і можливості тортури і биття, але я знав, що це мусить бути далеко гірше від «проробок».

Радянська система виробила кілька метод вивертати людину нутрощами назовні. Партійні чистки в протилежність типовим партійним зборам не тільки були відкриті для публіки, а цю публіку на них заганяли. Чищений член партії викладав прилюдно всі свої гріхи і огріхи, а з публіки закликали кожного вилити на нього стільки бруду, скільки можна. Я не ходив на чистки, як не ходив на демонстрації й паради. У високих школах практикувалися «проробки» поодиноких науковців і викладачів. Якщо припускалося, що дана особа в писаннях чи в діях відхилилася від партійної лінії, скликали загальні збори. Грішник каявся і обіцяв виправитися, а кожний з присутніх мав право і був заохочуваний скористатися з того права виступити проти грішного і розкаяного, навести інші його протипартійні вчинки

або вислови, каяття проголошувано нещирим і неповним, обвинувачений мав не тільки виказати всі свої провини, а й «виявити їхнє методологічне коріння». Ці прилюдні тортурим словом затяглися на години й години, глибоко в ніч, тривали багато днів, доводячи жертву до гістерики й одчаю, а обвинувачів до садистичного шаленства. На моє щастя, УКІЖ стояв осторонь від проробок (не від чисток!), і, також на моє щастя, коли я опинився в аспірантурі Педагогічного інституту, кампанія проробок уже добігала кінця. Але одна все таки припала на перші місяці моєї аспірантури. Жертвою її була мені перед тим невідома Плахотишина. Не зважаючи на своє суто українське ім'я, вона була викладачем російської літератури. Не пригадую, що їй закидали, але знаю, що це тривало, здавалося, без кінця, що кожного разу вона брала слово знов і знов каялася, з тремтінням у голосі і сльозами на очах, здавалося, що йде до її повної прострації й непритомности, а обвинувачення знаходилися все нові й нові... Знову таки на моє щастя, я не знав її і тому не мусів забирати голос. Не мав я до неї й ніякого особистого ставлення. Але кошмарний характер цього знущання з людини, цього вивертання її душі з тіла запам'ятався мені на роки, а допити НКВД я уявляв собі чимсь у цьому роді, але в тисячі разів гіршим.

Але відмовитися від викладання історії української мови я не мав змоги і так став наступником Синявського, Німчинова, Наконечного, Хорта, кого на тоді вже не було, не було й серед призначених жити, за винятком хіба, як пізніше виявилось, Миколи Наконечного.

Не зважаючи на цю додаткову перешкоду, дисертація була своєчасно написана, передрукована на машинці в вимаганій кількості примірників, доручена офіційним опонентам, покладена в приступному місці для перегляду всіма охочими, хто міг би стати не-офіційними опонентами, і оборону дисертації призначено на 2 червня 1939 року. Про все це подано оголошення до місцевої преси.

Це була дуже солідна дисертація, на яких 500 сторінок машинопису, опрацьовані як два томи. Але до певної міри це був блеф, глум і шантаж, хоч і не програмований.

За тему я взяв «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини», а будувалася праця на збірці поезій Тичини «Партія веде». Тема мала свій ризик. Ніхто з живих не був ґарантований від арешту. Особливо після арешту Микитенка, Кириленка, Кулика, що вважалися були за недоторканих святих нової партійної релігії, — хто міг ручитися за Тичину? Якби це сталося, не тільки пропала б уся моя праця, а я міг бути проголошений підголоском ворога народу, а отже, й сам ворог народу, з усіма наслідками, що з цього випливали. Блеф полягав у тому, що весь об'єкт моєї праці — «Партія веде» складався з яких 50 сторінок, отже, ледве чи досить для солідної дисертації. А шантаж полягав у тому, що поки Тичина був неторканий, ніхто не міг мені закинути невідповідності мого матеріалу для дисертації, бо збірка про провідну роль партії мусіла містити в собі безмежну мудрість, а значить, і була

відповідним матеріалом для дисертаційного дослідження.

Однак усі ці міркування, крім першого, про небезпеку такої теми, не були свідомим актом, якщо вони з'являлися, то хіба в підсвідомості. Я вибрав свою тему, бо був нею щиро зацікавлений. Політичні вірші Тичини були винятково непопулярні серед читачів, зокрема серед студентів. Люди й слухати про ці вірші не хотіли, вважаючи їх за цілком непоетичні. Водночас мене вражало й дивувало, скільки поодиноких рядків цих поезій увійшли в загальну свідомість і набули майже приказкового характеру. Я вважав і тепер вважаю «партійні» вірші Тичини досконалими зразками поетичного ремесла. Це, власне, поетичне ремесло без змісту. Зміст у них не індивідуальний, він у Радянській Україні був наперед відомий кожному, хто читає газети, а хто ж їх не читав? З виключеним змістом вони стали чистим, абсолютно формальним поетичним експериментом. У роки перед і зразу після революції футуристи намагалися творити поезію з виключеним змістом — це дістало назву заумної мови. Тичина пересадив цей експеримент на матеріал із змістом ніби збереженим, але абсолютно неутралізованим, бо наперед відомим. Це була «заумь» нового матунку. Водночас цим стверджувалася беззмістовність політичних гасел. А все разом відкривало можливості до формально дуже цікавих і різноманітних поетичних експериментів. Розуміється, про все це я не міг писати, але обговорювати в деталях поетичні експерименти можна було, і це тому з яких 50 сторінок віршів Тичини постала дисертація на 500 сторінок.

Аналіза моя, отже, йшла не вшир, а вглиб. А це, як там не кажи, полегшувало мою працю над дисертацією. Якби це було щось на зразок Острівської Біблії з її понад тисячею сторінок, ледве чи я зміг би упоратися зі своїм завданням у призначені терміни. Полегшувалося моє завдання й тим, що моя праця стояла на межі між мовою і літературою. Хоч моє викладання мови тривало вже близько десятих років, хоч я розглядав себе як мовознавця і тільки як мовознавця, зв'язок з літературою ще не був розірваний, і до праці над чистим мовознавством я ще не доріс. Літературознавство, як я його бачу, — дисципліна для юнаків, мовознавство — для зрілих мужів. То інша річ, що дехто ніколи не переходить за межі юнацтва.

Оборона дисертації зібрала повну залу. Булаховський оповідав людям про обдарованого аспіранта. Я вже рік викладав, і зі студентами в мене були добрі стосунки. Було й чимало незнайомих облич. Після звичайних моїх впровідних слів про завдання, що я собі ставив, голос мав мій перший офіційний опонент, Леонід Арсенійович. Але там не було ніякого опонування, самі похвали й дитирамби. Він був щиро захоплений моєю працею. Другий офіційний опонент був сивий, хоч ще не старий професор Олекса Парадиський. Його, історика української літератури, призначено через зв'язок моєї теми з літературою. Але й він не зробив мені жадного закиду, і його виступ був суцільним панегириком. Я почувався незручно. Я мав розбивати думки своїх опонентів, а мені не було чого робити. Не міг же я

почати доводити, що моя праця низьковартісна і не заслуговує на похвали! Не міг я і просто погодитися з похвалами. На щастя, слова попросили з публіки. Хтось, мені зовсім невідомий, а тепер я й не пригадую його прізвища, напав на мене, і напав досить гостро. Якщо правильно пригадую, його головна теза була та, що не можна до високо актуальної політичної і партійної лірики Тичини прикладати формальні критерії, хоч би вони й стверджували доброякісність тієї поезії. Сам Бог послав мені цього промовця. Його виступ був досить дурний, щоб можна було його легко розбити, але не був він і настільки низького рівня, щоб виключати можливість наукової дискусії. Після цього інших охочих говорити не було, я подякував Булаховському й Парадиському за доброзичливу й фахову критику і обрушився на мого несподіваного третього. З запалом і безжалісно я клав його на обидві лопатки, що робити було досить легко, бож він не мав права на другий виступ, і все перетворилося на мій тріумф. Факультет надав мені ступінь кандидата філологічних наук (що потребував формального затвердження ректоратом), заля плескала, присутні вітали, переді мною відкривалася наукова кар'єра. Та сбма, яку я відклав на вісім років, якої я уникав і боявся. Вона відкривалася самб собою не тому, що я розпихав конкурентів, а тому, що конкурентів не було, не йшов же в рахунок Федя Медведєв, а більше не було нікого. Але одне я заперечив зразу. Булаховський почав казати про потребу без зволікання братися за докторську дисертацію, я сказав, що я до того ще не готовий і що маємо час. Ні, я мав ще дістати звання доцента — воно йшло разом з кандидатством, тільки забиравало трохи більше часу, бо затверджувалося в Москві (я дістав його 23 листопада 1939 року), але далі йти я не хотів. Одного я, одначе, не міг зректися — Булаховський уперто говорив про те, що я мав перебрати керування аспірантами з українського мовознавства, визволивши його, Леоніда Арсенійовича, від того, над чим він не працював, і даючи йому змогу зосередитися на аспірантах з російського мовознавства. Я опирався два роки, але в кінці весняного семестру 1941 року мусів на це погодитися. Війна, що почалася в червні того року, перекреслила цей плян. Фактично, не формально, я вже керував 1940-1941 року кандидатом в аспіранти — Серьожею Скубаком.

Була ще одна особа, не присутня на обороні моєї дисертації, що, імовірно, була проти неї. Сам Тичина. Дисертації він не читав, але Булаховський, будучи в якихось справах у Києві, захоплено оповідав Тичині про мою працю. Булаховський був украй здивований, коли Тичина не тільки не попросив змоги познайомитися з моєю дисертацією, а промурмотів щось про непотрібність такої праці над його творами. Була це тільки обережність — як би чого не сталося? Чи свідомість того, що така докладна аналіза виявить абстрагування від змісту в Тичининих «партійних поезіях», — не висловлена теза моєї дисертації? Про це я ніколи не довідався. Але про цю зустріч з Тичиною оповів мені Булаховський, і нема підстав йому не вірити.

Текст моєї дисертації в мене не зберігся. Він лишився в Харкові, коли я тікав з

міста в лютому 1943 року. Цей, напевне, загинув. Другий примірник мав бути, за правилами, покладений у Науковій бібліотеці університету. Його доля мені не відома. Не пам'ятаю, чи мав примірник Булаховський, але, якщо мав, шанс на його збереження дуже малий. Кілька розділів були надруковані. Тоді відновлювано видання наукових записок університетів і інститутів після довгої перерви, спричиненої чистками й терором. Я зорганізував том «Наукових записок» УКІЖу, здається, єдиний, що ця інституція будь-коли видала. До цього тому я включив один розділ своєї праці. Другий розділ Булаховський узяв до першого тому створених ним «Наукових записок» київського Інституту мовознавства. І три кінцеві розділи моєї праці про неологізми в поезії Тичини, про співдію книжних і розмовних елементів у його поезії і про засоби діалогізації. Ці три розділи не обмежувалися на збірці «Партія веде», а простежували дані явища крізь усі поетові збірки.

До радянських бібліографій ці статті-розділи не включаються. Мене не було. Моєї праці теж не було, — зовсім логічно.

Оборона дисертації перервала була рутину щоденного життя, мого викладання. Кілька уступів — про моїх колег в університеті і про моїх там студентів, тих, що пригадую. Контингент студентів в університеті був відмінний проти УКІЖівського. В УКІЖі студенти з'їздилися з усієї України. В університеті ніхто не забороняв їм приїжджати з інших околиць, але майже виключно вони вербувалися з північного Лівобережжя. Це зменшувало варіації діалектної основи їхньої мови, але не міняло їхньої академічної вартості. Натомість розщеплення філологічного факультету на український і російський мало свої наслідки. Не тільки росіяни тепер гуртувалися окремо, і факти навернення їх на українство зникли або стали винятковими. Дехто з здібніших українців ішов тепер на російський відділ — це відкривало кращі можливості для дальшої кар'єри. Я вперто викладав тільки на українському відділі, хоч цим намагаючися зробити *underdog*-а менше *underdog*-ом. І з тих же міркувань я не викладав жадного курсу з російського мовознавства. Крім сучасної літературної мови і історії української мови, великих цілорічних курсів, я давав ще коротші, односеместрові курси з історії чеської і польської мов, почасти за засадою *docendo discimus*.

Українські курси були призначені для всіх студентів українського відділу, їх відвідувало 90 студентів, відвідування було обов'язкове і незалежне від погоди, ми пітніли в літні спеки і мерзли й тулилися в шуби в великі морози, що траплялося не раз, бо опалення працювало дуже несистематично. Натомість курси з інших мов мали куди менше студентів, тих, хто хотів спеціалізуватися з слов'янської філології. Давав я також так звані спецкурси. Теми спецкурсів визначав сам викладач — всі інші йшли за програмами, затвердженими десь у центрі. Студентів на ці курси добирали найкращих, з можливістю дальшої наукової кар'єри. З права давати спецкурси я скористався тільки раз, а темою була мова Шевченка. Загалом

викладання в університеті було незмірно цікавіше проти того, що я робив в УКІЖі. УКІЖівські курси були практичного й нормативного спрямування, в університеті вони мали ухил теоретичний або історичний. Готуватися до університетських курсів треба було солідніше, зате домашніх завдань, що поглинали стільки мого часу в УКІЖі, не кажучи вже про газетний технікум, було далеко менше. Великі курси української мови в великій залі відбувалися лекційно, говорив увесь час я, питання студенти ставили або на перерві, або в писемній формі, були для цього й мої консультації. Але лекції супроводилися практичною працею — як правило, читанням текстів або заслуханням студентських доповідей з обговоренням. Для цього студенти були поділені на три групи, кожна по тридцять осіб. Одні або дві я мав провадити сам, на решту мені дали асистента.

На асистента взято Зінаїду Федорівну Небожівну, заміжню Троян. Я давав їй вказівки, що робити в її групі, і ми працювали в повній гармонії. Вона була з тих типових українських жінок, що вміли сполучити владну вдачу з умінням підпорядкуватися, коли це було потрібне. І обличчя її було трохи зневажливе, але розумне, високочоле, тип українки-степовички, може, колись із домішкою половецької чи татарської крові. Вона вже ковтнула добрий ківш лиха в своєму житті. Аспіранткою вона зайнялася українським наголосом і надрукувала кілька оглядів і статей з цієї ділянки. Але її чоловіка Івана Трояна — лексиколога — заарештували, її викинули з праці і закрили доступ до наукової кар'єри. З двома синами, старшим чорнявим Сашком і молодшим опецькуватим і білявим Романом, вона перейшла випробування, приділені в Радянському Союзі дружинам заарештованих. Ми з нею добре співраджувалися, говорити з нею було легко — як типово для сталінських часів, ми не розмовляли на політичні теми, але з несканованого ми просто й легко знали, що хто думає і яку шкалу вартостей він має. Призначення на працю в університеті після кількарічного вигнання з науки було для неї справжнім щастям. Не знати, чи це могло довго тривати, — звільнення і обвинувачення могли статися за першої політичної кампанії проти «ворогів народу», але ті роки після окупації Галичини й Волині були відносно ліберальними, а далі її врятувало від переслідування закриття університету з початком війни. Після німецької окупації Харкова вона бідувала, як і ми всі, а що вона мала рідню в Празі, то вона домоглася дозволу туди переселитися. Атмосфера Праги її приголомшила. Тікання від росіян чехи одностайно розглядали як зраду, як запроданість німцям, українських мрій про визволення вони не розуміли й не хотіли розуміти, кожний у Празі тільки й думав про те, як «руси» ввійдуть до Праги, і вже тримав свого *husa pro Rusa*. Це справило на Зінаїду Федорівну таке враження, що вона вирішила не тікати далі на Захід, а лишитися в Празі й бути репатрійованою на Україну. Я в листах намагався переконати її, що це божевілля, що це самогубство і вбивство її синів, але вона не здавалася і — з владністю української жінки — лишилася в Празі. Думаю, що вона ніколи не побачила

України, а мабуть, і Сашко з Романом. Принаймні в наукових виданнях радянської України її ім'я мені не траплялося ніколи. Остання фотографія приїхала з Праги недовго перед кінцем війни. Вона була вже не в вишиваній українським узором блюзі, а в сукенці західноєвропейського крою й кокетливому капелюшку. Її дуже смішило, що капелюх по-чеськи звався клобук (klobouk).

Я не заприязнився ні з ким іншим з викладачів свого факультету в університеті. Відбиток недавньої єшовщини ще не витерся з людських душ. Кожна інша людина була небезпечна, і найпевніше було триматися осторонь від усіх. Ми бачилися поміж годинами викладів, на нарадах і на оборонах дисертацій, але ми навіть не знали, де хто живе. Про долю Хорта я вже згадував. Більшість курсів з російського мовознавства вів (поза тими, що належали Булаховському) О [лександр?] Є [встигнеєвич?] Вержбицький. Він, мабуть, був з тих поляків, що забули польську мову й перейшли на українську. Але я ніколи не чув від нього жадного українського слова, ні, він не хотів іти стежкою Німчинова й Хорта, обережність насамперед, хоч він добре її знав, судячи з того розділу (про складене речення), що він на доручення Булаховського написав для другого тома «Курсу сучасної української літературної мови», що був написаний перед війною, але побачив світ уже 1951 року. Навіть його волосся йоржиком, його очі за дещо старомодним пенсне, а ще більше його сухий деренчливий голос наче казали: «Не чіпай мене, я холодний». Було в ньому щось від людини в футлярі.

У кабінеті мови далі була монументальна й хрипка Віра Павлівна Невзорова, але тепер її викладацькі години були дуже скорочені, — вона зідхнула з полегшею, мабуть, коли вже по війні Булаховського забрали до Києва; була далі Зінаїда Миколаївна Веселовська з вічно зляканим поглядом трохи зизуватих очей і вічно на сторожі доручених їй книжок, вона тепер дістала в помічниці Людмилу Олександрівну, не знаю на прізвище, з Холодної Гори, симпатичну стареньку, що теж пильнувала книжок, як зіниці ока. Але це не були люди, якщо вважати за властивість людини бути приятелем комусь іншому, не кажу вже — коханим. Це були частини устаткування кабінету.

З літератури був Парадиський, мій другий офіційний опонент, людина добрих знань, але майже не реалізованих і, мабуть, доброї волі, але паралізованої обережністю, — його перед тим добре вчили, як запалювати сірники, і він належав до тих зайців, що це мистецтво опанували. Пізніше він лишився в Харкові під час німецької окупації, а далі виїхав до Німеччини, але вже трудно хворів і, може, тому не брав участі у житті українців-емігрантів, а може, й далі з обережності. Його смерть в Ашаффенбурзі 1949 року пройшла малопоміченою. Саме з'явився, і то з блиском, розмахом і розгоном, Семен Михайлович Шаховський і зразу став улюбленцем студентів, був ще Степан Андрійович Крижанівський, посередній поет і такий самий літературознавець, ввесь слухняність і підлеглість авторитетам. Його всі звали поза очі Стьопа Клижанівський, бо він не вимовляв *р*. Часом здавалося,

що це була його єдина індивідуальна риса.

Усіх нас, себто наш факультет, очолював декан з дивним прізвищем Палунск, старий єврей, дуже партійний і без ближчого зв'язку з будьякими проявами філології. Активно шкідливим він, однак, не був. У ересі українськомовності він ніколи не вдавався. Його заступником був Андрій Іванович Аксьонов, істота мало помітна, свідомо технічна і теж виключно російськомовна. Я був дуже здивований, коли потім, уже в Америці, він знайшов мене і почав листуватися доброю українською мовою, і був він тепер уже Аксенів. Робив він це не заради якогонебудь «лакомства нещасного», він міг більше скористатися з російських зв'язків. Видно, він таки був українець, але належав до тих Никодимів, що воліли тримати цей аспект своєї біографії для себе.

Наостанку згадаю ще одного викладача, але не з Харківського університету. Василь Семенович Ващенко належав до Дніпропетровського університету, але той не мав тоді права надавати вчених ступенів, і Ващенко приїхав до нас обороняти свою кандидатську дисертацію. Мене призначено одним з його двох офіційних опонентів. Це був мій перший і в Радянському Союзі — останній виступ такого типу, єдина особа, яку я вивів у кандидати. Дисертація була про мову Шевченка (звичайно ж, *Т. Г.*), і була вона дуже провінційна, дуже слабенька й дуже відповідна до офіційних вимог. Я витягав її, як міг, це ж був мій перший кандидат наук, і він мені потім дуже дякував. Пізніше його праці, включно зі злочинним «Словником мови Шевченка» (о диво, без *Т. Г.*!), не пішли понад рівень дисертації, але він був працююча й посидюча людина, і, сприяючи його науковому просуванню, я не занижував радянські критерії того часу, які прикладано до україністів-мовознавців.

Студенти моїх курсів помітно різнилися від того, що було за моїх студентських років. Через те, що тепер був окремий російський відділ, у мене фактично не було студентів-росіян і дуже мало євреїв. Була й вікова різниця. В мої роки навчання поруч молодих були люди старшого віку, яким двері аудиторій відкрилися після їхнього стажу в тому, що називалося «сільський актив», майже виключно партійці. Тепер у моїх курсах сиділи поспіль молоді, пересічного віку вісімнадцять — двадцять років, діти селян або сільської інтелігенції, себто народжені десь коло 1920 року. Крім радянської системи, вони вже нічого не знали, навіть колективізація й голод належали до їхніх вражень підлітками. Не зважаючи на це, більшість з них уміла свіжо думати, і, вживаючи казенних фраз, вони не були в цілковитому полоні тих фраз. Мої стосунки з ними були, як правило, дуже добрі, і зовнішнім знаком цього був кошик з квітами, що мені купували студенти на свої злиденні гроші й приносили додому в кінці обох академічних років мого викладання — в червні 1940 і 1941 років. (Скільки пригадую, в університеті не було нагород від адміністрації, як практикувалося в УКІЖі).

Єдиним, але дуже виразним винятком був Григорій Тютюнник, що пізніше вві-

йшов у літературу і навіть уславився своїм романом «Вир». Він був повний, думаю, своїх сільських вражень і тих віршів, що тоді формувалися в його свідомості, і мовознавчі мудрощі явно були для нього чимсь зовсім зайвим, силоміць накиненим. Більшість хлопців у ті роки ходили без краватки, але у Тютюнника це було ніби демонстрацією, ніби він хотів лишатися в усьому сільським парубійком, і мені завжди здавалося, що від його потворного обличчя, з негритянськими губами, злими очима й непропорційно високим чолом під буйним чубом мало пахнути кізяками. Такий самий запах я відчув уже геть пізніше, коли став читати його «Вир» (я не міг його дочитати до кінця). Ближче його особистого життя я не знав, але враження він робив дуже відлюдкуватого, щонайменше в місті, — можливо, на селі він би повадився інакше. Конфліктів з ним я не мав, але ми не любили один одного.

Другим відлюдкуватим студентом був Гліб Сірко. Але це був інший тип, він підкреслював свою не-селянськість і, як на ті часи, одягався дуже добре. Радянському мисленню він себе протиставив — не в прямих запереченнях, звичайно, це було неможливе, але в ухилянні від учинків і висловів, загально вимаганих, у тонкій усмішці стиснених зневажливо вуст. Мені казали, що його тоді «проробляли» на комсомольських зборах, але нічого не змінилося. Не було нічого дивного в тому, що за німців я його зустрів з західного боку фронту, у Львові. Тепер ми були союзники, і він мене привітав по-своєму щиро — певна манірність лишалася і тепер в усій його поведінці, включно з тим привітанням. Він друкував новелі, тепер писав під псевдонімом Гліб Східний. По війні він опинився в Бельгії, казали, ніби він мав там багатого брата. Тоді він видав там повість «Аркадій Ярош», не видатний літературний осяг, але виразно несільську, інтелігентську, в стриманому й навмисне сухуватому стилі. Від кололітературної метушні тих років він стояв цілком осторонь. На тому, виглядає, остаточно припинилися його зв'язки з українським середовищем. Позиція самотності перейшла в самотність. Не знаю його дальшого життя.

Такі були два вовки в моїх курсах. Один — радянський і антиміський, другий — протирадянський і антисільський. У писанні і в особистій поведінці.

Решта курсу — для аматорів точности й статистики, скажім, 88 осіб з 90 — були різної обдарованости, різної глибини життєсприймання, але всі вони були «нормальні» в тому сенсі, що жили з добою, не вириваючися назад, як Григорій Тютюнник, ані вперед (чи вбік?), як Гліб Східний. Вони знали те, що знала «нормальна» радянська людина того часу, вони так повадилися і так почували, так мирилися з тим, що здавалося їм невідповідним. Їхні пориви могли бути неусвідомлені, їхня поведінка була така, як інших. Невеликий відсоток їх увійшов у літературу, але на другорядних ролях, — Данило Бакуменко видав пізніше чимало збірок поезій пересічного формату і тепер забутих, Дмитро Білоус спеціалізувався в сатирі (в суворо офіційних рамках) і байці. Скільки ще могло б

увійти в літературу, сказати важко, бо майже всіх хлопців забрано «добровільцями» до «студбату» (студентського батальйону), що був безглуздо скошений десь у Південній Київщині. Олесь Гончар, що вирвався з цього пекла, тяжко поранений, описав загибель своїх товаришів, в рамках цензурних можливостей, у недавньому нарисі.

Так, з Олесем Гончаром як моїм студентом я тепер зустрівся вдруге. Він був чи не єдиний випускник Газетного технікуму, спрямований до районної газети, якому пощастило вирватися з тієї поденщини до університету. Звичайно, за цей час він змінився. Це не був уже наївний селянський хлопчина, він уже знав дещо про ціну хліба і ціну соли, але він лишався якоюсь мірою людяним і порядним. Як студент він був один з перших, зі мною він зберігав сердечні відносини, часом заходив на розмову до мене додому, але він тоді вже друкувався, він був або ставав дорослим, і такої чарівної безпосередності, як перед тим, він уже не мав. Коли почалася війна і його взяли «добровільцем» на фронт, він покинув Харків, не попрощавшись зі мною. Це зрозуміло, часу на дихання тим «добровільцям» не давали. Після поранення він лежав у військовому шпиталі десь у Донбасі. Мені оповідали, що він гірко нарікав на свій воєнний досвід і казав, що фронту мав досить, але згадка в його офіційній біографії про те, що він був двічі поранений, ніби промовляє за те, що на фронті він був і вдруге. Наша третя зустріч не відбулася в Нью-Йорку, про це я вже писав. Якби мені запропонували вибрати з моїх студентів будь-якого часу п'ять найздібніших і найпорядніших, він увійшов би до цих п'ятьох.

Говорячи про своїх «літературних» студентів, згадаю ще як курйоз маленький епізод із студенткою на ім'я Мойся. В одній із своїх лекцій перед цілим курсом я проїхався на адресу поганої мови в творах Івана Ле. На перерві до мене підійшло кілька студентів і сказали, що в аудиторії сидить дочка Івана Ле, справжнє прізвище якого Мойся. Не знаю, чи передано мою характеристику самому письменникові. Ніяких наслідків моя зухвалість не мала. А мова Івана Ле таки була погана. Він уважався тоді одним з провідних прозаїків. Я не говорив про літературну вартість його творів — в мовних курсах це не була моя справа. Але я міг би додати, що вона була в гармонії з якістю його мови. Я мимоволі пригадую характеристику, що я одержав був від Наума Кагановича:

— Вы юноша дерзкий!

Згадаю ще студентку Лернер, одну з дуже небагатьох єврейок. Вона була дуже некрасива на обличчя, широкорота, широкощока, з плескатим кирпатим носом, ще трохи — і можна було б говорити про Квазімодо в спідниці. Але студентка вона була дуже добра і велика моя ентузіастка — не знаю, чи лише з академічних причин, — з дівчиною ніколи не можна бути певним, у чому корениться її захоплення викладачем. У червні 1941 року вона була серед тієї трійки, що принесла мені від студентів кошик з квітами додому, і вона хвалила мої виклади

моїй матері на порозі комунальної кухні нашого комунального, чотириродинного мешкання. За кілька місяців, у кінці жовтня, — німці ввійшли до Харкова 25 жовтня, і місто ще стояло принишкле, не знаючи, що буде завтра, — я зустрів Лернер на своїй (Римарській) вулиці. Я не міг вірити своїм очам, я зупинив її і сказав, за дотеперішнім нашим стилем називаючи її товаришкою:

— Товаришко Лернер, що ви робите тут, це не кінчиться добром! — (хоч наказу про екзод євреїв ще не було), і вона відповіла мені з усією щирістю, що вона буде пробувати дістатися на радянський бік через фронт. Природна річ, я ніколи її більше не бачив і не знаю, чи перехід їй удався.

З тих, хто хотів спеціалізуватися з мовознавства, — як звичайно, їх була меншість, — двоє були дуже здібні, з них могли вийти справжні вчені. Один був П [етро?] Мартем'янов, мовчазний, але дуже розумний. Знаю, що в кінці п'ятдесятих років він був у Харківському університеті, опублікував статтю в його виданні, не маю ніяких слідів його далі. Звісно, він уже тоді більше знав і розумів, ніж Федя Медведєв, коли той уже був професором. Може, це перешкодило його кар'єрі? Факт той, що видатним науковцем він не став. Другого я знав краще, бо він був щирий, говіркий і дуже милий. Серьожа Скубак, за моїми розрахунками, мав стати моїм асистентом, а далі й колеєю. (Я не міг охопити всіх студентів у всіх тих курсах, що їх вони потребували). Невеличку його доповідь з питань мови Шевченка, яку він приготував для мого спецкурсу, я дав Булаховському, щоб умістити в Учених записках університету, як добру студентську працю, і там вона побачила світ. Це не було щось високонаукове, але я хотів дати Сергієві заохоту. З початком війни я втратив його з поля зору, але він віднайшовся в Німеччині в кінці 1944 року. Він розшукав мене через журнал для остарбайтерів «Дозвілля», написав до мене, я йому відповів. У листах це був той самий щирий Серьожа, але не зовсім по-старому він виглядав на маленькій фотографії, що він прислав, з написом: *«Дорогому вчителю на згадку на чужині. Пожжеліце 8.1/45»*. Він був завезений до Німеччини як остарбайтер і працював десь чи не в Сілезії. І перед тим дуже високий і астенічно-худорлявий, Скубак на фотографії виглядає ще тоншим, вимучені очі горять під високим круточолом. У листах Серьожа радився, що робити: фронт наближався, кінець Німеччини був справою короткого часу. Я відповів йому, що мені трудно давати поради, але для себе я знаю одне: треба тікати на захід, поки можна, але в випадку неможливості краще затріснути двері з цього грішного світу, ніж опинитися в лапах радянців. Він відповів, що думає так само. Але він був далі на схід, ніж я, фронт рушав часом дуже швидко, як остарбайтер він не мав права пересуватися по німецькій території. Я не знаю, чи він справді вчинив самогубство, чи потрапив до органів репатріації. Якщо сталося друге, нема сумніву, що його або знищили, або загнали на каторгу. (Хоч політично він ніяк не виступав). Фактом є, що його ім'я ніколи не траплялося в пізніших радянських виданнях. Він лишився автором однієї і не дуже значущої статейки. А

був би з нього добрий мовознавець.

Наприкінці цих згадок про мої два роки в університеті ставлю собі питання, чим пояснити добру думку студентів про мої курси. Чи це було тому, що я любив їх і сам захоплювався ними, що перебивав виклад дотепом і жартом, що добре ставився до студентів? Вони мені казали, що я посміхався до них навіть тоді, коли на іспитах ставив їм погану оцінку, — в дійсності я підсвідомо робив це, щоб їм легше було перенести свою поразку, хоч студент міг таку посмішку сприйняти як глузування? Чи вони цінили зміст тих курсів? А зміст, як я дивлюся тепер на свої курси, — в мене збереглися конспекти — був дещо незвичайний. Я вживав звичайної тоді фразеології, з февдалізмом, капіталізмом, соціалізмом і чим хочете. І я не мав наміру провадити якісь недозволені концепції. Але я нагромадив багато фактів, і я нічого не приховував. Мартиролог української мови за часів приналежності України до Російської імперії, про який уже давно не говорять, був повністю поданий у моїх викладах, може, почасти й тому, що так я їх знайшов у літературі, а це була тоді поспіль — з тодішнього погляду — націоналістична література. Не дурно, коли мене тягали на допит у НКВД в вересні 1941 року, слідчий питає мене, чому я тримаю на полицях «Історію України-Руси» і «Історію української літератури» Михайла Грушевського. Пригадую, що коли 1940 року я кінчив читати лекцію про стан української мови в підросійській Україні вісімнадцятого сторіччя, я сам злякався, так чорно це виглядало і так скидалося на обвинувальний акт дійсності радянської України. Я боявся доносу. Але доносу не було, і навіть НКВД роком пізніше про це нічого не знало і нічого мені не закидало. Чи студенти розуміли це, і воно їм подобалося? Таж вони майже всі суцільно були комсомольці, і їх безнастанно вчили клясової пильності? У жадному випадку це не була змова викладача і учнів проти підвалин офіційної ідеології. Я певний, що абсолютна більшість студентів не мали жадних підривних намірів чи думок протирадянського настрою. Але, може, в підсвідомості? Чи вони просто не розуміли цього і не добачали відмінності між офіційними поглядами і моїм матеріалом? Чи це було одним з чинників успіху моїх курсів? Я не маю відповіді на ці питання. Одне певне: ніяких доносів не було, товариш Палунск не викликав мене до свого кабінету на допит, спецчастина не рапортувала до НКВД, не призначалося для мене ніяких «проробок», і в кінці року студенти мені приносили квіти. Не сумніваюся однак, що коли б я викладав довше і не виправився б, у черговий період політичних загострень я б став об'єктом грізних нападів, а може, й більше. Треба пам'ятати, що після тайфуну ежовщини, з одного боку, і в перші місяці після окупації Галичини й Волині, а роком пізніше й Буковини, з другого, радянська Україна проходила через фазу заспокоєння й відносного політичного затишшя. Лагідний, поміркований «націоналізм» був навіть у моді.

Мати далі одержувала свою вельми скромну пенсію, що виросла з 36 карбовнів 50 коп. до 37.50, і кожного місяця аж по липень 1941 року «плательщик» Рудченко

приносив цю суму додому й записував до пенсійної книжки «пенсіонера 547» виплату цієї суми. Але вже давно минув той час, коли ми мусіли жити на цю надто скромну суму плюс мої випадкові й принагідні заробітки. Моя платня виросла, особливо після того, як я став кандидатом філологічних наук, а далі й доцентом. Але це не поліпшувало нашого житлового стандарту. Це були все ті самі вісім квадратних метрів, те саме сусідство з комунальною кухнею, де оперували вісім примусів чотирьох родин. Мати зачиняла двері до кухні з інших кімнат і просила не користатися кухнею після десятої години вечора, але не було сили, що стримала б сусідок, двері розчинялися, примуси ревли, сморід розлягався, і наш сон був мвалтовно перерваний. Це був той самий блощичник, з випарюванням тих соціалістичних комах раз на місяць і з гострим запахом парених паразитів. Збиралися нові книжки, вони вже заповнювали простір під ліжками, і вже не лишалося того простору. По-старому я працював за дамським столиком, що дістався від моєї покійної сестри Віри.

Гроші не могли купити нової кімнати, це заборонялося, в Міській раді був спеціальний відділ, що надавав нові кімнати, але списки були довжелезні, а черги відстрашували. Ледь можна було обмінюватися кімнатами, не можна було їх купувати. Чи при обміні вплачувано якісь гроші — це було важко встановити, та й ніхто того особливо не пильнував. Але я був нездалий на всякі комерційні трансакції, а надто пів- і не-ледь. Порятунком прийшов з несподіваного боку — від завуча УКІЖу, вже згадуваного тут Тимця. Видно, студенти, що час від часу відвідували мене, розповіли йому про мої, як це звалось, «житлові умови». УКІЖ мав свою частину студентського гуртожитку, що звався Гігант. Студентські кімнати були здебільша на чотири особи, але було кілька невеликих мешкань, звичайно дві кімнати й кухня, такі квартири давали службовцям і викладачам. Тимець запропонував мені таке мешкання в Гіганті, на вулиці Артема, по сусідству з великим харківським цвинтарем, де серед інших були поховані мої, мені не відомі дід і баба, а пізніше сестра Віра. Я відмовився. Я потребував дистанції між собою й студентами. В гуртожитку мали тоді мешкання Догадько й Гузюк. Я бачив, що часом студенти стукалися до їхніх дверей на відвідини, і я не хотів цього. Окрім того, я ніколи не спускав з ока можливості, що за якісь гріхи, справжні чи уявні, мене можуть звільнити з праці. Тоді я все таки не втратив би свого кута в будинку «Саламандра», але я мав би негайно забратися з того «палацу», що мені пропонували в Гіганті. На тому мав би бути й кінець акту людської уваги й доброї волі з боку Тимця. Та ба, кінець це не був.

Тут входить у наше лицедійство нова дійова особа — Черепахов, журналіст і викладач газетної справи в УКІЖ, що про нього вже була мова. Черепахов з дружиною й дитиною мав одну кімнату в доброму будинку на Чорноглазівській вулиці, один короткий квартал від Пушкінської. Черепаховим їхня кімната стала нестерпною, і вони попросили мешкання в Гіганті. Тимець зорієнтувався, що тут

був шанс для «обміну» і шанс для мене. Мені фіктивно дано мешкання в Гіганті, там мене прописано, стара кімната на Римарській лишилася за матір'ю. Законно? Законно. За який час мені моє мешкання в Гіганті (куди я ніколи не переїздив) перестало подобатися, і я вирішив обмінатися ним з Черепаховим. Теж ніби законно. Черепахови переїхали до «мого» мешкання в Гіганті, я дістав зовсім законно нову кімнату, куди більшу від моєї старої, на Чорноглазівській, зберігаючи стару на Римарській. Тепер ми мали дві кімнати, правда, в різних будинках, але це не було далеко, всього п'ять чи шість кварталів. Єдиний, хто міг би виявити не зовсім законні складники в цій законній трансакції, були сусіди Черепахових на їхньому попередньому мешканні. Те мешкання було менше від нашого, воно мало лише три кімнати. Одна, Черепахових, та, що стала моєю, а дві інші належали родині Сербинів, обоє члени партії, він робітник. Але щасливим способом одна з причин для виїзду Черепахових була саме сварка мадам Черепахової з мадам Сербиною. (Розмір кімнати був другою). У конфлікті, за Черепаховими, були винні Сербини, а за Сербинами, річ ясна, — Черепахови. Так чи так, Сербини були такі щасливі виїздом Черепахових, що зразу полюбили нас, і про донос не могло бути й мови. Додатковою причиною їхньої любови було те, що я майже не користався на Чорноглазівській кухнею, мати варила на старому місці, на Римарській, і я ходив туди їсти. Кімната на Чорноглазівській стала моїм кабінетом, робітнею, я купив новий писемний стіл, поставив полиці і поступово переносив туди свої книжки з Римарської. Така була ця пікарескова новеля, де в ролі махера, він же добрий янгол, виступав повільномеланхолійний Тимець і де в розв'язці всі були блаженно вдоволені: сам Тимець, Черепахови, Сербини і ми. Хто каже, що в радянській системі не було піклування про поліпшення житлових умов трудящих?

Але людина ніколи не задовольняється досягненням. Діставши квартиру, хай розірвану надвоє, я почав снувати мрії про телефон. Правду кажучи, телефон не був дуже потрібний у тогочасних харківських обставинах. Телефон чудова річ, коли всі його мають. Але в Харкові таких обранців було мало. З моїх знайомих телефон мали тільки Булаховський і Цебенко. До Догадька можна було дзвонити до Гіганта, але там телефон був спільний і на іншому поверсі. Треба було, щоб хтось відповів на дзвінок, — річ непевна, і щоб він пішов покликати Догадька, — річ ще менш певна. Але в найкращому випадку чекати треба було не менше, як десять або більше хвилин. Установи мали телефони, але полагоджувати справи телефоном не належало до стилю праці радянських установ, хіба що коли кликано швидко допомогу, що в нас траплялося, бо мати часом мала дуже грізні серцеві напади. Так телефон належав більше до ознак суспільного статусу, ніж до справді корисних вигід життя. Все таки я почав клопотатися про телефон. Черги на це не були такі безнадійні, як на мешкання. Було це на пошті. Я вистояв свою чергу, десь було це 1940 року, був записаний у чергу почекальників, і мені обіцяно, що, мабуть (так), я дістану свій телефон восени 1941 року. Підступний напад

оскаженілого фашизму виключив таку можливість. Телефона в Харкові я так таки ніколи не мав. Може, якби я мав, Булаховський не виїхав би на евакуацію до Уфи, не попрощавшись зі мною. Хто знає!

Підвищення мого матеріального стану і мого суспільного статусу позначилися й на моєму здоров'ї. Минув той час, коли одна легеня була заторкнена туберкульозом, шлунок відмовляв праці і всього мене обсідали чиряки, як це було під кінець моїх студентських років. Я лишився худорлявим, і харчування не було найкраще в світі, але виразні хвороби минули. Це мало й свій нецативний ефект. 1931 року мене визнано непридатним до військової служби. Тепер, після договору Молотова — Ріббентропа про вічний мир, Радянський Союз активно готувався до війни. Всіх звільнених від військової служби кликали на перегляд. Мені дали тепер не таке вже пільгове «придатний до немуштрової служби» — подія 1940 року. Не так давно один радянський «емігрантознавець», не мавши проти мене серйозніших обвинувачень, напав на мене за те, що я, мовляв, дезертував від обов'язку служити Сталінові й родін-і. Він не познайомився з моєю справою в військкоматі. Я й так не мав бути на фронті. Інша річ, що я не мав ніякого бажання брати участь у цій безглуздій війні двох диктаторів і пишаюся тим, що так не брав.

Ще один виразно нецативний ефект змін у моєму житті було те, що на мене звернула увагу поточна преса. Друкувати статті в наукових виданнях — це ще можна було прийняти, але участь у газетах і журналах була і огидна і небезпечна. Огидна, бо треба було писати газетним жармоном і відповідно до останніх кампаній. Небезпечна, бо речі ці були під пильним наглядом і влади і охочекомонних критиків, які тільки й вишукували політичні «помилки» і ухили. Але захисту від цього не було. Десь на початку 1941 року до мене звернулася харківська російськомовна газета, вона хотіла мого відгуку на якусь кампанію, не пригадую, яку саме, і довелося написати. Ще гірше, головний тоді харківський літературний критик Гельфандбейн зажадав від мене статті до «Літературного журналу», цього хирлявого спадкоємця колишнього «Червоного шляху», тепер органу харківського відділу спілки письменників. Це вже означало вхід у літературну пресу, а цього я найбільше остерігався. Нічого не вдієш, я обіцяв статтю на осінь, але восени в Харкові не було вже ні літературних журналів, ні, мабуть, Гельфандбейна. Мій літературний дебют не відбувся.

Останнім нецативним і з усіх нейнецативнішим була поява в моєму житті Мусія Абрамовича Файбишенка. Перше ми спіткалися в УКІЖі, де він з'явився як ще один викладач газетної справи. Файбишенко, як його називали знайомі, — Муся — походив, мабуть, з заможної єврейської родини і мусів спокутувати гріх свого соціального походження. Він був неймовірно балакучий. Коли він хотів з кимсь говорити, він, буди дуже короткозорим, наближав своє обличчя до другого, так ніби хотів приклеїтися. Годі було від нього відірватися. А обличчя в нього було рожеве, по-баб'ячому кругле, і в ньому блимали масні, ніби олією залиті сірі

оченята. Коли ви йшли, він хапав вас попід руку і притискався всім своїм крихким тілом, і ви вже не були ви, а частина якоїсь гидкої чотиринової тварини. Він любив говорити про те, про що інші воліли мовчати. Усе це, взагалі кажучи, були ознаки сексота, але, з другого боку, в ньому було стільки любови до свого співрозмовця, що не хотілося вірити в його сексотство. Невже, думалося, можна грати роллю сексота з таким запалом, такою щирістю, такою дружелюбністю? До мене він одразу виявив величезне зацікавлення, а справа ускладнилася тим, що він жив якраз навпроти Черепасова, з другого боку Чорноглазівської вулиці, отже, спершу він брав гарячу, ні, палку участь у моїх з Черепасовим і Тимцем трансакціях, а потім він став моїм найближчим сусідом мало-мало не з одного мешкання. Він вдирався часом кілька разів на день, особливо тому, що він мав добре радіо, звідки міг чути Польщу й Німеччину, і він приносив усякі новини, що їх не подавала радянська преса або подавала з великим запізненням. Я був обережний з ним, але не завжди можна було кожне своє слово проконтролювати. 1939 року Мусю опанувало раптове бажання вступити в аспіранти до Булаховського. Він загорівся проблемами мовознавства, його дуже цікавить повчитися в Булаховського. Він цього домігся і аспірантом став. Чи був він справді сексотом, я дістав доказ у вересні 1941 року. Тут тільки згадаю, що ранньої осені 1942 року він з Харкова евакуювався. Не знаю, що він робив під час війни, але після неї він зробив добру кар'єру, а це також укладалося б у схему сексотства. У протилежність царському урядові, що намагався утримувати провокаторів, як їх тоді називали, за гроші, НКВД-КГБ забезпечувало їх за добрі прислуги доброю кар'єрою. Був поговір, що Білодіда ця побічна (чи головна?) кар'єра вивела в директори наукового Інституту мовознавства і в академіки. Файбишенко, Муся з Чорноглазівської, змінив кілька відповідальних посад і кінець-кінцем став головним редактором «Соціалістичної Харківщини». Як каже польський дотеп: Що потрібне, щоб стати членом спілки письменників? — *Wydanie jednej książki i dwuch kolegów*.

Моя остання подорож до Криму, мій останній відпочинок у кологурзуфському Буюрнусі, кипариси, море, солодощі розімлілої рослинності, вечірні москїти... Може, це аберація молодечих спогадів, але сьогодні, коли я знаю вже й Італію, і Грецію, і малоазійську Туреччину, і північ Африки, я все таки не знаходжу рівні Криму: ніде пахощі не були мені солодші, ніде повітря не вдихалося так легко й п'яно. Це був рік 1938, у Криму останній. Сорок першого року навіть перед тим, як почалася війна, рух військових поїздів був такий інтенсивний, а рух пасажирський такий скорочений, що подорож до Криму ставала тяжким випробуванням. З початком війни багато «курортників» застрягли в Криму і ледве спробагалися дістатися додому, навіть не добувши свого терміну.

Щождо року 1940, то він був позначений двома подорожами, добре мені впам'ятку, але не до Криму. Добре впам'ятку, бо це були й останні мої «вільні» й добровільні мандри. До Ленінграду я вирушив у січні того року. Велика Росія вела

тоді ганебну війну з малою Фінляндією. Ленінград жив нормальним життям, тисячі поранених і обморожених обминали місто, їх легше було побачити в Харкові, ніж тут. Але про них знали, про них виразно й недвозначно мовчали. Вечорами в місті було затемнення. Ленінград завжди був містом-стилем, де панував «строгий, стройный вид». Тепер у затемненні і в свідомості близького, хоч і зовсім не загрозливого фронту ця строгість ще збільшилася. Люди поверталися вночі засніженими, зльодоватілими і темними вулицями. Брили колишніх палаців і звичайних будинків були декорацією і водночас загрозою. Я любив теж вокзали, що їх Російська імперія будувала для руху на Ревель-Таллін, Рицу, Вільно, Варшаву, а тепер, обмежені до змізернілих розмірів приміського сполучення, вони стояли, порожні, мовчазні, у тому ж настрої, що вулиці без вогнів великого міста. За кілька місяців, коли будуть окуповані Естонія, Латвія, Литва, ці вокзали відродяться до життя, але цього я вже не бачив. Зрештою, що особливого в дійових вокзалах? Вони скрізь однотипні. У мій останній ленінградський побут вони були мертві, вони були в тому ж настрої, що решта міста, хоч і жили в ньому мільйони людей.

Я знову жив у Миші Бармаса з його мамою. Миша недавно повернувся, відбувши п'ятирічний термін ув'язнення. Воно було не за політичні провини, йому закидали спробу статевого нападу на малолітню дівчинку. Я не знаю, чи це обвинувачення було підставне чи безпідставне, ми ніколи про це не говорили. Але через те, що звинувачення не було політичне, Мишину матір не виселили, і мешкання вони зберегли. Миша був у такій же формі, як п'ять років перед тим, з тим самим сухувато-колючим гумором, що перед тим. Він дав мені свою картку з написом *«Дорогому Юрі від не менш дорогого Миші»*. Його, як і Ленінград, я бачив востаннє. Не знаю, чи йому з матір'ю пощастило виїхати після початку війни, чи його не взяли до війська, найімовірніше, що вони мусіли лишитися в місті й загинути там голодною смертю.

Я побував у осередку марризму, Інституті мови й мислення. Там панували марристи, з них я бачив кавказоподібну, з вусами — і я не здивувався б, коли вона мала й бороду, — горбатоносу Биховську, що виглядала так, наче кожної хвилини готова була кинутися в бій з противниками марризму й перегризти їм горлянку, бачив і Федота Філіна, з виглядом зачучверілого мужичка, та ще й такого, що вчащає до корчми, — він тоді сидів над своїми мапами діалектів коло озера Селімер і ледве чи передбачав ту запаморочливу кар'єру, яку зробив після смерті В. Виноградова, ставши членом-кореспондентом Академії Наук і директором Інституту російської мови. Вони обидва поставилися до мене байдуже, без найменшого зацікавлення. Що їм був початківець з Харкова, тим більше, що Харків не був відомий як центр марризму. Були на тих сходинках Інституту й немарристи: Євгенія Самсоновна Істріна й Лев Щерба. Щерба сидів у високих валянцях і короткій шубці, уткнувши свою гостру борідку клинцем у нерозмотане

кашне, так ніби він боявся, що щось лихе може статися, і був наготові втекти. Холодно в кімнаті не було. У цій позі я бачив його добру годину і не міг помітити жадного руху. Істріна була чемніша, поставила пару питань про Булаховського, вони були однієї наукової школи, і він часом згадував її як дочку багатого купця, тим, мовляв, пояснювалося її незвичайне по батькові. Уся ця картина настовбурчено непривітних марристів і збайдужілих не-марристів не заохочувала до повторних відвідин Інституту: не тільки я туди явно не належав, але й вони мені це ще явніше показували.

В університеті я розшукав Бориса Ларіна. Я знав його статтю про мовний побут з «Червоного шляху» й запитав його, як він потрапив до українського журналу. Ларін пояснив, що він у молоді роки був у Києві, що співпрацював у «Книгарі», мав статтю про «Золотий гомін» Тичини. Напевне, він міг би дещо оповісти про Павла Зайцева, про Миколу Зерова, але про них тоді не можна було говорити при першому знайомстві. Борис Олександрович не сказав, що він народився в Полтаві. З усіх русистів він був тоді чи не єдиний, хто цікавився західними джерелами до історії російської мови. Як відомо, в перші роки по війні він повернувся до Києва, видно, уникаючи голодного Ленінграду. Тоді він уклав програму до українського діалектологічного атласу, яка, однак, не була вдала і позначилася на цьому проєкті некативно. Кінець-кінцем україністом він не був. І скоро він повернувся до Північної Пальміри.

Дні в Ленінграді, якщо не говорити про обов'язкові відвідини Ермітажу й Російського музею, я проводив у Публічній бібліотеці, жадібно читаючи мовознавчі книжки з Заходу, на Україні неприступні. Пригадую, що читав між іншим працю Кр. Станца про старобілоруські тексти. Я не передбачав, що колись опинюся в Осло і буду гощений автором монографії. З вечорів половина була проведена в театрах Ленінграду, але і їх уже торкнулися сталінські настанови, і нічого визначного або оригінального я не міг побачити. Розмірно кращими були «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва в Маріїнському (Кірова) театрі і «Коля Брюнйон» Д. Кабалевського в Малому оперовому. «В бурю» Т. Хреннікова в кіровському театрі було однією з численних спроб зробити «реалістичну» (себто соцреалістичну) оперу на «революційному» матеріалі. Ця опера канула в небуття, як і її численні вже тоді посестри.

Найбільшою для мене подією 1940 року були відвідини Львова. Я гостро пережив окупацію Галичини в вересні 1939 року. З одного боку, я був захоплений і піднесений, бо тепер переді мною мав відкритися шлях на захід, до *інших* українців, тих, що не боялися свого українства й безстрашно змагалися з поляками (у фразеології часу — з польськими панами). З другого боку, мене проймав гострий біль, коли я думав про тих, кого несподіваний, по-нічному розбишацький вступ радянської армії застав зненацька, хто не міг утекти і опинився в лапах нашого НКВД. З прізвищ я знав хіба Маланюка й Донцова.

Невже їх схопили? А мали ж бути інші, їхні однодумці. Протягом часу від вересня 1939 до літа 1940 року багато моїх земляків-харків'ян уже побували «на Західній» або й оселилися там. Переїздити до Львова я не мав охоти, бо був би я там зайдою, а до того я передбачав війну з німцями і наївно уявляв собі, що вирішальні бої відбудуться на кордоні і місто буде зруйноване. Але побувати там, побачити місто перед руїною — ця мрія опанувала мене цілком. Це не було просто, подорож до «Західної» могла відбутися тільки за перепусткою від НКВД. Заповнив анкету, подав заяву — дістав відмову. Я впав у паніку, — очевидно, мене вважали за неблагонадійного. Може, й так, а може, просто хотіли менше контактів східних із західними. А може, й просто виходили з практичних проблем — де б я мав жити, де ночувати, харчуватися? Як і в усьому Радянському Союзі, готелі були заповнені відрядженими урядово-професійно.

Але я не здався. Я таки мусів за всяку ціну поїхати до Львова, побачити столицю українського П'ємонту, ще не остаточно зрадянзоване місто. Уже майже рік минув від часу окупації, а люди, що відвідали Львів і поверталися звідти, вивозили не бачені в Радянському Союзі речі, частково на себе, частково на продаж. З деякими з них не знали, що робити. Оповідали анекдоти про те, як хтось хизувався на вулицях у піжамах, товарі й фасоні, мало знаних удома і прийнятих за ознаку високого стилю, шику. Мене речі не цікавили, але, якщо були речі, могли бути й книжки. І міг бути інший дух, справді український, справді західний. Подорож не можна було відкладати, їхати треба було саме тепер, літом 1940 року. І можливість знайшлася. «На Західній» утворено кілька санаторіїв, зокрема коло мінеральних джерел. Справи з моїм шлунком тепер не були такі погані, як десять років тому, але цілком добрі вони не були. Виявилося, що моєму здоров'ю мав допомогти Моршинський курорт, і я подав прохання на путівку, жертвуючи своїм щорічним Кримом, кипарисами, п'янким повітрям і Чорним морем. Ударник і «передовик виробництва», я мав мало не стовідсотковий шанс путівку дістати. І, певна річ, дістав. На путівку перепустку давали майже автоматично. І от я їду до Львова, з дуже простим пляном: приїхати до Моршина, зареєструватися в санаторії й вислизнути до Львова.

Та це не було так просто, як здавалося. Перепустку перевірено, Збруч проїхано безперешкодно, хіба з збільшеним темпом биття серця, ось я в Стрию (моє перше «західне» місто — огидне враження: мале брудне містечко, багно широкого базарного майдану, сморід вигнаної на продаж худоби), ось у Моршині, такому відмінному від «рідних» курортів Криму й Кавказу, і ось другого дня я повертаюся до Львова, перед тим тільки проскоченого, їду до міліції, щоб дістати якесь житло, а отже, й дозвіл на житло, і тут довідуюся, що моя перепустка видана не на Західну Україну взагалі, а дуже конкретно на Дрогобицьку область. Аж ніяк не на Львівську. Я пробую дістатися до міліційного начальства, щоб його переконати, що курорт курортом, але я науковець і хочу скористатися також із львівських

книгозбірень. Але до міліційного начальства довжелезна, безнадійна черга. Жінки, майже виключно польки, але трохи й українок. Гнітюче чекають вони: напевне, когось заарештовано з їхніх родин, — видовище, добре знайоме мені з Харкова. А може, справа відмови «прописки» у Львові для родин заарештованих, або що. Тут треба б простояти цілий день, і мало шансів, що дістанешся. І тут я вчиняю підлоту. Я підходжу до міліціонера, що доглядає порядку в черзі, і говорю з ним по-російськи, — мова, якої тутешні ще не опанували. І чудо — мене пускають поза чергою, переді мною розчиняються двері. Наче таємний пароль, наче знак вищої раси. Зворотний бік радянської «рівності» людей і націй. Та це не діє «на вищому рівні». Начальник міліції дивиться на мою перепустку і твердо каже, що вдіяти щось безсилий. Я належу до Дрогобицької області, він над тим не має влади, центральної західноукраїнської міліції нема, він співчуває, але нічого зробити не може. Їдь, товаришу, до Моршина, а то можеш спробувати до Дрогобича або Борислава.

Тут моя остання соломинка. Я згадую, що у Львові мій добрий приятель Гриць Білик, що він велике цабе — керівник секретної частини обкому партії. Я прямую до нього, викладаю свою проблему. Гриць бере телефонну слухавку, дзвонить до керівника обласної міліції. Я цей епізод уже описував, коли згадував Гриця. Розмова не триває довго, за три хвилини Гриць кладе слухавку: я можу лишитися в Львові, і він бере мене на своє велике й просторе мешкання. Я тільки перед виїздом мушу поїхати знову на день до Моршина, щоб дістати там «виписку». Я приймаю умову, і ось переді мною дванадцять днів у місті моїх мрій. Ночівлі в Біликів, денна пора, ба навіть і вечірня — моя.

Тут справді все зовсім інакше, навіть на котромусь там чи не десятому місяці окупації. Та навіть окупація тут ще в рукавичках. Навіть обласна газета зветься «Вільна Україна» — де ж би щось таке з'явилося на території «старорадянської» України? У театрі Корнійчуків «Богдан Хмельницький» має посилені антипольські мотиви і трохи притамовані проросійські. Відмінна архітектура — ренесансові будинки Ринку і фонтан Нептуна — Ренесанс на Схід від Збруча не поширився, не було його в київській архітектурі, що вже казати про півдику Слобожанщину! Навіть геть пізніший ампір, репрезентований будинком (тепер знесеним) на Клочківській вулиці, ч. 43 (я ніколи не міг довідатися, хто його збудував і кому він належав), та ще вже радянською перебудовою Дворянського зібрання на білоколонний ВУЦВик на Миколаївському майдані, — навіть цей стиль прийшов не з Заходу, а з Петербургу, прийшов як офіційний стиль Російської імперії! Я, звичайно, тоді не знав італійських міст і не міг бачити прямих зв'язків архітектури шістнадцяти- й сімнадцятисторічного Львова з якоюсь там Феррарою або Мантуєю, але я знав, що це не було спадщиною ні степового здобичництва, ні казенної візантійщини, ні російської імперськості. І барокко Львова було стриманіше і зосередженіше від київського або харківського. Та навіть та модерна

система польської репрезентивності, найкраще помітна на вулицях Леціонів і Академічкій (як вони тоді звалися), з її підстриженими деревами, — навіть це було свіже, було, як я тоді сказав би, «культурне». Львів був містом моїх снів, і таким він себе тепер стверджував.

І люди були інакші. У місті ще панувала польська мова. Вона рясно позначалася й на українській. Місцеві українці використовували *трбмвай*, входили на *перестанку* до *одинки*, *чвірки* або *сімки*, і так у всьому. Коли я сидів раз на лавці в садочку, по-тутешньому — *городчику*, зімною заговорив хлопець, видно, побігало в якійсь крамниці, він говорив про свого *власителя*, — досі я тільки читав це слово в творах Франка... Місцеві поляки, що принципово говорили по-польському зі своїми земляками-українцями, радо й легко переходили на українську в розмові з *совєтами*, як ми тут називалися, — проти всякої логіки, бо, власне, в тих обставинах галичани-українці були їхніми натуральними в силу обставин співниками, а справді загрожували обом якраз ті совєти, — але мовні емоції не коряться логіці. Особистих зв'язків з поляками я не міг мати, їм боліла втрата своєї влади, поразка армії, атмосфера національної ненависти між ними й місцевими українцями була така, що не могло бути надії на мир і приязнь, і пізніше масове переселення поляків і українців поза два боки нового кордону, здійснене брутально Сталіном, попри всю дику, варварську нелюдність цього заходу, було єдиною можливістю припинити кожночасну готовність пролити кров. З євреями місцеві люди теж не надто приятелювали, але це не була активна ворожнеча — тільки байдужість. Власне, всі три народи жили кожний окремим життям, наче їх поділяли скляні стіни. Радянська система вже почала свою стратегію вимішування, всі організації нового режиму були такі мішані, починаючи від спілки письменників, але персональних зв'язків я ще не спостерігав. Особисто я зав'язав знайомство з одним євреєм, тепер службовцем банку, він питав мене про життя на схід від Збруча, я його про місцеве. Він відчував нетривкість тогочасної системи поділу Польщі між Сталіном і Гітлером, йому ввижався відступ росіян-радянців з Галичини. Ми уникали теми майбутньої німецької окупації, може, тому, що це було політично небезпечно, а ще більше тому, що мій новий приятель, з яким я познайомився на лавці в садку-горуді, був делікатної і обережної вдачі і уникав похмурих тем. Я з болем згадую про те, що, мабуть, йому лишалося менше, ніж два роки життя, і що чатувала на нього страшна смерть у приниженні й муці. І я навіть не запам'ятав його імени. Дехто з польських науковців увійшов у моє життя пізніше — Здзіслав Штібер, Єжи Курилович. Але тоді вони викладали в Львівському університеті, було б так легко їх зустріти, пізнати, — але ніхто навіть не згадував їх, це був чужий світ, і я теж не розпитував про польських чи єврейських учених, діяльних у Львові. Тут мур не був навіть скляний, він був непрозорий.

Головним місцем, щоб зустріти українських науковців була бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка, тепер перейменована на бібліотеку філії

Академії Наук УРСР. Тут я бачив декого з старшого покоління. Вступом були враження, що я чув від Булаховського в Харкові. Він тоду побував у Львові, і його враження від Студинського, Щурата, Свенціцького були в одному слові:

— Ископаемые! Не люди, а ископаемые! С ними говорить не о чем.

Ворожість до окупантів? Чи зустріч двох відмінних типів провінційности в українській філології?

Мої враження були подібні. Студинського я не зустрічав, Щурат сидів над якоюсь книжкою, як невідкладне одоробало, гора людського м'яса в безвихідній дихавиці, не виявляючи найменшого зацікавлення докільям, включно зі мною. Не знаю, скільки тут було від віку (зрештою, він не був такий ще старий, десь сімдесят) чи від хвороби, а скільки від характеру, але говорити з ним не було ні як, ні про що. Свенціцький, навпаки, був балакучий, але нічого цікавого й творчого я з його вуст не почув. Це були люди обмежених інтересів, без уміння й здібности взагальнювати, виходячи поза межі того, чому самі ж галичани дали назву — *причинкарство*. Але їхнє причинкарство само було радше в минулому, тоді вони бодай розшукали важливі документи, коментували й публікували їх. Тепер і на це не було місця — ні в радянській науковій атмосфері, в якій не визнається вага документа, якщо він не potwierджує приписаної політичної тези.

Апогеем причинкарства була діяльність Михайла Степановича Возняка. Діяльність його була безконечно корисна. Паперовий щур, він розкопав сотні, а може, й тисячі документів різних періодів українського літературного й громадського розвитку, без них ми багато чого просто не знали б. І він видав їх з дипломатичною точністю для загального користування. Але, Боже, який же він був нудний! Розміряно й певно він щодня сидів над своїми пожовклими паперами, копіюючи їх рукою, і не було в його уяві найменшої загальної ідеї, найменшого запалу, ніякісного розуміння літератури. З зовнішністю попихача в великій купецькій крамниці, кирпатий, круглоголовий, з невиразними сірими очима, — сама протилежність надхненню, весь сірий і весь сіризна, навіть дещо кольорова краватка виглядала сірою на ньому, завжди та сама.

Завідував бібліотекою Володимир Вікторович Дорошенко, виходець з тієї частини Полтавщини, що тепер тяжить до Чернігова, в своїй науковій творчості теж, властиво, був причинкар, або бібліограф, але вдачі він був зовсім відмінної і дуже жвавої. Він не тільки пройшов через революційний рух, еміграцію, участь у літературному житті, він був ентузіастом бібліотеки НТШ, яку зумів перетворити на справжній центр українознавчих студій у світовому масштабі. З запальним темпераментом, як молодий півник, він налітав на тих, з ким у чомунебудь не погоджувався. Сперечатися з ним було марно, переконати його не можливо, було в ньому щось фанатичне, але не догматичне, не нав'язне, а здобуте в власному досвіді. Очі його, під високим чолом, свердлили супротивника, і горіла в них пронизлива упертість. Але цей темперамент і ця авторитарність не переходили в

ворожнечу. Він багато чого не любив — галичан, яким служив, євреїв, не кажучи вже про комуністів, — але це ніколи не було виявом люті, бажанням знищити. У той час, як я з ним зустрівся вперше, 1940 року, комісар з Києва (не пам'ятаю прізвища, але напевне євреї) уже кінчав сортування книжок на кошерні й некошерні. Некошерні мали відійти до так званого «спецфонду», куди доступитися можна тільки з дозволу НКВД, дозволу, якого звичайно боялися й просити, бо саме прохання таке свідчило про неблагонадійність прохача. Але спецфондові книжки тоді ще не були остаточно ув'язнені, і іноді, в ті дні, коли сортувальника не було, Володимир Вікторович виносив мені з-під поли якусь книжку, до якої доступитися я не міг і мріяти в книгозбірнях Харкова або Києва. Це він робив потай, ховаючися, але сам факт запроваджуваного двоподілу книжкових фондів він засуджував з обуренням і вголос. Моїм приятелем Дорошенко не став ні тоді, ні згодом, бо наші темпераменти були надто відмінні, але з його спогадів я скористався пізніше, коли писав свою працю про вплив Галичини на новітню українську літературну мову, а його бібліографічні знання допомагали мені дуже часто й тоді і пізніше. На протилежність Щуратові чи Свенціцькому «ископаемым» він не був, але диваком — напевне так. Зі свого різноманітного життя він знав багато анекдот і, напевне, в товариських зустрічах, у своїй компанії сипав анекдотами-згадками, але я не ввійшов до цього кола.

З-поміж науковців Львова, що я зустрів, найсвітлішою постаттю був Василь Іванович Сімович. Чимсь він мені нагадував, як людина, Догадька. Мабуть, тим, що сполучав нахил до поглядання з непосидючим і повним гумору характером. Його сторчма поставлена, але не довга чуприна була як свиняча щетина, а під нею світилися вузькі, наче прищулені очі, в яких завжди перебігали вогники веселого дотепу й жарту. Він пройшов дві школи. Першою, формальною був університет Чернівець, де його вчителем був Степан Смаль-Стоцький, науковець у найкращому випадку середній, завжди готовий бачити речі не так, як вони є, а як патріотизм підказує, що вони мали б бути. Такий підхід сильно позначився на ранніх писаннях Сімовича. Але доля закинула його до Праги в ті роки, як там ставав на ноги Празький мовознавчий гурток. Там Сімовичеві відкрилися можливості взагальнень у мовознавстві, відкрилася вага методи, що розглядає кожне явище мови як вислід мовної системи як цілості. Своїм критичним оком Сімович зумів також у самому Празькому гуртку розгледіти відмінність між справжнім золотом Трубецького і позірним блиском позолоти в Романа Якобсона. Сімович не став рівнорядним членом Празького гуртка, як не став він і великим ученим. Він лишився учнем, і структурні методи в його статтях часом трохи незграбно й спрощено застосовані. Його тягла донизу пересічна галицька атмосфера, що не сприяла глибокій науковій праці, а разом з злиденністю щоденного життя і духового (спрощений патріотизм) і матеріального (брак фінансового забезпечення й певності) кидала потенційних велетнів на служіння дрібним злобам сьогодення. Але від причинкарства

Свенціцького чи Возняка він був вилікуваний, і, якщо він не створив справді ваговитих наукових праць, він знав принаймні, що вони потрібні, і, хай неясно, бачив, як їх можна б робити. Василь Іванович, дядя Вася, як його часом звали, вмів жити з людьми, щиро й невимушено прокладаючи шлях до їхнього серця то своєю балакучістю, то жартом і легким глузом, але, будучи добрим і «своїм» мало не з кожним, він ставав справжнім другом тим, кого вважав за здібніших і тому виділяв. Я щасливо опинився в цьому колі нечисленних вибраних пізніше, в мій другий приїзд до Львова, 1943 року, але початки віри, довір'я й любови між нами були покладені ще тоді. І вже тоді, не заходячи в будь-які протирадянські розмови, ми з півслів знали, що ми обидва до офіційної системи не належимо і офіційної скбли вартостей не поділяємо. Тоді, порядком загравання з «нововизволеними» західняками, вирішено почати видання великої збірки творів Івана Франка, і Василь Іванович став одним з редакторів, зокрема редакторів мови, — нелегке завдання, бо треба було, з одного боку, зберегти автентичність мови Франка, а з другого, наблизити її до літературного стандарту. Часто, коли я відвідував Сімовича, — а ми мали кілька зустрічей, — він сидів над текстами Франка, то креслячи їх, то в тяжкій задумі, чи міняти. І він говорив мені, якого великого значення він надає виданню Франка. Не знаю, над якими конкретно творами він працював, чи щось закінчив і чи його мовна редакція увійшла до здійснених уже по війні видань Франка — двадцяти- і п'ятдесятитомового.

Почасти Дорошенко, почасти Сімович спрямували мене до книгарень Львова, де працювали продавцями їм знані особи. У книгарнях, подібно до книгозбірні НТШ, уже кінчалося відокремлення дозволеного від недозволеного, але недозволене ще не було забране з книгарень на знищення. От, власне, та друга група книжок мене найбільше цікавила, мене до неї допустили, і я придбав понад сотню різних видань, що розкривали мені новий нецензурований світ. Я вислав свої нові надбання звичайною поштою, і, хоч це важко собі уявити, вони таки прибули до Харкова, і я не мав з тим жадних труднощів. Тільки найнебезпечніші я взяв з собою, ті, що були недвозначно протирадянські. Одна з них, «Українська мова в советській Україні» Романа Смаль-Стоцького, їхала в моєму портфелі. Від Львова до Києва я мав місце на горішній полиці м'якого спального вагона, піді мною внизу їхав якийсь НКВДист. Я лежав і читав, захиляючися від насолоди й страху одночасно, цей памфлет, повний злоби (і водночас нерозуміння того, про що він пише), і моє вдоволення посилювалося присутністю мого долішнього сусіда. Не тільки я побував у Львові проти волі тієї організації, якій і в якій він служив, я віз тепер із собою квінтесенцію того, що він переслідував, віз безкарно. Я не знав тоді, звичайно, що мине рік і я опинюся в пазурах НКВД...

Знайомств у львівських позаакадемічних колах я тоді не міг налагодити, за винятком одного епізода, а двох відвідин. Один з молодших мовознавців, з яким мене познайомив, либонь, дядя Вася, мабуть, він викладав під орудою Сімовича в

Львівському університеті, де Сімович став професором. Семчишин запитав мене, чи хотів би я відвідати його знайому Катерину Вовк десь на бічній вулиці в кінці Личаківської. Катерина Вовк була досить молода жінка, мабуть, як я тепер думаю, член Організації Українських Націоналістів. Пам'ятаю її мешканнячко в одноповерховому будиночку, чи не її власному, кімната застелена українськими ліжниками й завішана українськими килимами, товариство яких, може, десятиох осіб, і пам'ятаю, як вільно вони говорили, часом на польські теми, але те, що мовлено проти поляків, так легко прикладалося до росіян, — а часом досить одверто про недостатність і небезпеку радянського «визволення» й потребу незалежності. Наче важка завіса роздиралася переді мною, і я не знаходив слів від захвату. Видно, систему сексотів за неповний рік свого панування радянці ще не спромоглися розбудувати досить широко. Не знаю, чи «сальон» Катерини Вовк був її приватною ініціативою, чи це було місцем «оброблення» «совєтів» з доручення ОУН. Сьогодні я схильний до другого, тоді я не мав сумнівів у першому. Для мене це був просто куток «справжнього» Львова.

Хоч я давно (ніколи?) не був прихильником радянської системи, зі Львова я повернувся іншим, ніж туди поїхав. НКВД мало рацію: мене не треба було пускати.

І от знову Харків. Та чим він міг мене привітати після Львова? Нас тішить, якщо наше рідне місто розбудовується. Але Харків у своїй центральній частині був у стані стагнації. Все так само безнадійно стояло пустою обгороджене високим парканом місце майбутньої опери. Нічого ніде не споруджувано. Новиною була поява таксі. Вони мали одну стоянку в центрі міста, й треба було чимчикувати туди, щоб скористатися з них. Правда, вздовж Сумської вулиці тепер бігав тролейбус замість давно вже розмонтованої конки. Трамвайних ліній було більше, але все так само було високим осягом до трамваю потрапити, і так само зимою на підлозі вагонів нарастив грубий шар криги, він укривав і всі вікна, з пари людських дихань, і всередині кожної шибки прохували невеличку круглу відтулину, щоб було видно, де ми стоїмо. Про опалення в вагонах ніхто й не думав.

Малярських виставок хоч би малої вартости не було. Те, що малювали, були стандартні щасливі колгоспники з посмішкою, застиглою на обличчі, героїчні ударники-робітники, бадьорі комсомольці, — усе розмальовані фарбами фотографії, усе пози й брехня змісту при правдоподібності антуражу. Літературні журнали не можна було читати.

Театрів драми в Харкові було аж три українські — театр ім. Шевченка, Театр революції (що не дожив до початку війни) і Театр робітничої молоді, ТРоМ, пізніше — Театр ім. Ленінського комсомолу, але сьогодні я проглядаю список їхніх вистав і не можу пригадати жадної — сумна характеристика. Ще найбільше врізалися в пам'ять дастрольні вистави франківців — «Украдене щастя» Франка і «Суєта» Тобілевича, — чи може бути сумніший образ театральної дійсності? Російська драма була тим краща, що не мала етнографічного репертуару, але чи

всюдисущий Островський дуже різнився від нашого рідного етнографізму? Московські театри майже не приїздили літом, тільки раз був театр Вахтангова, але те, що він показував, не різнилося від харківського шаблону. Знаком доби було те, що замість столичних почали наїздити сумежні з російської провінції. Першим з'явився воронізький у серпні 1937 року, за ним насмілювався курський у травні 1938-го, а там і ростовський — у липні того ж року. Справді, Харків був тепер такою ж мистецькою провінцією, як Вороніж, Курськ і Ростов, різнячися тільки — і то по часті — мовою.

У кіні Ів. Кавалерідзе переключився з будь-що-будь експериментальних фільмів на суто етнографічні «Наталку Полтавку» (листопад 1936), за якою, природно, йшов «Запорожець за Дунаєм» (лютий 1938). Довженко спустився до замовленого Сталіним «Щорса», такого ж брехливого, як і мистецьки штампованого (квітень 1939). Російське кіно постачало «Леніна в Жовтні» (грудень 1937), а за ним ішов «Ленін у 1918 році» (травень 1939), обидва М. Ромма, але могли бути кожного з такими самими наслідками. Почалися історичні фільми на звеличення російського імперіялізму («Петро І» В. Петрова, вересень 1938), «Александр Невский» С. Ейзенштейна (листопад 1938). У всьому панувала задуха. Усе було знівельоване. Індивідуальність зникла.

Найкращим довкола були мої студенти, потреба читати лекції. Можна було подумати, що здійснюється програма, що проголошувала працю найважливішим і найприємнішим у житті. Я й далі ходив до театрів і кін, це було як прив'язаність п'яниці до пиття: коли бракує горілки, він п'є інші рідини, сподіваючися, що, ануж, натрапить на щось спиртне, він отруєє свій організм самогоном або денатуратом, а все таки відстати від звички не спроможний. Але облога сталінського мистецького смаку була суцільна, в першій половині тридцятих років ще були в ній прориви й винятки, в другій усе було «впорядковане». Література пішла в підпілля, в писання для себе, але театр і кіно таких можливостей не мали. І все таки сталінська лінія не перемогла, не опанувала душі. Хоч провал усього баченого в непам'ять не був актом свідомого опору, він стався. Там, де зраджувала дійсність, де навіть відступав розум, добір пам'яті сортував явища і відкладав їх, що куди належало. І несвідомий критерій пам'яті показався вищим, а її вирок остаточним. Інша річ, що життя йшло, роки минали, і порожнеча в житті неминуче спорожнювала й душу. Цю втрату не можна обрахувати, але вона колосальна. До сотень тисяч замучених треба додати мільйони духово спустошених.

А втім, мабуть, не буває чорних ночей без жадного проблиску. Російськомовний журнал «Иностранная литература» спеціалізувався на друкуванні перекладів західноєвропейських комуністичних і прокомуністичних письменників. Ціна їм у базарний день не сягала б копійки. Але зрідка в тому виданні з'являлися твори справжніх творців літератури, що їх треба було переманути на свій бік. Ми, люди мого покоління й подібної долі, полювали на такі об'явлення. Ніколи не забути

мені враження від дилогії Гайнріха Манна про життя французького короля Анрі Четвертого. Там були доба, історія, люди, літературна майстерність. Це був прозір у інший світ, який від нас закрили. Такими прозорами були для мене й твори Гемінґвея, Дос-Пассоса, щоб назвати лише небагатьох. Проти волі редакторів і тих, хто за ними, погляд скеровувався на Захід, з одчаєм і надією. Але Захід був поза цими зблисками відгороджений, його могла відкрити тільки війна.

Війна мала прийти, і вона прийшла. І крізь утрати й смерті Захід став відкриватися. Але як?

Тут підходимо до зловісної дати 22 червня 1941 року. Тема дальших розділів цього недолугого писання, в якому так багато стоїть поза словами і так до болю мало відкривається в словах.

У роки 1939—1941 я багато писав. Сьогодні я не можу зрозуміти, як я встигав. Мав я 30 до 40 годин викладів — ставка доцента в Харківському університеті вимагала 20 годин на тиждень, ставка в УКІЖі — других 20, потім зменшених до півставки — 10. До цього додавалися консультації студентам, всілякі збори й засідання, мої, хоч і не надто обтяжливі соцзмагальні обов'язки в укіжівському місцевкомі, читання п'ятьох газет — «Правда», «Комуніст», «Соціалістична Харківщина» і двох літературних газет — київської і московської, готування до курсів і потім до поодиноких лекцій, нарешті редакційна праця, — тоді стали захочувати видання наукових записок в університетах і інститутах, приділяючи на це папір і оплату друкарень (не редакторів). Тоді, 1940-го, вийшов зошит «Учених записок» Харківського університету, заповнений працями катедри мовознавства. Редактором був Булаховський, але велика частина редакційних обов'язків лежала на мені. Це я дав там місце першій — і трагічно — останній невеличкій праці мого талановитого студента Серьожі Скубака (спільно з Мінаєвим Р.), власне тільки коротка заявка на наукове майбутнє, яке на цій заявці і урвалося, як з'ясувалося в роки війни й потому. А вже зовсім у моїх руках і з моєї ініціативи було видання першого — і судилося йому бути останнім — тому «Наукових записок» УКІЖу, що побачив світ теж 1940 року.

Кожне з цих видань мало й мою статтю, так само як і новостворені в Києві Наукові записки Інституту мовознавства, чий перший том вийшов теж 1940 року за редакцію Булаховського, на зміну вже від десь 1937 року померлому недоброї пам'яті «Мовознавству», редацтованому Наумом Кагановичем, після арешту якого разом з багатьма його співробітниками, заступленого кількарічним мовчанням. До всіх цих видань я давав розділи зі своєї дисертації про мову й стиль Тичининої «Партія веде», але в Записках Харківського університету була й друга моя праця «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського». Це був фрагмент з плянованої мною історії української літературної мови першої половини 19 ст. Ця праця розпочалася почасти за зразком двотомової праці

Булаховського «Русский литературный язык первой половины 19 века», що тоді була вже в друкарні, але побачила світ лише в п'ятдесятих роках, бо війна була перервала її друк, а склад був знищений в загальному передевакуційному нищенні харківських друкарень. Другим приводом до моєї праці була потреба дати для студентів-україністів-мовників так званий спецкурс, єдиний курс, що залежав від викладача і не диктувався програмами, «спущеними» з Наркомосу чи то Комітету в справах вищої школи. Ця моя праця була закросена досить широко, і вона не наслідувала плян і концепцію розвідки Булаховського. Ця остання будувалася за загальними розділами науки про мову — фонетика, морфологія, синтаксис і т. д., де мову письменників брано сумарно. Мою я замислив як портрети мови й стилю поодиноких письменників. Таких портретів перед війною я встиг скласти чотири: Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко і Шевченко. Розділ про Маркіяна Шашкевича був складений уже в роки війни, 1943-го, у Львові.

Цю працю я не довів до кінця. Ба навіть уже написане я ніколи не пробував друкувати. Причин на це було кілька. Я занадто занурився в деталі, і праця виростала в неймовірну довжину. Я не йшов за приписами політичної мудрости і не виключав усього того, що було під забороною і не повинно було бути цитоване: праці вилучених з обігу науковців, замовчувані вислови самих письменників під моїм мікроскопом, на зразок вибухів Шевченкової ненависти проти «черствого кацапського слова» — російської мови. Це прирікало мою працю на недрукабельність. І, на додаток, я мав глухе, навіть перед самим собою не сформульоване й не висловлюване відчуття, що за описовістю і докладністю було втрачене, а точніше кажучи, не розвинулося уявлення цілості, бракувало синтези. Сьогодні я знаю, що серед тих ключів, що відчиняють двері до розуміння «секретів поетичної творчости» Шевченка, — головний лежить у розумінні його неймовірно складної й мінливої семантики. Тоді я був далекий від цього розуміння, але я не міг не відчувати, що чогось бракує. Розділи ці були фактично майже зовсім готові до друку: виписані всі приклади, поставлені на папері всі відповідальні формулювання. Бракувало тільки того, що Корній Чуковський називав «пакувальним матеріалом», — усі ті сполучники, вставні слова, пояснення зрозумілого. Але я усвідомлював непридатність моєї праці до друку, я знав, що ніколи її не закінчу, й те, що вже написане, не «заокруглю». Тоді я з неї надрукував тільки в «Учених записках» Харківського університету статтю про деякі аспекти мови Котляревського, а з величезного матеріалу про мову Шевченка використав дещо, дуже малу частину, в своїх пізніших працях про Шевченка.

Сьогодні і поза засягом радянських обов'язкових штампів і цензурних вимог цю працю можна було б видати не як історію літературної мови, а як певною мірою корисні матеріали до такої історії. Але я не мав і не маю такої спокуси. Як науковець я пройшов довгий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику — моя дисертація про Тичину

— через історію літературної мови, до синтакси і далі до граматичної й фонологічної структури мови в її історичному розвитку. Мало пройти добрий десяток років, поки я спромігся написати перші праці з історичної фонології («Phonema eгans», 1950) і морфології (монографія про український числівник, 1952). Проте, від того часу, як мені відкрилися приваби й принади — особливо в історичній фонології — можливості того, що я міг би назвати не-вибірковою історією, — а до того ж з виразними рисами герметизму супроти непосвячених, усе це вовтузіння з явищами, що стоять на межі літератури, яка ніколи не була й не буде об'єктом справжньої науки, а завжди була і буде «мета-літературою», вишиванням другісних поетичних візерунків на первісній літературі, що її творять письменники, — це вовтузіння втратило для мене сливе цілковито інтерес, перетворилося для мене на гру, на забавку, на не-справжнє. Тут мушу пояснити, щу я називаю вибірковою й невибірковою історією. Загальна історія чи то людства, чи то держави, чи то нації, міста тощо має справу з такою незмірною кількістю явищ і процесів, що ніколи не може охопити їх усі. Завжди вона мусить вибирати щось із них, будь то війни й політичні перевороти, будь то економічний розвиток, будь то дії царів чи Леніна з його партією більшовиків... Можливості вибору безмежні, і, беручи драстичний приклад, історію першого десятиріччя нашого століття в Російській імперії цілком можна написати без Миколи II, а можна — без Леніна, з національно-визвольними рухами або без них. Вибір певної концепції диктується позанауковими фактами, від особистих зацікавлень дослідника до політичних диктантів якоїсь системи. Але при всіх обставинах і в руках найчеснішого дослідника історія не може не вибирати, а тим самим не може бути об'єктивною, інакше кажучи, вона може більш або менше наближатися до науковости, але ніколи не буде наукою. Але в історичному мовознавстві кількість фактів далеко обмеженіша, а коли говорити про історичну фонологію, «героїв» історичної драми — фонем нормально буває максимум яких 50. Кількість їхніх комбінацій далеко більша, але не всі вони, математично можливі, є практично здійсненні. Тут, отже, є можливість охопити всі або майже всі факти й процеси. Можливість суб'єктивности тут, якщо не говорити про свідомі перекручення, мінімальна. Ми наближаємося тут до точних наук.

Історію можна порівняти з стратегією й тактикою армій під час великої війни в усій незліченності й неохопності індивідуальних і колективних рухів, атак і загибелів, а історичну фонологію — з грою в шахи з її 64 клітинами й 32 фігурами, що діють на цих клітинах. До речі, щоб від абстракцій вернутися до фактів біографічних, підлітком я любив грати в шахи, хоч ніколи не робив цього фахово і не пробував зануритися в теорію. (Серед моїх друзів завзятим і не тільки теоретичним шахістом був Лев Юхимович Догадько, що систематично купував шахову газету «64» і старанно вивчав різні партії).

Матеріали для історії української літературної мови першої половини 19-го сторіччя я виписував і опрацьовував з власної ініціативи і для власної приємности.

Правда, я не виключав можливості, що вони зможуть придатися (в відповідному «пристосованому вигляді») й для практичної мети. Одразу після оборони моєї кандидатської дисертації, а було це, нагадаю, 1939 року, Булаховський почав наполягати, щоб я одразу почав готувати докторську дисертацію. Він уважав, що я дозрів до цього, виходив він і з того, що тоді на Україні не було жадного доктора з українського мовознавства, і, припускаю, він хотів скинути з себе тягар обов'язків провідного діяча в цій ділянці, зосереджуючися на загальній славистиці й російському мовознавстві, що було йому більше до душі і, додам, далеко безпечніше. Я на цю пораду рішуче не приставав. Я дуже добре усвідомлював, що я далеко не готовий до такого блискавичного просування науково, психологічно, і, знаючи сумну долю моїх попередників на катедрах українського мовознавства, від Синявського, Сулими, Голоскевича до часово найближчого — Леоніда Хорта, просто боявся такої кар'єри. Одначе я здавав собі справу з того, що, коли настане час, праця над літературною мовою від Котляревського до Шевченка й Куліша могла б стати основою докторської дисертації. Але не тепер, не одразу. Звичайно, проти таких моїх колег, як Федя Медведєв (про нього ще раз далі), я був мало не геній. Але я мав дуже гостре розуміння маловартності своєї підготовки, своєї цілковитої наукової неповнолітності. І я чинив пасивний опір усім спробам швидкого свого вивищення.

Та це не було так просто й легко. Природа не терпить порожнечі. Хоч україністи були винищені або переслідовані, катедри українського мовознавства теоретично існували, і студентів з українського мовознавства готовано по всіх університетах і педагогічних інститутах. 1939 року, на другому році панування Хрущова на Україні, після того як вибрано до Академії Наук у Києві Булаховського й Білецького, дано їм доручення скласти групи відповідних науковців, щоб вони колективно написали докладні підручники для університетських студентів — української мови і історії української літератури. Так я дістав замовлення на частини цих колективних проектів. Для підручника мови Булаховський доручив мені скласти розділ про синтаксу простого речення, а для підручника історії літератури Білецький хотів дістати від мене короткий прелімінарний огляд історії української літературної мови чи, точніше, літературних мов на Україні зі скромною практичною метою — впровадити студентів у розуміння головних відмінностей у мові літературних творів різних епох.

Обидва ці замовлення я виконав, але вони не пішли до друку до початку війни, а війна, природно, перервала саму можливість друку. Та вони мали свою історію. Вона проста щодо міні-нарису історії літературної мови. Олександр Іванович його прийняв був до друку, але в повоєнних обставинах 1946 року, певна річ, він показався б страхотливо націоналістичним і приніс би біду авторові, коли б той був ще в засягу цькування, провадженого Лазарем Кагановичем, і редакторів, якби той наважився його друкувати. Нарисок світу не побачив, а його рукопис (з утраченою

останньою сторінкою) доїхав до Америки і поволі блякне на чимраз жовтішому й хрумкішому папері. Концепція його не оригінальна, і недрукування його цілком заслужене. «Синтакса простого речення» теж не відзначалася оригінальністю концепції, але ця синтакса була куди докладніша, ніж усі попередні, і тому, на думку автора, була варта друку. В умовах закордону друк українського рукопису такого обсягу й типу не був можливий. Ервін Кошмідер, професор-славист Мюнхенського університету, тоді «зденацифікований», себто викинений з професури і на праці коректора в якійсь друкарні, прочитав машинопис, сподобав його й взявся перекласти німецькою мовою. Переклад тексту йшов легко, зате з перекладом численних прикладів він мав великі труднощі. Відтворити неортодоксальну синтаксу їх німецькою мовою було важким завданням. Ідіоматичність прикладів, зрештою, й була одним з завдань автора. Несподіваною для автора виявилася інша риса прикладів, якої сам автор перед тим не помічав. Узяті великою мірою з клясиків, але й інші, пізніші, вони... — але передам слово самому Кошмідерові:

— Чи це випадок, чи вся Ваша література така глибоко сільська, можна б сказати, навіть сільськогосподарська! Всякі там люшні, чепіги, підсвинки... Цих слів нема в моєму лексиконі, мені важко підшукувати їхні німецькі відповідники. Нічого подібного я не мав у творах тих слов'янських літератур, які я найкраще знаю, — польської, російської...

Переклад затягався, Кошмідер стогнав, але таки закінчив його ще перед тим, як був відновлений у своїх професорських правах. (Нацистом він був почасти з опортунізму, почасти під тиском, і великих злочинів за собою, скільки мені відомо, не мав. Зрештою, про нього більше — далі). Але текст не знайшов свого видавця в повоєнній напівзруйнованій Німеччині. І так до Америки я приїхав з двома текстами моєї синтакси — українською й німецькою мовами. Німецький текст тепер був ні до чого, я став думати про переклад англійською мовою. Він був уже готовий на початку п'ятдесятих років, і професор фан Схоонефельд прийняв його до друку в своїй серії «Slavistik Printings and Reprintings», що виходили в Голляндії. (Тоді я ще не був відлучений від сонму праведних поміж американських славистів, не став об'єктом цькування обвинувачених у відьомстві, і мене радо друкували). Та це не був кінець пригодам. Фан Схоонефельд зустрівся в Москві з Булаховським, мав з ним розмову про мене і довідався, що моя синтакса тим часом була надрукована в Києві. Фан Схоонефельд думав, що публікація книжки може пошкодити Булаховському, і вирішив затримати її, поки живе Булаховський. Тільки після його смерті, що сталася 1961 року, книжка нарешті пішла до друку і 1963 року вона побачила світ. І тут їй пощастило. Бо за рік, від 1964 року я був поставлений на список не-істот в американській славистиці, і, коли б книжка затрималася ще на рік або два, вона була б напевне похована навіки.

Новина про публікацію книжки в Києві (1951) була для мене зовсім

несподіваною. У той час я майже не діставав публікацій з України і нічого не знав про події в мовознавчих інституціях. Як і плянувалося перед війною, моя синтакса ввійшла як великий, але розділ до другого тому колективного «Курсу сучасної української літературної мови». Тоді в Києві не знали про мене більше, ніж я знав про Київ, не знали навіть, чи я живий. Знали тільки, що мене нема в радянській імперії. Друк мого розділу був актом відваги Булаховського. Але або йому не дозволили, або він сам не наважився поставити ім'я автора. Праця вийшла безіменно, з редакційною приміткою: «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Однак ніякого опрацювання в дійсності не було. Коли я вже геть пізніше з великим трудом дістав нарешті фотокопію київського видання, я звірів свій первісний текст з виданим. Мій текст був надрукований без жадних змін хоч би в одному реченні або прикладі. Тільки раз два параграфи поміняно місцями. Пізніше в різних радянських виданнях я несподівано знаходив свій текст — цитати з цього видання, але з посиланням на Булаховського. Та це не був акт плям'яті. Я не маю сумніву, що видрукування мого тексту Булаховським, не позбавлене небезпеки для нього, було виявом його пошани й приязні до мене, які він зберіг — маю на це докази і подам їх у дальших розділах цих записок — до кінця свого життя.

Але два тексти — український київський і англійський гаазький — не ідентичні. 1943 рік, що я провів у Львові, я використав для того, щоб текст, не міняючи загальної концепції (тоді я ще не знав західної синтаксичної думки нового часу, я був переконаний, що «радянський» підхід — єдино можливий), розчистити від хоч і невеличкої, але данини кесареві, а головне — щоб його помітно поширити посиланнями на заборонених на Україні того часу своїх таки синтаксистів, а ще більше — впровадженням численних прикладів з заборонених на Україні письменників. Київський текст має 141 сторінку, а гаазький 319.

Щоб покінчити опис чудернацьких збігів і пригод, зв'язаних з цією працею, треба згадати ще один деталь, майже чудо. Я мав рукопис у Харкові, але в евакуації 1943 року, рятуючись від навалюючого радянського наступу, я не міг і думати про те, щоб узяти з собою такий великий і важкий рукопис. Він лишився на поталу й знищення. Не мав я його й у Києві, де провів яких два чи три тижні в лютому 1943-го. По приїзді до Львова моїм першим бажанням і турботою було зустрітись з Василем Сімовичем. Який же був мій подив і радість, коли після перших привітань він проголосив, що він має рукопис моєї синтакси. Перед самим вибухом війни він дістав примірник на рецензію. Так, кажучи радянською мовою, я дивом возз'єднався зі своїм утраченим витвором. Дальші його мандри, через Німеччину, Швецію, Америку, були теж не завжди легкі й прості, але і без спеціального втручання небесних сил.

Уривки з моєї дисертації і з праці над історією літературної мови початку 19-го століття я друкував радо, я хотів бачити їх оприлюдненими. Це були наукові

видання, дуже обмеженого накладу, вони не йшли в продаж. Хоч і вони могли стати об'єктом нападу якогонебудь ортодокса, така можливість була обмежена. Інша річ — статті для університетських підручників, вони були відкриті кожному нападкові. Брався я за них не тому, що хотів, а під тиском, тиском своїх учителів, Булаховського й Білецького, але вони самі були під тиском наукового естаблішменту. Найбільше я сахався виступів у загальній періодиці. Але і тут не можна було затриматися в ізоляції. Перед війною мені довелося написати дві речі, хоч друковані вони не були.

У Радянському Союзі все відбувалося кампаніями, до них належать і ювілеї, які відсвятковувано дуже бучно. Таким було століття з смерти Олександра Пушкіна, що припадало на 1937 рік. Я тоді ще не був аспірантом першого року, але це не врятувало мене від замовлення на працю — огляд українських перекладів з Пушкіна. Я опирався і огинався, як міг, але від Булаховського вимагали статтів, і він вимагав статті від мене. Я доводив йому, що це небезпечна тема, бо це був рік 1937, єжовщинний, письменників заарештовували одного за одним, мертвих теж проголошували націоналістами й ворогами народу. Годі було дати серйозний огляд перекладів з Пушкіна, оминувши, скажімо, Грінченка, Олену Пчілку, Стешенка, а як я міг їх не оминати? Мені довелося поступитися і працю написати. Даючи рукопис Булаховському, я ще раз сказав, що краще її не друкувати. Хоч я обмежив себе передреволюційним часом, але згадував Миколу Вороного і інших щойно названих. Правда, я не говорив про позитивні риси їхніх перекладів, а тільки про негативні, але що це могло допомогти, коли самі їхні імена були під заборonoю? З другого боку, більшість перекладів справді були літературно безвартісні, особливо Євгена Гребінки і старого вже Івана Франка. Хоч я цього не казав, але зі статті ясно впливала периферійність ролі Пушкіна в українській поезії, а суть ювілейних святкувань полягала якраз у наголошуванні, піднесенні, підкресленні цих впливів. Десь за місяць Булаховський повернув мені рукопис, сказавши тільки:

— Ви мали рацію. Краще цього не друкувати.

Я відчув велику полегшу. Я відчуваю задоволення й сьогодні, перечитавши майже цілком зацілілий машинопис статті.

Але *fata nolentem trahunt*. Чого я боявся і уникав найбільше, це був зв'язок з письменниками й живою літературою. Але після свого роду тріумфу в день оборони моєї дисертації, заслуженого чи незаслуженого — це інша річ, — мною зацікавилася редакція харківського вбогенького місячника «Літературний журнал». Мене розшукав представник редакції, худорлявенький і гостроносий Григорій Гельдфанбейн (не пригадую, чи він був головним редактором, чи тільки працівником редакції, мабуть, секретарем) і наполегливо замовив мені статтю про мову новіших творів української літератури. Так постала стаття, що мала бути моїм дебютом у літературній журналістиці: «На мовні теми. Листки з бльокноту». Вона критикувала, хоч з реверансами, Натана Рибак, зачіпала побічно Андрія

Малишка, підносила Юрія Яновського й Костя Гордієнка, а потім пускалася на певніший ґрунт, оперуючи поезіями автора не зовсім сучасного — Тараса Шевченка. Стаття не побачила світу — «Літературний журнал» став однією з перших жертв війни, уже в червні 1941 року він не вийшов, а Гельфандбейн опинився в армії.

Коли я сьогодні перечитую статтю, я не мушу червоніти. Звісно, теза про потребу близькості мови літератури до народної належить до беззмістовних штампів доби. Але поза тим я знаходжу в статті зародки того, що в повоєнні роки виросло в моїй уяві в цілу «теорію» національно-органічного стилю, теорію дитячо-наївну, але чесну. Пізніше я від неї відмежувався, але згадую її не без ніжності, як доросла людина згадує ведмедика, з яким гралася в дитинстві. Не маю також сумніву, що коли б стаття була видрукувана, вона б принесла згодом нагінку на автора. І Яновський, і Гордієнко, і репрезентовані ними стилістичні напрями не надто добре узгоджувалися з вимогами партії до партійності літератури. Я міг кривити душею в поодиноких формулюваннях, але таки не належав до офіційно-провідної течії радянської літератури й культури. Якби війна не повела мене на захід, мир напевне повів би мене на північ і схід неісходимої імперії.

Як звичайно буває, праця над загальним зведеним курсом відкриває очі на речі, всіма повторювані, але сумнівні, і постачає теми для вужчих розвідок. У процесі праці над моєю синтаксою простого речення я зацікавився структурою й походженням називних речень, і в мене постав намір написати невелику розвідку про цю проблему, переважно на матеріалі новітньої літератури, шукаючи в сучасному матеріалі відклади минулого, як у далеко ширшому обсязі робив Олександр Потебня, яким я дуже захоплювався в роки аспірантури, читаючи й перечитуючи його, а почасти й його учнів і послідовників, таких, як Попов або Белоусов. Я зібрав матеріал ще перед тим, працюючи, як звичайно, в неділі й в один з літніх місяців (другий — їх було вільних два — я проводив у неробстві й відпруженні в Криму, в моєму улюбленому Гурзуфі, серед виноградників і татар), а після закінчення викладів, в час іспитів і оборон дисертацій, у другій половині червня почав писати цю розвідку, яку, до речі, я вважаю своєю першою науковою працею, все, що було перед тим, розглядаючи як речі в найкращому випадку колонаукові. Писалося мені легко й приємно, ніщо мене не відволікало в моїй кімнаті на Чорноглазівській вулиці — не було в мене телефона, не було радіо, світ ще не мав телебачення, і навіть моя мати велику частину часу проводила в другій, первісній моїй кімнаті на Римарській. Так було і в неділю 22 червня: в кімнаті була тиша, надворі світило привітно сонечко.

І це в цій приємній праці мене застав початок війни. Її вісником був Михайло Абрамович Файбишенко, Муся, з його рум'янокруглим обличчям, пухкими щоками, безкольоровими очима й великими вухами, що стирчали майже перпендикулярно від черепа. Нагадую, що він жив якраз навпроти, на

Чорноглазівській. І він мав радіо, що ловило закордон, зокрема Німеччину. Але він звичайно не розголошував те, що чув. Та тут він не витримав. Він саме почув промову чи то Гітлера, чи то Ріббентропа. Це було десь коло десятої години ранку. Як ми геть потім довідалися, на цей час уже були бомбардовані Львів і Київ і була знищена на аеродромах мало не вся радянська авіація, про яку нас навчили були співати —

Все выше и выше
Стремим мы полёт наших птиц,
И в каждом пропеллере дышит
Спокойствие наших границ.

А радіо виконувало свою звичайну програму, ніби війни не було. У Радянській державі новини існують не тоді, коли вони сталися, а тоді, коли народові скажуть, що вони відбулися. Тільки о 12-й годині дня рутинну програму перервали, і Молотов схвильованим голосом сповістив про початок війни. Але після того радіо знов нічого не говорило, не було й звичайної програми, цілий день грали воєнні марші. Такий був для мене початок війни: машкара круглого обличчя з беззмістовно-переляканими очима — Файбишенкова і безглузде награвання й повторення маршів.

І все таки, попри всі знаки і ознаки повної розгубленості, я не вірю в офіційну теорію несподівано-підступного початку війни. Не треба було бути ні шпигуном, ні стратегом, щоб бачити, що радянська система активно готувалася до війни. Починаючи від травня і весь червень рух поїздів був порушений, бо один за одним бігли військові ешелони на захід, на захід, і пасажирські поїзди спинювано, щоб пропускати вперед ті ешелони. Це було настільки наочне, що того року я навіть проти звичаю не подав заяви на путівку до мого любого серцю Гурзуфу. Не знаю, чи радянці готували напад на Німеччину, чи вони їхали, щоб відбити німецький напад, але не передбачуваний на той день 22 червня. Помилка могла бути на тиждень або два, але не в самому передбаченні початку війни. Були німецькі шпигуни кращі від радянських? Були це подвійні шпигуни, що підсунули Москві зфальшовану дату нападу? Так чи так, це саме через цю неймовірну концентрацію неготового до війни війська німцям удалося в ті дні виелімінувати і суходільну, і повітряну радянську армію в її найкращих з'єднаннях і захопити сотні тисяч полонених. Радянська історіографія залюбки підносила своїх успішних шпигунів, різного матунку Зорце, але оминала мовчанкою успіхи ворожих шпигунів і ситуації, в яких радянці пошивалися в дурні. А в дурні вони в червні 1941 року, поза всяким сумнівом, пошилися. І після першого розгрому ворота Янусового храму відчинялися на перержавілих завісах з трудом і дуже поволі.

Але моя помилка, як згодом виявилось, була більша і тяжча, ніж радянського уряду. Я був абсолютно й беззастережно переконаний, що війна не буде довга і

Радянський Союз розпадеться. Такий погляд у мене склався під враженням блискавичних перемог Німеччини в Польщі, Франції, Югославії, Греції. Радянська система видавалася мені наскрізь прогнилою і нездатною на довгу боротьбу. Паніка, підкреслена нечуваним, гістеричним зверненням Сталіна не до товаришів, а до *«братів і сестер»* у липні, здавалася мені проявом агонії. Коли в один з перших днів війни в Харкові (як, певно, й деінде) вийшло розпорядження всі шибки на вікнах заклеїти навхрест смугами паперу, бо це, мовляв, зберігає їх у цілості, коли поблизу детонує бомба, все місто протягом кількох годин стояло на лутках, наліплюючи ті смуги, неначе хрести на радянську владу. Розпорядження влади про організацію партизанського запілля на зайнятій німцями території, мобілізація людності на копання протитанкових ровів (від якої я ухилився, як перед тим ухилився від усяких бурякових, жнивних та інших кампаній), шпигуноманія, засекречування назв вулиць і станцій (коли позривано всі таблиці з такими назвами), — все це видавалося мені безглуздом. У вересні я вже не міг не бачити, що сподіваний розпад радянської імперії затримувався, але в моїй сліпоті я навіть тоді думав, що два, нехай три місяці — і цей крах таки станеться. Коли на початку жовтня я спробував утекти від фронту на схід, я навіть не взяв із собою теплих речей. Я був певний, що десь у листопаді я повернуся до Харкова, бо фронту вже не буде і Німеччина опанує всю радянську територію. Наша сусідка в мешканні на Римарській, Гуржей, була розумніша від мене, коли, після мого повернення з невдалої втечі в перші дні по приході німців, зауважила не без легкого глуму:

— Я знала, що ви не тікали. Хіба тікають без теплого одягу!?

Бувши розумнішою, вона думала, що й я дотепніший, що я тільки десь переховався. Але все безглуздя мого бачення речей полягало в тому, що я таки всерйоз намагався втекти, щоб стати свідком розпаду радянщини, уникнувши фронту!

Мою ілюзію посилював радянський спосіб інформації про рух фронту, певніше — брак такої інформації. Я сподівався, що будуть зведення генерального штабу про рух фронту, як це було за часів громадянської війни, коли на Сумській вулиці в великій вітрині вивішувано велику мапу Росії і на ній щодня наколювано булавками шнур, що показував лінію фронту, — сьогодні через Обоянь, завтра через Курськ, потім через Орел... Але тепер нічого такого не було. Тільки першого й, може, другого дня війни подано перелік головних утрачених міст, але далі замість цього накопичувано «бойові епізоди» про німецькі звірства або про героїчні вчинки поодиноких солдатів чи партизанів. Географічні назви майже зовсім зникли з тих зведень, а якщо з'являлися, то тільки як напрями. Пригадую моє спантеличення, коли я читав «бої на новоград-волинському напрямі». Чи це означало, що Новоград-Волинський уже здано? Це був напрям з міста чи до міста? І якщо до міста, то як далеко? Адже й бої під Харковом можна було б назвати боями на новоград-волинському напрямі, якщо якийсь маніяк у штабі мріяв про те,

щоб таки пробитися до того міста, як не тепер, то в четвер. Фактичний брак географічної інформації про стан і рух фронту видавався мені ще одним виявом паніки і близького кінця.

Але це було не так, і сьогодні я все бачу інакше. Сьогодні я думаю, що після розгубленості й розгардіяшу перших тижнів війни, уже десь у липні постала суцільна концепція провадження військових дій, яка стояла в цілковитій гармонії з концепцією сталінського терору тридцятих років. Я не фахівець стратегії й тактики, і все, що я тут подаю, — тільки образ, що створився в свідомості одного радянського громадянина. Як такий, одначе, цей образ має право на висловлення. Мені ввижається, що радянська концепція війни полягала в тому, щоб максимально розпорошити німців на неозорих просторах імперії, творити їм перешкоди на кожному кроці, затримувати й нищити живу силу. Німців просто було занадто мало на таку територію з її примітивною організацією і з силою пасток, що чигали на кожного німецького солдата. Щодо фронту, то тут німцям протиставилося накопичення, концентрація нечуваної маси живого людського м'яса. Як і в випадку партизанів, пасток, засідок, саботажів, нищення орієнтації, так і тут усе було розраховане на безвартісність людського життя, не тільки німецького, а й свого власного. У старій Росії говорилося не без іронії про кількісну перевагу росіян над німцями — «шапками їх закидаємо». Тепер це гасло здійснили, тільки йшлося не про шапки тепер, а про голови і тіла під тими шапками. Колись царському поліцмайстрові в Петербурзі Трепову приписали гасло тактики проти робітничих демонстрацій: *«Набоїв не шкодувати!»* Тепер не набоїв не шкодували, а людських тіл, виставлених під набої.

Літом 1941 року радянські газети кинули гасло, спрямоване на кожного свого громадянина, чоловіка чи жінку, дорослого чи дитину: *«Убий німця!»*, — страшне в своїй оголеності. Але це гасло прикладалося не тільки до ворога, воно прикладалося й до своїх: *дай себе вбити!* Людське життя не важило нічого, його навіть не пробували заощадити, як робили, зрештою, й у терорі тридцятих років. Не знаю, коли видано закон про те, що кожний полонений, захоплений у своїй свідомості, — злочинець і підлягає смертній карі. Він уже діяв у жовтні 1941 року, як я переконався в розмовах з солдатами, з якими я лежав у тому самому шпиталі. Закон нечуваний у цивілізованому світі, де життя навіть ворожих полонених священне, а там більше — своїх. Але цивілізований світ удав, що не помічає цього закону беззаконня, і виказує співчуття, коли радянська журналістика проливає фальшиві сльози над кількістю забитих на війні. Звичайно, воно незмірно вище від числа втрат інших альянтських націй, але воно впливало з прийнятої системи ведення війни. Ці втрати лежать на сумлінні Сталіна і же з ним, так само як утрати від терору й голоду тридцятих років.

Радянська концепція воєнних дій полягала на жорстокості, зневазі до людського життя, підступності, помножених на нелюдськість масштабів території й клімату.

Якби Радянський Союз провадив війну, як її від дев'ятнадцятого століття умовилися провадити цивілізовані нації, він би її ніколи не виграв. Але Радянський Союз і цивілізація, і честь, і шляхетність — ці поняття не сполучаються. І я можу твердити, що ця концепція війни існувала, мабуть, від липня, найпізніше — серпня 1941 року.

Моя помилка полягала в тому, що я цього тоді неodobачив. Але неodobачали цього й німецькі генерали. Мабуть, бачили це англійці та американці, але яку вартість для них мали мільйони безглуздо втрачених життів на далекому, дикому сході Європи?

Повернімось до 22 червня 1941 року і мого тодішнього світу ілюзій.

В університеті і УКІЖі лишався ще тиждень до кінця навчального року. На цей тиждень припадали іспити і оборони дисертацій. Вони відбувалися, але на іспити з'являлися майже самі дівчата. Більшість хлопців зникли, не прощаючися. Особливо болюче я відчув зникнення Олеса Гончара. Уже десь у серпні чи вересні хтось мені оповідав, що бачив його на Донеччині в військовому шпиталі, де він лежав поранений. Оповідач казав мені, що Гончар був гірко розчарований своїм фронтовим досвідом і болюче нарікав на безглуздість усього, що діялося. Не знаю, чи це була правда. Офіційно він пішов добровільцем до війська. Як виглядала здебільша та добровільність, не важко собі уявити. Молодика кликали до комсомольського осередку і казали, що ось завтра чи позавтра його мобілізують, але для нього буде краще, коли він сьогодні піде добровільно. Натякали, напевно, і на обов'язок комсомольця. А може, він і справді відчував унутрішню потребу зголоситися на фронт. У тих обставинах не було способу відрізнити золото від імітацій. Кількадесят років пізніше Гончар оповів дещо — звісно, не все — з історії своїх перших місяців війни: «добровільцями» були всі студенти-чоловіки партійці й комсомольці, і з них утворено студентський батальйон. Він став часткою ширшого бар'єру з живого м'яса, був кинений, непідготованим, до бою десь на Київщині і в більшій частині був зметений німецьким вогнем. Єдина функція його була — примусити німців витратити кілька додаткових набоїв чи гарматнів. Гончар називає кілька імен загиблих, — усе це були мої студенти. Але як ми можемо знати, шу могли б дати зметені?

З оборон дисертацій я був присутній на одній, з української літератури, а автором її був ближче мені невідомий Шатун. Одним з офіційних опонентів був професор Парадиський. Але по суті теми говорилося мало, і я не пам'ятаю, яка це була тема. Натомість декан сказав, що дисертант має виклик до війська на завтра, що ми можемо тільки привітати захисника батьківщини і що наш обов'язок відпустити його до війська кандидатом філологічних наук, що ми і зробили, вислухавши також полум'яну промову завітрянного героя про те, який він щасливий, що має честь боронити соціалістичну батьківщину. Я, звичайно, зник до всякої показухи, але тут, перед обличчям дуже ймовірної близької смерті кандидата, я не міг не відчути ніби щирости в усьому цьому. Яке ж було моє здивовання, коли, вже

по війні я зустрів Петра Івановича серед нової української еміграції, спершу в Німеччині, а потім в Америці, де він став обивателем Флориди. До того Петро Іванович зблизився з мельниківцями і став гарячим українським патріотом і непримиреним ворогом Москви й комунізму. Перипетій його життєвого шляху я не знаю, мабуть — полон і звільнення з нього. У червні 1941 року, звичайно, мельниківцем він не був, але чи то ненависть, чи принаймні нехіть до радянської системи, напевне, відчував. Героїчну комедію під час публічного виступу тоді і він, і всі інші дійові особи розіграли бездоганно.

Та 29 червня навчальний рік у всіх його проявах, патріотичних і непатріотичних, закінчився. Липень і серпень були вільні. Нормально один з цих місяців я проводив у Криму, а другий витрачав на писання. Тепер Крим відпав, і я ділив свій час між писанням — я щасливо дописав свою розвідку «До генези називного речення» — і подорожами до харківського парку й лісопарку. Про видання цієї праці в Харкові, звичайно, не могло бути й мови — всі видання були спинені, крім анітаційних. Булаховському припинили друк його огляду російської літературної мови першої половини 19-го століття, натомість спішно видали його спішно написану брошуру «Мова і раса», де він доводив, що мови не поділяються за расами, досить самоочевидна істина, — згадати хоч би негрів в Америці, але це вважалося за важливе знаряддя в боротьбі з німецьким расизмом. Не сумніваюся, що Булаховський щиро ненавидів нацизм, але бідний Леонід Арсенійович ніколи не був добрим пропагандистом. Моя «генеза» побачила світ уже по війні в Мюнхені, в «циклостильному» виданні Українського вільного університету, 1947-го. На її підставі мені там таки надано ступінь доктора філологічних наук. Таку долю моєї «генези» я міг тоді так само мало передбачити, як мельниківство Петра Івановича Шатуна. Не дуже оригінальне гасло про те, що буття визначає свідомість (принаймні до певної міри).

Життя Харкова в липні — серпні назовні мало різнилося від попереднього. Ще ходили трамваї й тролейбуси, ще працював водогін і електрика, ще торгували крамниці. На вікнах були скрізь білі хрести з паперу. Ввечорі й уночі не було світла на вулицях і в вікнах будинків, і вулиці були сливе безлюдні. Відбулося кілька нальотів німецьких літаків, тоді тріщали zenітні гармати, поставлені на деяких дахах будинків, але ні один літак, скільки знаю, не був ними збитий. У житлових будинках і установах були створені протиповітряні дружини, що мали вартувати на дахах і скидати запальні бомби на брук, щоб не зчинялися пожежі. Я був у такій в УКІЖі, але ніхто нас не вчив, як поводитися з запальними іграшками. Я тоді бомб не боявся, мені здавалося, що мені вони не загрожують, уже тільки в Німеччині в останні роки війни я підпав владі страху, та й взагалі більшість людей не бігали до бомбосховищ. Зрештою, самі нальоти були ніщо супроти пізніших американсько-англійських на безборонні німецькі міста. У Харкові нальотів було небагато, і вони зосереджувалися, коли говорити про центр міста, в примостових районах.

Сумніваюся, чи харківські мости через мілкі й майже пересохлі степові річки мали стратегічне значення, але, очевидно, німці хотіли перешкодити відступові радянського війська. Примостові райони здебільшого були скупченнями єврейського населення, і воно найбільше зазнало втрат. Уже з липня на вулицях Харкова почали з'являтися втікачі з заходу, здебільша євреї. Виглядали вони трагікомічно в хутряних шубах серед гарячого літа, але вони були розумніші від мене, що намагався тікати вже в жовтні в демісезонному пальтечку! Уже з початком війни населення розхапало все, що було в крамницях. Купували, що можна було, роблячи, скільки щастило, запаси харчу, мила, що трапиться. Чим порожніші ставали крамниці, тим довші робилися черги, як тільки щось у них з'являлося і навіть перед тим, як щось з'явиться. Але я тільки деколи стояв у черзі, звичайно це робила мати. Було їй уже 77 років, і напевно це було їй важко, але я цього не розумів з безжалісністю молодости, хоч молодим я вже не був, було мені майже 33 роки. Але я взагалі дуже пізно зрозумів, що існує старість, смерть, хвороби. Тоді все це було тільки слова, не поняття. Тим гостріше я був засоромлений моїм колецою з аспірантури Мареком. Його вже мобілізували, він був у військовій шинелі, завтра його мали вислати на коломосковський фронт (звідки він ніколи не повернувся), він ішов до нас попрощатися. По дорозі він побачив мою матір у довгій черзі по якісь там крупи чи мило. А військові мали право купувати поза чергою. Він визволив матір від стояння, купив те, що «давали», і приніс як свій прощальний подарунок, прощальний подарунок приреченого безслідно загинути в бар'єрі живого м'яса. Це була моя остання з ним зустріч. Він знав ціну радянської системи, але він уважав цю країну за свою батьківщину і, без голосних фраз на зразок виголошуваних під час оборони Шатунової дисертації, у мовчазній мужності, він прийняв свою долю. Полон був для нього виключений, бо він був єврей, але не думаю, щоб він шукав полону навіть, якби це було можливе.

У вересні, коли мав би початися навчальний рік, він не почався. Ставало ясно, що Харків буде відданий німцям. Ощадні каси, що перед тим не видавали грошей або давали тільки дуже малі суми, раптом почали повертати всі покладені в них гроші. Черги були небаченої довжини, але кожний дістав свої депозити повністю. Виразно, діялося це за пляном. 20 вересня впав Київ, а слідом за ним Полтава. У німецькому мішку опинилося радянське військо. У місті стала відчутна евакуація, хоч офіційно її ніхто не проголошував. Фабрики й заводи розмонтовували й вивозили. Лікарні були повні пораненими. Над будинком НКВД на Раднаркомівській, поруч університетського будинку, цілими днями з димарів ішов дим. Як казав Тичина, *«дим-димок..., мов дівочі літа»*. Це палили документи, що могли б компромітувати цю високо шановану інституцію, а з нею і всю радянську владу. Можемо здогадуватися, що з цим димом пішли в небуття документи розкуркулення й колективізації, матеріали допитів підсудних часів Балицького й пізнішої ежовщини, папери, конфісковані під час трусів, це горіла ціла історія української

політики й культури двох десятиріч, можливо, й не один конфіскований твір. Синеньким димком міг там зникнути кінець «Вальдшнепів» і «Україна чи Малоросія?» Миколи Хвильового, твори інших письменників, листи й щоденники. Але списки сексотів НКВД вивозило з собою, це не була історія, тут була актуальна сучасність. І все це теж робилося зовсім пляново.

Почалася евакуація діячів культури. Вона теж діялася пляново, в таємниці й несподіванці. У науковому світі, вивозили всіх академіків, професорів; чинилося це без попередження. Раптом з'являлася відповідальна за це особа, давала на збирання людей і речей ледве кілька годин. Призначені на евакуацію не мали змоги розпрощатися з близькими, якимось забезпечити збереження своїх бібліотек, своїх речей. Техніка евакуації достоту нагадувала техніку арештів: несподівано, блискавично, таємно. Так вивозили людей, як машини, не питавши, щоб не дісталися ворогові. Такий був плян. У науковому світі на доцентів, себто й на мене, і нижче евакуація не простягалася. Якщо вони хотіли виїхати, вони мусіли самі за це подбати. Як те дбання виходило — скажу трохи далі. Далі скажу й про те, що за них усе таки не забували і визначали їм їхню роль.

Не маю сумніву, що все це теж робилося дуже пляново, хоч тоді скидалося радше на розгاردіш і паніку.

Особисто моє літо того, 1941, року було до неймовірності й непристойності спокійне, аж до середини вересня. Мої подорожі до парку чи лісопарку припинилися десь від середини серпня. Обидва парки були безлюдні, харків'яни були заклопотані або шуканням можливості виїхати, або збиранням харчових запасів, вони були мобілізовані на фронт або підлягали евакуації, або були послані на копання протитанкових ровів... Але моє до парків вчашання могло зробитися надто помітним, мало не демонстративним. Я переважно сидів удома, на своєму ізольованому чорноглазівському острові, серед своїх книжок (які я ще перед тим, пачка за пачкою, власноручно поперетягав з Римарської) і писав. Після «До генези називного речення» я писав далі свої конспективні розділи про мову Шевченка, які мали пізніше увійти до історії літературної мови першої половини 19-го сторіччя. Від липня я став науковим штатним працівником Інституту мовознавства київської Академії наук. Сталося це на пропозицію Булаховського, що був директором цієї інституції. Інститут не мав доброї репутації і був місцем небезпечним, під спеціальним наглядом НКВД, шлях з Інституту провадив здебільшого до ув'язнення і далі. Але Булаховський сказав мені, що в обставинах війни це призначення буде тільки номінальне, за мою працю буде зарахований той розділ (про просте речення) з синтакси сучасної української мови для університетського підручника, який розділ я так чи так уже був написав, до Києва ніхто мене не тягтиме, та, зрештою, й самому Інституту невідомо, де він буде завтра, а мені, казав Булаховський, у воєнних непевностях трохи більше грошей не зашкодить. Я погодився, і так до моїх двох посад, в університеті і в УКІЖі, додалася третя. Ті

додаткові гроші, хоч їхня вартість після німецької окупації була дуже мала, справді стали в пригоді і, може, врятувала матері й моє життя.

Навчання в університеті й УКІЖі, що мало відновитися від 1 вересня, не розпочалося. Канцелярії ще працювали, але аудиторії були порожні, і було відомо, що університет, себто його керівники, мали евакуюватися, куди — було невідомо або не розголошувалося. (У вересні вже говорили про Кзил-Орду в Казахстані, на схід від Аральського моря, туди радили діставатись тим, хто пробереться на схід). Єдиною новиною для мене було те, що скасовано мою так звану броню в військкоматі. Так звалася непідлеглість покликанню до війська, яку автоматично давали доцентам високих навчальних закладів. Новина ця мене не дуже потішила, бо я не мав найменшого бажання проходити військову муштру, а ще менше — загинути в безглуздому двобої Сталін — Гітлер, де ні один не боронив інтереси ні мої, ні мого народу. Відтепер моє покликання до війська залежало тільки від моторности й ефективності харківського військкомату. На щастя, він такої моторности не виявив аж до 23 вересня, коли я знявся з обліку в зв'язку з виїздом на схід. Моїм обов'язком тепер було знову взятися на облік на новому місці, себто, якби я попри всі перешкоди дістався до Кзил-Орди, просто звідти я був би взятий до війська. Ще одна причина не дуже прагнути тієї Кзил-Орди!

Скасування «броні» було першим, але ще не найгіршим ударом. Два інші спіткали мене в середині вересня. Почати з хронологічно другого — раптовий виїзд Булаховського без слова прощання спричинив мені почутті гіркового болю, навіть, можна сказати, сирітства. Досі я був під доброзичливим його наглядом, психологічно це відчувалося як прикритість від нещастя і катастроф. Тепер я стояв сам проти своєї долі, ніхто мене не захищав, нікому я не міг поскаржитися. Мати такої ролі виконувати вже давно не могла. Вона дбала, щоб я був нагодований, щоб дірки на моїй одежі були залатані, але я вже давно не міг просити в неї поради, як поводитися в світі поза домом. Скажу, однаке, що коли вже геть пізніше, 1953 року і вже в Америці, моя мати померла, я знов, тільки з куди більшою силою, зазнав того ж болю сирітства, виставленості на чужий світ і безпорадності супроти нього з його методами Вичлінського, як тоді, на вістку про зникнення Булаховського. Сьогодні я знаю, що провини Булаховського супроти мене не було. У мене ж навіть не було телефона, щоб сказати мені: «Я їду. Прощай!..»

Друга подія сталася 17 вересня, і я пам'ятаю її перебіг у всіх деталях. Це бо була найбільша моя ганьба й гидь за все моє життя.

Я був сам дома, це було між 9 і 10-ю годиною ранку, мати пішла, як було звично в ті дні, по крамницях, щоб подивитися, чи десь щось дають. Пролунав дзвінок, Сербини відчинили, слідом за цим постукано в мої двері, і ввійшов незнайомий мені чоловік. Він спитав мене, чи я Шевельов. Моє перше, миттєве вагання було — відповідати йому по-українськи чи по-російськи — вічна проблема в містах України при зустрічі з незнайомим. Я звичайно в таких випадках говорив

по-українськи, а переходив на російську мову, коли зустрічний тримався її. Тут, однак, щось смикнуло мене говорити по-російськи, і це була моя перша, ще покищо дуже мала капітуляція. Чоловік окинув швидким поглядом кімнату з її стінами, заставленими полицями з книжками, помітив, як я потім дізнався того ж дня, Історію Грушевського, що тринадцятьма томами (вісім «Історії України-Руси» і п'ять «Історії української літератури») красувала на одній з полиць, назвав своє прізвище — Галицький, назвав свою посаду — слідчий НКВД і запропонував мені йти з ним до його там канцелярії-кабінету. Я хотів лишити записку матері на столі, але він заборонив це зробити. Ніхто, сказав він, не повинен знати, куди я йду.

Ми пішли. По дорозі я розглядив його. Він був у цивільному вбранні й куцою пальтечку, горбоносий і чорнявий, виразно єврей. Прізвище його виглядало на службове, несправжнє. Може, він був спеціаліст з галицького націоналізму українського? Дорога наша була недовга, три квартали, посередині її завили сирени на повітряну тривогу, і я інстинктивно зробив рух, ніби шукавши сховища. Він помітив це і заявив:

— Нема чого звертати увагу. Бомби чекістів не беруть.

Бомби нас справді не взяли, ми ввійшли до будинку, крізь який проходили тисячі жертв, зійшли нагору, пройшли довгим коридором і ввійшли до кабінету, який нічим не різнився від першого-ліпшого кабінету радянського відповідального працівника. Мене запрошено сісти на стілець, по другий бік столу, за яким засів Галицький, і почався допит. Почався не з сподіваних формальних запитань — прізвище, ім'я, рік і місце народження, а просто з обвинувачення:

— Чи правда, що ви казали, що остання постанова уряду про стипендії студентам унеможлиблює дітям колгоспників уступати до високих шкіл?

Я це справді сказав був, і сказав Файбишенкові. НКВД могло про це дізнатися тільки від нього. Так я з самого початку довідався, що мій сусід-візаві з будинку через вулицю, перший вісник початку війни, слухач німецького радіо Муся Файбишенко був сексот.

Годі було це заперечувати, і я почав виправдовуватися, що, може, я помилявся, коли я це казав, але це не означає, що я ворог радянської влади, контрреволюціонер. Галицький відповідав:

— Ми знаємо, що ви не належите до запеклих ворогів радянської влади, але ми знаємо й те, що ви маєте багато небезпечних збочень. Буде найкраще, коли ви тут їх самі викладете.

Тут я вирішив визнати, що я приховував своє «соціальне походження», писався в усіх анкетах сином службовця, тоді як справді мій батько був царський генерал. Міркування мої — мозок у таких ситуаціях працює з неймовірною швидкістю — були двох порядків. З одного боку, я був певний, що НКВД все знає, коли бере когось на допит, наївне міркування, як я тепер знаю в світлі розповідей дисидентів сімдесятих років про їхні допити, і зовсім фальшива тактика. Подруге, і це було,

либонь, правильним ходом, Сталін уже давно проголосив, що діти за батьків не відповідають, значить, моя провина була не в самому факті генеральськості мого батька, а тільки в тому, що я автоматично далі не подавав цього, як робив перед Сталіноювою заявою. Реакція Галицького:

— Це добре, що ви в цьому зізналися. Тепер у вас на один гріх менше на сумлінні.

Далі допит перейшов на моїх знайомих. Почалося з Булаховського й Білецького.

— Розкажіть нам про націоналістичні прояви в діяльності й висловленнях Булаховського й Білецького.

— Які в них можуть бути націоналістичні збочення? Вони ж навіть не українці.

— Це не має значення. Можна не бути українцем і бути українським націоналістом!

Я намагався довести, що таке, може, й буває, але не в їхньому випадку, і це була чиста правда.

Далі мова перейшла на моїх колег нижчого рангу. Я не чув від них ніколи нічого націоналістичного або контрреволюційного взагалі. Єдиний виняток я зробив для Файбишенка. Про нього я вже знав, що він сексот і, сказати б, може висловлювати націоналістичні твердження ohne Weiteres. Я визнав, що чув від нього націоналістичні твердження. Моє гріхопадіння сталося — не з мого погляду, я готовий був боронити мого найкращого приятеля беззастережно (він працював у цей час у Полтаві, в педагогічному інституті, а поштою ми тоді перестали користатися), — а з погляду «товариша» Галицького — коли зайшла мова про Лева Юхимовича Догадька. Галицький:

— А що ви думаєте про Догадька?

Я заявив, що вірю в його порядність як радянського громадянина, як у свою власну. Галицький тільки іронічно-питально ствердив:

— Ви так думаєте? — і перейшов до інших осіб і тем.

Тиждень чи два, чи три потому до мене несподівано показався брат Догадькової дружини. Він сказав мені, що Догадька заарештовано вже десть місяць тому, а тепер його дружина з дитиною й він тікають на схід. (Нагадаю, що вони були євреї, і їм вибору не було). Я мало знав цю особу, але він знав про мене, видно, від Лева Юхимовича і хотів оповісти про те, що сталося. Він також сказав тоді, що рукописи й інші речі він закопав у садку, там, де вони жили, — може, в мирний час, якщо я виживу, а вони — ні, я тим зацікавлюся.

Я все таки щасливий, що я не зрадив Догадька ні в чому.

Допит тягся годинами, до самого вечора, десть дванадцять годин без перерв. Без перерв для мене. Галицький такі перерви мав, але тоді його заступав інший слідчий, який назвався Гончар і який виглядав мені на українця (не через прізвище, прізвище було, звичайно, «службове»). Він не починав допит з чогось, що вже було порушене в розмові з Галицьким, а йшов далі, без повторень, з чого можна було

зробити висновок, що це був стандартний допит, який застосовували в такому самому порядку до багатьох. Після яких вісьмох годин нашої «дружньої розмови» я набрався сміливості й запитав:

— Чи я повернуся сьогодні додому, чи мене затримують? — на це Галицький відповів:

— А ви думаєте, що вас треба затримати? — а я:

— Ні, але часом бувають помилки. Вони з'ясовуються й виправляються, але не завжди того самого дня.

Питання моїх двох слідчих ішли серіями: спершу про мене, потім про моїх колег, потім про знайомих взагалі, потім ішла серія про сексотів. Не було це дуже дотепно, бо тим самим зраджувалося, хто був сексотом, але так це йшло. У тому списку першим ішов Файбишенко, а далі зійшло на Білодіда, особу, що пізніше відіграла чорну роль в історії української культури і в моєму особистому житті. Білодіда я тоді ніколи не зустрічав, тільки десь невиразно чув це ім'я, і не було нічого легшого, як ухилитися від будь-яких стверджень щодо нього. Але відтоді я знав, що він був у зв'язку з НКВД і звідси його блискуча кар'єра, аж ніяк не зумовлена його науковими досягненнями. Довгі роки по війні він був заступником Булаховського в Інституті мовознавства, і можна не сумніватися, в чому полягала його функція щодо свого керівника і як почував себе Булаховський на своєму посту. Моя перша і єдина зустріч з Білодідом відбулася поза межами Радянського Союзу, в американському Кембріджі, на світовому конгресі мовознавців 1962 року, і вона тяжко заважила на моєму житті від 1964 року. Та про це далі.

Коли вичерпано коло моїх колег, друзів і знайомих, допит повернувся до моєї особи. Мене запитано, що я думаю робити в ближчому майбутньому і чи я знаю німецьку мову.

— Ви повинні розуміти, Харків буде на прифронтовій смузі. Чи він буде зданий німцям, чи ні, університет у місті не працюватиме. Що робитимете ви?

Я відповів, що буду пробиратися на схід. Галицький запропонував, що я можу лишитися в Харкові й під німецькою окупацією. Мені можуть дати на це не тільки дозвіл, а й наказ. Я тільки мусітиму збирати відомості про німців і місцевих контрреволюціонерів. Моя відповідь була, що німецької мови я не знаю (на щастя, мій допитувач не був ознайомлений з моїми оцінками в аспірантурі і не знав про моє «відмінно» з німецької мови), а з місцевими контрреволюціонерами я не хочу мати нічого спільного. Галицький прийняв таку поставу і дав згоду на мою втечу на схід.

— Ми вас знайдемо, — сказав він.

Якщо перед тим я міг вагатися, що далі робити, після цього мені стало ясно, що, не хочачи дальших зустрічей з різного назвища Галицькими, я мушу тим чи тим способом розпрощатися з радянською системою. Але це ще не був кінець. Приставши на те, щоб я не лишався під німецькою окупацією, Галицький

виголосив розмірно довгий монолог про те, що в грізні воєнні часи кожний радянський патріот повинен допомагати викривати всі небезпечні елементи. Чи я погоджуся, провадив він, систематично інформувати, через нього, НКВД про всі висловлювання тих людей, з якими я зустрічаюся, а особливо ті, що мають контрреволюційний характер? Я не повинен, казав він, приписувати людям, чого вони не казали, а тільки повідомляти про дійсно сказане. Ми будемо зустрічатися раз на тиждень, і я буду передавати йому всі зібрані відомості. Це ми будемо робити не в будинку НКВД, бо це б мене зраджувало, а, наприклад, на лавочці в Університетському саду праворуч від пам'ятника Шевченкові. Я не буду підписувати свої повідомлення власним прізвищем, а прибраним, а тут я тільки підпишу, що я, Шевельов, буду виступати в цих повідомленнях і зустрічах під прибраним прізвищем, яке я сам собі тепер виберу. Це була пропозиція стати сексотом.

Я знав, що від сексотства можна відмовитися. Мій кузен, Серьожа Медер-Маховський мав таку пропозицію і відкинув її. Йому нічого не сталося. Але це було в мирні часи. Тепер була війна. Усі небажані елементи безжалісно нищили. Їх розстрілювали або виводили гуртами ніби на евакуацію, а в дорозі спалювали живцем у замкнених клунях. Перше сталося з Догадьком, друге — як ми тепер знаємо — зі Свідзінським. Треба було виграти час до приходу німців. Це була справа не років, а днів або тижнів. За цей час я міг ні з ким не зустрічатися, за винятком Файбишенка, а на нього я міг виписувати що завгодно, бо він був уповноважений на «контрреволюційні» висловлення.

Я підписав. Маленький конфлікт виник тільки коло того, яке прізвище я візьму на цю діяльність. Чорт мене смикнув, і я сказав, що буду підписувати прізвищем Шевченко. Це трохи вивело Галицького з рівноваги.

— Ну, нет, зачем же. Возьмите другую фамилию.

Я захищався: це не символічно, казав я, просто перші три літери ті самі в моєму прізвищі і в обраному, а до того ж ми зустрічатимемося коло пам'ятника Шевченкові. Після першого здивування Галицький не був так уже сильно зацікавлений обороною честі Тараса Григоровича, і ми погодилися на це прізвище.

Я мав також підписати зобов'язання, що я ніколи про цю зустріч і про свою нову діяльність не розголошу. Я дотримувався цього до моменту, коли я це тепер пишу. Цей спогад не належить до приємних, хоч я добре знаю, що я нікого не зрадив і подавав негатиивну інформацію лише про Файбишенка, якому вона теж не пошкодила, як видно з його повоєнної кар'єри, що привела його на пост головного редактора «Соціалістичної Харківщини». Зрештою, якби це йому пошкодило, це було б тільки заслуженою карою за його сексотську працю. Коли 1943 року, перед відступом німців, я ладнався тікати на захід, я хотів попередити про статус Файбишенка — Булаховського, коло якого він крутився (він навіть вступив до мовної аспірантури перед війною). Я знайшов Людмилу Олександрівну, стареньку жінку, якій Булаховський довіряв і яку він узяв до технічної праці в

університетському кабінеті мовознавства. Я просив її переказати, коли Булаховський повернеться до Харкова, про справжнє обличчя Файбишенка. Не знаю, чи вона це зробила. Але дальша діяльність Булаховського була під наглядом особи більшого розмаху — Івана Костянтиновича Білодіда.

Після того, як мене випустили, вже темним вечором, з НКВД і я повернувся додому, де мати не знала, що робити від хвилювання, що я зник, не попередивши, і я мусів якось вибріхуватися, я різко увірвав свої зустрічі з будь-якими знайомими, крім Файбишенка. На зустрічі з Галицьким коло пам'ятника Шевченкові я ходив двічі чи тричі, він діставав тоді реляції новопосталого «Шевченка». Вони могли дивувати його малістю інформацій, але на це було виправдання. Останній місяць перед падінням Харкова аж ніяк не сприяв товариським зустрічам. Кожний замикався в собі. При останній, другій чи третій зустрічі з Галицьким я попередив його, що їду на схід. Моє сексотство тривало, отже, від 17 вересня до 5 жовтня. Обіцянка Галицького «Ми вас знайдемо» здійснилася не скоро. Вони не знайшли мене, та, мабуть, і не шукали в піднімецькому Харкові чи Львові. По війні в Німеччині і потім у Швеції, де я жив під прізвиськом *Ткачук*, а писав під псевдонімами *Шерех* і почасти *Шевчук*, вони не мали про мене відомостей. Власне, мене знайшов тільки Білодід у Кембріджі, знайшов не за дорученням, а випадково. Потім до мене стали регулярно засилати своїх агентів з України: це були як правило письменники, вислані ніби до Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, — Степан Крижанівський, потім Іван Драч, а з ним Дмитро Павличко, потім Віталій Коротич, потім Павло Загребельний. Але і вони не знали про «Шевченка», їхнє завдання було тільки заманути мене в Україну, там уже до мене з'явився б якийсь старий чи новий «Галицький». Проти мене час від часу виписували пасквілі в пресі, але ні разу не була в них хоч би натяком згадана постать «Шевченка». НКВД, теперішнє КГБ з усіх своїх таємниць, може, найретельніше зберігає таємницю своїх агентів.

У вересні 1941 року я пояснював мою гостину в НКВД тим, що я потрапив формально до числа співробітників Інституту мовознавства в Києві, а вони були чи не всі облутані мережею сексотства. Це здавалося тим правдоподібніше, що мною цікавилось тут не харківське НКВД, а київське, евакуйоване звідти. Але сьогодні, коли дещо стало відоме з радянського діяння в німецькому запллі, я схильний бачити мій допит загальним готуванням сил до тієї акції. Викликали, очевидно, всіх тих, хто потенційно міг би бути залишений у Харкові після відступу і діяти. Члени партії, очевидно, діставали доручення по партійній лінії. У моєму мешканні на Римарській лишився Гуржей з родиною, у мешканні на Чорноглазівській — Сербин з родиною. Обидва були члени партії, апаратчики й техніки. Їм нічого не сталося за німців і, здається, нічого після повернення радянців. Безпартійну інтелігенцію середнього рівня — доцентів, викладачів, кого не могли або не хотіли вивезти, — вербували через НКВД. Допит починався з того, що їх трохи лякали, потім промовляли до їхнього радянського «патріотизму».

Але це лякання було тільки прелюдією до дальшого, і самі слідчі не надавали йому великої ваги. Характеристично, що, бачивши в мене праці Грушевського, слідчий, до рук якого я належав, «Галицький», спитав мене, чому я тримаю ці книжки. На що я тільки досить розгублено пробелькотів, що це для того, щоб краще викривати націоналізм Грушевського. Відповідь аж ніяк за радянським стандартами не задовільна. Адже націоналізм викрили партія й преса вже давно, громадяни мусіли це тільки повторювати, їм зовсім не належало йти до націоналістичних першоджерел. Галицький міг би на моїй заяві побудувати серйозне обвинувачення. Однак він негайно покинув цю тему, не розвиваючи її, і перейшов до інших речей. Виразно, в нього було щось інше в голові. Центральним у моєму допиті я бачу питання про те, що я міг би робити під німцями. Коли це не виходило, переходили до програми-мінімум — вербування в сексоти. Це було побічне завдання. Думаю, що моїх колег-україністів викликали всіх або майже всіх. Роблю такий висновок з поведінки мого укіжівського колеги й приятеля Володимира Григоровича Цебенка. Після мого допиту я вирішив припинити свої досить часті з ним зустрічі, щоб мені не треба було виписувати його нережимних висловлювань. Але дивно те, що точнісінько так само з тих днів і він став уникати мене, як чумного. Можу пояснити це тільки тим, що він узяв на себе такі самі зобов'язання і так само не хотів їх справді виконувати там, де могло загрожувати іншому. Думаю, що так само, як і я, він не взяв на себе жадних зобов'язань на німецькі часи.

Натомість інша колега, Іна Якимівна Журба, гадаю, крім таких зобов'язань, узяла на себе якісь функції на час окупації. Іна Якимівна, з якою я був колегою в УКІЖі, завжди грала дуже режимну особу. На початку 1930-х років у часи Постишева — Хвилі вона — ми бачили — брала участь у погромі «націоналістів» «на мовному фронті», часом забігаючи навіть далі, ніж вимагалось. Її чоловіка, Матвієнка, заарештували, але їй нічого після того не сталося. Це вже ставило її під підозру. Щу вона робила під час німецької окупації, я не знаю, але ми зустрілися, коли ця окупація наближалася до кінця, і Іна Якимівна гаряче переконувала мене, що тікати на захід не слід, що нічого мені не станеться, хоч вона не могла не знати моєї діяльності в той час в українській пресі і в «Просвіті». Я її, певна річ, не послухав (а пам'ятаю ту зустріч: засніжена, зльодоватіла харківська вулиця, жадного руху на ній, тільки люди часом несуть відра з водою з не дуже близької річки, де-не-де німецькі солдати, — і вона мене переконує, хоч я не дав жадного до того приводу). По війні Журбі справді нічого не сталося, і вона довгі роки викладала в Миколаєві. Можливо, якісь функції виконувала й Людмила Антонівна Курилова, дружина заарештованого й засланого Перегінця, якій не тільки нічого не сталося після радянської поновної окупації Харкова, але вона дістала призначення до Львова і мешкання в ньому майже одразу після його зайняття радянським військом. Та з нею я мав велике листування в повоєнні роки, і про це буде мова да-

лі.

Як я собі уявляю, люди, що лишилися в Харкові під німцями з відома й благословення НКВД, були справді численні. Більшість з них не були партизанами і не виконували ніяких актів саботажу, але вони могли почасти тоді, а головне — потім інформувати НКВД про всіх і вся. І це теж було виявом пляновості в веденні війни, пляновості, що запанувала десь приблизно від кінця липня 1941 р.

Повернуся до себе. Після моєї «дружньої розмови» в НКВД я твердо знав, що по війні я не можу лишатися в Радянському Союзі. Бо тоді я мусів би не тільки підписати зобов'язання доносити, а справді це робити. Тоді вже не можна буде вдавати, що я ні з ким (крім Файбишенка) не зустрічаюся. З мерзотника символічного я мав би перетворитися на справжнього. Отже, по війні мені треба було за всяку ціну бути на захід від радянського кордону, де б він тоді не проходив. З другого боку, мені не можна було лишатися в своєму місці — чи на Римарській, чи на Чорноглазівській — в останні дні перед відходом більшовиків. Мені треба було виїхати з Харкова в східному напрямі і або прямувати далеко — тоді я ще вірив, що війна скінчиться незабаром, і думав чомусь про Астрахань — там мала бути Поліна Михайлівна Микитенко, моя колега з аспірантури, — або щонайменше перебути десь до приходу німців.

На свою подорож на схід я знайшов собі попутника й товариша Сергія Пилиповича Левченка. Левченко, родом з Чернігівщини, був викладачем української мови в Харківському педагогічному інституті. Видатним науковцем він не був, але Булаховський цинив його як порядну людину. Гаслом Сергія Пилиповича в житті й науковій діяльності було — обережність. Він майже нічого не публікував, а лекції його були на тій межі сірости, за якою вже могли б початися протести студентів. Але цієї риси Левченко ніколи не переходив. Чи я познайомився з ним, будиши аспірантом у Педагогічному інституті, чи пізніше, через Цебенка, — не пригадую, — але в передвоєнні роки я бував у нього в його кімнаті на Чернишевській вулиці, трохи не доходячи Басейної. Він не був дуже цікавий співрозмовник, почасти через цю саму обережність, почасти через його обмеженість. Він не був людиною широкої культури, читав мало, вивчив свій курс сучасної літературної мови, повторював його і високими сферами духу поза тим не дуже цікавився. Але він був людина дуже практична, повна в цьому протилежність мені, що виріс поза матеріною спиною, і він міг порадити, де що можна дістати і як що можна змайструвати. Його енергія, так обережно витрачувана в праці й читанні, знаходила дико-бурхливий вияв у родині. Він мав дещо молодшу жінку, і вони сварилися. Але, милий Боже, як вони сварилися! Вони кричали одне на одне, кидалися, дряпалися, вони погрожували одне одному вічною розлукою — і ніколи не розлучалися. Бути свідком цих якнайщиріше розігрованих інсценізацій було неприємно, але це була ціна добрих стосунків із Сергієм Пилиповичем.

Не знаю, чи Левченка тягали на «проробку», подібну до моєї і, мабуть,

Цебенкової. Фактом одначе є, що після того, як Цебенко і я стали уникати людей, він так не поведився. Я теж міг цілком безпечно з ним зустрічатися, бо він ніколи не говорив на політичні теми, отже, не давав матеріялу ні для донесень, ні для небезпечного замовчування. Щу Левченко думав, висуваючи, як я, думку про те, щоб рухатися на схід, я не знаю. Як я матір, так він лишав дружину — слово, яке мало підходить до його жінки, бо найменше вона була — в своїх тигрячих нападах на нього — другом. Так само як я, він вирушив у доволі легковажному пальтечку. Але, на відміну від мене, він не боявся після нашого виїзду повернутися додому і там перебути зміну влади.

Супроти мене він тоді повівся дуже порядно, міг зрадити й не зрадив, про що мова буде незабаром. Але, щоб покінчити з ним, скажу, що за німців він теж поведився дуже обережно, не служив у німців, не брав участі в українському житті. Чи він мав доручення лишитися під німцями — не знаю, дуже можливо. Проте, коли фронт став від Сталінграду посуватися на захід і наближатися до Харкова, він сказав, що лишатися далі в Харкові небезпечно, і краще він із своєю Аллою пересунеться до свого рідного Чернігова. Що вони й зробили. Припускаю, що там якось він пов'язався з червоними партизанами або запільниками і дочекався радянського війська. Одразу по війні ми бачимо його в київському Інституті мовознавства, переважно за словникарськими працями більш-менш технічного характеру, і там він спокійно дожив до своєї смерті 1969 року. А там же був наглядцем Білодід, і якби Левченко мав якісь відомі гріхи проти радянської влади, напевне це було б виявлене й викрите. Але один його гріх я знаю, і про це буде мова тут зразу після згадки про Миколу Олексійовича (?) Іванова. Річ у тому, що Левченко привів третім учасником нашої подорожі цього свого знайомого. Микола Іванов, старший від обох нас, уже з сивиною, був прямою протилежністю Левченкові. Обережність була йому найменше властива, він загорався при всякій нагоді і налітав на інакодумця, як молодий півник. Іванов не був викладачем української мови, але діяльність його була теж мовна, він був перекладач, зокрема з еспанської, зокрема «Дон-Кіхота», але також англійської й французької. Кінцева доля його, за переказами, була сумна. По війні він опинився в англійській зоні окупованої Німеччини, і, коли він ішов вулицею Гамбурґу, люди з проїжджого радянського авта схопили його, вкинули всередину, і так він зник. У радянських довідниках письменників його нема, а це незаперечний знак, що він не був «реабілітований» і досі вважається за зрадника й злочинця. А був він дотепна, мила й жива людина.

Так зібралося нас троє, щоб їхати «на схід»: вельми непрактичний я, і дуже практичний Левченко, і вкрай необережний Іванов. Не тільки ми не хотіли ризикувати вивезенням і знищенням, лишаючися в своїх домішках. На тому самому поїзді ми побачили Володимира Григоровича Цебенка, зустрічей з яким я уникав у Харкові, як і він зустрічей зі мною. Але він не пробував продиратися далі на схід.

Він був людиною реальнішого мислення і висів на станції Шебелінка, не доїжджаючи ще Балаклії й Ізюму. Видно, він там мав добрих знайомих у селі над Дінцем і мав намір переховатися в них до зміни влади. Що йому, як я потім довідався, цілком удалося. Потрапити на ешелйони, що їхали далеко на схід, до Волги, Уралу, Середньої Азії, не можна було й думати. Вони їхали суворо за пляном і заповнялися призначеними пасажирами за точними списками. Ми вирішили пробувати пересуватися поїздами коротшого маршруту, пересаджуючися з одного на один. Ми потрапили на поїзд Харків — Красний Лиман. Було це 5 чи 6 жовтня. Поїзд був далеко не порожній, але не такий переповнений, щоб не можна було влізти. До Красного Лиману ми доїхали досить спокійно, далі поїзд не йшов. Це вже був вечір, але недалеко від станції ми набрали на робітничі гуртожитки. Вони стояли майже зовсім порожні, робітників вивезли на схід або вони розпорошилися. Ми зустріли тільки одного молодика з Західної України, привезеного сюди працювати на шахті, здається, єврея, але, навіть якщо це так, він не хотів їхати далі на схід, він мав того сходу вже досить. Він дуже зрадив, зустрівши трьох людей, що — диво дивне — говорили українською мовою, запрошував нас до спорожнілого гуртожитку і розважав нас розмовами й розповідями про своє рідне містечко в Галичині. Але після ночівлі на станції треба було сісти на якийнебудь поїзд, що йшов на схід. Це ми пробували зробити цілий день. Але поїздів короткого маршруту не було, а на поїзди далекого призначення не те, що сісти трьом особам, а навіть поставити одну ногу було недосяжною мрією. Усе це було таке напхане, включно з тамбурами й східцями, що всі наші спроби були приречені на поразку, і, практично беручи, ми провели час у тому, що проводжали прохідні поїзди журливим поглядом.

Ще одна ніч у гуртожитку в спогадах про Галичину, і на цьому скінчилося наше знайомство з Донбасом, який я досі знав тільки з мап, де фігурувала між іншим і моя ніколи не досягнена Амвросіївка, та ще з вікон вагона поїздів Шепетівка — Баку. Проводити другий день у ліценні поїздів на схід було справою безнадійною, і ми вирішили повертатися до Харкова. Зрештою, кожний день зволікання був загрозою, бо фронт міг відрізати нас від Харкова (ми ж за тими радянськими зведеннями не могли собі уявити, де проходив фронт — де між Полтавою й Харковом, але де?), і ми могли б застрягнути в малолюдному Красному Лимані. Перед виїздом я купив поштову листівку і послав її матері. Я не писав, звичайно, що повертаюся, я тільки писав — *«я міцно переконаний, що скоро пощастить повернутися»*. Листівкою я хотів трохи заспокоїти схвильовану матір, але я також хотів, щоб через цензуру вона потрапила в поле зору НКВДистських чинників і переконала б їх, що я таки їду на схід. Пошта ще працювала, і мати листівку одержала. Вона датована 7 жовтня, а поштовий штампель харківської пошти — 12 жовтня. Я ще маю цю листівку, вона збереглася й приїхала до Америки. Ми сіли в поїзд, що йшов до Харкова, може, останній, не знаю. Цей поїзд був порожнісінький, мабуть,

крім нас трьох, ним не їхав ніхто. Пощо? І як наважитися? Порожнеча ця могла б бути навіть небезпечною, бо якесь НКВД або щось подібне могло б зацікавитися, хто це і чому їде туди, куди ніхто не їде, і нас забрати. Але нами ніхто не поцікавився, крім одного німецького літака, що обстріляв нас коло Ізюму, але без шкоди. І от ми знову в нашому рідному місті, на харківському вокзалі, що був прикрасою всіх українських залізниць і що йому судилося перестояти неушкодженим, незруйнованим лише кілька днів.

Але тут починалася проблема. Левченко не боявся йти до себе, здається, Іванов — теж, — зрештою, він завжди був необережний і ризикований. Але я був певний, що не хочу йти на жадне зі своїх двох мешкань. Про це я казав Левченкові ще в Красному Лимані, коли ми безнадійно проводили мимохідні поїзди сумними, а може, й трохи радісними (бож ми зробили своє, ми хотіли на схід, але не можна, не можна, вертаймося додому!) зорами. І Левченко сказав мені, що це можна влаштувати. Він має добру знайому, очну лікарку, і вона згодна взяти мене до лікарні, де працює. Замість додому я вирушив до лікарні, що містилася на майдані Дзержинського, мене визнали за хворого й поклали до однієї з палат. Виявилося, що це була палата для поранених солдатів-радянців. Мені перев'язали одне з очей, але далі лікарка не звертала на мене уваги, вона мала досить клопоту з поважними пораненнями. Солдати дуже дивувалися, що кожного ранку вона їх усіх оглядає, міняє пов'язку, але мені — як поклали, так і лишається, — навіть ні лікарка, ні медсестри не питають, як я почуваюся. (На жаль, не пригадую прізвища лікарки, а вона ж всемірно заслуговує на мою подяку).

Не тільки поранені солдати дивувалися мені, я дивувався їм. Справа в тому, що, як я собі уявляв, вони будуть бажати лишитися в шпиталі, по ки перейде фронт. Але в дійсності вони найбільше, панічно боялися, що їх можуть забути, не вивезти, і вони дістануться німцям. Вони не говорили про причину своїх страхів. Я думав, що їх могли налякати німецькими звірствами, хоч це було мало ймовірно. Тільки згодом, коли я дізнався про смертні вироки полоненим, я зрозумів причину страху.

Минуло кілька днів, і все йшло рутинною. Аж ось одного ранку, це було 24 жовтня, несподівано всіх солдатів забрали, і я лишився в великій палаті сам. Це було, отже, теж пляново. І я зрозумів: мій останній день під радянською владою. Пополудні всіх, хто лишився, знесли до підвалу. Це були вечір і ніч перебування в пеклі. Здалеку доносилися звуки гарматнів і вибухів бомб. Харків був фронтом. Але не це було найгірше. Найгірше було те, що в підвалі-сховищі не було вентиляції. Хворих було чимало, і це були важко хворі, бо люди з крипою не лягали в тих обставинах до лікарні. Медична обслуга розбіглася, бажавши ділити небезпеку зі своїми рідними. Усе це стогнало, кричало, металося безпомічно, кликало допомоги, але допомога не приходила. На додаток один хворий не був спроможний утримувати сечу, і дуже скоро весь підвал був наповнений гострим нудотно-огидливим сопухом. Ніч видавалася пеклом, я її ніколи не забуду.

Уранці прийшла та медсестра, що лишалася, і сказала:

— У місті німці.

Я заявив, що мої страждання скінчилися, я почуваюся добре і можу з лікарні виписатися. Мене провели до канцелярії, я переодягся в свої речі з лікарняних халатів, мені дали посвідку, де стояло, що перебував стільки й стільки днів у лікарні, як там стояло, «з приводу короткозорости», і я вийшов на вулицю, в сліпуче соняшне світло, в теплий і погожий день. Це було 25 жовтня. Скінчилось моє радянське життя, скінчився мій останній місяць, безпосередньо в лапах НКВД. У моїй кишені лежала посвідка, яку наводжу в буквальному перекладі з російської:

*Гр. Шевельов Ю. В. перебував від 14. X до 25. X в хірургіч. клініці
І клін. (Очний відділ) з приводу Myopia et Staphyloma post nfr.*

25.X-41 р. Лікар (підпис нерозбірливий), збоку печатка.

Усе. Мало початись нове життя.

469 днів в окупованому німцями Харкові. А людині треба тільки сорок днів, щоб померти з голоду, і лише кілька годин, щоб замерзнути до смерти, і лише кілька хвилин, щоб померти на шибениці в петлі. Усі ці можливості були вповні забезпечені в ті дні від 25 жовтня 1941 до 6 лютого 1943 року.

А починалося оптимістично. Нарешті білі хрести на шибках вікон зробили своє діло: радянський режим упав, двері на схід зачинилися, двері на захід мали розчинитися. Так здавалося. Правда, Харків лежав у руїнах, і ще вибухали закладені при відступі міни. Води не було. Електрика теж припинилася останнього вечора перед відступом. Трамваї стояли посеред вулиць, де їх застало припинення струму. Тепер у них не було натовпів, не треба було штовхатися або висіти на приступцях, Як і все інше, вони були мертві, безрушні. Крамниць не було, не було нічого. Але здавалося, що це справа кількох днів. Водогін, електрику і каналізацію поладують, населенню видадуть картки і стануть постачати, хай скупю, харчі. Відновляться місця праці, люди будуть діставати платню. Нічого цього не сталося. Місто не було зруйноване при відступі — від німецьких бомб постраждали тільки кілька кварталів при мостах, боїв на вулицях не було, тільки один радянський танк вискочив чи затримався на Павлівському, чи то пак Рози Люксембурґ майдані і стояв там підбитий. Усе, що було знищене, було знищене планоно перед відступом. Дещо з крамниць спалено, дещо розграбувала та частина населення, яка не була політично підозріла. Ні мати, ні я не брали в цьому участі, та навіть якби я був удома, а не в лікарні, і мати була б не сама, я певний, що ми б трималися осторонь від бандитизму. Це означало — інші могли мати запаси на місяць або й більше, ми — хіба на два-три тижні.

Той перший день у тепер не-радянському Харкові я описував уже двічі, в третьому розділі циклу «Над озером. Баварія» і у вступі до книжки «Не для дітей». Він запам'ятовувався до деталей, бо це був справді переломовий пункт усього мого

життя. Випишу це місце з «Над озером».

«Харків'яни вийшли на вулицю. Ті, що переховувалися від НКВД, і ті, що переховувалися від мобілізації. Червоноармійці, що похапцем попереодягалися в цивільне на горищах і в льохах, міліціонери, що поскидали револьвери в Лопань, робітники, що позавчора допомагали руйнувати свої заводи, — по-святковому одягнені, живі, живі, а тому веселі. Плавом пливли обома пішоходами (Сумської. Нею я повертався з лікарні додому). З пішоходів з кожної склинки від битих шибок, що вкрили всі вулиці міста. Вони тріщали, і вони блищали весело... Руїни ще димували. Гуляльники в святкових убраннях сповнили вчулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули в морі гуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе скінчилося, мало початися нове... День був погожий, і це були перші німецькі салдати, жовте листя, бите скло були як музика на підйовах. Ще нічого не було відомо, і скільки з тих людей святкували близьку смерть, але щось скінчилося, а інше мало початися».

*І ось про дні завтрашній і позавтрашній: «**Початися!**“ Не люди мали його почати, а воно мало початися. Люди ждали наказу, розпорядження, бодай поштовху — від нової влади. Потім почалися вибухи: залишені більшовиками міни розсаджували будинки. Німці лютували й вішали на ліхтарях Ізаручників“ — випадково схоплених на вулиці людей. Показуватися стало небезпечно. Крамниці не відчинялися. Довозу до міста не було, базари стояли порожні. По парканах розклеєно накази німецької влади — по-німецьки і страшною, нікому не зрозумілою галицько-еміграційною тарабарщиною, що мала називатися українською мовою — люди питали здивовано, що таке карність? що таке важність зарядження завішено? Там говорилося про те, що не можна займати військового майна — інакше сувора кара; що не можна не слухатися німецького вояка — інакше сувора кара... кара... кара... Але там нічого не говорилося, що можна і як же жити. Нове, що прийшло замість старого, було байдуже до людей. Люди — вони називалися тепер офіційно тубільцями — цікавили його лише постільки, поскільки вони могли б перешкодити пересуванню або прохарчуванню війська».*

Маленьке уточнення. Був один наказ, що вимагав активності від місцевих, — суворий наказ здати всі радіо. Вишикувалася довга черга. Бо радіо здавали з німецькою акуратністю: кожному давали квитанцію. Стояв у черзі й дядя Вова — Володимир Григорович Цебенко. Він був певний, що радіо згодом повернуть. Певна річ, ніхто їх більше не бачив, не знаю, чи їх спалили, чи вивезли до Німеччини. І не знаю, чи дядя Вова згодом вивіз свою квитанцію-сувенір до Берліну, а далі до Каліфорнії. Я радіо не мав, і, отже, німецьких розпоряджень, які наказували б мені, як жити, не було. І мушу визнати, я не знав, як це робити, я був розгублений.

Одна важка проблема радянських часів — житлова — тепер розв'язалася легко й

просто. Покинутих мешкань і кімнат було безліч. У нашому п'ятикімнатному плюс власне наша кімната «для прислуги» тепер стояло порожнем три кімнати — одну покинули Бімбати, єврейська родина, він фармацевт, вона зубний лікар, третя — його сестра; одна Зіна, друга Ліна, родом з Білоруси, усі ледве грамотні, і я, й не знавши їх, співчував пацієнтам Зіни Мойсеївни; а другі дві кімнати лишилися після виїзду родини енкаведиста, чиє прізвище я забув, теж євреї. До цих двох кімнат ми й вселилися. До речі, це були саме ті дві кімнати, що ми мали перед виселенням на кухню, — коло замикалося. Тепер, отже, ми мали ті дві з чвертю, сказати б, кімнати на Римарській плюс одну на Чорноглазівській. Ту останню можна було б і віддати, але я думав про те, що німці могли б захотіти взяти для себе будинок «Саламандра», бо був він один з найкращих будинків у місті, а тоді ми б переїхали на Чорноглазівську. Та сталося якраз навпаки. Налякані досвідом висадженого більшовицькими мінами київського Хрещатика, німці в Харкові уникали великих добрих будинків і для своїх потреб воліли забирати саме гірші. Так сталося, що вони вирішили забрати для своїх салдатів будинок на Чорноглазівській. Спочатку вселили салдатів до порожніх квартир, а потім наказали викидатися за 24 години й тим, хто там жив. Перетягти за добу всі свої книжки я не міг, їх викинули на подвір'я, і тут у мене стався конфлікт з місцевою людністю. Поки я носив одні книжки, вони нищили інші. Пригадую том «Литовської метрики», що його роздерли на сторінки, може, щоб загортати якісь товари. На мій протест відповідь була, що з книжок і так користі нема і взагалі яке це має значення. Кінець-кінцем вони були розумніші від мене. Я таки перетяг свою бібліотеку в багаторазових проходах на Римарську, але тільки для того, щоб усе пішло димом після вступу більшовиків у лютому 1943 року.

На Чорноглазівській перед тим, як мене виселено, був у мене конфлікт і з німцями, моя перша, сказати б, бойова акція і капітуляція. Коли німці вже зайняли інші поверхи, а я ще не мав наказу виселитися, до мене зайшов німецький салдат і, без довгих розмов, здер порт'єру з вікна, цегляного кольору й сукняну. Я рішуче запротестував і простяг руку, щоб забрати свою власність назад, щось при цьому белькочучи про те, що німецьке військо належить до культурної країни й не повинно грабувати. Німець вихопив пістоль і спрямував проти мене. Цей аргумент був переконливіший, і я зрікся своїх прав на порт'єру. Зрештою, німцеві вона була потрібна як ковдра. Німецьке військо прийшло явно не готове до зими на Україні, а до того загально відомо, що того року зима була особливо люта. Німецькі вояки тоді не мали навіть шинелів, і як вони в цілозимні люті морози ходили в самих мундирчиках, було просто незрозуміло, ніби вони справді мали довести, що во ни надлюди. Гітлер явно вважав, що вся Росія буде коло його ніг до початку зими, але військо трималося справді героїчно. Не знаю внутрішнього механізму цього — було це вроджене почуття дисципліни чи страх?

Власне, холод не дав нам змоги розпросторитися в своїх новоосягнених

кімнатах. Центральне опалення «Саламандри» тепер, коли не було ні води, ні палива, було тільки виставкою мертвих радіаторів, як у ванні й на кухні були мертві крани, з яких не текла вода, в убиральнях стояли мертві водоспуски, на стелях висіли мертві електричні лампки. Нам довелося зіщулитися в одній кімнаті. Спершу не було ніякого опалення, все замерзало, лізучи в холодну постіль, як у мішок, під покриття всіх наявних ковдр і порт'єр (досвід німецького вояка!), а зав'язавши голову і обличчя, ми теплом власного тіла зігрівали своє кубло, а вилізти з нього вранці було актом справжньої мужности. Десять уже в середині зими я якось дістав пічку-буржуйку, димар вивели в вікно, вітер гнав дим назад до кімнати, а паливо... Паливом були трішки з розбомблених будинків єврейської голої на Міщанській вулиці. Величезні ці трішки треба було притягти додому, а потім розпиляти, а потім розрубати... Постачання палива було моїм обов'язком, а саме палення буржуйки — материним. Як тепер бачу її, з головою, пов'язаною від сажі білою хусткою, що того ж дня робилася чорною, вечір, освітлення жадного, і ми тулимося коло печі, простягаємо до неї руки, підставляємо ноги, ліжка підтягнені якблизьче, але на ранок однаково в кімнаті мороз, і вилізти з саморобних спальних мішків так само вимагає зусилля надлюдського. Безжурно, літом 1941 року я писав свої розвідки про називне речення і про мову Шевченка, але зимою з 1941 на 1942 рік про це вже не могло бути й мови. Короткі ті дні йшли переважно на самопостачання — чи тих трішків на опалення, чи води з колодязя далеко за стрімким Мордвинівським узвозом, чи ближче — снігу, що мав бути розтоплений на воду, з усім вуличним сміттям і посмаком іржі, — собачих і котячих екскрементів там не могло бути, бо псів і котів у місті не лишилося, але людських, людської сечі виключити не можна було, адже вбиралень у місті не було, — та як було принести воду за кілометр, стрімким і зальодоватілим Мордвинівським узвозом, коли сил не було? Чи виглядання якихось харчів, про що далі. Але головити ті праці не вимагали, і я почав подумки складати вірші. Один з них постав з образу матері при грубці в ті зимові дні:

Моя старенька! Грубка тихо блима,
А ти сидиш, і білками різьбить
Вогонь то руки милі, шкарубкі,
То хустку білу на білі скронь, —
Сидиш, і згадуєш, і, може, мариш
Чи забуттям зливаєш непокій
Минулих днів і струджених долонь...

та образ цей тут зазнав олітературення і не відбиває жорстокої суворости тих днів і мовчазної витримки матері, — а було їй тоді вже 74 роки, і те, що було важким для мене, мусіло бути нестерпним для неї, а майбутнє могло нести їй, вона це знала, тільки гірше. Тільки навмисне кострубатий ритм цього вірша якоюсь мірою

відбивав драму, за ним сховану. Поза тим, про мої вірші тих місяців трохи пізніше.

Гіршим ворогом від холоду був голод. Він загрожував уже в перші, жовтневі дні, він уже був паном міста в листопаді. Перед очима проходили всі його стадії. Перше людина худне катастрофічно, але це ще не смерть. Потім вона розпухає, і це вже близько кінця. Вона ще ходить, але хода ця непевна, і ось людина падає, часто на вулиці, в снігові, ніким, звичайно, не чищені намети. Одних ховали — вивозили на малих дитячих саночках на цвинтар, других засипало снігом на вулицях, у відлигу весною висувалися з-під снігу рука, нога, обличчя, все тіло... Я пройшов стадію схуднення і був уже готовий до спухнення, але тоді мене врятовано.

Та краще розповім про це хронологічно. Запасів у нас було на яких два-три тижні. Три, якщо заощаджувати. Але, як дитина, я не міг заощаджувати. Я був голодний, я хотів їсти, не їсти — жерти. Мати намагалася мене переконати:

— Май розум, сьогодні все з'їмо, що буде завтра?

Як дика тварина, я кидався на їжу, так ніби перспектива не недоїдання, справжнього голодування змушувала вже тепер відчувати голод. Крім того — мені було вже 33 роки, але, як підлітки, я ще не вірив у смерть. Може, хтось умирає — але не я. Може — я, але колись, Бог знає коли. За приказкою: «Я є — смерти нема, смерть є — мене нема».

Моя тітка, тьотя Маруся, жила краще. Вона записалася до так званих Volks-deutsche — не німецьких громадян, але людей німецького походження. Як фольксдойче, вона й її родина — кузен Серьожа з дружиною Людою Маховською діставали, хоч і скупий, але регулярний наділ палива й харчів. Також вони дістали добрі дві кімнати на вулиці Гоголя замість попередньої однієї кімнатки на трьох на Скрипницькій. Іноді ми йшли з матір'ю до Медерів. В одній кімнаті господарі гуторили з матір'ю про всячину, а я намагався дістатися до сусідньої кімнати, ніби погрітися там коло плити. На плиті сушилося мокре зерно, що діставали Медери. І я жадібно, крав зернину за зерниною й жадібно жував їх. Моїм паном був голод. Я тільки корився.

Але не цілком. От інший епізод. Я ходив на базар. Перші дні окупації базару взагалі не було. Потім стали неспішно з'являтися перші продавці — не селяни, селян до міста не пускали, а таки міські. Вони не мали харчів, вони виставляли на продаж, чи радше розкладали на землі свої нехитрі товари, різне дрантя зі свого нехитрого господарства, на яке ледве чи знаходилися охочі. Ще трохи пізніше стали з'являтися харчі, точніше — те, що мало заступати харчі голодним харків'янам. От по ці речі й показувався я на Благовіщенському базарі, поза тим порожнем порожньому. Раз я купив грудку картопляного лущиння, важливий об'єкт торговельного скупого обігу воєнного часу. Картопля сама була привілеєм німецьких вояків, а це хтось виявляв приватну ініціативу — чи то вижебрував лущиння в кухаря, чи то випорпував його на смітнику. Хліб і картопля не належали до харчових раціонів тубільців-харків'ян. Ще менше належало до цих

раціонів масло чи олія. Другого разу я побачив на тому ж базарі товщ підозрілого кольору свічного лою, поділений на аптекарські порції. Продавець присягався, що цей товщ їстівний. Він справді був у тому сенсі, що, з'ївши його, ми не вмерли. Але смердів він, Боже милий, і першою реакцією шлунка було його вернути. А ціни на всі ці делікатеси-раритети були астрономічні. Хоч на початку окупації в мене було трохи грошей — з моїх зарплат харківських (університет, УКІЖ) і ніби київської (Інститут мовознавства) та з того, що я вистояв в ощадній касі, але перед цими цінами вони танули, як віск на вогні. Зрештою, вони не були нічого варті, тільки як було їх здобувати? Та це все тільки приказка. А казка — і то фантастична — була, що одного разу на тому базарі в одного продавця серед усякого дрантя я побачив томик Миколи Хвильового, один з тих трьох, що були видані перед його загибеллю і вилученням усіх його писань. І я купив його. Так п'яниця зрікається шматка хліба, щоб дістати ще одну чарку горілки. Коли я приніс томик додому, мати навіть нічого не сказала, тільки в очах її майнув біль і... розуміння. То мик не мав щастя. Коли ми покидали Харків у лютому 1943 року, він мусів лишитися, не пробивши шляху на Захід, до, скажімо, психологічної Європи. А придбаний він був, може, й за ціну життя. Був змарнований один день виживання.

Другим виявом моєї нерозсудности було те, що я не хотів записатися як фольксдойче, за прикладом тьоті Марусі. Формально на це були всі підстави, навіть більші, ніж у тьоті Марусі, там лише її покійний чоловік дядя Вася був німецького роду; мій рід був німецький і по лінії батька, і частково матері. Запис у *фольксдойчі* (як тоді відміняли це слово) гарантував вижити, мінімальну опіку, харч і паливо. У випадку евакуації (про що тоді ще не думалося) він забезпечував виїзд. Не скажу, що така можливість порятунку не з'являлася в моїй голові, і не такі думки борознили її в ті місяці близькості до смерті, я навіть думав, чи не піти до поліції, там уже напевно не голодувалося б, я навіть сказав про таку думку дяді Вові, Цебенкові, що не був ніяким дядею, але був людина дуже практична, і він тільки сказав:

— Ні, це не для вас.

Та я й сам всерйоз про це не думав. Німцем я не хотів робитися. Рід родом, але я не був згодний міняти свою шкіру й душу. Я належав не туди. Справедливість долі, коли щось таке існує, згодом виправдала мене й покарала родину тьоті Марусі. Я пройшов наприкінці війни важкий і ризикований шлях утеч і ховань, але він не привів мене до загину. Я ховався в українській громаді, і це рятувало; тьотю Марусю з родиною вивезли зорганізовано німці, за них дбали, з Харкова їх привезено до зовсім тоді безпечного Ліцманштадту, як тоді німці переназвали польську Лудзь, а звідти їх переселено до німецького села в південно-західному кутку Німеччини. Та це їх і погубило. По війні село це стало частиною французької окупаційної зони, де советські репатріяційні комісії мали повну волю дій і де не було рідної душі, що могла б попередити про появу комісії. Однієї ночі всю родину

Медерів вивезено, наш зв'язок з нею урвався. За кілька тижнів прийшов лист від тьоті Марусі до мами. Вони були в радянському таборі репатріантів десь під Берліном. І, звичайно, за дротами й під вартою. Видно, тьотя Маруся намовила когось, хто міг виходити з табору, надати лист на пошті. Але він уже був написаний з розрахунком на перехоплення. Тьотя Маруся писала, що їх вивезли з дому і яка вона щаслива, що її везуть на батьківщину. Звичайно, це був шлях у смерть. Колись Медери тікали з білими й повернулися вже з Туреччини. Подарувати їм другу спробу втечі радянці не могли. Витримати ув'язнення й примусові праці ні тьотя Маруся, ні Серьожа не могли. Може, якось урятувалася б кремезна пролетарка Люда, дружина Серьожі, що закохалася була в нього, носія голубої крові. Не хотів я бути злісним, і не випадає говорити високі слова про національну зраду, особливо перед лицем двалтовної смерті, і такі думки я завжди відганяв. І чи існує взагалі Немезида й справедливість? А може... Ціна була незмірно висока за теплу кімнату й скромний харч у виголоднілому, скоцюрбленому Харкові 1942 року. Моя чеснота тоді полягала, правда, тільки в **неробленні** чогось, у **неприйманні** спокус. Не думаю, що «батьківщину не можна вибирати», — в обставинах мішаного населення кожний її вибирає, але думаю, що можна її вибрати тільки раз.

Доля Павла, здається, Георгійовича Стрелкова була зовсім інша, але мораль я ладен з неї вивести подібну. Павел Георгійович був росіянин. Він викладав російську мову в Пермському університеті. Можливо, що там з ним познайомився Булаховський, що працював там у роках 1917—1921. Коли в Харківському університеті студентів-філологів поділено між українським і російським відділами, здається, від 1938 року, Булаховський запросив Павла Георгійовича на роль доцента з російського мовознавства до Харкова, і Стрелков переїхав, з двома дітьми — сином і дочкою. Стрелков був учений скромних масштабів, книжок він не писав, а його статті були або компілятивного або популяризаційного, для вчителів, характеру. Людина він був мало цікава, нуднувата, без фантазії й уяви, але на сто відсотків порядна й дружня, те, на що в російській мові є вислів *милейший человек* або ще *он и мухи не обидит*. Трагедія Павла Георгійовича, якщо можна до нього застосувати таке голосне слово, полягала в тому, що він поняття не мав, що на світі існує Україна. Він не був ворожий до неї, він просто не уявляв собі, що Харків чимсь відмінний від Пермі. Ну, тепліше в Харкові, ну, більше місто, але все це Росія, всі ми *русские люди*, і він теж *русский человек*, які ж тут проблеми! І справді, до німецької окупації проблем ніби не було. Не знаю, чи він не евакуювався на схід, бо не хотів, чи просто тому, що доцентів організовано не вивозили, а він був занадто безпорадний, щоб самому видістатися. Факт той, що він під німцями лишився, і тут сталася біда. Ми всі мерзли й голодували, ми всі були на краю смерті. Але ми були дома, ми більш-менш знали своїх. Але тут він відчув, що він чужий. Не було ніяких актів ворожнечі проти нього. Просто його наче не

було. Кілька разів я зустрічав Павла Георгійовича на зльодоватілих вулицях завмерлого і напіввимерлого Харкова. Він гірко нарікав на брак допомоги і при останній зустрічі оповів мені, що, не бачивши виходу, записався на роботи в Німеччину, добровільно, з обома підлітками-дітьми. Більше ми не зустрічалися. Але після війни його ім'я кілька разів зустрілося в радянських наукових виданнях. Це означає, що його не переслідували, не заслали. Він повернувся до своїх. Колись Юрій Липа писав про телюричні сили української землі, що відроджує українськість після всіх катастроф і поразок. Стрелков зазнав на собі цю силу в неапативному сенсі — українська земля в годину лиха його не прийняла. Це теж її властивість. Не дурно в українській мові є й спеціальне слово на таких людей: **зайда**.

Такі три мої історії з мораллю. Мораль ця не моя, її постачило саме життя. Але час повернутися від моралі до подій мого голодного харківського життя. І, може, з них впливатиме та сама мораль, тільки від протилежного. А тут починати треба знов від голоду, бо в першу зиму він визначав якщо не все, то дуже багато. Мої дві вилазки поза місто.

Перша — скоро після приходу німців, початок листопада. Ще запаси не вичерпалися, але вже було видно, що поповнень не надходить. Володимир Григорович Цебенко, поза очі — дядя Вова, — людина практична. Він знав: по дорозі до тракторного заводу є плянтації цукрового буряку, харків'яни йдуть туди відкопувати поживний овоч, ходімо й ми. Формально тракторний завод ще в межах міста, отже, заборони руху поза місто на цей шлях нема. Ідемо. Згадую екскурсію з дядею Вовою над Дінець, напрям майже той, але яка різниця обставин і настрою! Тепер уже не розвага на умі. Копаємо. Справжніх лопат у нас нема, якісь легковажні ерзаци, а земля вже наскрізь промерзла, і треба було б добрих ломів. Здобич скупа, а зусиль багато. Але ми ще в повній силі, день соняшний, і видовище поля приємніше оку, ніж обгорілі руїни міста. Не без сумнівів приносимо додому кілька буряків. Але вони наскрізь промерзли і, відтанувши, огидно гіркі. Їсти їх годі. Радянська стратегія — лишити місто без харчу — ще раз перемагає.

Друга експедиція — в zenіті зими. Не тільки Харків, а вся Слобожанщина під глибоким снігом. Запасів уже нема ніяких. Нема і заробітків, щоб можна було купити на базарі делікатесів на зразок картопляного лушпиння. Треба йти на села, щоб вимінити речі на харчі. До сіл треба йти далеких, бо в ближчих уже пройшли орди голодних містюків, і селяни нерado зустрічають цю, мовляв, ненажерну сарану. Я вже порядно охляв і сам іти не наважуюся. Згодні йти разом Левченки, Сергій Пилипович і його незмінна Ксантіппа — Алла. Санчата є, розкопую якісь скатертини і подібне на обмін, не дуже спокусливі речі. Вирушаємо на Люботин, далі на північний захід, в напрямі на Богодухів. Мап у нас нема, які села багаті, які бідні — ми не знаємо. Україна в снігах, замети, замети, горби, а дорога протоптана людськими ногами. І дяка за те, бо інакше б не дійшли, і одчай від цього, бо зна-

чить — уже були, уже міняли. Мороз коло мінус тридцять, ми замотані в що можна. Ступаємо до хат, відповідь здебільша — вже намінялися, не цікаво. Або подивляться на наш крам — і паняй. Нарешті, в одній хаті згодні взяти мої скатертини, а мені пропонують замерзлу кінську ногу. Тріумф. Левченки заохочують переночувати тут на лавочці і завтра йти далі, шукати ще незаймані села. Але я не маю сил. Я йду додому будь-що-будь. Левченки в душі, напевно, проклинають мене, але дружба велика річ, не можна покинути мене самого, ми вирушаємо назад до міста. Конячої ноги при ощадному споживанні вистачило на цілих два тижні. Але загальні наслідки експедиції жалюгідні, перспективи похмурі, а треба витримати хоч до травня, коли почне щось із землі рости.

Від голодової смерти в ці критичні місяці мене врятувала «Просвіта». Тут тема харчування й голоду сплітається з темою людських контактів і знайдення свого середовища.

У піднімецькому Харкові я опинився був сливе на безлюдді. Моє університетське оточення зникло. Не було Булаховського, Білецького, майже всіх колег, не стало студентів, серед яких були й друзі.

Тепер у місті я був близький тільки з дядею Вовою — Цебенком та Сергієм Левченком, подеколи на вулиці зустрічав бідного несподівано для нього чужинця Стрелкова, а то Зінаїду Троян, а то ще Зінаїду Миколаївну Веселовську або Іну Якимівну Журбу. Але Веселовська всіх боялася, шулилася в своїх теплих одягах і уникала розмов, а Журбі я сам не дуже довіряв. Зрештою, вони жили в далеких районах міста, і зустрічі з ними були дуже нечасті. Усі ми троє чи четверо — Цебенко, Левченко, я і Троян — не мали широких знайомств і не були приготівані на якусь організацію влади. Вихованці радянської системи, ми звикли коритися, хтось мав бути над нами. Влада нам здавалася чимсь, до чого ми належати не могли. Усе мало йти з центру, а того центру тепер не було.

Тим часом влада в місті почала творитися — поволі, але творитися, Цього процесу ми не могли збагнути. Німці ніби не виявляли ініціативи, але ось якимсь чудом з'явився в місті бурюмістр, і звали його Крамаренко. А навколо нього поставав орган, званий міська управа. Кажуть, що навколо складу управи відбулася боротьба між російськими і українськими колами. Є версія, що Крамаренко був ставлеником росіян. Про це я тоді нічого не знав. Не знав я і не знаю, як кінець-кінцем управа опинилася в українських руках. Доносами до німців? Мистецтво доносів тоді квітло, зрештою, від давніх часів, щонайменше від доби після Богдана Хмельницького, а Василь Кочубей став символом вірнопідданого українця. Чи дія тепер відбулася через тих західних українців, одиниць, але з добрими ходами до німецької військової адміністрації, що прийшли в німецьких військових шинелях у складі німецького вермахту? Будинок міської ради советського часу вцілів, але, навчені досвідом київського Хрещатика, нові адміністратори міста не квапилися туди заходити й отаборилися в недавній Промакадeмії на Сумській вулиці, якраз

проти моєї «Саламандри» (будинок виходив на дві вулиці: головна фасада на Сумську, задня на Римарську). Не могло бути ближче до мене, але як би я туди пішов? Я там нікого не знав, до того ж на вхід треба було брати перепустку, треба було сказати, до кого йдеш і в якій справі, а що я міг сказати? І не було там жадної вивіски, жадного знаку. Може, це була фальшива управа, може, завтра її не буде? Чого вона хотіла, які були її погляди й програма? Газет не було, радіо не було, розклеювали німецькі накази населенню, але вони були стандартні, для всіх окупованих міст, і нічого конкретно харківського в них не було.

Одного дня на Сумській вулиці мені зустрівся Полуведько, так, той самий Полуведько, який був одним з керівників Центральних курсів українознавства, де я працював викладачем у роки українізації. Серце моє стрибнуло догори, я рвонувся, щоб спинити ту чудодійну появу. Адже я був певний, що весь керівний склад курсів був заарештований і знищений. І от Полуведько, живий і здоровий, цілий і неушкоджений... Звернутися до нього, але як? На курсах він був *товариш Полуведько*. Але «товаришем» його тепер називати явно не випадало. Паном? Але невже можна живу сучасну людину назвати *паном*? Адже навіть у букварі радянському чи не перше речення було: «*Були пани, були раби*». Назвати його паном я не міг. І так я йшов за ним і мовчав, поки він не зайшов до міської управи. Того дня на балконі управи з'явився український прапор, жовтий з блакитним, і я був певний, що це Полуведько його приніс і вивісив.

Тепер відомо, що Полуведько був радянським провокатором, що німці його викрили і на початку 1942 року розстріляли. Можливо, що моє боязке невміння звернутися до людини словом *пан* урятувало мене від арешту німцями, якби я став його співробітником в управі, а вже напевне схоронило мене від взяття мене на облік і нагляд підпільними радянцями. Так проблема мови визначила біографію людини. Але, з другого боку, я й далі лишився самотнім, без доступу до того, що тоді мислилося як початок нового життя. І без доступу до хоч би мінімуму харчів. Бо службовцям міської управи стали давати обід, що складався з тарілки гарячої води, в якій плавав один бичок, чия поява тоді здавалася таким чудом, як насичення п'ятьох тисяч чоловіка однією рибою в оповіді Євангелії.

Вступ до «нового життя» мені прочинився з появою в Харкові газети. Нескоро це сталося. Німці зайняли місто 25 жовтня, а газета почала виходити 7 грудня. За цей час ніякі новини до мене, до нас, «тубільців», не доходили. Я знав, правда, що Москви німці не зайняли, але про долю Ленінграду я вже не знав нічого. У чийх він руках? У німецьких салдатів я бачив газету «Die Ostfront», але в руки населення вона не потрапляла, і від неї я тільки збагатив своє знання німецької мови, довідавшись, на велике моє диво, що слово фронт не чоловічого роду, як йому сам Бог звелів, а жіночого. І от на початку грудня я довідався про те, що почне виходити нарешті українська газета і зватиметься вона «Нова Україна». Справді, перше число вийшло 7 грудня. Редактором газети був П. Сагайдачний, прибулець з

Галичини, з тих, що якимось просувалися на схід разом з німецьким військом, просувалися леґально, діяли в згоді, а водночас ніби стояли до німців в опозиції і тільки використовували леґальні можливості, розтягаючи їх, скільки можна було. Сагайдачного я не знав перед тим, не пізнав і тоді, пам'ятаю тільки постать у німецькій військовій шинелі, — як тепер її бачу, — без обличчя і без голосу.

Наладнати видання щоденної газети в тогочасному колись-Харкові не було легко. Усі більші друкарні були знищені при зміні влади, не було електрики, не було друкарів, не було транспорту, щоб розвозити газету, не було продавців, не було... Ну, просто не було нічого. Не до кінця знищеною виявили друкарню на Сумській, 13, колись «Южного края» Юзефовича (до домашньої церкви там мати час від часу ходила була зі мною), а потім «Вістей ВЦВіку», де я пробував допомагати Юрієві Лавріненкові в його приреченій на поразку спробі запалити український вогник. Хаос розкиданої, але поза тим уцілілої друкарні з великим, кількатижневим накладом праці довели до якогось там ладу, і так дійшло до першого числа цього дивного німецько-українського гібрида, прикрашеного знаком тризуба і пущеного в рух Сагайдачним. Припускаю, що німецький цензор не знав значення цього знака. Незабаром, одначе, обох усунули — тризуб і Сагайдачного, і редактором став місцевий уже Всеволод Царинник.

Та душею редакції і головним м'винтиком у її праці був Микола Оглоблін, потім відомий серед еміґрації як Микола Глобенко. З Миколою Миколайовичем я був знайомий з УКІЖу, де він викладав історію української літератури. Це від нього я довідався про передісторію газети, і він запросив мене до приміщення редакції на Сердюківському провулку, якраз на середині дороги між двома моїми резиденціями на Римарській і на Чорноглазівській вулицях. Дуже затишно там було як на ті часи, і легко було здогадатися, що працівники редакції діставали німецький військовий харч, жертв голоду між ними не було. Дуже мені хотілося, щоб мене теж узяли до редакції, але цього не сталося. Можливо, більше не було посад, а може, й те, що Микола Миколайович не хотів конкуренції. Попович з Куп'янщини, Микола Миколайович був людиною інтелекгентною, освіченою, незмірно культурнішою від усіх інших співробітників редакції. Він був учень Білецького з фаху староукраїнської літератури, ділянка, яку він, можливо, вибрав з обережності — менше зв'язку з політикою, а може, й відповідно до своєї вдачі. Він бо був людиною порядкування, зіставлення текстів, порівняння редакцій, але аж ніяк не творчого польоту думки й широких узагальнень чи ориґінальних синтйз. Було в ньому, в його обережній машкарі-посмішці щось від «человека из ресторана», цим він у пізніші роки нагадував мені Михайла Ореста, брата Миколи Зерова, теж людини висококультурної, але дрібничкової, хоч у Миколи Миколайовича я не помічав такої заздрісності й затаєної злоби. На посту секретаря редакції Микола Оглоблін був людиною ідеальною, так само, як у повоєнні роки на посту секретаря редакції сарсельської під Парижем Енциклопедії українознавства при редакторі

Кубійовичеві, в обох випадках саме секретаря. Бувши людиною висококультурною, він умів тримати ті видання на культурному рівні, не допускаючи до них виявів нашого невігласького гуляйпілля, він умів добре зорганізувати працю, і він тримав у своїх руках багато ниток, що рухали весь механізм. Завжди стриманий, завжди контролюючий себе, завжди готовий на привітну усмішку (яка ні до чого не зобов'язує), він здобував довір'я і в тих своїх керівників, що мали виразний нахил до фюрерства, як це було в випадку і Царинника (на доволі примітивному рівні), і в випадку Кубійовича (на далеко вищому). Вони потребували його знань, його методичної систематичності, його слухняності й здатності стушковувати себе самого. Він легко ставав правою рукою свого «фюрера» і людиною незаступною, він умів командувати, не показуючи цього. Характер Миколи Миколайовича як людини і як науковця ідеально відбився в виборі теми для його головної студії з історії літератури: мікроскопічна аналіза «Патерикону» С. Косова й «Тературцями» А. Кальнофойського, яких тепер, мабуть, ніхто не читає, мбля, однак, вести до показу, що література українського барокко не зреклася традицій старокиївського періоду, усе це вело до ствердження безперервності й переємності українського процесу і фактично заперечувало політичне гасло про Москву як продовжувача старокиївських традицій, — позиція в радянських умовах майже антирежимна, але захищена в плетиві схоластичності так старанно, ніде виразно не сформульована, так що вся її антирежимність стає зовсім непомітною. Тему Оглоблинові дав, мабуть, Олександр Білецький, але ж Олександр Іванович був саме майстер знаходити своїм учням теми, що ідеально відповідали їхнім характерам.

Його мимохіть викривала його жінка. Здається, теж попівна, Серафима Вікторівна мала багато рис, спільних із ним, насамперед обережність і вміння заходити в довір'я, але їй бракувало і його культури, і його витриманості. Там, де його усмішка була без краю привітна й дружня, в її посмішці завжди пробивалися єхидність і глуз; коли вони стояли перед позицією, що її треба здобути, він застосовував тактику оточення, вона могла часом забути про стриманість і спробувати діяти мвалтом. До того, в межах «розумної обережності» він був патріот з почуття, не з вигоди, а в неї національні почуття були атрофовані, і в Харкові вона, скільки можу пригадати, навіть ніколи не говорила по-українськи. А втім, вони були гармонійна пара, і вона його любила щиро; його передчасна смерть 1957 р. вразила її глибоко, але не надовго. Незабаром вона вийшла за іншого сарсельця, людину порядну, але без претензій на науковця чи навіть інтелігента — Волошина, що в сарсельській «комуні» дбав за господарство, плекав город, тримав кури, кролі й свиню.

Микола Миколайович запросив мене дописувати до твореної тоді газети. Я мав сам підшукувати собі теми, але на початок він просив написати про стан української мови в радянській Україні, і це був мій дебют у піднімецькій пресі. Можливості були обмежені. Міжнародна інформація надходила з німецьких

джерел, пересіяна й цензурована, редакційної думки ніхто тут не питав. Ніякої програми на майбутнє газета не могла мати, на це була відповідь, що спочатку треба виграти війну, а тоді ладнати всі справи. Про минуле українське теж належало мовчати в усіх тих випадках, коли воно було хоч трохи самостійне, а ще більше — коли самостійницьке. Єдине, що було дозволене, це критика недавнього советського минулого. Але і це вже було для нас, для мене щось. Речі з того минулого можна було назвати своїми іменами, можна було згадати факти утисків і переслідувань, і цю можливість, фактично майже єдину, треба було використати. Стаття про стан мови належала до цього типу проблематики, і я погодився замовлення виконати. Джерел до цієї теми, крім офіційних радянських, не було, треба було писати з власного досвіду й пам'яті, а це джерела і неповні і не завжди цілком надійні. Я запросив до співпраці Цебенка — він був на шість років старший від мене і, сам постать другорядна й сірувата, знав багатьох мовознавців, які на час мого виходу на сцену були вже знищені й лишили тільки імена в моїй пам'яті. Статтю я підписав як *Гр. Шевчук*, а він — як *В. Нетай*. У редакції на нас натискали, щоб ми підписалися власними прізвищами, але дядя Вова вперся, мовляв, Нетай — дівоче прізвище його матері, а я вже йшов за ним, хоч не був таким принциповим чи таким обережним і ладен був поступитися. Стаття в мене не збереглася, і я не знаю, чи вона була добра, чи ні. Пригадую тільки епізод з її назвою. Ми не мали журналістичного досвіду і дали їй якийсь неймовірно нудний заголовок, щось на зразок «Стан української мови в Радянській Україні». Але стаття з'явилася під іншою назвою — «Уярмлена мова». Цю лекцію журналістичного сприту дав нам Аркадій Любченко. Любченко був єдиний з письменників з іменем, кому пощастило уникнути примусової евакуації. Казали, що з поїзда, який віз письменників із Києва, він утік чи то в Харкові, чи то на якійсь станції під Харковом. У «Новій Україні» він мав бути завідувачем відділу культури. Це мав бути мій перший «великий письменник» і перший живий ваплітянин, з яким я міг мати живий контакт. Та з цього нічого не вийшло. Від 12 грудня, п'ять днів від народження «Нової України», він заслаб, три місяці провів у ліжку, а тоді вирушив із харківських руїн на Захід. Пам'яткою втрачених можливостей мені лишився тільки його заголовок статті. Та ще загальне враження, щу таке блискучий стиль. Бо Оглоблин тримав газету на рівні грамотности, але справжньої журналістичної яскравости вона не мала. Та й кому було до журналістичної яскравости в місті, що лежало майже на лінії фронту і де тисячі падали жертвою голоду й морозу.

Після відходу Сагайдачного редакція опинилася в руках родини Царинників: Всеволод Царинник був офіційним редактором, його жінка Софія Шадковська, що знала німецьку мову, ладнала справу з німецькими цензорами, і був ще його брат Віктор Царинник, що, коли не помиляюся, провадив відділ місцевого життя. І їх я знав мало. Всеволод справляв враження більше ділка, ніж журналіста, його дружи-

на ставилася зневажливо до місцевих земляків, Віктор здавався трохи інтелігентнішим і людянішим від них. Але рушієм і виконавцем усього, справжнім роботягою був Оглоблин. І зокрема, коли говорити про мене, він провадив усі справи. Йому я приніс мою статтю про мову, і він її прийняв. Він не прийняв тих віршів, що я йому приніс ще, мабуть, у листопаді 1941 року. Це була добра научка національної гідності. Я вже писав про це, але повторю тут, бо епізод цей лишив свій слід у моїй душі. Я жив добрий десяток років у країні, де Тичина, Рильський, Бажан і леціони менших змагалися в одах на честь Сталіна. Я мало не забув про ті часи, коли поезія була поезією, а не вправами за завдану тему. Тепер прийшли німці, яких я ждав. Вони не привезли нічого до Харкова: ні товарів, як наївно сподівалися мішухи, ні уряду на чолі з Винниченком, як думали дехто з інтелігентів і селян, ні видань для «тубільців», навіть пропагандивних. Єдине, що вони привезли й щедро наділяли, був портрет Гітлера, як і належало, ввесь у брунатних тонах і витриманий у дусі соціалістичного реалізму, з написом білими літерами «*Гітлер визволитель*». Із плетива сталінославної поетичної традиції і моїх справжніх сподівань визволення від німецького походу виросла моя, з дозволу сказати, поезія, в якій я оспівував — ні, хвалити Бога, не Гітлера, але марш німецького війська на Схід. Уже що хочете, а такий вірш, думав я, буде вітаний на шпальтах нової газети. Він не був. Микола Миколайович повернув його мені. Він, напевне, знав про німців і їхні справжні наміри більше, ніж я, але він був досить обережний, щоб про це не говорити. Але він просто зазначив мені, що «Нова Україна» — газета українська, і нема причин, щоб вона оспівувала німців. Я засвоїв цю научку на все життя і не оспівував більше країн і армій тих країн як визволителів, хоч не можу сказати, що такий жанр у нас ніколи не практикується.

Працювати для «Нової України» не було легко. Цензурні вимоги лишали малий вибір тем. Не могло бути й мови про будь-які мотиви самостійності чи суверенності української. Мене попередили, що тема Петлюри як політичного діяча була неприпустима. До 26 травня я спробував написати про зовсім безневинну річ — Петлюра як літературний критик на підставі його книжечки «Незабутні» — єдине, що я міг тоді дістати, але й цього не дозволили. Харківські теми проходили легше, ніж загально-українські. З тих останніх мені пощастило тільки написати про Шевченка (48), Черкасенка (247) і Олеся (275). На суто харківські теми видрукували ювілейні статті — 50 років з дня смерті — про Потебню (13) та про Василя Мову. Ювілейною була й стаття з нагоди століття «Ластівки» (20). Лишалася критика радянського ладу, але й тут я наштотхнувся на перешкоду. Раптом цензор заявив, що треба писати не про більшовицький режим, а про жидобільшевицький. Цього я не хотів, і так відпала ця тематика. В поодиноких випадках писав я на такі теми, як культура мови (258), або про місцеві культурні події, яких було, зрештою, дуже мало. Такого типу було «Високе завдання» (181) або «Замість рецензії» (259). Ця остання заслуговує на трохи довшу згадку. Було це

про виставу «Тоски» в приміщенні харківської опери. Кажу — в приміщенні, бо звичайну харківську оперу вивезли, і ця «Тоска», здається, єдина за час німецької окупації оперна вистава, була напіваматорська. Та в моєму репортажі не йшлося про співаків чи оркестру, а про публіку. Публіка була там двох, сказати б, сортів, і козли були суворо відокремлені від овець. Партер був відданий німецьким військовикам, горішні поверхи продавалися за гроші «тубільцям». Ці дві публіки поводитися цілком відмінно. Німці сиділи тихо й слухали музику й співи, може, смакуючи екзотику італійської опери мовою місцевих «дикунів». На горішніх поверхах стояв гамір розмов, шумні реакції на сценічну дію, навіть де-не-де відбулися бійки. Я протиставив дві поведінки й ставив німецьку поведінку в зразок харківській «цальорці». Коли в середині шістдесятих років, уже в Америці, Іван Білодід, захоочуваний Романом Якобсоном, у гармонійній співпраці з КГБ взявся розшукати докази моєї нібито співпраці з нацистами (в радянській термінології «фашистами»), йому гостинно відкрили ультра-таємні фонди публікацій німецького засягу і єдиний компромітаційний матеріал, що він знайшов, була ця замітка плюс мої власні спогади в передмові до моєї «Не для дітей». Цього було досить, щоб майже всі його послідовники, розміщені тоді майже в усіх провідних університетах Америки, почали ретельно виконувати директиву. Про причини Якобсонового гніву, про техніку відлучення від храму науки, про риси баранячости в людській поведінці — пізніше, тут досить тільки згадати про початок і формальний привід Малбрукового походу. Пікантний штрих до цього додає ще та обставина, що, власне, буйна аудиторія горішніх поверхів не складалася з того, що радянською мовою зветься «трудящі маси». Трудящі тоді подихбли з голоду або йшли до руху опору, вони не мали ні сил, ні часу ходити до опери. Це було суцільно спекулянтське шумовиння, що мало бути знищене «органами радянського правосуддя», а тепер виринуло було на поверхню і грало-буяло, як мошка в промені осіннього сонця.

Щоб улегшити розшуки моїм обвинувачам, я подав у дужках після кожної статті чи допису число газети, де воно побачило світ. З цих чисел, до речі, видно довгу відстань між числами 48 і 181. Це той час, коли відкинули мою статтю про Петлюру і коли вимагали від авторів, щоб вони вживали виразу «жидобільшовицький», на що я реагував мовчанням. А робив я це, хоч це прирікало мене на безробіття й беззаробітковість, що в тих обставинах загрожувало голодом, а ми в Харкові тоді вже добре знали, що таке голод і голодова смерть. «Нова Україна» за вміщені матеріали не давала харчів, а платила майже безвартісними грішми, але чимало днів і тижнів я не діставав нічого поза цим. Сама співпраця з «Новою Україною» не ставила переді мною морально-етичних проблем. Я не кривив душею і не писав нічого проти своїх переконань. Я не міг писати всього того, що хотів би, але слід було скористатися з нагоди і висловити те, що можна було тоді, а не можна було довгі роки перед тим. Більшого компромісу з сумлінням вимагали ті кілька

речей, що я опублікував у радянський час, перед війною. Бо під німцями від нас таки не вимагали, щоб ми кожного разу згадували Гітлера й націоналсоціалізм, а в радянських умовах ніщо не йшло без похвали геніяльному вождеві... Не мало б сенсу передруковувати сьогодні те, що я друкував у «Новій Україні», бо це речі поверхові, компілятивні й без великого інтелектуального навантаження, але з погляду морально-політичного їх можна було б передрукувати тепер не червоніючи.

Тут ми прийшли до другої обставини, чому важко було працювати для «Нової України». Харківські бібліотеки тоді не були зруйновані, але нечинні вони були, а спеціально лишалися неприступними ті видання, що були радянськими вимогами загнані до так званих секретних фондів, а саме такі речі були тоді найпотрібніші, бо треба було казати про те, що перед тим було заборонене. Навіть дати неймовірно важко було знаходити для ювілейних статтів. Вистачить одного прикладу. Тоді в Харкові і навколо відбувалося відродження церковного життя, гостро стояло питання перекладів літургійних книжок українською мовою, у мене кілька разів просили, щоб я зробив доповідь-огляд дотеперішніх перекладів. Але я не міг, бо довгі роки не був зв'язаний із церковним життям, а тепер відповідних матеріалів не можна було роздобути. Харків був не тільки купою руїн, він був також місцем нечинних предметів — від електричної лампки на стелі нашої кімнати до бібліотек, музеїв і навчальних закладів.

Так, і навчальних закладів. Університет стояв мертвою пусткою. Потім стали знаходитися ті професори (нечисленні) і ті доценти (більше), що лишилися. Але про віднову навчання не могло бути мови. Ані німці не дозволили б, ані обставини. Новопризначений (ким? Міською управою?) виконавець обов'язків ректора Хома Семенович Рябокінь, математик, куляста лиса голова, кулястий тулуб, коли б спустити штани, мабуть, і ноги були б кулясті, міг тільки дбати за те, щоб не розкрадали університетського майна, та ще видавав залишенцям посвідки про їхні університетські звання й посади. Коли німці почали хапати людей і вивозити на працю до Німеччини, припускалося, що ці довідки могли забезпечити від вивезення: щоб вони справді мали таку магічну силу — сумніваюся.

Міська управа мала відділ освіти. На чолі його стояв П. Дрига, він підписувався професором, може, й був, але я не знаю, де і коли. Цей відділ освіти пробував відновити працю шкіл семирічного курсу. З цього теж нічого не вийшло. Здається, не дозволили німці. Але освітяни запланували підготовку підручників для цих шкіл. Я тоді дістав завдання укласти граматику для п'ятої-сьомої класи і погодився на це. У цьому дорученні діяла моя, хоч і дуже обмежена, журналістична активність плюс мій ступінь доцента. Без журналізму мене б не знали зовсім, бо публікації мої перед війною були нечисленні і з'являлися в різних наукових записках, що не призначалися для широкого читача. Я засів за складання підручника. Він мав бути короткий, конспективний і збудований за схемою радянських граматик, тільки з

іншим добором прикладів, іншого політичного спрямування. Підручник, звичайно, не вийшов тоді, пізніше, вже в Америці, його взявся видати Дмитро Кислиця-Ієвлів, і я просив зробити це під його ім'ям, що й зроблено. Для мене тоді радянська схема підручника була безнадійно застаріла, для українських шкіл у Канаді вона здавалася модерною або, може, вічною. За свою авторську працю я не дістав нічого, тільки дозвіл діставати обід — гарячу воду з бичком у їдальні міської управи.

Та через той самий відділ освіти від 15 травня я дістав працю. Жахлива зима скінчилася, я пережив її, і тепер мене призначено до того, що тепер названо «Учительська бібліотека міської управи». Це була перед окупацією бібліотека Будинку вчителя на Сердюківському провулку якраз навпроти будинку, де розташувалася редакція «Нової України». Її не знищено, але зимою, звісно, ніхто не міг би працювати в тих заморожених температурах, і книжки стояли нерушені. Моїм завданням тепер було відсортовувати полову від зерна — себто попросту вилучити книжки з пропагандивно-комуністичною настановою. Там я провів два місяці сам серед книжок, після холодів і заметілей відтавали книжки, сонце нарешті гріло приязно, хоч я був далі голодний безнастанно, але це вже не був той лютий, пазурястий голод, що пожирав сили й нищив думку. Був той травень місяцем військового вибуху недалеко від Харкова: Червона армія перейшла в наступ у напрямі Лозова — Красноград, очевидно, з наміром оточити Харків. Понад тиждень повітря дудніло від недалекої канонади, над містом показувалися радянські літаки, і часом ставало млюсно на душі. Але серед німців не було жадної паніки, і я щодня прямував на виконання своїх цензорських обов'язків у Будинку вчителя, так ніби можна було розраховувати на вічність, коли до будинку прийдуть нові читачі, яких треба убезпечити від ворожих ідеологічних впливів і просто від книжкового дрантя й мотлоху. З наступом, проривом і оточенням Харкова Тимошенкові не пощастило, самі червоні опинилися в німецьких залізних кліщах, і гармати вже не стрясали повітря над містом. Починався новий і останній німецький наступ до Кавказу й Сталінграду, фронт віддалився від Харкова. Редакція «Нової України» дістала подорож на місця недавніх боїв. Оглоблин оповідав про сотні тисяч червоноармійських трупів, що вкривали кілометри й кілометри українського степу, про страшне побоювище, якого не могла собі уявити ніяка людська фантазія. Ще раз ішов рухомий бар'єр живого людського м'яса, і ще раз його перетворено на падло й смердюче стерво. УРЕ в оповіді про перебіг війни говорить про цю поразку дуже глухо: *«Спробу Червоної армії ударом на південний захід від Харкова зірвати наступ, який готував противник, не вдалося реалізувати до кінця»*. Розміри катастрофи тут сором'язливо приховано. Але правдою, мабуть, є, що ця катастрофа затримала німецький наступ; якби цієї операції не було, німці могли б досягти Сталінграду ще перед початком зими, а тоді вислід сталінградських боїв міг би бути інакший. Та перемогти німці так чи

так не могли, і це тоді було вже ясно, як я бачу тепер. Але тоді я цього ще не бачив, навпаки, колохарківська операція посилювала мою віру в можливість поразки Радянського Союзу. Хоч добра від цього я вже давно не ждав.

Я не винуватив німців за повне занедбання харківської людности, за руїну й голодові смерті десятків тисяч у місті. Радянська система нищення й спаленої землі створила такі умови, що постачання навіть власному війську було для німців проблемою неймовірної трудности, вони були просто неспроможні дбати за населення. Але на той час я прочитав «Mein Kampf» Гітлера. Це була книжка, заборонена для «тубільців», її можна було тільки позичити нелегально від німецького салдата або офіцера. Зв'язків із ними я не мав. Яке довір'я могли б вони мати до одного з тих аборигенів, занедбаного, брудного, голодного, може — вошивого, може — одного з партизанів? Тільки двічі я говорив з німцем. Один раз, коли я героїчно боронив свою порт'єру від зазіхання промерзлого салдата, так ніби серед апокаліпси вибухів і пожеж ще існувала якась власність на речі, — і мало не був застрелений, — про що я оповідав раніше. І другий раз, у перші дні окупації, коли німецькі вояки блукали по місті й непрошено «відвідували» мешкання. Він постукав у двері квартири, відчинила Гуржей, поклікала мене, бо вважалося, що я можу з ним говорити по-німецьки, я щось невиразно, ламаною мовою говорив йому про те, що мій батько був офіцером царської армії і тому він, німець, мусить лишити нас у спокої (Логіка! Ніби царська армія була чимсь позитивним для німецького салдата). Він не звертав уваги на моє белькотіння, нишпорив по кімнатах, відчиняв дверця шаф, заглядав. Нарешті, він знайшов те, чого шукав: кусень туалетного мила. Тріюмфально, він схопив його й покинув наше мешкання. Харчів він не рушив. Видно, він мав надолужити хиби постачання німецькому війську — їсти було що, але вмиватися не було чим.

З цих, з дозволу сказати, контактів з німцями не було надії дістатися до євангелії гітлеризму. Але мені допоміг Серьожа Медер. З німецьким прізвищем і на статусі німця, хоч і другосортного, він викликав менше недовіри в справжніх німців, і часом до них заходили в гості німецькі офіцери. Цікаво ж їм теж було дізнатися про умови підрадянського життя і про таємниці незбагненої слов'янської, чи то пак східньої, душі. Серьозі один з таких гостей позичив книжку Гітлера, а той дав її на кілька днів мені. У ці дні я відклав набік усе інше і прочитав книжку всю. Я також поробив з неї виписи, а решту законспектував. Цей зошит я й тепер маю. На його обгортці зазначено, що його виробила перша палітурно-поліграфічна фабрика «Жовтень» і зробила вона це за дозволом київського Облміськліту ч. 10740. Якби той облміськліт знав, що буде в середині зошита, чи дав би він свій дозвіл?

Один розділ у книжці читати було приємно — про керівників Радянського Союзу: *«Man vergesse doch nie, daß die Regenten des heutigen Rußlands blutbefleckte gemeine Verbrecher sind, daß es sich hier um einen Abschaum der Menschheit handelt, der, begünstigt durch die Verhältnisse in einer tragischen Stunde, einen großen Staat*

ьberrannte, Millionen seiner fьhrenden Intellligenz in wilder Blutgier abwьrgte und ausrottete und nun seit bald zehn Jahren das grausamste Tyrannenregiment aller Zeiten ausьbt». Але й за цими словами стояв безглуздий погляд, що минула велич Росії пояснюється тим, що нею керували німці, а її занепад тепер зумовлений тим, що до влади прийшли євреї. України в книжці взагалі не існувало, вона була тільки частиною Росії, і до неї, отже, стосувалося те, що говорилося про Росію. А про Росію стверджувалося, що Німеччина має право і обов'язок зробити своєю землею тієї країни, причому не колонії там шукатиме Німеччина, а продовження самої себе. Це означало, що навіть не рабами повинні були стати люди Східньої Європи, а трупами.

Книжка Гітлера була для нас заборонена, але десь тоді ж таки на вулицях Харкова розклеїли плякати. Високий і білявий німецький салдат на тому плякаті вдивлявся в неозорі лани українські, над якими щойно зійшло сонце, і текст казав: «Змагайся, німецький салдате, ця чорноземля буде твоя».

У світлі книжки, в світлі плякату зрозумілим ставало, що приречення харків'ян на голодову смерть, що заборона всякої освіти для дітей і молоді своє глибоке коріння мали не в обставинах прифронтовості й руїни, а в принциповій політиці. Ще раз потверджувалася моя настанова на не-участь. Це не була моя війна, наша війна. Як би вона не скінчилася, Україні могло бути тільки гірше. Риторика про нацизм — «брунатну чуму» була безглуздою, коли поруч не ставили Росію — «червону чуму». У дні першої світової війни Ромен Роллян, правда, сидючи в позасвітній Швейцарії, писав статті, що склали збірку «Au-dessus de la Mklйe». Скільки мені відомо, ніхто не видав подібної збірки під час другої війни. Людство зробило ще один крок до здичавіння. Пізніше, по війні, почалися «судові» процеси над переможеними. Але суд переможця над переможеним, навіть коли переможений робив злочини, не може бути судом, це тільки пародія на суд, і пародія небезпечна для майбутніх поколінь як прецедент. Мені особисто війна відкрила шлях на Захід, і це було найбільше щастя мого життя. Але чи мушу я бути вдячним за це? Таж не про таких, як я, і не про їхнє даліше життя дбав Гітлер, «слабым манием руки» посилаючи свої полки через радянський кордон.

Моя «праця» в книгозбірні Будинку вчителя, коли я, самотній у великому будинку, серед полиць, уставлених книжками, відкладав набік промови Сталіна й Хрущова (хоч навіть їх ніхто не нищив), а часом занурювався в якийсь добрий роман, скінчилася 20 липня. Я дістав кращу «посаду» — в самій міській управі. Пів року тому це було моєю мрією — бичок у гарячій воді! Тепер меню для працівників міської управи було ще далеке і від різноманітності, і від ситності, але все таки краще від тих бичкових місяців. І приміщення управа мала більше: покинувши будинок Промакадемії, вона таки наважилася в'їхати до будинку міської ради радянського часу, на майдані Тевелева (Миколаївському) проти початку Московської вулиці. Видно, проведено обстеження і встановлено, що під будинок

не підклали міни або сповільненої бомби. І штат службовців поширено, хоч права були далі суворо обмежені, а обов'язки неокреслені і майже ніякі, бо місто напів не існувало, а на другу половину ним поряdkували, як хотіли, німці.

До міської управи тепер, у липні 1942 року, я потрапив, мабуть, заходами Миколи Оглоблина. Не мавши змоги притулити мене в редакції «Нової України», він, думаю, замовив словечко своєму старому приятелеві Миколі Гадзінському, а той завідував в управі адміністративним відділом. Сам Гадзінський був людина інтелігентна й вироzumіла. Він не належав до найтипovішого типу українського інтелігентства тих часів — вчителя, він мав якусь технічну професію і був перед війною на дослiдній праці. Відповідно, він був точний, відповідальний, ефективний і, мабуть, вільний від усякої сентиментальности. Яка була функція адміністративного відділу, я не знаю, зате на питання, шу він робив, відповідь проста: нічого. Правда, і людей у ньому було кіт наплакав: сам Гадзінський, друкарка, а тепер додався я. Мій обов'язок був лише один — я завідував печатками. Ні, не печаткою самої управи, я не був лордом-хоронителем цієї печатки, це була прероуматива секретарки бурюмістра. Я завідував печатками всіх тих інституцій, що тоді заснувалися. За німецькими вимогами, кожна нова інституція, чи то кооператив, чи артіль, чи навіть приватна, повинна була мати свою печатку, і то двомовну — українську й німецьку. Це мав бути спосіб контролю над тим, щоб усі леральні інституції були на обліку. На затвердження печаток був призначений спеціальний військовик, це був тоді капітан, прізвище якого я не пам'ятаю. Моя функція була збирати заяви на дозвіл мати печатку й текст печатки і відносити їх до мого Herr Hauptmann'a, що належав до місцевої німецької командантури. Він їх розглядав, і за кілька днів я повинен був знов піти до нього, забрати проекти печаток з його дозволом і віддати їх прохачам. Один день на тиждень був призначений на те, щоб віднайти ці матеріали, другий день — на те, щоб їх забрати. Прохід цей був, як на людину, виснажену недоїданням, досить довгий: від Миколаївського майдану до Сумської близько Басейної, либонь, понад кілометр. Але, поза тим, я мав тільки сидіти за своїм столом і чекати на прохачів. Якби економічне життя в Харкові та околиці буяло, мабуть, я мав би досить роботи й за своїм столом. Але до буяння було дуже далеко, і за тиждень пересічно було два — три прохачі. Була це, отже, синекура, зрештою, навіть спосіб боротьби з німцями, бож я діставав гроші, правда, безвартісні й невеликі, за те, від чого користи німцям не було жадної. Більшість свого службового часу я проводив у розмовах з Гадзінським, головною темою яких було, чи німці можуть виграти війну і шу може бути з нами, якщо вони її програватимуть.

У моїй адміністративно-печатковій діяльності був тільки один епізод, що порушив її монотонність. Мені запропонували хабаря. Було це так, що до мене з'явився чоловік з Ізюмщини. Вони там засновували якесь дрібне промислове підприємство, їм була потрібна печатка. Чоловік з'явився в невідповідний день.

Щось день чи два перед тим я вже зробив свою щотижневу подорож, і до чергової треба було чекати яких п'ять днів. Для місцевої людини це не творило б багато клопоту, але це був приїжджий, йому не було де подітися в чужому місті, йому треба було повертатися додому без зволікання. Я доводив йому, що маю авдієнцію в командантурі лише раз на тиждень, що тут нема ради. Він далі вів своєї, я своєї. І тут він мені сказав, що має бутель соняшникової олії, і вона буде моя, якщо його печатка буде затверджена того самого дня. Бутель олії! Такої лакоминки я не бачив від початку німецької окупації. Серце не камінь, тим більше язик і шлунок. Я сказав йому, що спробую. Я справді не знав, чи мене пустять у неумовлений день до мого капітана і як поставиться до моєї появи вершитель долі печаток. Але все пішло дуже просто й легко. Після пояснення вартувий пустив мене до капітана, після короткого пояснення капітан підписав дозвіл, і я повертався до управи в чудовому настрої. Там чекав на мене мій балаклійський комерсант, я гордовито дав йому підписаний дозвіл, він сховав його до кишені, подякував і пішов. Я сидів остовпілий, але що можна було робити, коли дозвіл уже лежав у кишені мого клієнта? Мрія про олію лишилася мрією. Не знаю, чи він продав той бутель на базарі, чи взагалі його не мав, а тільки вабив ним. Так скінчилася історія моєї першої і останньої в житті спроби взяти хабар. Не вмієш — не берися. Ділка й комерсанта з мене ніколи не було, не зродився він і тепер.

Не входили до моїх службових обов'язків питання мови, але іноді в них зверталися до мене працівники управи. Найсерйознішою з них була справа назв харківських вулиць. Власне, не назв — тут справа була проста: більшість советських перейменувань ніколи не прищепилася, і тепер вони просто відпали. І перед тим ніхто не називав Сумську вулицею Карла Лібкнехта, так тільки писали. Тепер перестали писати, і Сумська була Сумською без усяких ухвал і постанов. Уже влітку 1941 року, місяці перед появою німців, як я вже згадував, на всіх перехрестях позбивали назви вулиць, мовляв, щоб дезорієнтувати шпигунів. Тепер постала потреба прибрати на рогах вулиць, чи на вцілілих будинках, чи, частіше, на стовбурах руїн таблички з назвами вулиць. Написи мали бути двомовні: українські й німецькі. Питання було в тому, що робити з нашим знаком м'якшення в німецьких транслітераціях. Бурґомістр не знав, на яку тут ступити, і мене покликали до його кабінету на експертизу. За зразком деяких німецьких прецедентів я порадив, що знак м'якшення треба віддавати через латинське *j*, писати, отже, *Sumsjka*, *Puschkinsjka*... Бурґомістр — ним був Семененко — мав сумніви. Чи німці це зрозуміють? Чи це не буде їх пантеличити? За тим, можливо, стояло невимовлене питання, чи не добачать у цьому навмисного заплутування простих речей, себто саботажу. Я твердо обстоював Сумську вулицю з *j*. Поперше, не було науково давати таку транслітерацію, де одна літера ориґіналу не відтворена. Подруге, без *j* втратиться національна своєрідність форми. Таж треба показати німцям, що вони тут на Україні, а не в Росії. Усе це в мене було страшно

щире, тут говорили в мені і науковець і патріот, — і таке ж наївне, як спроба боротьби з озброєним німецьким салдатом за порт'єру, як моя дитяча спроба взяти хабар. Семененка я не переконав, але своїх науково-патріотичних позицій не здав і виходив із бурюмістерського кабінету непохитним і незахитаним. Не знаю, чи Семененко радився після того ще з кимнебудь, але таблички згодом з'явилися без *j*, і це було, безумовно, слушно. Але опортунізм ішов далі. На самих блянках міської управи стояло навіть не *Sumska*, а *Sumskaja* — на всі сто відсотків по-російськи. Щоб німців, які знали дещо російську мову, не дратувати.

Я згадав Семененка. Він був другим бурюмістром міста. Першим був Крамаренко. Про нього я нічого не чув перед тим і ніколи не зустрічався з ним за німців. Не знаю також, та й, здається, ніхто з харків'ян не знав, хто і чому зробив його бурюмістром. У цій ролі він тримався кілька місяців, але ці місяці не вийшли поза межі «бичкового періоду». Потім так само з невідомих причин його заарештували і, як казали, розстріляли. Семененко був кандидатом української групи, за спиною якої стояв Володимир Доленко, та про неї далі.

Серед людей, які мені зустрічалися за все моє життя, тільки три мали вдачу й поставу державного діяча: Олександр Семененко, Володимир Кубійович і Михайло Ветухів. Усі інші були або занадто дрібні, або занадто гуманні, або занадто культурні, або занадто хаотичні, себто, в практичній поведінці, анархічні. Державний діяч — це насамперед людина бистрого розуму, а далі — людина, що вміє добирати собі співробітників і підносити осіб, на перший погляд, незначних на становища високої відповідальності і — що, може, ще важливіше — уміє безжалісно відкидати їх, жертвувати ними, коли того вимагає ситуація, коли вони, добрі в попередній ситуації, не відповідають новій. Так само з культурою — державний діяч тоді на місці, коли має певний мінімум культурності, але він не повинен бути обтяжений нею і мусить уміти розправлятися з культурою так само безоглядно, як з людьми, що стали невідповідними. Він цінить Лувр, але не заважається спалити його. Євген Маланюк гістєрично бичував українську степову стихію сваволі й безладдя і підносив варязьку сталь державної влади. І те і те було тільки поетичною мрією, безконечно далекою від дійсності. Ті потенційні державні мужі, кого я тут назвав, не бичували наших людей «стєпової вдачі», бо це бичування практично нікуди не веде. Їх треба не бичувати, а владно повести. І незміренно далекі були вони від «варязького» Маланюкового ідеалу, наскрізь вимріяного, фантазійного. Вони були *тверезі*, чого тим варягам бракує. Маланюкові «варяги» були виявом болю людини, що не бачила живих державних мужів. Семененко, Кубійович, Ветухів були відповіддю 20-го сторіччя на цю мрію, звернену в десяте. Але з цих трьох я поставив би на перше місце таки Семененка. Кубійовичеві перешкождали прояви гістєричності і — тоді — сваволі, вередування, Вєтухову — риса рєшефтьярства — не в практичному, психологічному сенсі, я не знаю випадків спекуляції в нього і не думаю, що вони були, але він міг

піддаватися комбінаційним міркуванням і йому могло бракувати вміння встановити відстань між собою і іншим. У Семененка вся манера поведінки, вся зовнішність, уся спокійна манера зверхності створювали віддаль між ним і зустрічним. Я можу уявити собі Кубійовича міністром пропаганди, Ветухова — міністром торгівлі або закордонних справ. Семененко надавався на роль президента. Ветухів не лишив по собі значних спогадів, спогади Кубійовича сірі й нецікаві, вони не підносяться понад плетиво дрібних фактів до образности і узагальнень. Семененко лишив по собі спогади, написані з блиском і синтезою. Але його «Харків, Харків...» говорить дуже мало про нього самого. Це спогади про місто, про зустрічі, про добу. Скупо тут про те, як Семененко став бурмістром. Збираючи відомості з різних розділів, довідуємося, що Семененко був заарештований двічі, що провів у в'язницях Харкова майже три роки: від вересня 1937 року до жовтня 1940. Але спогади не згадують про те, в чому його обвинувачували, і майже не подають про те, як його допитували. З них не довідаєшся, чому його возили на допити до Києва і чому повернули до харківських тюрем, чому його випустили раз, а після другого арешту — вдруге. Не сказано, як він уникнув заслання або розстрілу. Тут я згадую про це в зв'язку з його постановою вищого. Мені важко уявити його битим і катованим, нічим серед інших людей, перетворених на ніщо. Але в ті три роки він не міг уникнути такої долі. Тільки з факту його випущення можна здогадуватися, що і тоді в ньому лишалося щось із його вищости, щось, що різнило його в очах слідчих від більшости в'язнів. Правда й те, що він був адвокат. Але чи могло це грати якунебудь роль в ті роки суцільного беззаконня? Я не тільки не можу уявити собі Семененка серед битих і завошивлених арештантів — я не можу собі уявити його навіть неголеним. Він завжди був свіжо й досконало виголений, його комір був бездоганно чистий, краватка пов'язана ідеально посередині. Це особливо впадало в око в занапащеному Харкові воєнних часів, але воно впадало б в око в усякому оточенні, навіть якби доля привела його до президентського палацу на Єлисейських полях. При всьому тому він не був на котурнах, він говорив звичайною мовою, міг кинути жарт або лайку.

Моя авдієнція в Семененка в справі німецької транслітерації назв харківських вулиць була єдина. Принагідно я бачив його в міській управі, на вокзалі в день евакуації з Харкова в 1943 році. Я знав тільки з преси, що кілька днів свого життя Семененко таки був президентом України. За майже п'ять хвилин до капітуляції Німеччини, 12 березня 1945 року в Берліні утворився Український національний комітет. На чолі його мусів бути військовий, з цивільних на чолі були Семененко і Кубійович. Менше ніж два місяці судилося йому існувати, а діяти в тих обставинах розпаду й розкладу Німеччини майже зовсім не довелося. Семененко був твереза людина. Я певний, що він прийняв цю «почесть» не в надії на повернення до України і не в надії на перемогу Німеччини. Ніби висока, а справді смертовбивча

фіктивна ця «посада» його була і могла бути тільки ствердженням українськості, чотири роки замовчуваної й топтаної німецькою владою, тільки жест демонстрації невмирущості української ідеї. Ви, німецький уряд, загинете, ти, Німеччино, підеш у руїну, ми стверджуємо Україну, незалежну від вас, нехай тільки духово.

Доля звела мене ще раз з Олександром Платоновичем у Нью-Йорку, року Божого 1960. Після Німеччини він опинився в Бразилії, звідки дістався до Америки. Я тоді був на чолі Української Академії Наук у США, що тулилася в більше ніж скромному приміщенні на 26-й вулиці в досить неприглядній дільниці міста, — а адреса в Нью-Йорку — ключ до суспільного статусу. Ми подумували про купівлю будинка. Володимир Міяковський знайшов придатний будинок і за не надто високу ціну. Але таких грошей ми не мали, і я боявся залізати в борги. Тут сталася моя з Семененком зустріч, Семененко погодився стати на чолі фундації Академії і таки переконав мене пуститися ва-банк — придбати будинок. Часом мені приписують заслугу, що я вивів Академію на тихі води, ясні зорі, як Мойсей жидів з Єгипту. В дійсності, якби не Олександр Платонович, мабуть, я б не наважився підписати договір на купівлю. Заслуга це цілком його, як його заслуга й те, що за короткий час зібрано всі гроші, виплачено борг і закріплено будинок з колонами за Академією. Але тому, що Олександр Платонович і далі хоч-не-хоч відрізнявся від нашої сіроми, вона вирушила в похід на нього, зробила його працю для Академії нестерпною для нього, і він відійшов від неї. Здається, це була його остання громадська робота. Якби він був президентом держави, може, хвилі ницости розбивалися б десь під його ногами. В його теперішньому становищі важко було триматися оподалік від смороду, і виграш був на боці малих людей. Будинок Академії стоїть скромним пам'ятником Семененкові, але ніхто не знає про його в цій справі заслуги.

Заступником Семененка в піднімецькій міській управі були М. Сліпченко і Олег Куліков. Я їх знав тільки на вигляд, хоч Куліков відіграв ролі в моєму житті під час евакуації з Харкова в лютому 1943 року, але без мого про це тоді навіть відома. У міській управі він мав репрезентувати російську меншість населення. Тільки вже геть пізніше, в Америці, зі спогадів тогочасних діячів я довідався, що росіяни (російська дворянська група) намагалися захопити пост бургомістра в свої руки. Тоді я про це поняття не мав. Якщо це не пізніша фантазія, було б цікаво знати, як росіянам завдано поразки. Чи тут виявилася якась перевага, давана українцям у німецьких військових колах Харкова, протилежно до кіл міста, яке найбільше стереглося пробудження українського націоналізму? Тріумфірат міської управи — Семененко, Сліпченко, Куліков — правдоподібно, постав унаслідок складних комбінацій і складної гри сил, можливо, в зв'язку з переворотом проти Крамаренка і розстрілом останнього, та все це тоді пройшло повз мене, я сприймав наявне як даність і не намагався бачити сутності поза поверхнями. Мені допомагав мій стало присутній комплекс другої партії. Це не було програмою, це було незалежне від

свідомости, риса мого характеру, можна б назвати її інстинктом. Не інстинктом самозбереження — це не був тактичний хід, і за ним не було жадних раціональних міркувань. Просто це була норма моєї поведінки, про яку так само не думаєш, як про те, що ходиш ногами, а кусень хліба береш рукою й несеш до рота.

Із службовців управи, крім мого безпосереднього шефа Гадзінського та почасти Семененка, я трохи ближче знав лише Оксану Линтварьову. Вона була секретаркою Семененка, з усіма функціями секретарок відповідальних осіб — доповідати про приходнів, кого пускати до кабінету, кого ні. Це вона викликала мене на консультацію про назви вулиць латинською абеткою. Один чи два швидкі погляди показали мені, що я її чимсь зацікавив більше, ніж пересічна поява. Кілька разів після того ми говорили про се, про те. Виявилось, що з її матір'ю я був до певної міри колегою — вона працювала в науковій бібліотеці Харківського університету. За німців книгозбірня була, природно, нечинна, але вона вважалася її завідувачкою. Оксана Юр'ївна так звалася в управі. Дома вона була Ксенія Георгіївна; мати її була тільки і виключно Ксенія Васильєвна Бекарюкова. Говорити по-українськи вона вміла, але звичайно не говорила. Оксана Юр'ївна мала ввійти до мого життя на яких три десятки років, і на цих сторінках вона з'явиться не раз. Та насправжки ця історія почнеться в день евакуації з Харкова, 6 лютого 1943-го. Тут лише кілька вступних уваг, дарма що й про них я здебільша довідався пізніше.

З боку матері Оксана Юр'ївна була дикої, непогамованої татарської крові. Вона вміла кидатися на людей і вміла кидати їх. Тоді було їй коло 33 років, вона мала двох синів від двох чоловіків. Старший Лесь від Ткаля, молодший Олежка від Левка Ковальова, одного з провідних боротьбістів, колись члена Центральної Ради, пізніше в керівництві харківського свіжонародженого радіо, де вона, буди друкаркою-секретаркою, з ним і познайомилася. Ковальова заарештовано й заслано десь 1933 року. Тікаючи від переслідувань, Оксана Юр'ївна опинилася аж у Челябінську і тільки недовго перед початком війни повернулася до Харкова. Батько її Георгій Линтварьов на той час уже помер, але він жив у її пам'яті певніше й цупкіше, ніж її мати, що була з нею. Судячи з прізвища, він був українського роду, але він був беззастережно російської культури. У їхньому маєтку десь на Харківщині бували російські письменники, і найбільшою гордістю дочки були відвідини маєтку Чеховим і згадка про це в якомусь листі Чехова. Від дворянської спадщини була в Оксани Юр'ївни культура й культ російського слова, яких вона ніколи не зреклася. Але, як багатьох інших, у роки українізації її захопила нова хвиля. Не сумніваюся, що щиро, але без такої потужности, що відірвала б її від речей російських. Не тільки обидва її чоловіки, як і пізніший третій, з яким вона одружилася вже в Америці, були українці не лише з походження, але й з переконання й діяльності. «Теорію боротьби двох культур» засуджувано офіційно в двадцятих роках. Але в душі молодшої Линтварьової ця боротьба точилася кілька

десяти років і, нарешті, закінчилася перемогою російської аж десь коло 1980 року. Оповідатиму про це при кожній нагоді в спогадах про дальші роки й події. Тоді, 1942—1943 року, в міській управі я про все це ще не знав, але вже бачив риси вдачі в поведінці: здатність до легкого засуду, жвавість реакцій, глузливу посмішку презирливо стиснених вуст, самовпевнений розмах густих брів, уміння зневажливо обривати співрозмовників, інтонацію «а-моя-зверху». Але до мене вона ставилася опікунчо і справді не раз мені допомагала в практичних справах. Я імпував їй серед, може, чого іншого своєю безпорадністю в багатьох практичних справах. Зрештою, мали ми спільні риси і в передреволюційному суспільному статусі, хоч вона була з маєткового, а я з службового дворянства.

Крім міської управи, в піднімецькому Харкові діяли ще управи поодиноких районів міста і, розгорнувшись з первісного відділу міської управи в окрему одиницю, обласна земельна управа — найпридатніша установа, бо через неї йшли до міста ті скупі харчі, що їх можна було видобути з сіл. Але я з тими установами контакту не мав, а голову земельної управи Михайла Ветухова вперше зустрів чи не в день евакуації. Але створилася в Харкові ще одна інституція, вже не адміністративного, а суто громадського характеру — «Просвіта». Ті інші установи творилися як прибудівлі до німецької військової влади — «Просвіта» виникла як щось окреме. Міські управи були в усіх окупованих німцями містах — харківська «Просвіта» була унікальна. Принаймні до мене не дійшли чутки про «Просвіти» в інших місцевостях. Може викликати здивування, що саме в Харкові, де діяв і писав Микола Хвильовий, що так злісно глузував з «Просвіт», мовляв, перед Україною вибір — або Європа, або «Просвіта», — в Харкові, де і традиція старої «Просвіти» не була сильною, постала організація під такою назвою. Але тут саме випинається характеристичний факт: засновниками «Просвіти», як і керівниками післякрамаренківської управи, були не ті, хто виріс уже в пореволюційні, радянські роки, — як я і люди мого покоління, — а недознищені діячі років Визвольних змагань. У міській управі це був Семененко. «Просвіту» створив Василь Дубровський. За обома стояв Володимир Доленко. Це люди народжені в вісімдесятих — дев'яностих роках минулого століття, люди, що активно діяли в роках 1917—1920. Додам ще Олександра Івановича Попова, що став тепер душею відродженої Української Автокефальної Церкви. Люди мого покоління розучилися бути організаторами, з них виховано виконавців. Вони звикли вже до того, що інші організують, що директиви «спускають» згори. Недобитки попереднього покоління пройшли всі через ув'язнення (тоді карі не були ще такі люті, здебільшого ці люди потрапляли до тюрми в другій половині двадцятих років, діставали п'ять, рідко десять років, але потім дехто уникнув повторного арешту й зацілів), але вони не втратили здатності до ініціативи й самостійної діяльності. Тепер вони ставали на чолі нових інституцій не лише тому, що були здібні — здібні люди були й серед пізнішого покоління, — а тому, що знали з власного досвіду інший світ, світ

відповідальности людини за себе і за своїх однодумців.

«Просвіта» не була ні заборонена, ні дозволена. Якби Харків дочекався німецької цивільної влади, її б заборонили, і не знати, яка доля чекала б організаторів і вчасників. Але ця проблема для мене тоді не стояла. Я був певний, що, коли організація існує, значить, має дозвіл. Але Василь Васильович Дубровський з досвідом давніх років і потім заслання знав, що бувають часи, коли право не дають, а беруть. Він став організатором харківської «Просвіти». У голодному, замерзлому Харкові набрала «Просвіта» своєрідних рис. Мала б вона бути освітнім центром. До певної міри вона й була. Але книгозбірні вона не мала, і в тих обставинах не було змоги її розбудовувати. Часом потрапляли з заходу поодинокі брошури, летючки, попит на них був величезний. Звідкись прийшли на продаж великого розміру портрети на папері українських державних діячів. Я купив Михайла Грушевського, Петлюру, Мазепу — і був це справді день щастя, коли я розвісив їх на стінах нашої кімнати і «Саламандрі». Була в «Просвіті» панахида пам'яті Петлюри, але без промов. Промови, одначе, були в день роковин актів державности 1918 року. У «Просвіті» я вперше в житті почув спів «Ще не вмерла Україна», і серце мені заходилося в припливі щастя.

Але в тогочасних обставинах «Просвіта» мусіла взяти на себе турботу про втримання своїх членів при житті. Ніколи не спромоглася вона забезпечити їх харчем. Але раз-по-раз щось перепало і тоді розподілялося між членами. Перепало від Земельної управи, яку очолював Михайло Ветухів, а то довозили щось від місцевих управ сільських районів, таких, як Мерефа або Валки. У найгіршу першу зиму найчастіше був це продукт, що його в нормальні часи люди не їдять, — кляйстер з казеїну, пишно-бучно називаний киселем, пізніше траплялися поставки крупів і навіть — винятково — борошна. Мені «Просвіта» врятувала життя мішком соняшникового насіння. Це було в тій другій, найгіршій половині першої зими, коли я ще праці не мав жадної, а «Нова Україна» не друкувала мене за небажання слухатися наказу писати не «большевицький», а «жидо-большевицький». Я вже зовсім був охляв, подорож з Римарської на Садово-Куликівську, де містилася «Просвіта», ставала для мене проблемою. Я думаю, що без того соняшникового насіння я б не вижив.

Восени 1942 року я дістав у «Просвіті» викладовську працю. Це було вперше після кінця університетських лекцій у червні 1941 року, п'ятнадцятимісячна перерва. І було це, поза всяким сумнівом, дією нелегальною, бо шкільництво в Харкові було під заборонаю, а на вищому від початкової школи рівні — й поготів. Молодики віку вищих клас десятирічки мусіли байдикувати й лишатися без освіти. Більшість з них влада вивозила на працю до Німеччини, але були такі, що змогли викрутитися, переважно діти людей, причетних до адміністрації. Мені доручили викладати їм українську мову, і це були щасливі години для мене, а, либонь, і для декого з них. Довго це не тривало — фронт заламався під Сталінградом, місто було

повне італійських вояків, що в подертих шинелях, брудні, відкривши фронт червоним (хто знає, як би похід німців на Волгу закінчився, якби не цей героїчний учинок італійського союзника, — тепер радянські джерела про це не згадують, усе приписане героїзмові радянського війська), давали лататиг пішечком по морозу від Поволжя до Альп і кричали «Гітлер капут», «війна кінець». Може, зо два місяці тільки й потривало наше навчання. Було тих моїх учнів з півтора десятка. Декого я від того часу забув, декого нагадала не так наука, як їхня трагічна смерть незабаром, — Славко Міщенко, Тарас Соловей зовсім ще хлопчиками незабаром загинули в обороні Галичини під Бродами, хто знав тоді, що їм судилося жити менше, ніж два роки. З деким я геть пізніше зустрівся в Америці — два брати Валентин і Тарас Кохни, а ще з одним з найздібніших — сином Олександра Івановича Попова, чорнявим і тендітним Юрком, що в Америці, розчарований, відійшов від життя, постригшися в ченці, і за кілька років і зовсім покинув цей грішний світ. Всеволод (Сева) Герасимувич, найнаполегливіший з усіх у своїх питаннях до мене, пробив собі дорогу до високої освіти, що в медичній професії нелегко в Америці, але теж помер ще не старим. Моїм улюбленцем був Євген Гаран, що пробував себе в легких фейлетонах-написах, коротких, стислих, іронічних і пуантованих, але не мав ні впертості, ні, мабуть, і умов в Австралії, щоб стати в літературі й журналістиці не дилетантом, а майстром. Так чи так, тоді все це було молоде, повне надій і життєвої сили, викладати їм було приємно і з обох боків щиро й дружньо, хоч сам курс був шкільного типу і не міг бути дуже оригінальним.

Світ дорослих, що гуртувався навколо «Просвіти» або навіть творив її, був нею, — ясна річ, не міг бути таким до задержаності повним життя, але він був, може, за засадою *contra spem spero* теж оптимістичним, повним горіння і нечуваної щирості. Німецький гніт не міг не відчуватися, але це був гніт збоку. Ясний був вододіл — ми і вони, і ці *вони* були чужа й стороння сила. Не вимагалось вдавати, що ми — частина його, не треба було кривити душею, грати в «нашість» — може, найгірша риса радянської системи. І люди ці були відмінні від тих, з ким життя зводило перед тим у стінах університету чи УКІЖу, і навіть ті малі числом, що були знайомі звідти, тут поводитися інакше і справді були інакші. Таким був Юрій Гаврилович Блохин-Бойко, давніше мій колега з УКІЖу, історик української літератури. Таким був і Павло Йосипович Петренко, якого я, правда, перед тим не знав, бо його заарештували й заслали перед початком моєї високошкільної кар'єри, але з такої самої українознавчо-літературної верстви інтелігенції. Наші шляхи були близькі, але не однакові перед «Просвітою», а стали ще відміннішими після неї. Належачи до старшого дещо покоління, вони обидва зазнали переслідувань, від яких мене вберегла війна: Бойка звільняли з праці й літепло відновляли, Петренко побував і на засланні. Не збігалися й темпераменти. Блохин був посидючіший, Петренко більш творчий і оригінальний. Його книжки про Квітку-Основ'яненка й Марка Вовчка були, як на радянські умови, вдумливі і вільні від трафарету. Після

«Просвіті» Бойко йшов разом з націоналістичним рухом в його так званому мельниківському відлані, і явища літератури трактував у досить ортордоксальному дусі. Він просунувся на керівні позиції в еміграційній так званій політиці, а в науці зумів посісти певні позиції в німецькому університетському естаблішменті, хоч серед німецьких науковців не користувався високим авторитетом. Поскілки мої позиції були далекі від ортордоксально-націоналістичних, раз йому навіть довелося виступити проти мене (в зв'язку з творчістю Олени Теліги), але особисті стосунки наші від цього не перервалися. Не так пішов Петренко. Його самостійне й дещо бунтарське мислення не дозволило йому пристати до жадного еміграційного політичного угруповання, а надто націоналістичного. Я, в мої львівські роки, зазнав впливів донцовської ідеології. Особливо це позначилося на моїй статті про Юрія Клена, який і сам писав у тому ж дусі, сказати б, «вісниківства». Павло Йосипович прислав мені нищівного листа, і я визнав йому повну рацію. До мене не раз потому зверталися, просячи дозволу передрукувати статтю, але я цього не давав. Петренкова критика моєї статті біла ще й в іншу точку: проти критики, що надто ототожнює себе з її об'єктом, з розгляданим письменником. Та це вже діялося довго після Харкова і після кінця війни. Тоді й сам Павло Йосипович видав свою останню книжку, про Миколу Хвильового: «Трагедія Миколи Хвильового». Вийшла вона під псевдонімом *Я. Ган*, не знаю, чи з уваги на політичну ситуацію в окупованій Німеччині, де нищпорили радянські репатріатори, чи тому, що вже тоді автор не мав охоти виступати як один з діячів еміграції. Опинившись в Америці, в далекому від культури Міннеаполісі, Петренко остаточно відійшов від будь-якої діяльності, його апатія невдовзі поширилася з еміграційних справ на життя взагалі. Це не був активний, войовничий песимізм, що пропадає сам себе, мабуть, це не була філософія, а просто втома від того, що російський поет назвав *«жизни мышья беготня»*. Він і листи перестав писати, а може, й читати. Це було в нього ніби друге заслання, перше він відбув 1934—1939-го в Ухт-Печорському таборі лісорубом. Тільки перше було примусове, а друге наче добровільне. Тільки чи справді зовсім добровільне? Його смерть прийшла не скоро, але для його колишніх друзів перехід від нидіння в апатії до смерти здався непомітним і природним. А пройшов він, як оповідали свідки, через — ніби символічно — стадію параліча, коли родині важко було підіймати чи перевертати обважніле тіло. Хто скаже, чий шлях — Блохина чи Петренка — був виправданіший?

У «Просвіті» Блохин і Петренко були гостями, я був теж гостем, хоч і частішим. За короткий відрізок часу від ранку до поліційної години там зустрічалося чимало гостей. Це був загальноміський клуб, для багатьох принадніший від власного дому. Точилися розмови, обмін новинами, скарги на тягар воєнного та ще й прифронтового життя, відбувалися сподівані й несподівані зустрічі, сперечання на літературні й світоглядні теми. Кожний був там у гостях і знав, що гості вітані. Хоч харчі були дозарізу потрібні, не вони були головною принадою. З гостей згадаю ще

часту — Платоніду Володимирівну Хоткевич, давніше дружину Гната Хоткевича. Із сліпучо чорним волоссям і такими ж очима, слідами, може, ще недавньої краси, вона кидалася на кожного, з ким могла говорити, особливо про Гната Мартиновича. Вона хотіла б довідатися, чи він ще живий, чи загинув на засланні. Ми знали про це рівно стільки, як вона, — себто нічого, — але це не перешкоджало їй знов і знов відкривати цю тему. У своїх пізніших мандрах на Захід вона, як і Зінаїда Троян, але пізніше, дісталася до Праги, але не далі. Сімдесяті роки застали її на Україні, на праці в літературно-меморіальному музеї на Гуцульщині, в Криворівні. Там вона і померла 1976 року. Як минуло її життя між харківською «Просвітою» й Криворівнею, не знаю. Покутувала вона свої просвітянські гріхи слідами Гната Мартиновича чи одразу подаровано їх їй по війні?

Господарі «Просвіти» не випинали й не накидали себе. Хоч я був досить частий гість, я навіть не всіх їх знав. Згадаю тихим словом тих, кого запам'ятав. Уже згадано: засновником і головою «Просвіти» був Василь Васильович Дубровський, історик, орієнталіст і дуже виразно чернігівець. Це першим упало в око чи, точніше сказати, в ухо — вимова ненаголошеного *о* як *а*:

— *Не перешкаджайте*, — казав він.

Був він організатором, упорядником — нечисленних — програм, адміністратором і — ентузіастом. Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років. У безпосередньому контакті з кожним, хто приходив, була Зоя Олексіївна Сапіцька. Вона нас годувала, мало не доглядала, знала кожного, кожному мала привітне слово й щиру посмішку, ми були для неї мало-мало не діти. Але в тому не було сентиментальности чи вболівання. Просто вона була одна з нас, а ми були її родина. Тоді я не знав її минулого, не міг я, певна річ, знати її майбутнього. Про минуле я дізнався тридцять років пізніше, зі спогадів Семененка. Вона була росіянка, з суцільно російської родини і з російською освітою. Перша її близька зустріч з Україною в Москві — в особі того, хто став її чоловіком. Ця зустріч вирішила все її даліше життя — і смерть. Вона стала українкою з покликання, з потреби мати шляхетну життєву місію, з вирозуміння до тих, хто належав до категорії *underdog*. Вона мусіла сама зробитися однією з тих. І так вона спіткала смерть — під час утечі на Захід, у Словаччині її захопили комуністичні партизани і розстріляли. Такий був шлях не одного росіянина, що став українцем не з крові, а з покликання й самозаперечення, хоч шляхи їх до смерті були різні. Нагадаю Івана Каляннікова-Калянника, що став послідовником Хвильового, українським поетом і був розстріляний НКВД. Не знати, як буде в майбутньому, а покищо шлях і українськості і до українськості — це нормальний шлях до загибелі.

Із старших членів «Просвіти» назву ще Олександра Попова і Дмитра Солов'я. Олександр Іванович Попов, за радянських часів професор педагогічних наук,

працював у Скрипниковому Наркомосі, у німецькі часи став отцем Олександром. Не сумніваюся, що він вірував у Бога й любив церкву. Але не маю сумніву і в тому, що церква вабила його тепер тим, що це було єдине місце, де можна було говорити до народу, до всіх і кожного, не тільки до тих, що знали своє місце, а й до тих, хто вагався, хто ще свого місця не знайшов, до нехолодних-негарячих і до просто холодних. Батько мого доброго учня Юрка Попова, отець Олександр умів гарячим словом прокладати шлях до людського серця. Його церковні казання здобули велику популярність і запалили не одне серце. З видовженим високочолим обличчям і пронизливим поглядом вузьких очей, з довгими сивими козацькими вусами й дещо прорідженою сивою бородою, він справді виглядав на пророка або апостола. Думаю, що не помилюся, коли припущу, що аскетично-чернецька путь його сина була зроджена фанатизмом о. Олександра, в якому національне поєдналося з релігійним. Моя пам'ять малює мені Попова-батька з широким нагрудним хрестом уже в Харкові німецького часу, але це може бути аберація. Мені кажуть, що він висвятився вже пізніше, в Вінниці. Сам я тут на свідчення моєї пам'яті не дуже покладаюся. Я не був тоді атеїстом, тим менше войовничим атеїстом, але гімназійні роки служіння в церкві і релігійності вже давно минули, радянська дійсність лишила свій слід на душі, і до церков у Харкові я не прагнув. Тільки з оповідей пригадую, що було їх головних дві — менша, Покровська, в бароковому монастирі, де колись ходили ноги Грицька Сковороди, і велика, Благовіщенський собор. Згадують ще так звану Гольдбермову на Заїківці. Старшого Попова я не асоціюю з жадною з них.

Дмитро Федорович Соловей був людиною того ж покоління, але його патос був аж ніяк не релігійний. До релігії він ставився дуже скептично. Пізній продукт народництва в усій суперечності його світогляду — атеїзм, позитивізм, віра в науку й просвіту, вчительський комплекс (з виховання й освіти створиться сучасна нація, народний учитель створив Німеччину, народний учитель створить модерну Україну), беззастережна чесність у стосунках з людьми, людяність без сентиментальності — Дмитро Соловей був трохи запізненою реплікою Бориса Грінченка. Він і о. Олександр — це були два полюси недобитків покоління, народженого в 1890-х роках. Вони зійшлися в «Просвіті» в своїй чесності і в своїй послідовній українськості.

Тут згадаю дочку Дмитра Федоровича — Оксану (вибір імен для дітей у цій родині не був випадковий — вони прийшли від Шевченка самого або з його «Кобзаря»), що працювала в «Просвіті» секретаркою. Тоді я не звернув на неї багато уваги, але наші пізніші зустрічі були для мого життя значущі. Дві Оксани в різних обставинах мали урятувати моє життя: одна з міської управи, друга з «Просвіти». Та про це пізніше. Тоді вони, мабуть, не зустрічалися. Діячі управи не вчашали до «Просвіти». Управа була установа суто леральна і безпосередньо підпорядкована німецьким військовим органам. «Просвіта» існувала, але німцям

не підлягала і була фактично півлекарська. Ніхто не бачив Семененка в «Про світі», і Дубровський не вчашав до управи. Тільки такий малий управський мвинтик, як я, міг бути і там.

Цей розподіл роль не був випадковий, ані стихійно виниклий. За ним стояла постать, у руках якої певною мірою плянувалося й пробігало українське життя Харкова, дарма що особа ця ані не була визнана німцями, ані не мала до своїх послуг чи то війська, чи поліції. Це був Володимир Доленко, а центр плянування містився в його квартирі на Ветеринарній вулиці, 33. Володимир Андрійович був теж з недобитків покоління дев'яностих років (рік народження 1889), що було рушійною силою Визвольних змагань 1917-го й дальших років, з суворою школою радянських тюрем після того. Не пригадую вже, хто була та людина, що одного голодного й холодного дня сказала мені, що зі мною хотів би говорити Володимир Андрійович Доленко. Мені ім'я не говорило нічого, я тільки відчув з того, як це було сказане, що особа ця дуже шанована. Я пішов на подану адресу і після того ходив ще не раз, кожного разу за покликом. Моє перше враження не було захопливе. У напівтемній кімнаті (хоч мусило це відбуватися вдень, бо вечорами ми не мали права ходити) за столом сиділа людина віку на вигляд так під п'ятдесят років, полисіла, з подвійним підборіддям, суворого вигляду, непевного, трохи блукаючого погляду, ніс нездорово рожевий і помережаний опуклими синявими венами. Він устав привітати мене, простягнув мені по-жіночому тендітну й малу ручку, запропонував мені сісти й сів сам. І почав говорити. Говорив він невиразно, плутано й туманно. Це не був балак ні про нього, ні про мене, тему вловити було важко, він залюбки згадував, не називаючи на ім'я, людей, яких я або не знав, або не вгадував з цієї мови. Якби я мав звукозаписувач і зареєстрував його мову, і тоді не легко було б сказати, про що саме він говорив. І так було й при дальших зустрічах, коли він говорив зі мною, як із старим знайомим, якому не треба нічого пояснювати, бо він усе розуміє. Пізніше, коли Володимир Андрійович був уже політиком на еміграції і вже не було причин йому ховатися, коли він виступав з прилюдними промовами, я його вже не зустрічав і не знаю, чи він говорив так само. Від правника, яким Доленко був, я міг би сподіватися чіткої, виразної мови. Але я так і не знаю, чи та манера, що виявлялася в розмовах зі мною, була притаманна йому, чи вживана тільки для мене, як спосіб конспірації. Конспіративно він не жив, але, звісно, політична діяльність українців не була в програмі німців. Хоча я мав багато зустрічей з Володимиром Андрійовичем, цієї манери він не міняв. Коли все таки я намагався, не так під час розмов, завжди рівно монотонних, пізніше дешифрувати, що ж саме він хотів сказати, воно, мабуть, сходило на те, що всякі одверті виступи проти німців були б небезпечні і часто провокативні, але, поза тим, не годиться нам забути про наші потреби і нашу від німців окремішність. Пізніше Володимир Андрійович сформулював тогочасну тактику в реченні — «Робити малі діла для великої справи». Коли я тепер пробую

підсумувати ці розмови, мені здається, що в усьому тому було трохи театру — таємниче освітлення, притишене плетиво не дуже виразних слів і речень, самі виклики на розмову, але без будь-яких конкретних доручень, неоява Володимира Андрійовича поза своїм мешканням, ніби він був під домашнім арештом, загальне враження таємничої конспірації без справжньої конспірації. Мені виглядає, що діяв тут розрахунок, діяв далеко більше, ніж справжня неоявність слова й, може, навіть думки.

Але як міг він говорити виразно, стисло й точно про таку просту програму дії — не виходити поза межі припущеного німцями, але в тих межах дбати за українські інтереси? Були в нього ширші й дальші ідеали, але він не вважав їх за своєчасні і про них не говорив. Малі діла... Спадок покоління Бориса Грінченка. Але система, але гіпноза діяли. Це під прихованим командуванням Доленка харківська міська адміністрація опинилася в українських руках, постала «Просвіта», вперше одверто зустрілися різні покоління українців. Конспіративно-гіпнотична метода Доленка діяла й після евакуації Харкова, у Львові, де він знайшов спільну мову з колом Кубійовича, де панувала подібна політика супроти німців, і навіть у перших контактах з екзильним урядом Андрія Лівіцького. Але коли українська еміграція опинилася в умовах, де конспірація була ні до чого, ця система перестала грати. Прихильники Володимира Андрійовича стали тільки однією з багатьох партій, і то однією з менших партій, що в загальній розгрі мала роллю другорядну. Володимир Андрійович помер природною смертю в Німеччині. Не знаю, чи був би з нього вождь нації, але вождя еміграції напевне не вийшло. Та в окупованому німцями Харкові він відіграв велику і позитивну ролі, і чести української він не сплямував. Серед тих, кому в житті доводилося стискати руку, я досі пригадую слабкий стиск його делікатної руки, і ця пам'ять світла.

Від вересня 1942 року в Харкові з'явилася ще одна людина, яка не ходила ні до кого, а люди йшли до неї. Це був Віктор Петров, археолог, етнограф, історик літератури, зокрема кулішознавець, знавець того самого Пантелеймона Куліша, що в офіційному радянському курсі історії літератури вважався основоположником буржуазного письменства. Поза всім тим, Петров був також белетристом В. Домонтовичем, усі твори якого були в Радянському Союзі вилучені. Але ця особа була зовсім не подібна до Доленка, в українське й загальне життя Харкова вона не втручалася, і ходили до неї не люди різних професій, а тільки люди слова — письменники, потенційні письменники й науковці. Віктор Платонович прибув у німецькій військовій уніформі у складі відділу літератури військової пропаганди, його завданням було поставити й редагувати літературно-науковий журнал для українців, що дістав «сільську» (адже українців готували до майбутньої ролі сільськогосподарських робітників!) назву «Український засів». Перед тим Петров був у Кременчуці, від червня 1942 року, і це саме там він почав готувати перше число журналу. Воно вийшло в жовтні, слідом за ним з'явилося друге; третє

друкувалося вже в час післясталінградського відступу німців, і ввесь його наклад був знищений при наближенні фронту. Вдалося врятувати два примірники цього числа, але я тоді їх не бачив і не знав нікого, хто бачив би їх. «Український засів» мав бути традиційним «товстим журналом», але дуже товстими ці числа не були. Мали вони щось із 60 сторінок кожне, зміст їх був досить строкатий. Але для людей, зголоднілих на літературне слово, поява журналу була подією. Журнал видрукував кілька перед тим непублікованих творів знищених письменників, зокрема Григорія Косинки і Євгена Плужника. Петров через німецьку військову пошту діставав дещо з емігрантських видань Центральної Європи і популяризував їх, даючи місцевим авторам на рецензію або на реферування. Усі ці видання цінилися на вагу золота, і навіть зовсім другорядні були рецензовані, популяризовані. Я, приміром, дістав на рецензію недоладно-примітивний кишеньковий німецько-український словник Ганни Наконечної. Пізніше Петров доручив мені зреферувати статтю Павла Зайцева «Як творив Шевченко-поет». Журнал став центром притягання всіх тих нечисленних літературних і наукових сил, що лишилися по західний бік фронту. У ньому друкувалися Олекса Веретенченко, Дмитро Ніценко, після довгих років вимушеного мовчання відродився В. Домонтович. Появив журнал і декого з молодих дебютантів, як от Леоніда Полтаву, Василя Борового. Четверте і останнє число журналу вийшло вже після евакуації Харкова, здається, в Кіровограді. Журнал посоліднішав за цей час, це стосімдесятисторінкове число вже і обсягом, і змістом наближалося до ідеалу «товстого журналу», Петрову пощастило створити культурне чудо.

Я знав і перед тим Віктора Петрова як видатного науковця, але вперше зустрівся з ним тепер. Звів нас Іван Костюк. Про нього я вже згадував, оповідаючи, як у другій німецькій окупації Харкова (березень — серпень 1943 року) він відвідав спустошену мою квартиру в «Саламандрі», знайшов на підлозі серед мотлоху альбоми з родинними фотографіями і врятував деякі для мене, передавши їх мені у Львові. Іван-Юрій Костюк був своєрідна особа. Галичанин, він був «зондерфюрером» у німецькому військовому відділі пропаганди. Не знаю, як він туди дістався, — чи спершу в ролі перекладача, чи, може, як особа справді або уявно німецького родоводу. Його український патріотизм не підлягає сумніву. В межах лемальних і військових можливостей він багато зробив, щоб знаходити й підтримувати розкиданих і розгублених людей з української інтелігенції. Багато з того, що він робив, лишалося невідомим, бо він формально був зв'язаний приписами військової дисципліни, поза рамки яких він раз-у-раз виходив. З українських місцевостей він висилав систематично кореспонденції до «Краківських вістей». Вони відзначалися великою точністю, в сумі вони дають дорогоцінний і багатий фактичний матеріал про багато проявів українського життя під німецькою окупацією, з літературного погляду вони неймовірно сірі й нудні. Його ставлення до того, що він бачив на Україні на схід від Галичини, було типово для багатьох галичан: з одного боку —

захоплення «Великою Україною», з другого — зневага до примітивізму місцевого життя. Тут усе бралось на карб. Пригадую, як він глузував з того, що в Харкові телефонні дроти вздовж вулиць були протягнені в повітрі на стовпах. Для мене це був природний і єдиний можливий спосіб.

— Як може бути інакше? — спитав я його.

Виявилося, що в Галичині і далі на захід ці дроти прокладаються під землею. Як теж характеристично для багатьох галичан, він був дуже балакучий — нас радянський режим навчив не надто розп'ятуватися, а балакучість ця йшла в нього разом з гострою цікавістю до всього баченого, а зокрема до людей. Я його ніколи не питав про його минуле або про минуле Петрова, він жадібно поглинав крихти інформації про мене і про інших у наших розмовах. Завжди готовий прислужитися «братом-великоукраїнцям», це він розшукував людей пера і зводив з Петровим. Мабуть, ці його, з німецького погляду надмірні, захоплення стягли на нього неласку. Десь восени 1943 року його перевели з відділу пропаганди до фронтових частин, і він провів зиму на фронті близько Маріуполя, що тягся вздовж річки Міус. На його щастя, це була спокійна ділянка фронту. Пізніше, коли не помиляюся, він був повернений до позафронтових частин. Іван, для східняків Юрій Осипович Костюк, зробив багато доброго на Україні в воєнний час, та про це він мусів мовчати, а тепер цим ніхто не цікавиться, та й майже нема змоги, з вимерлими свідками, відтворити, що саме він учинив.

З його писань я знав Віктора Петрова довоєнних часів, але я зовсім не знав, як сталося, що я зустрів його в німецькій уніформі редактором, сказати б, україномовного німецького журналу. Тільки тепер, пишучи ці спогади, я дістав у свої руки спогади Костюкові про Петрова. З них виходить, що при евакуації Києва советами Петрова вивезли до Уфи разом з іншими академіками й професорами, але, за кілька місяців, його мобілізували на роль військового перекладача й послали на фронт. У районі Орла він чи то перебіг до німців, чи дістався в полон, перебув якийсь час у німецькому центрі для полонених у Харкові, а звідти був звільнений і посланий у розпорядження пропаганди, що діяла на Україні, тоді в Кременчуці. Там він потрапив під крильце Костюкові. Німці мали підозру, чи не був Петров шпигуном, і Костюка призначили доглядачем нового службовця відділу пропаганди, але Костюк сполучив ці обов'язки з щирою приязню до Петрова, він став справжнім янголом-охоронцем нового службовця відділу пропаганди. Можливо, що Костюк не все пише, як воно було. Приміром, він твердить, що Петров був «цивільним співробітником відділу», а це заходить у суперечність із тим, що я бачив його — на власні очі — завжди в німецькій уніформі. Не виключаю також, що роля Костюка в призначенні Петрова на редактора і, може, навіть на саме створення «Українського засіву» була не тільки велика, а, може, навіть вирішальна.

Віктор Платонович був старий парубок і професор. На роль салдата такі люди

мало надаються. Військова уніформа (а це була вже друга — перша була радянська, в якій я його не бачив, але міг собі уявити) виглядала на ньому як лантух, його рухи були в тих мундирі й штанях мало не циркової незграбності, а коли при появі офіцера він віддавав честь і цокав одним черевиком об другий, важко було стриматися від посмішки. Може був у цьому, крім природної невмілості, ще й елемент гри. Петров був у житті великим провокатором і пародистом. Хоча я ближче зійшовся з Петровим пізніше, вже в Німеччині, але вже й тоді я не міг не помітити своєрідності й своєрідного чару цієї людини. Ні в яких ситуаціях його не покидали скепсис і іронія — з інших, а ще більше з самого себе. Харків був голодний, я теж не розкошував тоді в їжі, але у німецькому війську їжа не була проблемою. І треба було бачити, яку радість розігравав Петров, коли наставав час бігти з його казанком в призначену годину по обід чи вечерю, як підкреслено він вимовляв тоді своє *Mahlzeit!* Уже тоді я бачив, як у поведінці Петрова поєднувалися скептичне *taedium vitae* з радістю життя, майже дитячою, як він радів, маленький, кругленький, з кругленьким черевцем і широкою лисиною, і з примруженими очима, що проникливо дивилися крізь круглі окуляри, з щільно стисненими вустами, що раптом розкривалися в наївно-дитячій посмішці, коли знаходилося щось, чим можна було поласувати — чи то з харчів, чи то з інтелектуальних лагоминок — вдала стаття, гостра репліка, хитра алузія, витончений дотеп.

Петров працював у приміщенні німецької Пропаганди. Було це на Павлівському майдані, у споруді, що за радянських часів була Селянським будинком, свого роду дешевим готелем. Де він жив, я не знаю, — він ніколи нікого до себе не запрошував. Костюк пише, що спершу він мав кімнату там таки, а потім дістав свою кімнату «*як і інші цивільні співробітники відділу, на приватній квартирі в околиці вул. Сумської*». Це була й моя околиця, але на вулиці я його ніколи не зустрічав. Природна річ, ніколи його не бувало в «Просвіті» — це не личило німецькому співробітникові в уніформі. У «сельбудинку», скільки пригадую, Петров не мав свого окремого кабінету, там дуже часто товклися різні німці з тієї ж таки пропаганди. До цієї кімнати заходили до Петрова різні автори або й потенційні автори, але це не був клуб типу «Просвіти», і, покінчивши свою справу, людина відходила. Все таки довелося зустріти там кілька людей, що їх перед тим я не знав.

Там уперше я зустрів молодого поета Олексу Веретенченка, якого перед тим знав переважно з нападів на нього радянської критики, що обвинувачувала його в занепадницьких і розкладових настроях. Він показався дуже порядним і зовсім не «розкладовим» хлопцем, що просто почасти був щирим у своїй поезії і, нормально, часом був у сумному настрої, а почасти виріс як поет у традиції Сосюри, якого теж усе його життя нищили критичні ортодокси. Запав мені в пам'ять Василь Боровий. Цей був ще зовсім хлопчисько, було йому 16 років, його вірші в «Українському

засіві», напевне, були його дебютом. Були вони початківські, але вражали почуттям слова і щирістю, дарма що першим з них був «Шлях до перемог. Посвята німецькій армії», яка тоді, восени 1942 року, ледве вже могла бути щирою. Під час евакуації я приглядався до пасажирів евакуаційного поїзда, але цього неймовірно білявого, блакитноокого хлопчача серед них не було. (Не бувало його ніколи і в «Просвіті».) Я подумав тоді, що він лишився на вірну загибель. Яке ж було моє здивування, коли я знайшов його в довіднику «Письменники радянської України», Київ, 1970. Про роки німецької окупації Харкова згадки там нема, а про даліші читаємо: «В 1944 р. працював у військовій залізничній частині, а з 1946 р. — в тресті *ЛПромшахтобуд*» у Харкові, далі — згадка про навчання в гірничому технікумі в... Норільську, себто в сибірському заполяр'ї. Курс у технікумі триває два-три роки. Закінчив його Боровий 1952 року. Між 1946 і 1950 роком у цій біографії зяє порожнеча. Перший збірник Борового вийшов аж 1961 року. Чи означає тут сказане і тут не сказане, що найкращими роками молодости Боровий покутував свій дебют в Українському засіві? і посвяту свого вірша німецькому війську? У офіційному довіднику дебютом Борового подають «Україну» 1944 року. Ні, дебют його напевне був не там і не той.

Більшість моїх писань в «Українському засіві» були підказані Петровим. Він давав мені ті друки, що продиралися з еміграції чи Галичини, я їх оцінював або переказував. Про перші з них уже була тут згадка. Більшою статтею були мої уваги про працю Євгена Пеленського «Шевченко-клясик», моя полеміка з автором. Цілком самостійною була стаття «Принципи етимології», в своїй основі моя семінарійна праця для аспірантського семінару Булаховського. Але вона була вміщена в знищеному третьому числі, і я її друкованої не дістав. Поза тим, утрата це невелика, бо висловлював я в ній речі досить поверхові і учнівські, на підставі словників Бернекера й Преображенського. Мені тоді здавалося, що цими словниками можливості етимологізування були вичерпані. Революціонування етимології й цілковитої її перебудови, фактичної й методологічної, яка сталася в середині сімдесятих років у працях Трубачова, Славського, Конечного, я не передбачив і нічим до неї не спричинився.

Для наукової праці в піднімецькі часи не було умов. Бібліотеки тоді, правда, не були знищені, але вони не функціонували, про нову наукову літературу не могло бути й мови. Зимою пальці не писали й чорнило замерзало. Вечорами не було світла. Дні йшли на здобування харчів або принагідний заробіток. Я почав писати вірші. Вони давали змогу занотувати дещо з переживань і настроїв, не вимагали довгої зосередженої роботи, хоч я не писав просто з надхнення, *wie der Vogel singt*, а обробляв їх досить старанно. Вірші мої того часу літературної вартості не мають, хоч Петров і друкував їх у своєму журналі. Вони зіпсовані літературними наслідуваннями. Коли я пізніше, у Львові, прочитав дещо з них Юркові Лавріненкові, він висміяв їх, зачитувавши Семенка: «Мені було так нудно, ніби

Олесь, Вороний і Чупринка зійшлися докупити». Але в них було більше Бажана, ніж цих трьох, і в солодке сосюрення вони ніяк не вкладалися, чим я дуже тішуся. Якщо це була графоманія, то не сільська, а міська. Вірші були моєю душевною потребою й потіхою аж до 1946 року. Хоч про війну в них не було багато, їх породила війна — неможливість знайти інший вислів себе, систематично працювати розумово. Настрої в мене тоді були, поза особистим, дуже українсько-патріотичні, і це теж шкодило моїм першим спробам пера. Серед пізніших віршів, 1944—1946 років, деякі могли б надаватися до друку. Ніякі не прокладали нових шляхів у поезії, хоч натяки на це були в тих кращих, пізніших.

Крім оригінальних віршів, я робив поетичні переклади, головню з німецьких поетів, почасти французьких і російських. Моїми авторами були пізні романтики Айхендорф і Ленав, з пізніших Рільке й Ґеорґе, Ріхард Біллінґер і Гергардт Шуман; Беранже, неминучий Бодлер і Ґійом Аполлінер; Блок і Гумільов; був, нарешті, і чех Ян Махар. Вибір оригіналів не завжди був моїм вибором. Часто він диктувався тим, що було приступне. Як і оригінальні поезії (такими оригінальними велика частина їх не була!), мої віршовані переклади забирали мене на кілька хвилин чи годин з неутульного навколишнього світу до іншого, кращого. У цьому була їхня біографічна функція. Поетом я ніколи не був, і з налагодженням життя по війні мої кастальські джерела швидко пересохли.

Як свідчення недолугости цих віршів і як документ настроїв тих п'ятнадцятих місяців у Харкові — ось віршилище, що зветься «Шляхи» і що постало з вражень моєї засніженої пішої мандрівки в пошуку харчів — у напрямі Люботин — Богодухів:

Повз узвози, взоровані задумом темним,
Понад насипом, певним своєї мети,
Понад терном, жалким, хоч засніженим, терном
Не летять, не ячать, не бринять поїзди.
Пробреде піхотою, промерзлою в тиші,
Безгомінням отруений новий номад —
Прохрумтить і провіє, і гасне, і тихша,
Тільки білі разки на стовпах для розрад.

По померлих шляхах в осяйному мовчанні
Ти дійдеш? Чи помреш? Чи фантомом розтанеш?
І то ти? Чи ламкої мари закоцюблїсть?
І за обрієм звабности поклик чи згуб лік?
Та до тиші вслухайсь: то майбутности дих —
Він мовчанням навчає усіх говірких.

Так в обставинах абсолютної непевности не тільки завтрішнього дня, а навіть

наступної години встановлювався, наладнувався триб мого життя в піднімецькому Харкові: синекура міської управи, розрада «Просвіти», принагідні візити до Миколи Оглоблина в «Новій Україні» і до Віктора Петрова в «Українському засіві», принагідне занурення в приємність скласти вірш, незалежно від його мистецької безвартісности, ніякої наукової праці, і найбільше часу, присвяченого здобуванню води, харчу, палива.

Були серед моїх знайомих такі, що не працювали в міській управі, ані не вчашали до «Просвіти». Вони уникали суто українських закладів. Дехто волів бути на праці безпосередньо в німців. Десь так влаштувався мій офіційний опонент з оборони моєї дисертації Олекса Парадиський. Володимир Державин, що колись приходив на семінар аспірантів Булаховського, тепер був перекладачем при пожежній команді. Дехто ніби ніде не працював і в «Просвіті» не бував, але якось існував, може, через зв'язки з селом. Не думаю, що десь працював Сергій Пилипович Левченко, мій супутник у передокупаційній подорожі до Красного Лиману. Не думаю, що десь працювала друга гостя семінару Булаховського Людмила Антонівна Курилова, дружина заарештованого й засланого більшовиками Миколи Перегінця, що теж приходив на семінар. З того, що вона лишилася після повернення радянців і не тільки не була заарештована, а навіть дістала дозвіл переїхати ще перед кінцем війни до Львова, можна здогадуватися, що вона виконувала якісь послуги радянському режимові. Безперечно стосується це до другої моєї колеги — цим разом з УКІЖу — Іни Якимівни Журби, що про зустріч з нею в перші дні лютого 1943 року я тут уже згадував. Треба додати, що дехто з тих, хто уникав українських осередків, не цурався співпраці в «Українському засіві», це був журнал, видаваний безпосередньо німецькою військовою інституцією. Людмила Курилова вмістила там поезію пам'яті Миколи Зерова (під псевдонімом Л. Мідіч), Володимир Державин — статтю про Ол. Корнійчука. Мабуть, відігравали свою роль тут і стосунки з Віктором Петровим, довір'я до нього, що були започатковані ще в двадцятих, на початку тридцятих років.

На 1942 рік припадають спроби наладати театральне життя в місті. Приміщення і драми, колись Синельникова, потім «Березоля», і приміщення старої опери вийшли з орбіти руйнування міста в жовтні 1941 року неушкоджені. Було де грати, але не було кому. Скільки можу відновити в пам'яті, відродження опери обмежилось на одній виставі «Тоски». За драму взявся ближче мені невідомий чоловік, що або звався Кривенко, а тепер називався Кривуцький — в обох випадках Володимир, або навпаки. Був він, здається, з галичан і дуже енергійний і спритний діло. Дістати від німців дозвіл на вистави, перевірити приміщення, щоб упевнитися, що там не закладено міни, зібрати таку-сяку, хоч невелику труп (де, здається, єдиною професійною акторкою була його дружина Бранка, зоря не першої величини. З досвідченіших акторів у Харкові була ще Ніна Горленко, але не пригадую її в театрі Кривенка-Кривуцького), а далі треба було знайти репертуар.

Совєтські п'єси не йшли в рахубу, українські патріотичні не були можливі, треба було знаходити речі неутральні, більш-менш безідейні, суто розвагові. Пригадую виставу «Рожевого павутиння» Якова Мамонтова, кажуть мені, що грали ще «Марусю Богуславку», але я такого не пригадую. Крім ідеологічних міркувань, важили ще практичні — вистави мусіли бути з небагатьма акторами і в простих декораціях, тих, що їх можна було знайти в приміщенні театру з минулих діб. Усе таки на безриб'ї й рак риба, і було приємно побачити «Рожеве павутиння» в випадкових декораціях і костюмах (що Бог послав) і майже без режисерської руки. Кривенко-Кривуцький заслуговує на згадку як доказ живучости українського театру. До мене як потенційного рецензента він ставився добре, пригадую, як він мене переймав у коридорі поза льожами і переконував у перспективності його театру в Харкові, але якось мені не навіював довір'я, може, через його циганське обличчя й промітні чорні очі й непевну посмішку. А в перспективність будь-чого в піднімецькому Харкові я тоді вже не вірив.

Хто був публікою театрів у причасному, настороженому, безвиглядному Харкові? Почасти ті, хто працював у німців, почасти кляса спекулянтів не дуже чистої гри, що вже почала виринати в Харкові в обставинах хворої економіки. 1942 року від літа в Харкові пожвавилася дещо торгівля на базарах, і навіть відкрилося кілька крамничок і ресторанів, куди звичайно таким, як я, не було ходу, бо не на наші гроші було це. За політики НЕПу в середині двадцятих років порода нових ділків дістала назву непманів, і хочеться прикласти цю назву й до нових ділків, хоч вона і анахронічна. Повертаючися до театрів, треба сказати, що цей елемент у публіці теж не сприяв високому рівневі театральних вистав. Театри Харкова 1942 року не належать до історії мистецтва, це радше сторінка з історії реєнераций промислового духу після, здавалося б, періодів його повного знищення. В опері велику частину публіки становили німецькі вояки. Їм був приділений партер, місцевій людині продавали квитки на горішні поверхи — бель-етаж і балькон.

Кому ще добре — звичайно, дуже релятивно добре — жилося в піднімецькому Харкові, крім людей, що працювали на німців? Мабуть, двом категоріям людей. Одна була малярі-реалісти. Німці радо замовляли їм пейзажі України, для них — сувенір цієї дикої й страшної країни, — а також свої портрети. І тим дівчатам, що добровільно обслуговували романтично-сексуальні апетити зігнаних на схід молодих німецьких вояків, але, звичайно, без надії на справжнє кохання й шлюб, бо цьому на перешкоді стояли німецькі закони про чистоту раси. Решта населення ставилася до них украй зневажливо, евфемістично їх звали німецькими «овчарками», себто слухняними собаками.

Так на середину 1942 почало стабілізуватися життя Харкова в його прифронтовій протесковості. Але тоді ж, від осені, а особливо зими, все яснішою ставала приреченість німецької спроби завоювати Схід Європи і неминучість їх відступу й повернення радянського війська і ладу. Серед населення кружляли

поголоски, що радянці змінилися на краще, що вони лібералізувалися і навіть спеціально добре ставляться тепер до української культури й її діячів. Це саме в цьому дусі говорила зі мною Журба, намовляючи мене не тікати на Захід. Дехто вірив цим чуткам. Лишилися, приміром, Солов'ї, лишилася родина мого колись декана, за часу моєї аспірантури, Івана Михайловича Крилова. Після вступу більшовиків 16 лютого 1943 року вони переконалися в фальшивості цих чуток, і тільки поновна окупація міста в березні того року (до серпня) дала їм змогу пізніше дістатися на Захід. Тепер у такій потребі вони вже не мали сумніву. Щодо мене, то я вже восени 1942 року був певний, що діставатися на Захід треба, тільки не знав я — як. Мої службові години з завідувачем адміністративного відділу Миколою Гадзінським сходили переважно на розмови про таку потребу і про те, чи буде вона можлива.

Я виріс у цьому місті, я був його частиною, і воно було частиною мене, я добре бачив його вбогість, брак культурної традиції, але я був свідком його зростання в роки його столичності, кожний новий будинок, кожна нова трамвайна лінія, поява перших тролейбусів і таксі — це все було моїм зростанням, я болюче переживав роки його занедбання після перенесення столиці до Києва. Усі мої свідомі роки пройшли тут, і своє майбутнє життя я уявляв собі як перебування тут, у цьому будинку «Саламандра», в цьому університеті. Київ мене не вабив, я його тоді не любив, його стрімкі вулиці — то вниз, то вгору — здавалися мені неприродними й недоречними. Поза Україну й поготів я не хотів їхати, хоч Ленінград як місто мені імпонував. І от тепер ішло до того, щоб покинути мій Харків і, мабуть, назавжди. Я ще не знав, якого дня це буде, але день шостого лютого 1943 року, день прощання наближався неухильно.

Тож киньмо прощальний погляд на місто моєї молодости в ті похмурі дні. Для мене від часу приходу німців воно було разюче скулене. Мої маршрути були обмежені, як тільки можна, в голодному й страшному тепер місті не було ні сил, ні бажання блукати поза межами конче потрібного, притаманний мені перед тим і після того Wanderlust катастрофічно зник. Мої маршрути скупчилися на просторі між початком Садово-Куликівської на сході і Благовіщенським базаром на заході, відстань менше кілометра, між Басейною на півночі і Павлівським майданом на півдні. На Садово-Куликівській містилася «Просвіта», коло Басейної німецька командантура, куди я носив на затвердження печатки, на Павлівському майдані редакція «Українського засіву». Я не думаю, щоб я хоч раз був за ці півтора року, скажімо, на Катеринославській або на Московській, не кажучи вже про дальші околиці.

Не було на дальші маршрути сил і настрою, і було це, зрештою, небезпечно. Коли десь траплялася акція червоного підпілля, німці відповідали на це репресіями проти цивільної людности, де жертвами були випадкові люди, зовсім до події не причетні. Пригадую, раз я йшов Театральним майданом, щоб завернути на

Пушкінську в дорозі до «Просвіти». Випадково, досягши Пушкінської, я перейшов на другий бік. Тільки тоді я побачив, що це врятувало мені життя. З другого, західного боку вулиці німецькі салдати хапали всіх перехожих чоловіків і тут таки вішали на ліхтарях. За що це була відплата, я не знав, і, либонь, ті, схоплені, теж не знали. Зрештою, перше повішення я бачив таки в перший день приходу німців, коли Харків був ще в святковому настрої. Люди радісно прогулювалися Сумською вулицею, коли на будинку обкому партії вивели на балькон людину й повісили, по-чепивши на груди напис «Партизан».

Від 1942 року людей, особливо на базарах, хапали також на вивіз на працю до Німеччини. Я тоді, правда, вже мав посвідку, що працюю в Міській управі, і від університету, але новітні людологи не завжди зважали на будь-які документи, бо треба їм було виконати наказ — знайти встановлену кількість осіб, що горіли бажанням працювати на шахтах і заводах Німеччини задля перемоги славного німецького війська.

Зрештою, самі краєвиди Харкова, руїни й згарища, бездахі й безвіконні будинки, ніколи ніким не прибирані вулиці з мертвими вагонами трамваю і без освітлення не викликали волоцюжного чи гуляльного настрою. Зимом до цього додавалися снігові кучугури і зрадливі зльодоватілі ожеледі...

Коли говорити про смерті, заподіяні німцями, і смерті, спричинені голодом, не треба забути й про смерті, що уражали самих німців. Вони зробили малий цвинтар своїх перед фасадом будинку Педагогічного інституту на Сумській, повз який я проходив щотижня в своєму маршруті від міської управи до німецької командантури. Кілька могил, може, два десятки, з дерев'яними хрестами, на хрестах дощечки з іменами, на деяких ордени, що їх дістали ці загиблі. Я знав офіційне радянське гасло «Забий німця!», і воно вражало мене своїм безглуздом, нелюдським садизмом. Тепер мене дивувало, що німці не тільки не приховували свої жертви, а навіть ніби виставляли їх на показ, чужим і своїм. Звичайно, німецьке військо принесло на Україну смерть і здичавіння, але скільки з тих забитих справді хотіли цього, а скільки з них були вкинені в жакливу машину війни і в ній знищені без своєї на те волі й бажання! Я ніколи не бував перед тим на Заході, але я міг уявити собі, яким шоком було для німецького вояка опинитися в примітивних умовах Сходу Європи, ще примітивніших в умовах війни й руїни (не дурно одним з перших учинків німців було розмежування туалетів — одні для місцевих, другі nur für Deutsche!), до того ж неприготовані на зиму, без шинель і теплого одягу, в своїх куцях зеленкавих мундирах на лютому морозі, в умовах збройного конфлікту з живим і нещадним бар'єром ворожого людського м'яса! У сенсі фронту і фронтових дій я був au-dessus de la mêlée, і кожного разу, минаючи німецький військовий цвинтарик, я відчував біль і докір сумління. Не знаю, чи, відступаючи, німці вивезли тіла своїх похованих, чи лишили, і радянський бульдозер зрівняв їх з землею. Фактом, одначе, є, що принаймні своїх загиблих

німці вшановували більше, ніж радянці своїх, які були для них тільки падлом. Це вже пізніше будували пам'ятники невідомому салдатові.

І останній образок з піднімецького Харкова, моя розмова з німецьким салдатом, одна з дуже нечисленних. Він питає про умови життя в Радянській імперії. І я відповідаю, ніби наївно:

— Жажливі. Ми не мали жадної змоги одверто висловити прилюдно свої погляди!

Я вже знав тоді, як стояла справа з волею слова в Німеччині, тим більше в війську. Це мій скромний внесок у антинімецьку пропаганду. Але я критий: я ж кажу про радянські обставини.

І от дата 6 лютого. 1943 рік. Офіційно проголошено евакуацію міста. У міській управі мені дають двомовну посвідку про те, що я співробітник управи. Українська половина з підписом Семененка, німецька — мені невідомого д-ра Ромпеля. В університеті процедура ще простіша — я дістав порожній блянк з підписом ректора Хоми Рябоконя, можу вписати туди що завгодно. Звичайно, значення обох папірчиків мінімальне. Треба з'явитися на вокзалі, поїзд буде о такій годині. Речей не може бути більше, ніж скільки особа може понести. Прощай, Харкове, прощайте, ліжка й шафи, що стали нашими, можливо, перед моїм народженням — це їх привіз із Польщі на початку першої світової війни денщик Терентій, мій великий письмовий стіл, придбаний уже пізно, коли я дістав другу кімнату на Чорноглазівській, бо в старій на Римарській для нього не було місця. Тут готувалися мої курси, писалася дисертація й пізніші статті, прощайте, портрети Мазепи, Грушевського, Петлюри — тепер їх здеруть із стіни, як вибуховий матеріал. Де і що буде завтра й потім, — чи вони будуть взагалі? Минули двадцять вісім — двадцять вісім! — років у Харкові, роки географічної стабільності при політичній мінливості, тепер починалися інші — спроба політичної стабільності ціною мандрів, ціною територіяльних змін. Ця політична стабільність з дуже широкими межами — будь-що, крім радянського.

Але того дня не було часу на будь-які міркування загального характеру. Думати треба було про пакування й про те, як дістатися до вокзалу. Що взяти з собою, що покинути? Першість мали теплі речі, була зима, не така люта, як попереднього року, але добра зима північно-східної України. Мінімум одягу й білизни. Найважливіші рукописи, але не архів листів і дитячих моїх поезій. Про книжки не могло бути й мови — на цей час я мав уже дуже порядну книгозбірню. Я взяв тільки три — німецький словник, правописний словник Голоскевича і етимологічний Преображенського. Один — для практичних потреб, другий — якщо доведеться десь бути редактором мови, третій — якщо десь потраплю на наукову працю. Усі альбоми фотографій лишилися на загибель. Минуле підлягало запереченню, його, крім документів, не було.

Проте два предмети вкладалися в суворий добір конечно потрібних речей і в той

же час давали невеличке сентиментальне вдоволення. З нами їхали мала ватяна синя ковдра і емальовий кухлик. Ковдру, як оповідала мати, купили, коли я мав народитися, і вона була моєю першою ковдрою на цьому тоді, здавалося, такому утульному світі. Тоді ж купили й емальовий кухлик — маля не могло його розбити, вронивши. Під емаллю малюнок: маля в колисці під, так, малою ватяною ковдрою, тільки не синьою, а біло-червоною, коло дитини в колисці молода мати чи старша сестра в кокетному солом'яному капелюшку, прикрашеному квітами, далі загоро жа й деревце, — видно, прихатній садок, — така собі пасторальна ідилія, які могли ще існувати в 1908 році, але і тоді радше в ілюстраціях з німецьких родинних журнальчиків. Ці дві речі і тільки вони ще й тепер зі мною. Ковдерка в умовах воєнних мандрів геть пошарпалася, але мати її старанно залатала незадовго до своєї смерті. Кухлик має оббиті краї, емаль злізла й з денця, є невелика дірочка. Але я їх бережу, ці дві речі, в них ніби вся моя біографія, від народження, через поневіряння в воєнній і повоєнній Європі аж до спроби нової стабілізації в Америці.

Про дальшу долю моїх покинутих книжок і фотографій — решта мене менше цікавила — я вже оповідав. За короткий час першої тоді радянської окупації повернений радянський режим знайшов час, щоб вивезти мої книжки. У сховищі бібліотеки ім. Короленка, кажуть, в них влучила бомба, й вони згоріли. Пішов з димом мій Грушевський, яким мені дорікав мій енкаведівський слідчий, а разом з тим мій Єфремов і багато інших речей, що їх уже тоді годі було купити. На порох перетворилася моя збірка російських видань доби романтизму — тридцятих і сорокових років минулого століття, які купував мені в Ленінграді Миша Бармас і на підставі якої Булаховський писав свою історію російської літературної мови. Спепеліли українські й російські класики. Альбоми з фотографіями знайшов на підлозі, серед хаосу розкиданих паперів, Іван-Юрій Костюк і дещо з того привіз мені до Львова. Малі клапті минулого, вирвані з небуття.

Найтяжчою проблемою було — як дістатися на вокзал. Було це добрих два кілометри засніженими й безлюдними вулицями. З речами, хай небагатьма, я не міг туди дістатися пішки. Ще менше було це можливе для матері, було їй 75 років. Публічного транспорту не існувало. Спасибі сусідові Гуржееві. Був він росіянин, був він член партії, і не знаю, чи він лишився під німцями з власного бажання чи на підпільну працю, не знаю його дальшої долі вже під советами або під час другої німецької окупації, але це він знайшов для нас — мене з матір'ю — нечувана тоді річ — традиційного харківського *ванькб*, може, останнього з породи. Той здер несамовиті гроші, але до вокзалу довів.

Кажу — вокзалу. Але ніякого вокзалу не було. Я вже казав тут, що в своїх походах по Харкову не бував у районі Катеринославської, довгої вулиці, що веде до вокзалу. Я не бачив там того дня, коли, за оповідями, німці прикрасили були кожний ліхтар повішеним, не доходив я й поготів до станції. І ось моє останнє враження з Харкова — після їзди Чоботарською безлюдною вулицею — не-вокзал.

Нічого. Я добре його пам'ятав, звідти починалися всі мої подорожі — до Києва, Полтави, Москви, Ленінграду, Криму, Кавказу, до виселків під Харковом. І от тепер — нічого. Навіть не руїна, просто ніщо. (Мабуть, німці розчистили руїни. Або, може, тепер поїзди ставали осторонь від решток старого й якого ж доброго вокзалу).

Була платформа, були рейки — це все. На платформі вже стояв натовп людей з клунками, багатьох я знав — починаючи від Семененка це були службовці міської управи, але багато було й незнайомих. Німці були надивовижу сумлінні в евакуації тих, хто не хотів лишатися в червоних руках, що дивувало мене тоді й ще більше дивує тепер, коли порівнюю це з тим, як безсовісно й бездушно лишають своїх союзників напризволяще, коли звідкись відступають. Чи німці так поводитися з властивої їм систематичності, чи сподівалися на повернення, коли потребуватимуть місцевих кадрів, не знаю. Але фактом є, що вони лишали комплектування пасажирів для евакуації в українських руках, і думаю, що ті, хто хотів виїхати, мали змогу.

На пероні ми чекали довго. День хилився до вечора, мороз дошкуляв, ми підстрибували й тупали ногами (мати завбачливо як засіб захистити ноги від замерзання радила обернути їх папером поверх шкарпеток, і це допомагало), плескали руками й руками об плечі. Але найстрашніше було не це, а настирлива думка:

— А що як поїзда взагалі не буде? Може, машиніст саботуватиме? Може, колію десь перервано? Що тоді — кінець?

Нарешті, пахаючи, поїзд показався на колії, підійшов до перону й став. Був він навіть не вантажний, а пасажирський, хоч, звісно, без освітлення і ogrівання. Тут зчинилося щось неймовірне, божевільне. Не встиг поїзд остаточно зупинитися, як натовп кинувся на штурм, збиваючи інших з ніг, вкидаючи свої клунки до вагонів, кидаючися самі до них, наче це були не культурні люди, усі — те, що звалося «свідомі українці», а дикі звіри. За хвилину або дві на пероні нікого не було вже — нікого, крім мене з матір'ю й нечисленними нашими клунками, а всі вагони були переповнені по вінця, так що не лишалося ніякої надії бути в поїзді.

Ніколи не забуду цих хвилин самоти на пероні, чекаючи, що ось-ось поїзд відійде — без мене, без нас. Дивним дивом я не думав про те, що завтра я буду в руках червоних (справді вони ввійшли в Харків аж за десять днів, 16 лютого), що це кінець життя. Ні, я думав про те, як дістатися додому, до «Саламандри», бо вже спускався вечір і наступала поліційна година. Та було таке відчуття жаху, як я не мав перед тим за все життя і рідко мав пізніше.

І тут, як *deus ex machina*, з'явився порятунок. В одному з вагонів розчинилися двері, і Оксана Линтварьова покликала нас, кажучи, що вони потиснуться — вона була з матір'ю й двома синами — і візьмуть мене з матір'ю. Так сталося. За якийсь час поїзд рушив — на Люботин, на Ворожбу й Бахмач, у дуже повільну й довгу

подорож. У невідоме.

Пізніше Оксана Линтварьова оповідала мені, що ініціатива походила від представника російської меншости в міській управі. Олег Куліков, заступник Семененка, сказав Оксані Юр'ївні:

— Оксано, підберіть Шевельова з мамою. Вони там стоять на пероні.

Я думаю, що без перебільшення можу сказати, що моє й матері життя врятувала Оксана Линтварьова, а з нею разом — росіянин Куліков. Якого, до речі, я не знав інакше, як на обличчя, перед тим і ніколи не зустрічав і не знаю його долі потім.

У вагоні я не підбивав у душі підсумків моїх п'ятнадцятих місяців під німцями в Харкові. І не дивився в далеке минуле. Нас тримало в полоні сьогоднішнє, ну, може, завтрішнє. Куди везтимуть, ми знали — до Києва. Чи затриматися там? Чи продиратися до Львова, де була рідна душа, на яку я покладався й був певний підтримки й допомоги, — Василь Іванович Сімович, дядя Вася? Та це проблеми завтра, а сьогодні — їхати, вірніше — бути везеним і бути довезеним, і не замерзнути і не знесилити, і не потрапити в лапи червоних партизанів.

Але тепер, понад сорок років пізніше, як я бачу той короткий, несповна півтора року, період свого життя? Шлях на Схід закрився, шлях на Захід увижався тільки теоретичним, практично він був загороджений. Заходу в контактах з німцями я майже не пізнав; дещо з емігрантських писань, але крихти, без можливості уявити цілість. Духово я був у порожнечі, і не дивниця, що над моєю свідомістю тяжіла радянська фразеологія і ідеологія, природно, з заступанням плюсів на мінуси і навпаки, але без визволу. Я знав, що існує інше, але я не став частиною того іншого. Навіть не побачив і не відчув його. Ще перед вступом німців до Харкова я знав, що ця війна — не моя, що Гітлер і Сталін мені однаково ворожі, а прочитавши «Mein Kampf», я остаточно в цьому переконався. Інших сил у цьому безглуздому двобої я не добачав. Так, я хотів самостійної України, але я не бачив жадного шансу на її постання. Моїм завданням, отже, здавалося, було тільки пересидіти, не бути втягненим до навали нищень і смертей, не опинитися ні в радянському, ні в німецькому війську. Це було єдине, чого я був певний, це мотивувало мої коженденні вчинки або брак учинків. Але програма недалекого прицілу. Іншу, кращу, досконалішу, може, я знайду на Заході?

Один з радянських журналістів, що спеціалізуються на пасквілях про людей з другого боку барикад, що працюють на матеріялі, скупому відміряному їм керівниками з КГБ, без доступу до першоджерел, не мавши іншого проти мене «компромітуючого» матеріялу, закидав мені, що я «ухилився» від служби в радянській армії. Мушу визнати: він мав повну рацію. Правда, ухилитися в буквальному сенсі мені не довелося, бо перед відступом радянців мене зняли з обліку і сказали, куди приїду, — взятися там на облік. Але я нікуди не приїхав, а в піднімецькому Харкові братися на облік не було де. Та якщо не в дії, що була внеможливлена, то в намірі я таки постановив ухилитися, і тут мій бідолашний

«біограф» має рацію. Він міг би тільки додати, що ухилявся я і від зятягнення до німецького війська, і тут мені справді доводилося ухилятися активно, і була хвилина, коли здавалося, що я програв. Та *«судьба Євгенія хранила»*, і я лишився цивільним на все життя.

Отже — доцільна, але примітивна й аж ніяк не глибока програма, а поза нею — нічого. Поза цим, у мій німецько-харківський недовгий, але який же водночас безконечно тривалий період я відкрив уперше в моєму житті українську громаду, українську не походженням тільки, а волею до самоствердження, свідомою ідеологією. Але в тих обставинах ідеологія ця полягала в підкресленні **знаків** більше, ніж суті: національний прапор, тризуб на титулі «Нової України» (який згодом німці усунули), співи вже не тільки «Розпрягайте, хлопці, коні» моїх студентських роїв, а «Ще не вмерла» або «Не пора». Усе це було психічним шоком з позитивною зарядкою, але що за тим? Ці люди, навіть включно з Доленком, політичним вождем, були розгублені і трималися теорії корисних малих діл — не тільки в щоденній поведінці, а навіть — хоч про це не говорилося — в мисленні.

Сьогодні я бачу ще одну прикмету доби, якої тоді не усвідомлював. Я знайшов громаду, віддану, чесну, щирі, але я не знайшов друзів. Генерація Визвольних змагань була далеко і зливалася в групу. Може, я б знайшов друзів серед своїх учнів у групі «Просвіти» — отакого Гарана, Юрка Попова, Севи Герасимовича, — але контакт був надто короточасний, щоб подолати відстань, яка на початку завжди існує між учителем і учнями. Мої однолітки й колеги — Цебенко, Левченко, Микола Оглоблин, Юрій Блохин — були зайняті своїм кожний і, головне, вони не були найкращим свого покоління ні як науковці, ні як товариші. Я мав з ними добрі стосунки, але ми не були одне. Краще, мабуть, було знищене в чистках тридцятих років, лишилося або пересічніше, або спритніше.

Тут контраст з радянськими часами. Там не було відчуття громади й приналежності до неї, її витиснули офіційні будови-псевдогромади, всякі там партійні осередки, комсомольські, профспілкові, сурогати громади. Зате були справжні друзі, з якими було так добре розгулювати вулицями Харкова й говорити справді одверто про літературу чи театр і навіть — півсловами і чвертьреченнями, але добре зрозумілими — про політику. Був такий Миша Бармас ще з шкільних років, Мишко Тетієвський з студентських, Лев Догадько з викладовських. Нічого подібного в піднімецький період у Харкові я не мав. Говорити можна було б вільніше, бо німці були стороння сила, і ми не були обплетені мережею сексотства (хоч початки вже законовалися і виявилися в перших арештах — приміром, Ветухова Михайла, або навіть у розстрілах — родина Недужих, якої я особисто не знав, але добре знали члени «Просвіти»). Але приязні не виходили, може, через тягарі прифронтового життя, а може, через відмінності біографій і культурних рівнів... Виходило, ніби відчуття ліктя громади заступило персональні відданості, вірності й навіть прості почуття прив'язаності. Виглядало, що однодумність і

можливість одвертості знецінили вартість одностудності й можливості бути одвертим. Могло здатися, що клімат диктатури й гніту більше сприяв оформленню людських симпатій. І сцена на пероні перед евакуаційним поїздом, коли я лишився самотнім і покинутим і був узятий знов у склад громади тільки з наказу, і наказу не-українця, — виростає тут у символ.

Але речі можуть інколи розвиватися в протилежному порядку. В радянських умовах приязнь виростала з наявності якоїсь спільної таємниці, з неналежності до офіційної громади. Тут дружба зродилася власне в евакуаційному поїзді, на кілька десятків років у майбутньому — з Оксаною Линтварьовою. Громада вкинула мене до її з родиною вагону, а витворилася з цього ніби справжня приязнь. Правда, тут було дещо спільне в наших не-селянських родовах і біографіях. Та ця дружба зформувалася і усвідомилася вже у Львові. Харків я покидав серед товаришів долі й недолі, але без особистого приятеля. І навіть тоді, у Львові й пізніше, це була ілюзія. Чоловік і жінка з нормальним статевим гоном ніколи не можуть зупинитися перед тим порогом, де кінчається дружба і починається посідання.

Скільки днів ми їхали до Києва, не знаю. І в тогочасному переживанні, і в теперішньому спогаді — безконечно довго; в дійсності, як тепер можу реконструювати, — днів п'ять або шість. Бо виїзд стався 6 лютого 1943 року, а вже з датою 18 лютого знаходжу в моєму — ще радянському — паспорті позначку-штамп київської німецької комендатури про дозвіл їхати до Львова, а в Києві ми були щось із тиждень. Євген Маланюк, тоді для мене тільки напівреальне ім'я в героїчній авреолі, а згодом дуже буденна людина, про свій виїзд з України писав щось на зразок — *на захід, на захід, ридали вагони*. Наші вагони тоді не так ридали, як мовчали, а захід — тоді це був Львів — був моєю мрією. Вони переважно мовчали, бо ми вистоювали на станціях і полустанках годинами, пропускаючи довгі ешелони, либонь, з німецьким військом, пораненими, зброєю... Вагон був пасажирський і, хоч який він був набитий у Харкові, якось утрусився, і тісноти особливо ми не відчували. Зате холод дошкуляв добре, дарма що ми були закутані в що можна. Не пригадую, що ми їли, але виглядає, що голодні ми не були. Пам'ятаю лише, що в Бахмачі нам сказано, що ми можемо скористатися з харчів німецької військової польової кухні, поїзд на нас почекає. Зоровий образ нашої процесії від перону до кухні досі зберігається в моїй уяві, неспішний похід людей, викорінених з ґрунту і замотаних у що пощастило. Ішов поміж нас і Семененко, але навіть у своїй тоді мізерності він зберігав риси величності. Але гаряча страва на сніговому полі, парування казанів і казанків — це був рай земний. І це востаннє мої ноги ступали на землю Лівобережжя.

Дніпро ми переїхали вранці, він був такий же безглуздо-недоречний, як завжди взимку, коли замерзне, а коло полудня ми прибули на київську станцію. На нас уже чекали — численна «українська поліція» і вантажні автомобілі. Поліцаї допомагали старим і немічним, зрештою, всі ми були охлялі, вони були винятково ввічливі, і

виглядали вони фантастично — всі стрункі, молоді, всі блондини, всі з дружньою посмішкою. Я навіть спитав, чи їх спеціально добирали за кольором волосся.

— Да, белая раса, — сказав він жартома і блиснув у посмішці білими молодими зубами. Говорили вони всі виключно по-російськи, українською ця поліція була тільки в географічному сенсі.

Для нас була приготована школа, де, звичайно, не було навчання. Були стіни, була солома на підлозі, більше не було нічого, але було опалення, а це для нас було чудо. Але найбільше ми прагнули вмитися і поголитися. Разом з Юрієм Гавриловичем Блохином ми вирушили в пошуку голярні-перукарні. На відміну від Харкова, де такі заклади під німцями не існували, голярня знайшлася. Працювали там самі дівчата, і вода була холодна. Кияни одягнені були — це ми вже помітили — далеко не за будь-якою модою, але наш жалюгідний вигляд був на куди нижчому ступені шкали злиденности, і дівчата не могли не бачити, що ми щось незвичайне. Та більше їх уразив не наш одяг і не наша зарослість бородою й вусами, а те, що ми говорили між собою і з ними по-українськи.

— А вы ещё до сих пор говорите по-украински? — спитала мене плекачка краси мого обличчя. І це був перший вступ до нашого знайомства з піднімецьким Києвом. Ми не знали тоді про перші дні після відступу радянців, про «Українське слово» й «Літаври», про розстріл Олени Теліги з товаришами, про розгром перших українських спроб згуртуватися. І далі нам про це ніхто не наважувався казати *expressis verbis*, обмежуючися на натяках і недомовленнях, але ми пройшли перед тим радянську школу життя і навчилися не ставити зайвих запитань. Київ мовчав, незабаром ми приєдналися до цього стилю життя. Коли якесь запитання все таки виривалося, воно натикалося на мовчання киянина, і це була красномовна нам відповідь. Ні, в майже мертвому Харкові було краще. Ми вмирали з голоду, але ми могли багато сказати, хоч і там далеко не все. У Харкові ми були частиною України — Київ був поза Україною, він був ніде. Німеччиною він ще не став, але на Україну він більше не скидався. За тих кілька днів, що я провів у Києві, я вперше зустрів «інших» німців. З Харкова для мене німці були виключно чоловіки і виключно в військових шинелях. Тут на вулицях мені спіткалися кілька чоловіків у партійній золотофазанній (*goldene Fasanen*) уніформі, і вперше я побачив німецьких жінок. Одна була особливо незвичайна, просто фантастична. Серед київської мізерії вона йшла в чорних шкіряних штанах і жакеті з леопардової шкури, може, подарунок від нареченого з африканського фронту. Шати ці не були з валькірії, але враження від цієї елегантної чоловікоподібної але стрункої появи було таке, ніби вона щойно приземлилася з польоту новітніх, на вбрання двадцятого сторіччя переодягнених подруг Брунгільди. Вона ніби взялася репрезентувати тут новітню панівну расу, що хотіла бути панями й володарями на цій завойованій чорноземлі, серед цих змиршавілих кандидатів у раби.

Я не довго затримався в призначеній нам школі. У Києві мали бути дві мої

кузини — дуже близька до нашої родини Оля Прісецька й її сестра Люся Старицька. Але Оля жила в Святошині, трамвай не працював, дістатися туди не було як, і я пішов до Люсі, що жила на Львівській вулиці, там, де я колись відвідував її й зупинявся під час моєї найпершої візити до Києва в середині двадцятих років. Люся була й далі там з чоловіком і синком. Ми перейшли з нашої школи до них, і там, у родинному колі, можна було трохи більше довідатися про те, що коїлося під німцями в окупованому місті. Від Люсі ми довідалися, що Оля приєдналася до більшовицького підпілля, її викрили, заарештували і, ймовірно, розстріляли. Моя подорож до Святошина була б, отже, даремною, а може, й небезпечною. Єдина дочка Надя, як мені сказали, подалася десь поза Київ, а її синок Олег, називаний у родині Алік, милий хлопець, що ще перед війною вступив до військової школи («училища») і якраз на початок війни був випущений лейтенантом, зразу пішов на фронт, щоб звідти ніколи не повернутися. Ще один з бар'єру живого м'яса. Лишилися мені від нього дві малі фотокартки: одна ще дитяча, в першій у його житті шубці й хутряній капелюсі, на якій картці Оля написала *«Бабочки і Люлі»* — так він вимовляв-звертався до моєї матері і мене; друга — вже в військовій уніформі із сумним виглядом широких карих очей, трохи воронячо-наївних. Таке було моє друге розчарування від Києва. Я не знайшов у ньому України, тепер я не знайшов близьких людей.

З усього Києва мені найбільше запам'ятався не розсаджений більшовицькими мінами Хрещатик — видовищ цього стилю не бракувало в Харкові, а початок Брест-Литовського шосе (бульвару Шевченка) коло Бессарабки, початок дороги до Святошина. Я стою, падає мокрий сніг, перші сніжинки розтають, на них падають нові й нові, і ось уже земля робиться біла. Перші хоробрі, їхній шлях до загибелі, перемога снігу, маси, що бере саме своєю масовістю. Ще видно трамвайні рейки, що колись допроваджували мене до Святошина, але й вони зникають під снігом — трамвай не працює. Руху на вулиці майже нема, зрідка хтось пробредє або проїде німецька машина. Київ причаївся, він існує тільки як географічна точка, як назва. Кажучи словами поета, — *ох, яка пустеля*. Мені пригадався Київ моїх перших відвідин, десь 1926 року... Теж зима, мокрий день з мокрим снігом, теж окупанти, тільки не німецькі, теж місто зсунене в заштатність, людей, правда, більше на вулицях, зрідка проповзе трамвай, але все якесь несправжнє, недоречні горби й узвози, безглуздий замерзлий Дніпро, безглузда пустеля низинного лівого берега... Ні, Київ розрахований взагалі на весну, літо, осінь, але не на зиму. Він південний, але зима не вкладається в південність, місто стає недоречним, а вже й поготів — коли на зиму накладається катастрофа, що стає подвійною...

Наступного дня треба розглядатися за працею. Як у піднімецькому Харкові, перший погляд падає на газету. Мені кажуть, що вона порожня, огидна, лежить на череві й лиже німецький чобіт. Усе таки треба подивитися на власні очі, пересвідчитися, яким є «Нове українське слово», що заступило короткотривале

незалежне «Українське слово», що про нього люди бояться й згадувати. Виходило воно лецально, але тепер на статусі нелецальщини, поза законом перебування, у «законі» знешкодження вибухового матеріалу. Усе таки, думалося, може, це так, як харківська «Нова Україна» — про Петлюру не можна, але про Потебню, про Василя Мову — можна, театральні рецензії... Може, редактор зрадіє прибульцеві і запросить писати статті на теми української культури, безпосередньо з політикою не зв'язані. Тоді не треба буде писати, чого не думаєш, тільки дечого не писати, а буде все таки перша зачіпка в Києві...

Ні, так воно не було. До головного редактора мене пустили, і на мою українську мову редактор Константин Штепа відповідав українською мовою. І все було чемно, але в кожній фразі виразно проглядало — чого ти тут, не треба тут ні тебе, ні української мови, не засиджуйся і не повертайся. «Нове українське слово» в одному приміщенні з проросійськими «Последними новостями», і коли заходить редактор цих останніх Дудін, Штепа моментально переходить на російське:

— Позвольте вас представить — господин Дудин, а это доцент Шевелёв, недавно приехал из Харькова.

Зрештою, зі співробітниками власної новоукраїнської безсловесної газети професор (історії середніх віків) редактор Штепа говорив теж російською мовою, як і вони з ним.

О, все було чемно, я не стояв, мені запропонували сісти, але ні до якої співпраці мене не просили, і кожної хвилини я почував — у браку запитань про мене, про Харків, про інших прибулих, у трохи довших, ніж звичайно, павзах, у браку посмішки, у відсутності дотепу, — що тут мене не треба, що сюди я не належу. Згадувалося Пастернакове *«и вежливо жалят, как змеи в овсе»*. Любченко Аркадій пише в своєму щоденнику, що зустрів Штепу й Дудіна в містапо — не як в'язнів або свідків, а як своїх людей. У мені Штепа бачив кандидата на іншу роллю в тій самій інституції. Природно, що моя до нього візита була штучною — якби я опинився в містапо, то не поруч із Штепою. Перебування поруч було нонсенс. Я не затримався довго, і вийшов я, вже добре знаючи, що сюди я не повертатимуся.

Штепа мав свою Немезиду. Він записався до фольксдойче. Його молодого сина — як німця — взяли до війська. Він загинув на фронті. Принаймні так мені казали. Сам Штепа — пізніше — писав для американців про радянську історичну науку.

В особі Штепи Київ повернувся до мене своїм райхскомісаріятським обличчям. Я спробував ще шукати іншого обличчя серед науковців. Було приміщення, де вони збиралися час від часу на наукові доповіді. У холодній кімнаті, в потертих шубах, вони сиділи і щось обговорювали, здається, чи не реформу правопису. Не почув я жадної нової ідеї чи проблеми, над усім панував дух переляку, примітивізму й сірости. Називали мені імена декого з присутніх, але я їх не чув перед тим і не запам'ятав тепер. Не виступала тут підлота, але і сюди не було бажання повертатися. Було враження малих людей, чиї думки були зайняті

«проблемою хліба», а зовсім не науки. Не пригадую, чи був там Пантелеймон Ковальов (що по війні зробився Ковалів), якого я ближче знав уже з еміграції в Німеччині і в Америці, але сьогодні мені ті сходини уявляються як розмножений на багато примірників Ковальов. Була це людина чесна, неймовірно працююча, працююча до стадії графоманії і не здатна на жадну творчу думку, безнадійно провінційна й тупа. Він пізніше показався добрим підприємцем і видавав сам усі ті компіляції, до того ж спримітивізовані й перекручені, які він плодив у неймовірній кількості. Тоді до мовно-правописних тем додалися церковні, і якийсь стосунок він мав до православної еміграційної церкви. Вигляд він мав дуже вовкуватий, але в суті своїй не був злою людиною. У мої перші відвідини Вашингтону він виявив до мене велику гостинність, дуже кликав до себе і возив автом на огляд туристичних місць американської столиці, включно зі струнким пам'ятником Джефферсонові. Правда, тоді я вже працював у американському університеті, а він далі був героєм емігрантського метта. А був він людина практична, не дурно навчився автової їзди, і поєднувалася в ньому хитрість подільського селянина й сільського попа.

Повторюю, я не певен, чи він був на тих сходинах науковців у Києві, чи мушу його тут згадувати, але роблю це, бо всі ті сходини виглядають мені як мультиплікація Ковальова. Це значить, що від науковости стояли вони далеченько. Сума вражень редакційних і тепер наукових показала мені з граничною ясністю, що в тому Києві мені робити не було чого. Треба було податися десь інде. Я не надавався на ролі ні ідеологічної «німецької овчарки», ні на колонукавого промишлювача хліба щоденного. До речі про хліб. У той час Київ не голодував у харківському стилі. Кузина Люся мала, як і більшість населення, продуктові картки, діставалося на них мало, але досить, щоб не померти з голоду. Але хліб київський я запам'ятав добре. Основним його складником було просо з непровіяною шкаралупою. Зла уява могла б сказати, що цим хлібом німці хотіли звільнити українську землю від тубільців. Хліб цей був марантією на виразку шлунка. Це був уповільнений Бабин Яр. Кияни промишляли, я тут, хоч не був чужинець, був як Стрелков у Харкові, — людина без дверей до скарбів землі. З цього Києва треба було тікати чимдуж і якнайскоріше.

Звичайно, можна було ще шукати своїх людей, я б сказав навіть, шукати серед озвірілих і звироднілих людину. Я спробував знайти Романа Кухаря, мого талановитого й бунтівного колись студента з УКІЖу: про нього тут уже була згадка, цього опозиціонера партії через вивчення англійської мови. Тепер я розпитував кожного, кого міг: чи Кухар був у Києві? Чи він дописував до видань Олени Теліги? Чи він був з нею й її товаришами схоплений і знищений? Чи зберігся й десь переховується? Навіть Штепу я питав про це. Але ніхто не міг чи не хотів мені щось сказати. Тоталітарні режими мають блискучу здатність викорінювати цілі періоди з історії, ляк породжує мовчання, мовчання нависає над людською свідомістю й збільшує ляк. (Зрештою, не тільки тоталітарні. Де ви тепер

прочитаєте про літераторів, про мистців років гітлеризму? Тих, що йшли за і з режимом?). У пригніченому, принищеному Києві не вдалося довідатися, чи був там Кухар і куди вів його слід — до Бабиного Яру, чи на німецьку каторгу, чи на поталу радянцям.

Оповідання про вибір маршруту й подорож піде далі, але тут, наче примітка, хай ще буде коротка згадка про коротку зустріч ще з однією людиною, що, може, могла бути або й була четвертим праведником. Гліба Затворницького я не знаходжу тепер ні в УРЕ, ні в сарсельській енциклопедії. Не знаю його дальшої долі. Він був театральний режисер, і в тодішньому Києві працював з такою-сякою невеликою студією. Він хотів зробити виставу з українських інтермедій 17-го сторіччя. Він уважав себе учнем Леся Курбаса. Але хто тоді не вважав? Йосип Гірняк убачає його мистецьке коріння в футуризмі. Я висуваю його кандидатом на четвертого праведника, бо в тогочасному мовчущому Києві він горів ідеєю творчого театру. Здається, він згодом дійшов до Львова, не знаю, чи й до Німеччини. Далі його постать губиться. Людям дають оцінку на підставі того, що вони створили. А як було б, коли б цінували й за наміром створити?

Та повернуся до плянів подорожі нашої на захід.

У пошуку трьох праведників, що могли б окупити гріх піднімецького Києва, мені вказували ще на одного. Оповідали, що в одному з районів міста, не знаю докладно, в якому саме, штепівство-дудінство не запанувало, що там чудом не загасли іскринки доброго вогню, а це все завдяки тому, що бурмістром (а може, заступником бурмістра) став, не знати як, Григорій Костюк, що на зламі двадцятих-тридцятих років був літературним критиком під прапорами вже спроституйованого Миколи Хвильового, відбув арешт і кару, а тепер мало не чудом виринає у Києві і — в міру своїх скромних районних можливостей сприяє українській інтелігенції. Але доля, обмаль часу і брак транспорту для подорожей на околиці міста перешкодили моїй зустрічі з Григорієм Костюком (жадної спорідненості з Іваном-Юрієм, про якого передше мовилася мова), сталося це вже пізніше, у Львові, коли туди прибилася хвиля втікачів із Києва і коли Костюк уже втратив свої районні державотворчі функції. Сталося і стало початком багатолітньої приязні.

Але я знайшов у тодішньому Києві третього праведного мужа, і це була єдина приємна подія в ті холодно-гнилі дні моїх поневірянь по зівалтованому місті. І велика-превелика несподіванка. Було це в тій школі, куди нас привезли були з вокзалу. Майже одночасно з нашим утікацьким транспортом туди прибув інший, що зверстав куди довшу путь, — з Північного Кавказу, конкретно з Нальчику. Серед тих утікачів знайшлася людина, бачити яку після стількох років я аж ніяк не думав: мій знайомий «з бачення» в студентські роки, мій героїчно-донкіхотський співборець за збереження Курбаса після вистави «Маклени Граси»... Не міг я вийти зі здивовання, спіткавши тепер після десятирічної невідомості про його долю —

Юрка Лавріненка. Він мало змінився, дарма що пройшов через арешт і сибірське заполяр'я. Там знадобився йому його другий, позалітературний фах. Перед ХІНО-ХППО він дістав агрономічну освіту і тоді, пройшовши шлях звичайного каторжника на фізичній праці, був виділений на вирощування городини в обставинах вічної мерзлоти і піврічної ночі. Відбув свій термін і, мавши заборону селитися на Україні, вибрав місцем осідку Нальчик, відносно близький до осель кубанського козацтва, нащадків запорозьких. Мало змінився він не тільки назовні, зберігши свою посмішку молодого зайчика, а і внутрішньо, лишившись вічним ентузіастом, завжди готовим піти за своєю гарячою уявою, нагинаючи факти до уяви, а не уяву до фактів. Радості від зустрічі не було кінця, і, так само, як і я, він був поглинений думкою: що далі? І йому було ясно, що в Києві лишатися не було чого — українського міста як не було, ми тут були не потрібні. Він міг би продиратися на Уманщину, там у нього були батьківська хата й рідня. Але і я вже тоді не вірив у перемогу німців, а він і поготів, і ми не сперечалися про те, щоб посуватися на захід, говорилося лише про те — куди і як.

Це не була проста справа. В мене була стара мати — їй було вже 75 років. А Юрко не дурно вибрав був сусідство з Кубанню — він там одружився з молодою, куди молодшою від нього козачкою, і в них було немовля, на честь Хвильового назване Микола. Юрко і Маруся — була це чудна пара. Вона була з малоосвічених селян, і серед наших літературно-інтелігентських розмов почувалася майже як Сляй у Шекспіровому «Приборканні гострухи», тільки сама вона аж ніяк не була гострухою, навпаки, виглядала просто неймовірно смиренною. Хоч уже минув рік, відколи вони побралися, вона пізнала його не тільки з розмов, а і з чоловічого гону, вона зверталася до нього на «ви» і звала його Юрій Андріянович, а вона для нього була Маруся і «ти». А тим часом справжня натура в неї була владна, і пізніше, в Нью-Йорку, а особливо коли він почав чимраз більше нездужати, вона стала господинею дому, і, хоч вона нікому цього не казала і не вимагала, усім нам стало незручно далі називати її Марусею, вона стала якось само собою Марією Данилівною, незаперечним володарем дому. Що не виключало того, що роками вона доглядала його, хворого, і не раз корилася далі його примхам і вередуванням, яких ніколи не бракувало. Але тоді для всіх і кожного вона була тільки Марусею, і в виборі дальшої долі з нею не радилися.

Так утворився цей бльок трьох родин — мої супутники з Харкова Линтварьови, Лавріненки і я з матір'ю. Усі не мали бажання лишатися в Києві, але з усіх тільки я знав, куди я хотів.

Це був Львів. Я не знав, які там були обставини, але якось був певний, що зустріну там Сімовича, дядю Васю, і що він прилаштує якось мене і всіх нас. Як у 1940 році, Львів був осередком українськості, і в мені існувала певність, що там не пропадемо фізично і знайдемо своїх. Оксана Линтварьова і Юрко Лавріненко пристали на мій плян. Та це не було так просто. Німці здвигнули добрий кордон

між «Райскомісаріятот», куди належав сторостерзаний Київ, і Галичиною, вони перешкоджали всякому рухові населення через Збруч і на схід, і на захід. Спеціального дозволу треба було тепер так само, як після радянського «визволення», і було для цього своє, тепер німецьке, НКВД.

Багато людей, особливо в націях, де сторіччя виробили рабську психологію, думають, що в складних обставинах, серед плетива заборон треба діставатися до мети задніми дверима, — я вірив у передні. До того задніх дверей під німецькою владою на Україні я не знав. І ми вирішили піти просто до німецької командантури і просити лежального дозволу. Лишивши по домівках старих (мами Оксанина й моя), малих (двоє Оксаниних хлопців і Лавріненків крихітний Микола) і без'язиких (Маруся, потенційна Марія Данилівна), ми троє одчайдушно вирушили до німецьких господарів міста й наших доль. Були з нами тільки наші радянські пашпорти та посвідки з Харкова чи Нальчика про евакуацію. І чудо сталося: з командантури ми вийшли з штампами на наших пашпортах. Ми не заповняли ніяких анкет, у нас не питали про родовід і професію, тільки коротко запитали, чому до Львова, і, діставши відповідь, що маємо там рідних (що було брехня) і знайомих (що було брехня у випадку моїх супутників), ми віддали свої пашпорти і за яких п'ять чи десять хвилин одержали їх назад з новими штампами. Там говорилося:

«Зголосився 18 лютого 1943 р. в міській командантурі Києва і спрямований далі до Львова. Не має права претендувати на використання залізниці». Два підписи і кругла печатка з непривітним німецьким орлом.

А усно нам сказали, що з цим дозволом можемо вимінити в банку суму 500 райскомісаріятських карбованців (?) на відповідну суму грошей, теж малої вартости, що курсували в «генерал-губернаторстві», в якому злучили, не питавши, Галичину зі східньою частиною Польщі. Сума ця була «на душу», так ми «збагатіли». Ба більше: сказали нам, що на поїзд претендувати ми не маємо права, але сьогодні ввечері йде поїзд до Здолбунова, і от нам дозвіл на нього, тільки від Здолбунова це вже справа наша, як мандрувати.

І от ми їдемо, маємо своє купе, вагон «твердий», але пасажирський і навіть — неймовірно — з опаленням. Поза нами, їдуть майже самі військові. Грошей за поїзд ми не платили, квитків у нас нема, але їх ніхто й не питає. Спати можна тільки сидячи, але вимагати спальних місць було б справді забагато, і ми щасливі. Тільки малий Микола часом кричить, Маруся дає йому груди, повні груди повногрудої української сільської дівчини в повному цвіті... Ми щасливі.

Але ніщо не вічне, а особливо щастя. Наступний день, ми в Здолбунові, і що тепер? Вивантажуємо себе і клунки, німці з поїзда розходяться, станція порожніє. Ми серед клунків на лавці, станція порожня, часом просичить маневровий паровоз, часом мине військовий поїзд. Звичайно, такої розкоші, як каса або довідкове бюро, нема й бути не може. Довкола сніги, кілька будиночків, але наче вимерлих. Єдина

людина — німець-вартовий, майже без обличчя: йдучи знизу догори — розсяжні валянки, тепла громіздка шинеля, на голові хутряна капелюха зі спущеними боками й зав'язана на підборідді. На третьому році війни німці нарешті зодягли своїх салдатів як годиться для «російської зими». Салдат не на коні, але своєю монументальністю й незручністю він нагадує мені постать Олександра III на петербурзькому пам'ятнику роботи Трубецького.

День добігає кінця, вечоріє, вогники не світяться, бо війна, затемнення. Ми сидимо. Доки? Що робити? Влізти до поїзда, що проходить? Але чи нас пустять? Чи не вважатимуть цих заклункованих людей за партизанів? І чи нам скажуть, куди йде поїзд? Мабуть, треба б піти до міста, знайти командантуру, проситися. Але як піти? — ану ж тим часом трапиться поїзд, а ми його промаємо. І ось уже темно. А ми сидимо і чекаємо — чого? Якби ж ми самі знали.

У цьому застиглому незрушному пейзажі ми ніби самі стали нерухомими. Нерухомий і німецький вартовий. І раптом він кидає свій пост і йде до поїзда, що стоїть десь на далекій колії. Неймовірно порушення гармонії й рівноваги. Та далі гірше. Він повертається, він тепер не йде, а біжить, і він біжить не на своє старе місце, а впрост до нас. Швидко він щось до нас говорить, так швидко, що нашій обмеженій німецькій мові важко його зрозуміти. Але він нас до чогось заохочує, він хапає найбільші наші клунки і тягне їх через колії. Нарешті ми розуміємо. Військовий поїзд незабаром рушає на Львів. Він виторгував місце для наших старих і малих. Щождо нас, середнього віку, хай ми вибачимо, але місць у вагонах нема, та він нас посадить на тендер, що везе вугілля, і, хай у невідгоді, ми теж дістанемося до місця призначення.

У моїй пам'яті зберігається багато образів і образків війни. Люди, що згоріли в танку, повішені на ліхтарях і бальконах, салдат, що хоче стріляти в мене за порт'єру, бомби й тисячі поранених у нічному нальоті, євреї Харкова, що мовчазною масою тягнуться до Тракторного заводу, і трупи, що простягають свою вихудлу руку з-під снігових заметів, і багато ще чого. Але моє, може, найсильніше враження — цей салдат, якого я не знаю імені і навіть обличчя, не знаю майбутньої долі. Чи він повернувся до свого фатерлянду, а чи, може, його тієї ж ночі підстрелив партизан («Убий німця!» — кричала «Правда»)... Що йому були ці кілька замотаних у чорт-зна-що «тубільців»? Чому він узявся нам допомогти? Чому в ньому не з'їла всіх людських почувань ненависть до всіх і кожного в цій диявольській вищереній проти нього Руслянд-Росії? У моїй уяві він лишився образом людяності й любови серед озвіріння й ненависти. Невідомий Ганс, чи Фріц, чи Дітер став мені образом людини. Справжньої. Ставлять пам'ятники забитим «невідомим салдатам». Я маю свого невідомого салдата, і, якби я був країною, йому б я поставив монумент. Тільки це був би пам'ятник не невідомому салдатові, а невідомій людині. І його невеличкий учинок, про який він, може, сам забув за кілька днів, стоїть для мене вище від Ромен-Роллянового рішення стати

двадцять літ перед тим au-dessus de la mklіe.

Наші малі й старі їхали спокійно й тепло. На тендері було холодно, вугілля перекочувалося й вислизало з-під наших тіл, треба було триматися руками за борт тендера, руки коцюбіли й боліли. Власне, великого морозу не було, поїзд не летів експресом, але все таки він рухався, і ми були неприхищені від тим твореного вітру. Ми приїхали до призначення чорні від вугілля, змучені безсонною ніччю, але ми приїхали.

Світанок, ранок і — Львів. Чи то пак — такий ми читаємо напис великими чорними літерами — *Lemberg*.

Медовий місяць, короткий час сп'яніння силою життя, коли смерть не існує, ілюзія повної гармонії і єдності двох істот, злитих в одну. Він звичайно виростає з повноти сексуального самоздійснення і переростає в кохання-приязнь або в гірше розчарування, розпуку або розлуку. Таких медових місяців я мав у житті два, і згадка про них солодка й журлива.

Але мій справжній медовий місяць був не з людиною, а з містом, і це був Львів. Це був шал здійснення мрій, це було занурення з затхлого повітря двох диктатур — російської, а потім голодної німецької в Харкові — в чистий кисень здійснення нездійсненого, коли віра ставала реальністю або так здавалося, і, як я сьогодні це бачу, це все було чиста уява, самоомана, ілюзія, дим, і при тому дим без вогню. Це не було реальне місто, воно було ніби поза часом і простором, воно було я, але це я, так вірилося, вірилося беззастережно, знаходило себе в образі міста. Львів був у німецьких руках, і ці руки не були ні чисті, ні делікатні. Але я цього не бачив, бо не хотів бачити. Понад половина Львова були поляки, але я жив у такому Львові, де поляків не було. Пізніше я довідався від Штібера, що він, шанувавши Василя Сімовича як мовознавця, прийшов разом з Ташицьким на його похорон, але, як він формулював, атмосфера була така, що вони мусіли піти перед кінцем. Пізніше, від 1958 року я сприявлявся з Штібером, але тоді я навіть не помітив його. Бо для мене Львів був Україна, і поза нею в ньому нічого не існувало.

Не аналізуючи, я знав певні речі — не розумом, а повітрям дихання. Я був певен, що людина з природи — істота розумна й добра, а коли вона поводить себе невідповідно, то це тільки тому, що їй не відкрили очі. Що історія людства й поодиноких націй у своїй глибшій сутності рухається за законами логіки й підлягає законам прогресу, при чому цей безнастанний рух угору й вперед відбувається — тут данина моєму радянському вихованню — за законами діалектики, через подолання суперечностей у синтезі. Що існує така річ, яку ми зовемо народ — в усій двозначності цього слов'янського слова, десть між поняттям нації і поняттям селянства, відповідно до потреб душі наголошуючи то один, то другий аспект. Що селянство — суспільна категорія вічна, воно зберігає в собі душу нації, і тому ця душа невмируща, — дарма що про селянство я не мав багато поняття, а лихий досвід моїх зустрічей з селянами в студентські роки, реальними селянами, а не

уявними — якимось лишався поза моїм уявленням того вічного трансцендетального селянства. Що є на світі така річ, як місія поодиноких націй, а отже, й місія України, і носієм цієї місії є українське незнищенне селянство, що воно хоче України як незалежної держави, а коли, може, не хоче або байдуже до цього, то це знов тільки тому, що йому не відслонили темряви з-перед очей. Що Україна ця містична може і хоче розбити Росію й визволитися з поневолення. Що гармонійна єдність нації, зокрема української, може бути й буде досягнена й стверджена навіки, і це буде безмежна доба нескінченного щастя всіх і кожного на медо- і молоконосній пухкій і пишній землі українській...

Я не міг би тоді зформулювати все це такими словами, це був не світогляд, а світовідчуття, психічний комплекс наївного мряковиння, не спроможне витримати жадного контакту з дійсністю. Але я вірив у це, хоч заповіді цієї віри не були написані в моїй душі на жадних скрижалях. На початках навіть не віри, а прагнення віри, засновків до створення віри. Були в цьому всупереч усякій здоровій і тверезій логіці, всупереч усякому емпіричному досвідові безпорадно вимішані елементи Шевченкового романтизму, романтичного маріння Миколи Хвильового і, зрештою, совєтсько-комуністичного візйонерства світлого майбутнього, тільки перенесені тепер у моїй голові з місійної святої кляси — пролетаріату — на місійну націю, її святе селянство. Хоч я того аж ніяк не усвідомлював, була це в суті речі справжня релігія, звісно, світська, не церковна. Вона мала й свої символи, і кожна зустріч із цими символами — жовтоблакитний прапор чи стрічка, тризуб, «Ще не вмерла», виконання хором Людкевичевого «Кавказу» з його «Борітеся — поборете» — все це сповнювало мене священним трепетом.

Ця дитячо-наївна релігія визрівала в мені ще в радянський час, але тоді я був її самотнім носієм, і тільки поодинокі вислови в дусі її могли коли-не-коли вирватися в розмові з ближчими мені людьми, такими нечисленними, та й мені самому вона була дуже туманна й аморфна. У піднімецькому Харкові було трохи більше adeptів її, зібраних навколо «Просвіти», але обставини й увесь триб життя не давали змоги їй розквітнути. У Львові вона знайшла плідний ґрунт. Під подібними гаслами й уявленнями жила більшість львівської інтелігенції, та, либонь, і галицького селянства, вихованого в підпольські роки тією інтелігенцією. І обставини життя були тут не такі скрушно-мізерні, як у Харкові. Не було, звичайно, достатків, але не було й голоду. Боротьба за хліб насущний вимагала часу й зусилля, але чимало лишалося й на вияви й відправи нової релігії. Звичайно, розумом ми — я тут уже кажу не тільки «я», бо нас таких було більше — знали, що все це приречене. Що все це було, як кружляння мошки в передзахідню вечірню останню годину в останніх променях сонця. Що який не був би кінець війни, він не ніс нічого доброго чи в випадку німецької, чи російської перемоги. Та, зрештою, й того «чи — чи» було чимраз менше. У серпні 1943 року вдруге і вже остаточно впав Харків,

у листопаді — Київ. Близька була й година втрати Львова. Та й у самій Галичині й Волині діялися речі мало вірадані. Я не брав у них участі і мало знав про них. Але доходили глухі чутки про взаємну різанину по селах українців поляками й поляків українцями. Про дії українських повстанських загонів різного політичного спрямування. Про смертовбивства діячів одного відламу націоналістів другим. Усе це робилося в ім'я такої ж дитячо-облудної уяви дійсності, яка присвічувала й мені, й більшості інтелігентів-львів'ян, тільки я і моє «ми» не брали в тому участі, ми змагалися словами і в словах знаходили своє щастя, зрештою — діяльність, може, корисніша чи, краще сказати, людяніша, ніж ті приречені на загибель свою й чужу спроби діяльності в обставинах, що всяку діяльність виключали, якщо це мала бути діяльність з якимись наслідками для майбутнього, а не діяльність заради діяльності.

І німці могли б усе те роїння мушви знищити за одну ніч масових арештів. Але вони не робили цього, бо треба було їм протиставити українців полякам, бо дозволені організації українські типу Українського центрального комітету постачали їм, рятуючи від того інтелігенцію, робітників до німецьких фабрик і заводів з-поміж селян, а згодом у формі дивізії «Галичина» й гарматне м'ясо, а ще й тому, може, що таки боялися, що нищення української інтелігенції Галичини могло б різко настроїти селянство Галичини проти них. І ми далі забувалися в говоренні, в ствердженні своєї оптимістичної — *contra spem spero* — віри. І ми були щасливі. А для мене це був захват мого найглибше відчутого медового місяця, медового місяця в обіймах уявного міста князя Льва і Лева, жовтого на блакитному тлі, Лева, що спирався на картонний меч. І була це така злива щастя, що вона навіть переплеснулася в перші повоєнні роки, 1946—48, про що, звісно, пізніше. Щастя позірне, уявне, самотужки вигадане й створене, — але хіба, зрештою, не кожне щастя буває саме таке? За годину мала спуститися ніч, і всі ці слова й навіть дії мали бути затерті нею навіки. Не лишивши сліду в історії. Але яка користь від слідів в історії?

Мій і Львова медовий місяць був недовгий, неповних тринадцять місяців. Але в моїй уяві він безконечної тривалості. Бо чого бракувало в днях, тижнях і місяцях, надолужувалося повнотою переживання й життя. Час виповнювався не поздовжно, а доглибинно почуттям щастя, і ця глибина не мала меж. Ця глибина, це почуття не потребували просторового наповнення. У тверезому мисленні я знав, що час мого перебування в Львові був міряний і що я ніколи до міста не повернуся. Логічним було б оглянути місто. Але цього я ніколи не зробив, бо Львів був настільки в мені, що не відчувалося потреби, внутрішньої потреби вжитися в його назверхні, а отже, поверхові деталі. Звичайно, за тринадцять місяців я не раз проходив тими самими вулицями, і мимоволі багато зорових вражень лишилося в свідомості. Але вони відкладалися там самі собою, без волі їх винайти й свідомо зберегти в завилинах мозку. Я зберіг якесь напівуявне цілісне враження від ренесансових будов Ринку,

від тісноти Руської вулиці й сумежних, але я не був у середині старих церков, не бачив фресок, ікон і вітражів, а вже зовсім мало лишилося від північнозахідної частини міста, включно з собором Св. Юра, від Високого Замку, де не пролягали мої щоденні маршрути, що кружляли довкола осідків УЦК, Літературно-мистецького клубу, Українського видавництва, книгозбірні НТШ й мого мешкання на вул. Конопницької. Із Стрийського парку я несу в пам'яті кілька ялинок, але не цілість парку. Не бував я і в будинку Івана Франка, а музей коло Оперного театру був офіційно закритий, і я не добирався всередину. Місто було для мене тільки декорацією, а я поринув у виставу мого з містом медового місяця, де декорації мали роллю зовсім другорядну. На весні 1944 року я покидав Львів з глибокою закоханістю, але не з знанням. А все таки цілісний не деталізований, не конкретизований, але цілий образ міста я з собою вивіз. Образ *іншого* міста, не такого, як Харків, Київ або Одеса, і в цьому образі химерно сполучаються малі деталі — фонтан Нептуна на Ринку, горорізьба стін одного з будинків там, темне й трохи смердюче склепіння одного з будинків на Руській вулиці, та ж таки ялинка Стрийського парку, важка озійність Св. Юра, загально-цісарсько-королівська недоречність фасади Оперного театру, підстрижені деревця Академічної вулиці... Мого Львова в дійсності ніколи не було, але деталі справжнього міста живуть у пам'яті. А може, і їх не було? І так я засуджений на вічне вагання, вічну нерозв'язаність питання, чим же був мій Львів — містом з тими деталями архітектури без цілісності будов чи лише моєю уявою, сном, небуттям?

Пам'ять не зберегла мені подробиць першого влаштування в Львові. Може, ми були занадто втомлені після непростого подорожі з Києва й Здолбунова. А може, в захваті від того, що ми таки попри всі труднощі й перешкоди дісталися до міста наших мрій, всі побутові деталі виглядали нам дуже незначними. Пригадую нас під високими, брудними й непривітними склепіннями львівського вокзалу, а по-місцевому *двірця*, а потім бачу нас у кімнатах гуртожитку, а по-місцевому *бурси*, що належала Українському Центральному Комітетові, скорочено УЦК. Як ми потрапили туди? Особисто знав я тільки — зі своїх відвідин радянського часу — Василя Сімовича. Чи я мав адресу УЦК? Сумніваюся. Чи я порозумівся з Сімовичем, а той спрямував нас до УЦК? Як? Про телефони не могло бути й мови. Ані не вивіз я з Харкова звички полагоджувати справи телефоном, ані не було в Львові воєнних часів публічних телефонів. Таємницею лишається й сам транспорт. Від вокзалу до УЦК на Руській вулиці відстань була чимала, а ми були з старими, малими й клунками. Трамваї в Львові, правда, ходили — і це була велика приємність бачити після мертвих Харкова й Києва *живий* трамвай, але ледве чи ми до нього лізли. Та й грошей Генерал-губернаторства ми не мали ні трохи. А може, я лишив свою групу на станції, а сам пішов до УЦК?

Гуртожиток УЦК містився ближче до східних околиць міста, на Снопківській вулиці, 22, а кімнату я з матір'ю дістали під числом 47, що нагадувало нам наше

колись мешкання в Харкові, воно мало номер 46, і таки теж у будинку ч. 22, на Римарській вулиці, були ми мало не в сусідстві. Поруч була кімната Лавріненків, у тому ж коридорі були Линтварьови. Кімнату давали на родину, що було великим поступом проти великих заль у київській школі. Кімнати були скромні, але мали ліжка, стіл і стілець чи два. Колись вони призначалися для українських студентів, тепер студентів у Львові майже не було, і гуртожиток приймав утікачів зі сходу. Було їх покищо не так багато, але можна було, зваживши стан на фронті, сподіватися на швидке поповнення, як воно й сталося. Обслуга була дуже скромна, але дуже привітна. Ми ж були свої *краяни*, зі східніх земель, свої люди, щоб не вживати заяложеного «братиг». Тут нас у перші дні — харчували, скупувато, але проти харківських бичків у пустій юшці й київського хліба з пшона й лускою це був рай земний. Наша невеличка поїзна комуна лишалася й тут комуною. Не було нічого легшого й милішого, як ходити в гості родина до родини. Особливо полюбила заходити до нас Маруся Лавріненко. Її тягло до моєї матері. Супроти чоловіка, набагато старшого й незмірно освіченішого, вона не могла не відчувати себе людиною меншої вартости. Теми наших з ним розмов не могли не пригнічувати її, вона їх здебільша просто не розуміла. Хоч вона була по-своєму щаслива, вона була й украй нещасна. Моя мати була теж далеко освіченіша від неї, але вони не говорили на літературні теми, сиплючи іменами й назвами, вони могли мати між собою жіночі розмови — трохи побутових розмов, трохи порад з господарства й догляду немовлят, спогадів, трохи теревенів, трохи пліток, і це, думаю, повертало Марусі душевну рівновагу. Це молоде створіння переймало досвід старшого, сільська і мало досвідчена молодичка вчилася досвіду в старшій міської жінки, це переливалася одвічна жіноча мудрість і розуміння життя з покоління в покоління, усталювався незрушний у своєму русі потік існування народу. Я не брав участі в цих розмовах і навіть не слухав їх, але я добре знав, які вони священні й значущі в своїй незначущості. Я думаю, що їх любили обидві жінки, і я підсвідомо зосторонь теж.

Одне слово, на Снопківській ми почували себе попри всі обмеження, як риба в (ще не зіпсованій) воді. Але засиджуватися нам не треба і не можна було. Поперше, вигоди таки були мінімальні, подруге, Львів мусів готуватися до нових хвиль утікачів. Ми були першими, з Харкова й Харківщини, за нами можна було сподіватися на решту, а далі хіба не був і Київ під ще не безпосередньою, але близькою загрозою?

Забігаючи вперед, оповім про те, як я знайшов собі мешкання. Точніше — як мені знайшов мешкання мій головний і найближчий моєму серцю гоститель Василь Сімович. Це була і проста і не зовсім проста історія, в якій відбилися химерно стосунки чотирьох націй у тогочасному Львові — українців, німців, поляків і навіть, сказати б, посмертно — жидів.

На всю житлову площу міста наклали важку руку німці. Нікуди не можна було

в'їхати без ордеру їхнього Квартірамту. Але німці, захлиснувшись в петлі безконечних, ними ж спровокованих фронтів і в безмежжі окупованих просторів, просто не мали людей, щоб ефективно керувати розподілом мешкань. Місцеві люди були потрібні їм, щоб заповнити пустки. З-поміж українців і поляків вони все таки воліли українців. У Квартірамті з українців був такий Шепарович, якого я перед тим не знав. Самі українці були поділені на партії (очевидна річ, не легально реєстровані політичні організації), але, коли доходило до здобуття якихось позицій від німців, досить одностайні.

Не думаю, щоб Сімович був близьким приятелем Шепаровича, але голос Сімовича мав авторитет. Він сказав Шепаровичеві про мене й мої проблеми — науковець, східняк, потребує допомоги. Мені визначили день і час авдієнції, Шепарович прийняв мене, і мені дали спрямовання до домоуправління на вулиці Конопніцької. Але тут увійшла до гри третя нація. Українці могли продістатися до нижчих керівних органів типу Квартірамту (до вищих і справді командних шлях був їм, природно, закритий герметично), але в будинках ще й досі переважно польського міста малі урядовці були, як правило, поляки. Даючи мені спрямовання, Шепарович попередив, що керівник будинку, як він казав — *жондца*, — був поляк. І кінець-кінцем від нього залежало дати мені вільне мешкання чи не дати, а були тисячі шляхів обійти ордер Квартірамту. Шепарович порадив мені бути дуже приязним із жондцею, полонити його.

— Якби ви могли говорити з ним по-польськи! — сказав, як про щось виключне, Шепарович.

Що ж, Париж вартий меси. Я вирішив говорити з жондцею по-польськи. І воно йшло зовсім не погано, хоч моя польська мова була більше теоретична й пасивна. Але ми говорили про се й про те, нічого значущого, і я вже думав, що причарував серце жондци, який, зрештою, був таким чемним, як тільки поляк уміє. Аж тут у мене запитано:

— А чи пан сам, чи має родину?

Треба було відповісти, що я з старою матір'ю. І раптом мені виско чило з голови, як по-польськи *мати*. Господи, хіба я не знав хоч би поезії «Do matki Polki»! Але хто думає про Міцкевича в розмові з жондцею будинків на вулиці Конопніцької? І, не мігши знайти слова, я зробив фонетичну субституцію з українського «З матір'ю»: *Z macierz№*. Це була зовсім правильна субституція, і форма не була зовсім не можлива в польській мові, але вона була глибоко архаїчна і в розмовній мові неможлива. Жондца розсміявся і сказав:

— А, то пан не пуляк!

Серце мені впало, квартира була втрачена, мої старання були марні. Тепер я чесно оповів жондці про своє харківське і зовсім не польське минуле, про свою українську приналежність і мову.

І жондца дав мені ключі, і мешкання було моє. Може, я таки сподобався йому,

або він вирішив, що випадок не вартий того, щоб заводитися з Квартірамтом. А найпевніше, що його антиукраїнські почуття (якщо такі були) не ширилися на східняків, зосереджуючися на галичанах. І я таки говорив з ним по-польськи, чого, мабуть, не зробив би галичанин. Східняки були так чи так перекотиполе, сьогодні тут, а завтра інде, змагання за місто йшли не з ними, а з галичанами, що були тутешні й мали тут лишитися. Історія показала, що не галичани вигнали поляків із міста, а таки східняки в широкому сенсі слова. Та про це він тоді не міг думати.

І от я вперше в своєму свідомому житті винаймач свого власного мешкання, в чудовому районі міста, в прекрасному будинку, Конопніцької, 14, де перед війною, напевне, жили не бідні люди. Але в цілком порожньому: в моєму розпорядженні двері, вікна, стелі й підлоги, але жадних меблів. Та все було як у казці. Сімович уявив собі мою ситуацію і знову пустив у рух свої зв'язки. Один мій колишній студент, сказав він, тепер в українській поліції, і йому доручено охорону майна, конфіскованого в виселених жидів. Він вибере потрібні меблі й привезе їх на вулицю Конопніцької. Так увійшла в гру четверта нація — жиди.

Мушу зізнатися, мені стало прикро. Згадалися короткі зустрічі з львівськими жидами під час моїх перших відвідин Львова в часи його радянської окупації. Хлопець, підручний у якійсь крамниці, що побачив мене на лавці в якомусь парку, підсів, розпитував про радянські порядки і казав про свого «власителя», себто власника крамниці. Немолодий бухгалтер, з яким я спіткався в Моршині, ми проходжувалися, і він казав про радянську окупацію:

— Це на недовго, це ненормально, —

і думав, про європейський комплекс Львова і напівазіатських його нових господарів. Чи вони були ще живі? Як довго ще будуть? А може, меблі, що приїдуть до мене, були одного з них? А може, я знайду на них бризки крови?

Та вибору не було. Приймавши меблі, я не губив жадної людини. Змінити долі людей не мав спромоги. Меблі й так до них ніколи не повернуться, як до мене не повернуться ті, що я лишив у Харкові, включно з тією порт'єрою, заради якої я мало не втратив життя. Утрата меблів не була й близько до найбільших лих війни. Поліцаї позносили меблі на наш поверх під командою колишнього Сімовичевого студента, той мені побажав гаразду на новому місці, відкозиряв, доторкнувшись пальцями до ріжка своєї шапки-мазепинки, вантажне авто від'їхало, і я з матір'ю (*z matk*№, не *z macierz*№) лишилися самі. Бризків крови на меблях не було. Ми були вже львів'яни.

Тепер треба було думати про працю. Фіктивну я вже мав. Ми приїхали до Львова 3 квітня, а вже з датою 6 квітня 1943 року я мав посвідчення від УЦК про те, що я працюю таки в УЦК «в характері наукового референта» «як почесного працівника без ніякої винагороди», а з датою 9 квітня мені видано німецькомовну книжечку — *Dienstausweis* ч. 165, з моїм підписом і фотографією. Це мало велике значення для того, щоб не підлягти вивозові до Німеччини «в характері» зовсім не високого фа-

хівця, а напівраба-робітника зі Сходу. Крім того, ці посвідки давали право на якісь там мінімальні харчі.

Трохи згодом знайшлася справжня праця. Справжня? Це була одна з химер воєнного часу і один з нонсенсів німецької окупаційної адміністрації. Не знаю коли, але найменше рік тому в самому осередку німецької управи «дистрикту Галіцієн» утворено комісію для складання німецько-українського правничого словника. Так, ніби тогочасна Німеччина була правною державою. І ніби німці мали лишитися володарями навіки. Комісії приділили кімнату в будинку, що перед тим був польським воєвідством, за радянського часу обкомом партії, а тепер правив за центр дистриктового губернатора Вехтера. Комісія спершу склала картотеку німецьких термінів, розписавши німецькі закони. А потім треба було братися за розшук (або творення) українських відповідників.

На чолі комісії стояв адвокат (пан меценас) Голубовський. Немолода вже людина, вихована ще за австрійських часів, і український патріот, він виїжджував до Німеччини за польського часу і став німецьким громадянином, тому він і дістав своє високе призначення, що мало відіграти вирішальну роль в перемозі над ворогами Німеччини. Голубовський був такий, яким він колись навчився бути в Австрії, вишуканих манер («цілую ручку»), з пенсне й золотим годинником у кишені жилета, з метрами на черевиках, завжди бездоганно одягнений. Не знаю, чи він належав до нацистської партії, сумніваюся в цьому, либонь, він дістав своє призначення внаслідок приналежності до німецької нації (райхсдойч), а не до партії. Але так чи так, був він порядна людина і, коли можна застосувати це до людини австро-німецької культури, справжній, але сильно старомодний джентльмен. І мила особа. Його правниче мислення йшло цілком у річищі австрійського й німецького права, яке з практикою російського судівництва й радянського законодавства мало дуже мало спільного. Але в теорії він розумів потребу використати ту, другу термінологію. Пізніша доля не була ласкава до нього. Він часто згадував свого сина, який таки був наці. Сина того в Львові не було, і я його знав тільки з батькових згадок. Він загинув у бомбардуванні Санкт-Пельтену в Австрії, тоді Остмарк.

Подібна доля судилася й старому Голубовському. Зі Львова, коли відступали німці, він евакуювався до Хемніцу. Коли в березні 1945 року англо-американська авіація взялася винищити доценту центри Саксонії (що мали перейти за ялтинською умовою до росіян), за тотальним знищенням Дрездену прийшло таке ж знищення Хемніцу. Там загинув старий Голубовський. А в часи до першої світової війни він міг би бути якщо не *послом* до цісарсько-королівського парляменту, принаймні правничим дорадником такого посла!

Комісія Голубовського в Львові складалася ще з трьох осіб. Однією був Петро Коструба, мовознавець. Другою — професор радянського хову Паше-Озерський. Третьою і останньою — друкарка Соня. Коструба мав забезпечувати мовну

нормативність ухвалюваних термінів. Паше-Озерський повинен був служити містком до звичної на сході практики судівництва. Пані Соня — ніхто не кликав її на прізвище, всі звали її тільки «пані Соня» — увічнювала наслідки дискусій на друкарській машинці. Важко було б підібрати різномасніший склад комісії. Голубовський поняття не мав про російське й радянське право, Паше-Озерський — про німецьке, Коструба й пані Соня — про жадне. Дуже часто дискусії про якийсь термін кінчалися повним відчаєм старого Голубовського. Те, що він пропонував, було незрозуміле іншим; те, що ті пропонували, було неприйнятне для нього. Мало було таких термінів, що їх би розуміли або приймали всі. Переважно справжніх відповідників для німецьких термінів не знаходилося взагалі, а новотворені не задовольняли нікого. Обговорення аж надто часто нагадували розмову підглухуватих, що відповідають на те, що почули, а не те, що справді було сказане. Голубовського, Кострубу, пані Соню єднало принаймні те, що вони були галичани, і на них виразно позначалася колишня Австро-Угорщина, а потім засвоєння елементів польської культури зі слідами націоналістичного протесту проти Польщі. Микола Паше-Озерський був тут чужорідне тіло — те, що львів'яни в ті роки звали «совет», а подеколи й українізоване «совіт». І не тільки тому, що він був іншого виховання — він був з Києва й був присланий до Львова під час першої радянської окупації на професуру в університеті, — а й тому, що ставився з максимумом зневаги до всіх галичан і всього галицького, включно зі своїми теперішніми співпрацівниками. Коли я став з ним на працю, він навіть думки не припускав, що це могло бути інакше, і одверто висловлював мені не лише ці почуття, а й свої надії на визволення новою окупацією Львова. Здавалося б, що советський правник мусів знати, щу чекало на тих, хто співпрацював з німцями, але він лишився в місті під час їх евакуації. З того, що слід його після приходу радянського війська на якийсь час загубився, можна здогадуватися, що органи радянського судочинства перевірили його. Скільки я міг судити, єдиним його щирим комплексом почувань було поєднання неприязні до галичан і чекання на радянське визволення. Пізніші архівні знахідки показали, що він виконував функцію «сексота». Миршавий на вигляд, порадянському забріханий, він був стороннім тілом у комісії Голубовського. Але Голубовський був занадто джентльменом старо-галицької школи, щоб позбутися його зі своєї комісії за політичні погляди.

Від Коструби я не чув висловлювань на політичні теми і не знаю, чи його заарештували за політичну діяльність, чи розкопавши гріх його нібито співпраці з німцями в комісії. Сталося це аж по війні, але після повернення з заслання він був призначений доцентом Львівського університету й друкував праці з фонетики й фонології української мови. Він навіть наважувався в ті роки протестувати проти тих змін у його рукописах, які робив Білодід, і один лист з протестом він надіслав мені до Нью-Йорку, десть дізнавшись мою адресу. Під час німецької окупації він не виявляв намірів покинути своє місто, але він розумів моє становище, яке він

уважав відмінним, і ми попрощалися сердечно, коли мені прийшов час покидати Львів, хоч перед тим жадних зустрічей поза кімнатою нашої комісії ми не мали.

У пані Соні я не помічав уже рис австрійського часу, вона була, як на мене, стовідсотковим продуктом польської культури, заломленої через українське самотійництво. Вона була галаслива (те, що в Львові звалось *пискувата*) і вміла постояти за себе. Совети і «советів» вона активно не любила, але, як і для Петра Коструби, питання про те, щоб тікати зі Львова, для неї не стояло. До мене вона ставилася з маленькою дозою материнського піклування. Перед моєю втечею вона наділила мене двома великими валізками зі своєї комори.

Моє влаштування в комісії, як і оселення в приватному мешканні, було тяжкою мірою ділом рук Сімовича. Він казав мені, що Голубовський скаржився йому на брак зазбручанського мовника, і тоді він, Сімович, порадив йому мене. Але я не виключаю й іншої можливості, що ініціатива могла походити від Василя Івановича. Він дбав за мене, дбав він і за успіх праці комісії. Так чи так, я з'явився за порадою Сімовича в Голубовського, мав з ним розмову і дістав призначення. Це було останнє поповнення комісії, цього цілого українського світу в мініятурі, що примістився в серці німецької адміністрації.

У серці, але фактично без жадного зв'язку з нею. Дуже рідко німецькі працівники переступали поріг нашої кімнати, і то частіше помилково. Вони переступали поріг, казали «Гайль Гітлер», про щось питали, Голубовський спрямовував їх кудись, і вони зникали. Якби це була радянська установа, напевне, були б якісь загальні збори, політгодини то що. Нічого цього в німців не було. Після місяців праці в комісії я не знав нікого в усій величезній установі, і не мав найменшої практики з німецької мови. Це була одна з примх німецького адміністрування. Явно і безнадійно втрачаючи Україну, за яку вони і так не дбали, в величезному напруженні війни, що вичерпувала їхні сили, вони вкладали гроші — хоч і невеличкі — в комісію, діяльність якої для вислідів війни була абсолютно байдужа. Назовні моя і моїх колег праця в центральній німецькій управі могла б виглядати як коляборація. Справді це було або ніщо, або навіть протинімецький захід — ми забирали від німців якусь суму грошей, таких потрібних їм на війну... Але хвилі війни й політики не сягали цього мініятюрного острівця серед розбурханого моря. Фронти перекочувалися, десятки тисяч людей гинули, але все це було далеко і нас не обходило, аж поки не розпалася вся споруда німецької адміністрації Львова й Галичини. Але і тут не німці мене звільнили, а я вирішив тікати.

Не знаю, що сталося з тими картками, на яких ми нагромадили словниковий матеріал. Чи вони лишилися у Львові й були викинені на смітник радянськими переможцями? Чи Голубовський забрав їх із собою до Хемніцу й вони загинули там разом з ним? Факт є той, що це була марна праця, і від неї не лишилося нічого. Розвіялося з вітрами війни. Але понад рік ця праця утримувала мене й моїх колег, визволяла нас від потреби робити щось корисне для війни чи й взагалі брати в ній

якунебудь участь на користь одного боку, який був не нашим так само, як і другий. Єдине, що ми могли робити в цій суцільно не нашій війні, було перечікувати її. З усіх моїх перечікувань, що про них я писав і писатиму тут ще далі, це було найспокійніше й розмірно найщасливіше.

Зачарований острівець серед німецького моря, наша словникова кімната була островом недосяжним і серед українців. Хто пішов би шукати нас там через рогачки бюра перепусток і військових вартових? Тим менше міг сподіватися відвідин я, заволока у Львові. Але один раз неймовірно сталося. Я мав відвідувача. Це був зовсім молодий чоловік, який назвав себе Гаврилом Шилом. (Відповідальність за римування, звичайно, не моя і не його, а його батьків). Молодик оповів, що він з Рівного, у Львові на кілька днів, мав освіту з періоду радянської окупації, і то мовознавчу, і не міг утриматися від того, щоб добитися до мене й побачити мене, а то й дістати якусь пораду від мене. Звідки він почув про мене, чи з рівенських студій, чи тепер від Сімовича, як дізнався про місце моєї праці, я не знаю. Підстав на його захоплення я не бачив тоді й не бачу тепер — публікацій у мене тоді було зовсім мало. Але ось він сидів по другий бік мого робочого столу й дивився на мене захопленими очима, як у наші дні американська дівчина позирає на зірку рок-н-ролу. Більше я ніколи його не зустрічав, але він лишився після відступу німців і зробив таку-сяку академічну кар'єру, видав кілька книжок, головне з діалектології. Цікаво було б знати, що він тоді думав про свої необачні відвідини старшого колеги в німецькому оточенні. Це був єдиний мій відвідувач, що на кілька хвилин відірвав мене від щоденної праці. Саму цю працю Голубовський оцінив позитивно. Як мені переказували, він десь заявив, що я sehr tüchtig. Я тоді не знав цього слова і навіть злякався, асоціювавши його з нашим тухтієм, але перевірка в словнику показала, що це був комплімент. При моєму рівні знань правничої термінології комплімент був мало заслужений, але бідний Голубовський, либонь, не був благословенний висококваліфікованими співробітниками.

Словникова комісія не впроваджувала мене, отже, до українського Львова. Не припала ця роля й УЦК. Хоч я був добре знайомий з керівниками Комітету й мав легкий доступ до вольового й завжди наступального Володимира Кубійовича і його лагіднішого й більш джентльменського заступника Костя Паньківського (перший був, з його польськими зв'язками, новак серед традиційної еліти, другий справді належав до неї, і то в розмірно найаристократичнішому прошарку, себ то в другому поколінні — максимум можливої переємності в новоствореній галицькій цивільній еліті), не кажучи вже про керівника культурного відділу Михайла Кушніра, все таки УЦК був установою, з неминучими рисами бюрократизму, а його головна цілеспрямованість була на охорону сякого-такого рівня добробуту української людности, на її правну охорону, поскільки можливо, а в культурі — на діяльність насамперед на рівні просвіт.

Не були центрами культурних контактів і газети. Власне, в Львові ми мали до діла дві — «Львівські вісті» й «Краківські вісті». Перша була фактично німецьким органом, своєрідна паралеля до київського «Нового українського слова», трохи ліберальніша, бо сам режим у Галичині був дещо ліберальніший від київського, але така ж пустопорожня, і редактор її Осип Боднарович цілком не був зацікавлений у здобуванні нових і взагалі кваліфікованих співробітників. Хоч він мав заслуги в українській журналістиці передвоєнних років, але тепер справляв враження втомленої людини, байдужої до навколишнього. З новоприбулих зі Сходу тільки один закріпився в «Львівських вістях»: Лінчевський, журналіст невисокого ґатунку, без програми й принципів, увесь якийсь потертий, облізлий і безмежно влізливий. Від нього сторонилися, як від пошесного хворого, але це його не спиняло. Триматися оддалік від цієї газети було неписаним правилом поведінки для всіх, хто мав почуття своєї гідності.

«Краківські вісті» редагував Михайло Хом'як. Я не зустрічався з ним особисто. Газета була в українських руках. Загально-інформаційний матеріал вона мусіла містити з німецьких джерел, український матеріал був чесний, але зовсім не газетного типу і цілком випадковий. Переважно це були довгі статті, часто з продовженнями в інших числах, багато з нього мало наукове значення, але було воно далеке від проблемности, живої дискусії, наболілости. Дуже часто були це типові *причинки* — давнє галицьке слово, що окреслювало публікації фактично відповідні дійсності, але без живої думки за ними. Газета радо відкрила свої шпальти новоприбулим: там друкувалися Оглоблин, Віктор Петров, Василь Чапля та інші, серед них і я. Але стати центром купчення інтелектуальних сил ця газета не могла (та, мабуть, і не зазіхала на це) тому, що була аж у Кракові, а ще більше через свій загальний об'єктивно-байдужий характер.

Не зважаючи на затрудненість дій в умовах німецького режиму, жорстокого й гнітючого навіть там, де він був розмірно ліберальнішим, такі центри все таки були. Насамперед два — «Українське видавництво» з місячником «Наші дні» і Літературно-мистецький клуб. Книжкові видання сильно терпіли від німецької цензури, яка не пощадила навіть Шевченкового «Кобзаря», де зник «мудрий німець», що «картопельку садив» на Запорозькій Січі, а «Єретик» показався небезпечним твором у цілості. Попри це вийшло не так уже й мало справді цінних книжок, і не тільки декого з клясиків і з забороненого в СРСР (приміром, Микола Зеров), а й нові твори сучасників, як от поезії і «Старший боярин» Тодося Осьмачки, «Тигролови» Івана Багряного. Друкарські верстати видавництва не працювали безперебійно й не викидали на ринок книжку за книжкою, але поява кожної була невеликою подією.

Трибуною ідеологічної й культурної дискусії були Літературно-мистецький клуб — усно, в формі доповідей і обговорень — і «Наші дні» — друком. Клуб і журнал біли ніяк між собою не пов'язані, але внутрішній зв'язок існував, і деякі

доповіді клубу знаходили шлях до журналу. Узяті разом клуб і журнал об'єднували, власне, всю творчу інтелекцію Львова, яка вважала за можливе забирати голос у межах лецальних можливостей так званої Генеральної Губернії. Осторонь лишалися тільки люди просоветської орієнтації, як от Михайло Возняк, і люди революційної дії проти німців, приміром у лавах УПА, типу Йосипа Позичанюка (але ці останні таки мали деякі контакти з журналом, як згадаю далі), — але тих двох категорій була меншість. Коли стали прибувати хвилі втікачів від радянського просування на захід — з Харкова, Києва, Вінниці, і вони стали частиною активності клубу й журналу.

Журнал провадили дві жінки, і обидві Струтинські, хоч і не споріднені. Головним редактором була Марія Струтинська. Сама особа невеликого літературного хисту (вона пробувала пізніше писати романи тощо), але доброго літературного смаку й розуміння стилю, вона була добрим вибором на редактора. Пам'ятаю її обличчя з високим чолом, зачісаним назад волоссям і питливими очима, її радість з кожного неспричинкового тексту для журналу, її постійне запитання:

— Що ви принесли сьогодні? — якимсь тільки їй притаманним питально-стверджувальним тоном, що і заохочував автора, і викликав на живу думку, її низьким голосом. І її вузькуваті очі теж ніби дивилися крізь зовнішність авторів, намагаючися прозирнути до їхніх внутрішніх потенцій.

Автори радо приходили до кімнати редакції журналу. Тут можна було познайомитися й зустрітися з тими, хто не так часто був на виднокрузі. Пригадую мої зустрічі там з Галиною Журбою й Юрієм Липою. Обое не були частими гостями, це була моя єдина зустріч з Журбою в Галичині і єдина з Липою будь-де і будь-коли. Маленька жінка, Журба видавалася неймовірним згустком енергії. Що вона робила, будучи з кимсь познайомлена, — вона ментально переходила в напад на цю особу. В моєму випадку це було дуже легко, бо я був мовник, а її одержимістю була чистота української мови, встановлювана за критеріями найближчих їй волинських говірок. Це було в неї особливо гостро й щиро, бо вона була людиною польського роду й виховання, а відома агресивність новонавернених. Зі мною вона почала з якогось мовного питання, на яке вона знала, що дістане незадовільну, з її погляду, відповідь. Знати це не було важко: я був прихильник норм Синявського й Єфремова — Кримського, вона — своїх власних. Шаленість її наступального вибуху перевершувала всі сподівання. Сперечатися з нею було даремне — більше, ніж звичайно в мовних дискусіях. Я мав вислухати її вибух до кінця і або промовчати, або викликати другий вибух.

Зустріч з Юрієм Липою була зовсім інша. Як і в випадку Журби, нас звела Марія Струтинська. Липа тоді не жив у Львові й рідко там показувався. Я ніколи не зустрічав його в Літературно-мистецькому клубі. У цей час він жив у Яворові і в дальшій розмові зі мною високо підносив риси яворівської вдачі: стриманість,

стійкість, мужньо-сувору дружність. Здається, він тоді вже був лікарем в УПА. Але розмова наша почалася не з цього. Вона почалася з мене. Як лікар — яким він фахово був — він оглянув очима мене-пацієнта і дав мені характеристику. Він сказав:

— Я бачу, ви маєте в собі данські риси. Раз у Копенгагені я йшов вулицею й бачив, як хтось, відчиняючи дверцята автомобіля, вдарив ними — і досить сильно — перехожого. Той схопився за чоло і вже готовий був міцно вилятися. Але не вилаявся. Він подумав: «Так, він винен. Але я теж винен: чому я йшов уздовж самого краю пішохода?» І він не сказав нічого, тільки, йдучи далі, витирив своє чоло. Так ви поведетеся в житті.

Діагноза доктора Липи була, либонь, правильна. Але чи вона не стосувалася й до нього самого, з його бездоганними манерами, з його бездоганно пов'язаною краваткою, з його брітанським виглядом?

Журба дивилася в себе, інші були для неї тільки приводом для вибуху свого. Липа споглядав людей і світ.

Не тільки відвідувачі були цікаві в «Українському видавництві». З діловим директором Михайлом Матчаком я був знайомий лише формально. Але редакційний відділ включав людей, що належали до найцікавіших у Львові, і зустрічі з ним були часті й справді приємні. Почати з Миколи Шлемкевича. Микола Іванович, людина з фаховою філософською освітою, у себе вдома в німецькій і польській культурі, не став професійним теоретиком-філософом. Його надто бентежила українська дійсність і вабила публіцистика. Але це була публіцистика широкого загальнення й глибокого дна. Його статті, підписувані здебільшого *М. Іванейко*, були завжди злободенні і ніколи не були тільки злободенні. Політичне осмислювалося тут історичною перспективою, сучасне в синтезі з минулим відкривало погляд на майбутнє. Він говорив надзвичайно швидко, наче захлинаючися, але при тому його мова не втрачала логічності і ієрархічності. Він вів за собою слухача невідривно, патос поєднувався з суворою аналітичністю, а за великими чорними окулярами очі наче загоралися при кожному новому ході думки. Своєрідна була навіть його голова: кругла, високочола, але з несподівано гострим підборіддям. Микола Іванович був гідним представником галицької філософсько-публіцистичної школи, що виросла на уламках донцовизму і в відході від цього нечестивого зачатку. Але на відміну від Юрія Липи й Бориса Ольхівського, що збивалися на історичні й пророцькі фантазії, він був далеко більше аналітиком і зберігав завжди свою тверезість. Я не зійшовся з ним близько, не став його послідовником, але ми завжди зберігали взаємну пошану. Хоч мені завжди шкода було, що невесела українська дійсність, якою він усе таки жив, не вивела його на ширшу, позаукраїнську сцену. Він лишився мислителем для свого народу, що є дуже багато, але все таки не все.

Другим пляном проходять у моїй пам'яті інші працівники видавництва, зберігаючися тільки в поодиноких деталях.

Ось Святослав Гординський, що в дитинстві втратив слух, багато вгадував з губів розмовника, а решту з письма, а сам говорив, не чувши себе, з неприродними павзами й інтонаціями, часом переходячи наче на мичання, — не зважаючи на це — поет, але наслідувальний у мові, наслідувальний і в поезії, але завжди готовий кинутися в бій за те, що йому здавалося політичними й національними або й малярськими цінностями, неймовірно працьовитий, але з природи речі не надто бажаний для розмови.

Невгасний ентузіаст і знавець дитячої літератури Богдан Гошовський. Редактор мови, успадкований від радянського в Львові видавництва, і єдиний тепер східняк, чи то пак «совет», у видавництві «Українському» Безпечний.

Лисяча гостренька мордочка під сивиною завжди, здавалося, спокійного Івана Крип'якевича, що потім вирішив, не зважаючи на свою діяльність у видавництві, лишитися під поновною радянською окупацією, пройшов через важкі періоди, а все таки зацілів.

Наймолодший з усіх Юрій Васильович Стефаник, що, ніколи не бувши в УПА, здається, мав з нею якісь зв'язки. Це він раз зустрів мене на вулиці в супроводі Йосипа Позичанюка і познайомив мене з ним: надзвичайний майстер domeжно короткої новельки, писаної з ощадністю Василя Стефаника, але не говіркою. Ідеологія цих новель близька до того, що можна було б назвати зоологічним націоналізмом, і тому тепер ніхто не наважиться їх передрукувати, а шкода, бо з мистецького погляду це справжні шедеври.

Позичанюк приїхав на Україну за Збручем одразу за радянським військом, приїхав як спеціальний кореспондент «Комсомольця України», навернувся на націоналізм, за німців вступив до УПА і десь в УПА загинув — не знаю, де і коли, і не знаю, чи комусь це відомо. Дуже цікава постать, але в обставинах демократій останньої чверти нашого століття принесена в жертву цим ідеологіям — «демократичним».

Повертаючися до Юрка Стефаника — був він людина дуже товариська, найтовариськіший серед своїх співпрацівників, але й людина несамовитої гордості і амбіції, мабуть, успадкованої від жорстоких русівських селян. Хоч, як і більшість своїх колег, він був інтелігентом другого покоління, явище, що ніколи не могло знайти сприятливих обставин для своєї появи в радянській Україні, явище, що сбме викільчувалося перед радянською окупацією в Галичині, але й там було скошене після ствердження там радянської влади. Великої сили й неймовірного здоров'я, він одначе засвоїв дещо з інтелігентських збочень, як це виявилось потім в Америці.

Усі разом вони, а з ними й інші, кого я менше знав, творили одну групу. Дуже вони були різні, але єднали їх дві риси. Одна була ідеологічна — національна ідея, самостійництво, національна гордість і неприйняття ніяких окупацій. Другою була, може, неусвідомлювана ними самими цупкість українських селянських традицій,

дарма що більшість із них, як уже сказано, були з другого покоління інтелігенції. Був у них усіх якийсь зв'язок із землею, тугість, цупкість, стриманість, упертість, практичність, емоїзм. Хоч географічно та ідеологічно вони нічого не мали спільного з селяками одного зі мною курсу в мої студентські роки, щось невловне єднало дві групи людей. По-різному, але в обох це було те, що Тичина характеризував: «Чорнозем підвівся і дивиться в вічі».

Серед них я досі не згадав одного, хто був мені найближчий, з яким я справді якось споріднився, — Василя Івановича Сімовича, як його ми звали — «дядю Васю». Дядюватий цей син сільського дяка справді був кремезний, а водночас ставний, схильний до лукавого гумору, але невгнутий у речах серйозних, неймовірно дбайливий до тих, кого вважав за свою людину, — як це виявилось і в моєму випадку, коли він улаштував для мене і мешкання, і працю, і коло знайомств, і теплу приязність своїх розмов і запрошень до себе. У його затишному й старосвітському мешканні в будинку НТШ на вулиці Чарнецького я почував себе як у своїй родині, хоч мені завжди здавалося, що його дружина Ізидора Григорівна менше схильна до зазбручанських гостей, ставилася до мене з підозрою й застереженням, і очі її дивилися, здавалося, з недовір'ям, а може, й заздрістю. Інтелектуально вона далеко не стояла на одному рівні зі своїм чоловіком. Але якщо вона плекала такі почуття, назовні вона їх не виявляла.

Не знаю, чи дядя Вася мав застереження до своєї дружини. Хоч їх інтелектуальний рівень був не однаковий, я ніколи не помічав між ними сварок або тертя. Де Сімович справді чувся чужим і натикався на ворожість, це були його колеги в Львові типу Василя Лева або Костя Кисілевського. Хоч Сімовича запросили з Праги до Львова (це діялося 1933 року) і хоч йому потім доручили керування філологічною секцією НТШ та її виданнями, — а може, саме тому, — його незлюбили його менші й молодші колеги. Вони не спроможні були «скинути» його, але дрібні душі завжди вміють отруїти існування тим, хто стоїть вище від них. До цього додається різниця метод. Сімович привіз із Праги фонологічні методи, якими він захоплювався щиро й глибоко. Вони були незрозумілі його львівським коледам, які ледве сьак-так упорувалися з традиційною філологією. Знов я не посвячений у таємниці цього змагання Гуллівера з ліліпутами, але я певний, що вколи ліліпутів завжди бувають дошкульні, і так воно було й тут. У мої львівські часи це ледве чи виявлялося, бо наукова праця майже не велася і НТШ було бездіяльне. Але характеристично, що коли прийшло до складання правописного словника, Сімович поклався на працю Олександра Панейка, аніж на своїх, формально беручи, науковіших колег.

У розмовах зі мною цей конфлікт виявився тільки посередньо. Одного разу я випадково назвав Сімовича галичанином. Реакція була несподівано гостра:

— Я не галичанин, я буковинець.

Це не була правда. Сімович народився в Гадинківцях коло Гусятина, на

галицькому Поділі. Але це не була й цілковита неправда, бо Сімович дістав високу освіту на Буковині, і дружина його була буковинка (хоч вона далі лишалася православною, а він греко-католиком). З двох «батьківщин» Сімович вибирав не-Галичину.

Але в глибині душі він зберігав міцний галицький патріотизм. У своїх працях він не раз виступає в обороні галичанизмів в українській літературній мові. Коли, вже за мого часу в Львові, «Українське видавництво» заповзялося видати новий правописний словник, за основу не взяли вільніший від галицьких впливів словник Голоскевича, а словник Ізюмова, до якого впровадили додаткові галичанізми. Правда, їхнім ініціатором був Іван Зілінський, що жив тоді в Кракові, але, у Львові, Сімович міг би пробувати їх усунути. Цього він аніяк не робив.

Коли я сказав Сімовичеві, що я замислив невелику монографію про вплив Галичини на українську літературну мову, він був захоплений, і активно допомагав мені бібліографічними порадами в моїй праці, зокрема вказавши на ті твори красного письменства, де «наддніпрянські» письменники висловлювалися позитивно про мову галичан — Олена Пчілка, Наталя Романович-Ткаченко.

Так у душі Сімовича змагалися галицькі первні й нахили з протигалицькими. Поза всяким змаганням була для Сімовича його українськість, не тільки природна, вроджена, вихована, але й принципова. Саме тому він так сердечно, як справді — не за кліше — братів, зустрічав східняків, зі мною включно. Але лише тоді, коли він був певний, що вони так само і такою ж мірою українці. Він оповідав мені про те, як до нього приходив Микола Семенів. Микола Семенів був у роки українізації викладачем чи професором в Одеському університеті, надрукував тоді кілька статтів з українського мовознавства, не надто значущих, — але не це скомпромітувало його в очах Сімовича. У радянській ліквідації діячів періоду українізації Семенів був заарештований і чи засланий, чи видалений поза межі України, — не знаю, але чи так чи так він опинився в Воронежі. Там він дістав радянський паспорт, коли паспорти були запроваджені. Тепер цей паспорт він показав Сімовичеві, і око дяді Васі впало на рубрику «національність». Там стояло «русский» — росіянин. Зваживши на обставини переслідувань, на його тепер такий безконечно пошарпаний і жалісний вигляд, я б не засуджував його занадто суворо. Не Василь Іванович. Він відмовив Семенову всякої допомоги і припинив усякі з ним стосунки. Пізнішої долі Семенова я не знаю — чи він таки прилучився до росіян, чи, самотній і ізольований, лишився в Львові на поталу радянцям і, може, на нові переслідування. Але Сімович органічно не зносив того, що в Галичині зва-лося *хрунівством*, — і розумом і серцем. Бо сам він був українцем і тільки українцем — і розумом і серцем.

А поза тим він був ще й людиною західної, точніше — передусім німецької культури. Німецькі класики були для нього рідними, і не одна полиця в його захащеному книжками мешканні була заповнена їхніми виданнями, і цитував він

їх не раз. Літературу він взагалі любив і знав. Я тоді захоплювався поезіями Євгена Маланюка. Вони мене полонили своїм національним патосом, своєю розправою з минулим України — бранки степової. Сімович рішуче не погоджувався. Маланюкову риторичку він не сприймав. Натомість він підносив поезію Святослава Гординського, але знов не патріотично-деклямативну, а ідилічну й у класичному дусі писану на зразок його ліричної поеми «Сновидів», що тоді було мені досить далеким і чужим. Поділяли ми тільки захват поезією Антонича, при чому дядя Вася знов підносив його перші, не політизовані збірки над пізнішими.

Тільки небагато років свого життя Сімович мав можливість викладати в високих школах. Не диво, що він не мав щастя мати видатних учнів. Не виключаю можливості, що він розглядав мене як свого наступника, тим більше, що це від нього я засвоїв основи новітньої фонології. Якщо це він спрямував був до мене Шила, про що я тут писав, то, може, саме тому. Мабуть, це він послав до мене і Олексу Горбача, тоді молодого аспіранта на науковця, який утік з радянської армії, перейшовши фронт, і повернувся до Львова вже під час війни. Горбач тоді таки знайшов мене, ми познайомилися, і з того часу веде початок наша примязнь. Так у несприятливих умовах, за відсутності університету починала скромно й несливово формуватися школа Василя Сімовича. Але їй не судилося вбитися в колодочки, і не тільки через наближення фронту — в просторі і евакуації Львова — в часі. На перешкоді стала нагла смерть.

12 березня 1944 року я був з матір'ю в гостях у Сімовичів. Вони частували нас вечерею, розмова була тиха й приязна, хоч становище дяді Васі було нелегке. Фронт підходив до міста, кожний думав про евакуацію і прощання з українською землею. Ізидора Григорівна рішуче заявила, що вона мала досить емігрантських поневірянь у Берліні й Празі і знов на еміграцію не поїде. Будь що буде — вона лишається у Львові. Небезпека такого рішення для долі Василя Івановича була ясна кожному, і він переживав це становище боляче й трагічно. Але ми попрощалися спокійно, я з матір'ю подалися до нашого помешкання на вулиці Конопницької, Сімовичі лишалися в своєму, може, говорячи частину ночі про свої перспективи. Я мав подзвонити наступного ранку до дяді Васі в якійсь справі.

Я це зробив, але тільки, щоб довідатися про те, що вранці 13 березня Сімович помер на удар серця. Це було страшне горе для мене. Після матері він був особою, яку я найбільше любив. Я думаю, що не перебільшу, сказавши, що між нами постали відносини, близькі до відносин батька й сина. Ніколи в житті не маючи батька, раптом утратити його після такого короткого часу — це не було легко пережити. А до того переді мною з матір'ю стелилася небезпечна й гірка дорога на чужину в незнану еміграцію... Досі я був молодший, мене вели або принаймні мене могли вести. Тепер я був у першому ряді. Вся відповідальність, усі практичні заходи лягали тепер на мене.

Сімовича ховали 16 березня на Личаківському цвинтарі. Ховали ніби поспіхом,

бо фронт підкочувався до міста. Але була не одна промова. Пам'ятаю тільки, що говорив також Кубійович. Мабуть, промови були не без адресивності й політичних мотивів. Пізніше Здзіслав Штібер казав мені, що він разом з другим польським професором Вітольдом Ташицьким мусіли покинути похорон, бо характер промов «виключав можливість їхньої присутності». Я не помітив нічого цього. Може, тому, що промови не відрізнялися від того, що звичайно говорилося між українцями, а могло бути неприйнятне для поляків, приміром, про українськість Львова. А може, просто мені було тоді не до того, щоб услухатися до промов. Я лишався сам, більше ніхто мені не допомагатиме. І треба думати про втечу зі Львова, не гаючися і не знаючи, куди і як.

Але повернімося до початків мого перебування в місті, рік перед тим. Я не вичерпав теми про українські культурні осередки. Отже, львівський Літературно-мистецький клуб, ми знову новачки в місті і це березень попереднього року, 1943-го. Літературно-мистецький клуб був, бо політичну діяльність і навіть політичну дискусію виключали умови німецької окупації — і законами і посутньо, — та не була вона тоді можлива й у самій Німеччині, де все діялося за засадою: «Der Führer führt, das Volk folgt». Але в істоті свій клуб мав подивугідно політичний характер. Теми доповідей і дискусійних вечорів були історіософічні, літературні, мовні тощо, але провідні ідеї в усіх, наче за змовою, були суверенність української культури, незалежність українського мислення, переємність української ідеї через століття й століття. Не треба було навіть уживати слів «самостійність» чи «незалежність» — думка про це виринала з кожного виступу. Протинімецьких виступів не могло бути, але не було й ні одного пронімецького. Це була справді своєрідна інституція, яка заступала політичний фронт, академію наук і мистецтв. Клуб був інтелектуальним центром Львова й Галичини, а особливо вабив він людей, що чимраз у більшому числі прибували з евакуйованих центрів, далі на схід розташованих і скоріше влеглих утраті — переходові в радянські руки. Власне, враження Львова як інтелектуального центру незалежної України в серцях і розумах новачків творилося, поза приватними зустрічами й розмовами, саме цими вечорами в Клубі.

Перше, що відвідувач зустрічав у Клубі, був звичайно його директор Володимир Мартинець. Важко було повірити, що він ще недавно був активний політик, приналежний до націоналізму і навіть чи не в проводі (мельниківського відламу). Елегантний, одягнений, з чудово пов'язаною краваткою або метеликом, в окулярах з тонким склом без рамок, він увивався коло кожного нового гостя, для кожного знаходячи слово привітання й радості з приводу прибуття. Яюсь, може, тому, що він говорив швидко, а рухався ще швидше, він здавався дуже тонким, хоч таким не був. Він був наче схрещенням людини вільної професії — модного адвоката чи лікаря — і власника крамниці модних товарів, старогалицької гостинності з модерним комерційним духом, хоч ніякої комерції клуб не провадив. Це, мабуть,

він складав програми доповідей, або, як вони називалися в Львові, *відчитів*.

Але це не було важким завданням. Люди, особливо ті, що прибували одні за одним зі сходу, після років мовчання, вимушеного спочатку в совєтські часи, а потім у німецькій окупації, вперше знаходили в ліберальнішому піднімецькому місті можливість публічного виступу. Кожний мав якусь улюблену тему, на яку досі мовчав, і кожний знаходив однодумців, бо всі сходилися в бажанні великої, — ну, скажім стримано й обережно — української культури. Бож Клюб, як уже сказано, не був політичним. Мартинець не складав якихось серій доповідей, він приймав те, що йому підказували, і типовою його формулою було:

— Чи ви не погодилися б прочитати нам доповідь про щонебудь?

При чому само собою розумілося, що це мало бути на українську тему і з тим, що умовно звалося «українською ідеологією». Не знаю, чи Мартинець колинебудь виступав перед селянами чи робітниками. Моє враження було таке, що він до цього зовсім не надавався і що аудиторія хіба його висміяла б. Але плеканий перед війною в умовах конспірації рух ледве чи мав такі конфронтації. У Клубі, припускаю, був центр пліток і, може, — хто знає — навіть конспіративних новин і інструкцій. Але мені, зайді, цей бік справи, якщо він існував, не був розкритий. А може, запобігливий комівоєжер був маскою конспіратора?

У моїй пам'яті доповіді, що я чув, а чув я їх багатенько, зливаються в одне. Я пам'ятаю назви й прізвища, але майже нічого зі змісту. Причина цього була, либонь, не тільки давність подій, і не тільки брак видатних промовців (за винятком Шлемкевича), а й одноманітність самих виступів. Хоч ця ідеологічна одноманітність мене тоді захоплювала, бо вона все моє життя до Львова була для мене заборонена і я глибоко вбирав у себе кожну згадку про недозволене доти, ба навіть кожне вживання самих слів таких, як Україна, не кажучи вже про її велич і незалежність, але все це таки було одноманітне і тому мусіло злитися в одне в моїй уяві й згадці. Однаковим був і ритуал відкриття й закриття кожних сходин, не дуже варіював і набір компліментів для доповіді й її автора.

Та це не означає, що за доповідями не стояли особистості їхніх авторів і що ці особистості були однакові. Насамперед треба скинути з рахівниці тих доповідачів, які говорили на дуже вузьку тему або проповідували дуже вузькі ідеї, зрозумілі й без доповіді. Бувало таке і з старими львів'янами, і з утікачами з-поза Збруча. «Українська мова в устах учителя» Олександра Панейка або «Шляхи розвитку української мови» Пантелеймона Ковальова ледве чи збагатили слухачів новими ідеями; не було яскравих ідей і в доповіді Світозара Драгоманова «Літературно-громадські моменти в переписці Лесі Українки з М. Драгомановим» (16 грудня 1943), хіба що самі оперування ім'ям Михайла Драгоманова, проскрибованим у «донцовизованому» Львові. Не виблискувала своєрідністю й мова Валеріяна Ревуцького про драматургію Квітки-Основ'яненка, прочитана 27 листопада 1943 року.

На півдорозі між доповідями безідейними й «ідейними» стояли виступи ревіндикаційного характеру — про українські елементи, вплетені до культур сусідніх народів, найчастіше росіян. За зразок може правити доповідь Василя Витвицького про впливи української музики на Чайковського (14 травня 1943). Вона була ділова й твереза, а все таки лоскотала почуття національної гордості. Проблеми інкорпорування українських складників до чужих культур набирали особливої гостроти, коли сама особа, відповідальна, сказати б, за такі переноси, була українського роду. Найбільший успіх тут мала дискусія про Миколу Гоголя, що переплеснулася з одного вечора до другого, охопила велике число промовців і викликала гостро-чуттєву реакцію публіки. Для одних Гоголь був національний зрадник, для других — український письменник, хоч і вживав він іншої мови. З цих других найтемпераментніший був, либонь, Володимир Дорошенко, про якого ще далі говоритиму як про директора бібліотеки НТШ. Заля була поділена на дві половини. Там, де одні захоплено плескали й кричали «браво», інші голосно висловлювали своє обурення. Реакції були такі гострі, ніби висліди дискусії мали вирішити розв'язку війни, долю всіх присутніх, навіть долю України. Обговорювана альтернатива була, як тепер легко побачити, тільки малим аспектом пізнання творчості Гоголя. Але тоді вона справді запалила серця присутніх, перекинулася в пізніші приватні розмови слухачів на кілька тижнів і здавалася такою ж важливою, як спортивим болільникам перемога одного з двох змагунів.

З суто «ідеологічних» доповідей пригадую дві — 24 березня 1943 року Борис Ольхівський говорив про «критерій приналежності до українського народу», а 27 листопада Юрій Косач — про те, що він назвав «проблемами українського історичного роману». Від них мої враження були найсильніші, і мені не перешкоджало, що і тенденції виступів, і самі постаті промовців були разючо відмінні. Ольхівський, астенічний, вихудлий і аскетичний, горів своїми ідеями і пожертвував для них своє життя. Коли пізніше, 29 квітня, проголошено формування української дивізії, він зголосився добровільно до неї. Найменше в світі можна було уявити його салдатом, радше запальним ченцем у монастирі, і в нормальних обставинах жадне військо й не прийняло б цього безнадійного інтелектуала до своїх лав. Але тоді німці брали вже кожного, хоч би й півкаліку. Ольхівський уважав за свій обов'язок не тільки говорити про Україну, а діяти за неї, розбіжність слів і вчинків була для нього неприйнятна. Не знаю, чи він усвідомлював трагікомізм свого рішення і неминучість своєї загибелі. Не знаю, як він проходив військовий вишкіл, до якого був рішуче непридатний. Скільки мені відомо, він загинув у безнадійному бою під Бродами. Тверезі скажуть — він мусів розуміти, на що йшов. Але, інакшими очима поглянувши, чи історію роблять тверезі? Сила і приреченість Ольхівського були в його нетверезості. Але це була особлива нетверезість — твереза, бо він був мислитель, інтелектуал, аналітик, і його божевільне рішення було актом тверезого розуму й цілеспрямованої чесності.

Його жертва була даремна, сьогодні вона забута, як забуті його писання і його життя. Не знати, чи колинебудь його впишуть у святці української культури і державности. Але святі такі ж безобличні, як трупи на брідському побоєвищі. А Ольхівський був саме особою. Я не був з ним знайомий ближче, поза кількома випадковими зустрічами й мимобіжними розмовами. Але я завжди бачу його вузьке перепале обличчя, спалене внутрішнім горінням.

Ольхівський був з Полісся, землі «тутейших», і його український патос був, власне, патосом приналежности Полісся до України, конечности цієї приналежности. Його доповідь у клубі постала, мабуть, з цього патосу. Критерії приналежности до українського народу були (і є) актуальні в нації, що збирала себе в цілість уже перед нашими очима і що породила незміренне число перекинчиків. Своїми ідеологічними вишколами Ольхівський був зв'язаний з тими, кого можна б назвати постдонцовцями, колом, до якого належав і, приміром, Юрій Липа. Вони, ці постдонцовці, відкинули дешевину й базарну крикливість Донцова, але вписали до свого кодексу життя, чести й смерті бути вірними й вольовими. У протилежність самому Донцову або Маланюкові, дуже грізним у слові, але й дуже опортуністичним у житті, вони жили й померли незрадними. Їхній відхід від стилю донцовщини не був зрадою. Зрадою було б дотримуватися цього стилю в його демагогії й фальшивому блиску.

Інакшим «постдонцовцем» був тоді другий «ідеологічний» доповідач Літературно-мистецького клубу Юрій Косач. Героїзація української історії в його доповіді про історичний роман ішла від Донцова, як і, часто, перекручення й нечесність у цій героїзації. Але ця героїзація зовсім не поєднувалася — на відміну від Ольхівського — з героїзмом у житті. Косачеві мандри від одного ідеологічного табору до іншого були мені тоді — новоприбулому — мало відомі. Львів був повний пліток про несумлінність Косача як особи, про дебоші, про зводження жінок, навіть про елементарні крадіжки. Сам я того не бачив, перевірити не міг і не мав бажання, я готовий був простити йому чимало за легкість думки, вміння поєднувати явища, зв'язок яких звичайно не схоплюють, за плин цікавих асоціацій, за барвність світобачення. Те, що він казав, не завжди було правдою; те, що він писав, часто було облудою; красиві фрази й орнаментовані образи — брязкальцями, вовкуватий погляд очей з-під високого чола виказував брак відповідальности й чесности, — а все таки слухати його було цікаво, і течія мислення полонила прудкістю й розмахом. Треба було не одного року і не одного його неетичного вчинку, щоб геть пізніше, вже в Америці, я переконався, що порядна людина з Косачем справ мати не може. У Львові, в Літературно-мистецькому клубі 1943 року найкраще з почутого походило від трьох таких різних осіб — Шлемкевича, Ольхівського, Косача.

Доповіді в клубі відбувалися реґулярно, і я з Оксаною Линтварьовою не пропускав їх. Ми шукали в них школи життя й мислення. І, хоч було багато

розчарувань і сіризни, вони були вже тим цінні, що висловлювали те, що було моїм, але моїми вустами ще не вимовленим. Суцільним розчаруванням були, зрештою, не часті, концерти співаків. Реклямовані як видатні представники української музичної культури, співаки Орест Руснак, Іванна Синенько-Іваницька, як на мене, тоді не мали ні голосу, ні здібности до інтерпретації камерних творів. На концерти я йшов з великими надіями, повертався з гірким розчаруванням. Хоч стандарти співу в харківській опері не були дуже високі, проти цих виступів вони здавалися недосяжними.

У кінці 1943 року (чи то 9 листопада, чи 9 грудня) естрада клубу стала сценою театральної вистави радше камерного характеру. Грала «Одержиму» Лесі Українки з Е. Шашаровською в головній ролі. Коротка ця драматична поема, майже монолог, була наче ще один виступ на тему одержимости, як у багатьох виступах, як у всьому стилі львівського життя. Хоч у буквальному розумінні одержимість у Лесі Українки релігійна, в тогочасних обставинах це виглядало тільки як парафраза одержимости національної.

А стаціонарний театр у Львові тоді був тільки один (не рахуючи півкабаре «Веселий Львів»), і звався він Львівський оперний театр. Архітектурно він справді був типовий для другої половини дев'ятнадцятого сторіччя опери: статуї на фронтоні — на даху і на флянцах, барельєфи, півколони, над сценою — висока баня, майже як у барокковій церкві. Взоровані більш-менш на паризькій опері, будівлі такого типу виросли в усіх країнах, причетних до західного культурного світу, від Манаусу над Амазонкою в Бразилії до не знаю як далеко на схід у межах Російської імперії. Львів ішов тут, мабуть, за Віднем, хоч кінних постатей він не мав на своєму даху. Але в роки мого перебування в Львові це був, за зразком німецьких провінційних театрів, не оперний театр, а театр усіх жанрів: від опери, балету, оперети до драми, з дуже еклектичним репертуаром у кожному жанрі. Так само еклектичний він був і своїм акторським складом. Переважали, звичайно, галицькі актори, але були тут і інші, кого воєнні події занесли до Львова, включно з Йосипом Гірняком і Олімпією Добровольською, колись березільцями, та Ніною Горленко, що виховувалася ще в традиціях етнографічно-побутового театру Миколи Садовського. Незвична була й публіка: три рази на тиждень театр грав для німецького глядача, тричі — для українського.

Не буду перелічувати всяких «Циганських баронів», «Пташників з Тіролю», «Лиликів», «Копелій». «Тоск» і «Трав'ят» тощо, які всі були тільки рутинною, без іскри оригінальності. Та я не дуже на них і вчашав. Не надто приваблювала й драма з діяпазоном від «Гриця» й Грінченкового «Степового гостя» до «Хитрої вдовички» Гольдоні й беззмістовних центральноевропейських комедій типу «Мужчини з минулим» і «Любови на здоровий розум», авторів яких можна й не називати. Усе це було ремесло і не завжди високої якості. Була війна, і вважалося, що людей треба розважати, спонукати до веселого й безглузлого сміху, щоб вони

на кілька годин забули про жах реального життя.

Не думаю, щоб львівський театр тих років мав хоч одну справді цікаву й вартісну виставу. Але дещо підносилося над пересічним рівнем і в якомусь сенсі виказувало якісь шукання. Мабуть, цікавою для мене була б вистава «Батурина» Богдана Лепкого, але вона пройшла перед нашим приїздом до Львова. Але я ще захопив «Тріумф прокурора Дальського», чи не в останній виставі. Автором п'єси був К. Гупало, з яким я не був знайомий, але знав його на вигляд: він був у Харкові студентом літературного факультету, на рік або два молодшим від мене. Я розпитував про нього у Львові, хотів з ним познайомитися. Але відповіді були глухі й невизначені. Аж геть пізніше я довідався, що після прем'єри своєї п'єси він подався до Києва і там був розстріляний німцями. Але й досі я не знаю, чи це було частиною арештів мельниківської групи Києва, чи незалежно від цього. З Теліги зроблено святу, про Гупала забуто цілковито. Щодо його п'єси сьогодні не можу сказати, чи вона мала якунебудь літературну вартість, текст її невиданий і не знати, чи зберігся, але моє враження від неї було дуже сильне, бо це була перша річ, мною бачена, про терор у радянській системі, про допити обвинувачених. І це вразило мене тим більше, що це писав майже-майже мій товариш-студент...

Кулішів «Мина Мазайло» був поставлений Йосипом Гірняком як спрощена й бліда копія вистави в «Березолі». До того ж Дядька Тараса наївно потрактовано як позитивний персонаж; загально-світоглядний плян п'єси не розкрито, а натяки на українізацію в Харкові п'ятнадцять років тому не звучали в воєнному Львові. Зрештою, Гірняк ніколи не був ані оригінальним, ані глибоким режисером. «Земля» за Стефаником використала дещо з досвіду Курбасових «Гайдамаків» ще з доби Молодого театру. Обидві вистави виділялися, однак, тим, що принаймні не йшли в фарватері цісарсько-королівської провінції. Таким був великою мірою «Гамлет» у перекладі Михайла Рудницького, а режисурі Гірняка і з Блавацьким у головній ролі. Блавацький дуже пишався тим, що це був перший «Гамлет» на українській сцені. Хай так, але оригінальності вистава рішуче не виявляла. Вона сягала тільки рівня терпимості. Не підносилася понад цей рівень і вистава нової драми Юрія Косача «Облога». Косач як драматург був на височині тільки тоді, коли він був розлючений, як от в «Ордері», нещадній сатирі на українську еміграцію, геть пізніше, вже в Німеччині, де й мова про неї буде. «Облога» була сіра п'єса і ще сіріша вистава.

Єдине, що стало над цим рівнем, було «На полі крови», частина спектаклю Лесі Українки. Другою частиною була «Йоганна, жінка Хусова», але вона тільки заповняла час ціловечірньої вистави при короткому «На полі крови». Цей останній не розв'язав складної проблеми Лесі Українки на кону театру, але експресіоністична й дещо скульптурна гра Володимира Блавацького зробила цю виставу вершиною всієї діяльності того, що так своєрідно звалось Львівським оперним театром. Я відгукнувся на цю виставу статтею в «Наших днях», що

ставила проблему показу драматичних поем Лесі Українки: «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі?». Ця стаття зблизила мене з Блавацьким. Після неї ми часто зустрічалися, часом він радився зі мною (хоч загалом він був натура владна, схильна до диктатури, порад не шукав і за ними не йшов). Це була не перша моя стаття на театральні теми, але перша, що відкрила мені двері до внутрішнього життя театру, і цей зв'язок після Львова відновився в Німеччині й тривав до несподіваної смерті Блавацького. Перспективи еміграційного театру взагалі дуже сумнівні. Зі смертю Блавацького (1953 р.) вони взагалі зникли. Була тільки принагідна аматорщина.

Я вже назвав об'єктивні причини, що штовхали львівський театр воєнних років до сірої провінційности: випадковий і різномасний склад акторського колективу, вимоги німецької адміністрації, — адже кінець-кінцем німці утримували театр і, як на цю обставину й на умови воєнного часу, поводитися ще досить ліберально. А все таки йти далеко геть від параметрів австро-німецької провінції, тим більше — стати на шлях експериментів вони б ніколи не дозволили. Адже за Гітлера і в Берліні театри не експериментували. Та була ще внутрішня причина для слабкості львівського театру — мистецьке двовладдя Блавацького й Гірняка. Заздрість властива багатьом акторам, можна сказати, що вона гніздиться в самій акторській професії. Але в випадку цих двох акторів вона набирала патологічних форм. Гірнякові вона була властива саме в таких формах. Тут, у Львові, він, спираючися на свою працю в «Березолі» протягом усього існування цього мистецького організму, вважав себе живим втіленням березільської традиції. Він не ставив себе понад Курбаса, але Курбас був богом, а Гірняк пророком його. Не було бога, крім бога, і не могло бути другого пророка. Тим часом ядро трупи складалося з галицьких акторів, і, якби не Гірняк, його провід не викликав би заперечень чи сумнівів. Блавацький покликався на те, що й він був причетний до «Березоля», але він був там коротко і скоро втік (мабуть, на щастя для себе). Оглядаючися тепер назад, я схильний думати, що Блавацький міг би надати театрові певного обличчя, Гірняк — рішуче ні. Досвід Гірнякової дальшої роботи, коли він пробував стати на чолі інших, уже еміграційних театрів, показав його режисерську й навіть акторську (поза виставами, керованими самим Курбасом) яловість. Рання смерть Блавацького (1953 р.) й уміла поведінка Гірняка створили на еміграції міт, що це він — спадкоємець і переємник Курбаса. Та це тільки міт.

Так, отже, львівський театр 1943-1944 року, коли я міг його спостерігати, тримався в межах мистецької пристойности. Але, якщо критерій справжнього високого мистецтва — робити глядачів щасливими, львівський театр не був мистецтвом, можливо, з винятком «На полі крові». Він був паліативом мистецтва, суроцатом у час чуми-війни. Але одна мистецька подія в приміщенні театру стала таким мистецьким тріумфом. Це було концертове виконання «Кавказу» Станіслава Людкевича — 11 квітня 1943 року. Виступали потужні зведені хори, була симфо-

нічна оркестра. Але не менш потужні струми текли від глядачів. Заля була повна, це було для присутніх справжнє свято. Це було справжнє ствердження гасла «*Contra spem spero*». Бої йшли на схід від Харкова (німці були повернули його), кожний хотів чуда: щоб більшовики ніколи не прийшли знов на Україну, щоб німці зникли з неї, щоб країна стала незалежною. І могутня музика на всім до глибини серця відомі слова резонувала не тільки в повітрі, вона резонувала в кожному серці: «*Борітеся — поборете!*» Мені довелося геть пізніше чути Людкевичів «Кавказ», правда, не з такими велетенськими хорами. Це було зовсім не те, що тоді в Львові. Твір Людкевича тоді був для всіх нас Дев'ятою симфонією Бетговена. Ми були щасливі. Ми були народ. Це було мистецтво. Тризубчики чи малі жовтоблакитні стрічки на закатах наших піджаків були не на одежі, а на серцях. Вони палали, як язика в день зшестя Святого Духа. Тоді німці вже готувалися до проголошення про формування української дивізії, воно сталося 18 днів пізніше. Якби не це, вони, напевне, не потерпіли б такої, хоч і впорядкованої й спокійної назовні, демонстрації. Ми тоді про цю подію близького майбутнього ще не знали. Увесь тріумф Шевченка й Людкевича був приречений на смерть і катастрофу. Але того дня, тих годин ми були щасливі.

Подібний настрій я пережив кілька днів пізніше, але тим разом не від мистецького твору. Десь за тиждень після виконання «Кавказу» був Великдень. Катерина Іванівна Вовк запросила мене відвідати разом з нею її рідне село Гаї не далеко від Львова, де жила її рідня. Щоб справді відчувати, що таке Україна, казала вона, треба бути не в Львові, а на селі, а Великдень чи не найкращий для цього час. Разом зі мною вона запросила Оксану Линтварьову з її синами, старшим — Лесем, яких тринадцятьох років, і молодшим — Олегом, у родині — Олежкою. Лесь у довгих, мішками, штанах і в дуже советській кепці, а Олег ще в коротких і простоволосий, але такий же неспражниково советський. Та й я в стилі советського інтелігента, не думайте, ні, з краваткою, але комір сорочки завузкий, а краватка, на всі сезони і оказії, чи не єдина в мене, стягнена в такий вузький вузол, ніби я збирався вдаватися, але в останню хвилину передумав. Зовсім не те Катерина Іванівна: вона в білій блузці, вишиваній народним узором, а спідниця нагадує плахту. По нас приїздить до її будиночка на Круп'ярській вулиці, бічній від Личаківської, де ми всі зібралися, селяни з Гаїв кінною хурою, усе село посвоячене, і мало не всі — Вовки. У візку тісно й невігідно, дерева ще безлисті, але, Боже, як соняшно і як — несподівано — рідно. Десь десять днів потому ці враження відклалися в вірш, як усі мої вірші тих часів, без літературної вартости, але просто сурожат чи різновид щоденника:

І хурман, і сонце від мене позаду,
Затерплість в скоцюблих ногах.
Здається, ні руху немає, ні ладу,

На місці візок мій здрига,
І ховзне на рині тінь батога,
І в серце товчеться співуча рулада.

Хвилясті, горбасті підносяться смуги
Зелених і спрагнених жит,
Спинаються в небо і в обрій яруги, —
І чорна рілля не признає межі,
І світ вже не хоче бути другом, —
І піснею, красною піснею ти ворожи

і так далі. *Nota bene*: я ні тоді, ні будь-коли не співав.

Я згадую рік знайомства з Катериною Іванівною, три роки тому. З її тодішнього «радянського гуртка», «східняків», «советів», що збиралися час від часу під привітною стріхою на Круп'ярській вулиці, в цій, сказати б, початковій для нас школі національної приналежності і національної гордості, не лишилося нікого. Евакуювався на схід Іван Пільгук, який, не маю сумніву, в почуваннях своїх не був далекий від «директора» нашої «школи», Катерини Іванівни, і який час від часу спромагався в роки відлиг на трохи сміливіший крок, як от, приміром, 1969 року видання «вибраного» (себто безжалісно обкраяного) Панька Куліша з тим, щоб кожного разу проходити жорстоку «проробку» за націоналізм. Але йому не вистачило сміливості розірвати з радянською системою чи, може, сказавши інакше і подивившись інакше — вистачило сміливості не розривати з нею. Не було більше, певна річ, і ще одного радянського викладача з високих шкіл — С. Браславського, який чи не був невсипущим оком, приставленим до малого гуртка...

І сама вона пройшла через важкі випробування, найтяжчим з яких був арешт і загибель у в'язниці її сімнадцятирічного сина Нестора. Але про це я довідався аж геть пізніше, а тоді вона про це ні слова не вронила, і настрій її був справжній великодній, і посмішка не сходила з її приязного круглого обличчя, часто вона виглядала як молода дівчина в веселе свято, а особливо коли весняний пустун-вітерець розвівав її волосся, кидаючи задерикуватий жмуток на високе чоло. Може, якоюсь мірою ми були для неї її діти, занедбані, й знедолені, й викривлені під чужою владою, але ось повернені, — і це було її свято, той Великдень, і це було її село, і це все було її країна. Майбутнє не обіцяло багато доброго ні Катерині Іванівні, ні селу, ні країні. Але сьогодні було золоте, і день був сьогоднішній.

Не знаю тепер, до чийої хати ми приїхали, але знаю, що нам були раді. Я трохи побоювався, що село збіжиться дивитися на нас, як на диких звірів, але цього не сталося. Нас зустрічали приватно, привітно і радо. Попередили про небезпеку — це був обливаний понеділок, і треба було стерегтися, особливо дівчат, що готові були обілляти нас холодною водою. Але і від цього Бог уберіг. А поза тим, нас приймали

як своїх, наче ми ще вчора були в Гаях, а оце побували у Львові й повернулися. Ми не були акторами, на яких дивляться глядачі, але нам дано можливість бути глядачами — принаймні двох подій. Одна була урочиста служба Бога на цвинтарі: за померлих, за загиблих. Другою був, зовсім уже не формальний, «кривий танок» сільських дівчат. Знов найкраще про це не теперішніми словами згадувати, а тоді написаними віршилицями, наївними, але щирими, автентичними. Дам місце цим словам понадсорокарічної давности — ось враження з цвинтаря:

На корогвах схилюсь Ольга й Володимир,
Дзвенять дзвінки на них у такт молитв.
Ні, мій народ не впав, не здався, не вимер,
І хрест його — йому болить.

Весняний вітер нагина гнучкі дерева
І обсипає пелюстки з вишень,
Урочистий обряд старий, одвічний, древній,
А ще старіші серця стук і вітру шепт.

Обплутав ладан хрест барнавий,
Похмурий знак безмежних згуб,
Високий знак завзяття й слави,
Де винагорода — ясний тризуб.

Сільський цвинтар схилив коліна,
Завмер в пошані, помсті і журбі...
Розквітнув терен, і пиша калина,
І хмари п'ють озера голубі.

А ось — з-під церкви:

Про явір зелений, про сонну царівну
Співають дівчата в князівських вбраннях,
Подільські білявки, поважно і рівно,
І стелиться пісня, мов промінь, мов шлях.

У танці кривому спішать хороводи,
Їх руху швидкому немає кінця,
Бо пара за пару заходить, виходить,
Лиш блиски горять хусток і цят.

Баламкають дзвони поважно і певно,
А церква палає стара на горбі.
Гаївку виспівують дзвінко і ревно
І, певно, так само підуть у бій.

Потім нас фотографували (так, село зберігало сиву старовину, приречену вмерти за яких два роки, але фотоапарат був сільський) разом з господарями хати. І тут сталася невеличка подія, що, либонь, мимоволі набрала символічного характеру. Хтось запропонував, щоб частину фотографій зробити з нас, переодягнених у сільське вбрання. Знайшлися спідниця й кохтина для Оксани Линтварьової, сорочка для мене. Це був наче обряд перевтілення, скинення радянської шкаралуці, повернення до ґрунту, висвячення.

Ми повернулися до Львова тим самим візком, з тим самим хурманом і з тим самим конем. Усе було те саме, Львів був той самий, але чи ми були цілком ті самі? Мабуть, не зовсім.

Після того я бував час від часу в Катерини Іванівни на Круп'ярській. Але не дуже часто. Вона не дуже цікавилася видавництвом чи клубом, а я належав туди. Висвячення моє вже відбулося, Катерина Вовк була якоюсь мірою моя хрещена мати. Дорослі діти приязні до своїх хрещених батьків, але не дуже до них учащують.

Рік пізніше, на початку травня, коли Львів був під загрозою, я покинув місто, рушаючи на захід. Улітку я повернувся на день чи два, щоб поладнати справи свого мешкання й убогого майна. Кілька книжок я тепер повіз на захід, решту треба було викинути. Я не люблю викидати книжки, і мені спало на думку, що вони могли б придатися Катерині Іванівні. Бо я був певний, що вона не покине своєї землі. Вона зустріла мене зовсім інакше. Без посмішки, з затисненими вустами. Моє прохання прийняти книжки вона сприйняла як мало не провокацію. Чи ці книжки не мали скомпромітувати її перед радянською владою? Не ховаючи побоювань, вона сказала:

— Чи ви певні, що там нема нічого протирадянського? Гаразд, тоді лишайте.

Я не знаю, чи вона не викинула тієї ж ночі книжки на далекий смітник. Я не виню її. Вона знала, на що вона лишалася.

Поза Україною, поза Європою я часто згадував її й думав про її долю. Тільки зовсім недавно мені пощастило дізнатися. Я не помилився. Доля її була така, як можна було сподіватися. Її забрали з її будинка на Круп'ярській 17 липня 1947 року. Вирок був 10 років концтабору і 5 заслання. Табір був у Мордовії. Її звільнено дотерміново як важко хвору в жовтні 1955 року, вона повернулася до Львова, але її старий будинок був уже не її. Вона померла двадцять два роки пізніше від нашої подорожі до Гаїв, у квітні 1965 року, і похована в рідному селі, мабуть, на тому цвинтарі, де тоді схилилися корогви з Ольгою й Володимиром і де горів знак тризуба.

Вона не знала Сімовича, дядю Васю, він не знав її. У моїй пам'яті вони живуть поруч. Це мій Львів, моя Галичина.

Мої найближчі друзі в Львові були зазбручани, насамперед харків'яни. З невеличкої групи, що однією з перших пробивалася до Львова, включно зі

своєрідною подорожжю від Здолбунова, Юрій Лавріненко рано відокремився. Він був принциповіший від нас, решти, і не хотів ніяк уключатися до будь-яких, навіть найбезневинніших форм співпраці з німцями, осторонь він волів стояти і від ідеологічних виступів і зв'язків. Він був переконаний в неминучості німецької поразки і волів жити з фізичної праці. Йому допомагало те, що він мав другу професію, — він закінчив агрономічну освіту. Це рятувало його в засланні на Таймирі, і до цього він удався тепер, влаштувавшись десь на захід від Львова в сільському господарстві. Так особисті наші зв'язки розірвалися аж до пізньої, вже повоєнної зустрічі в Німеччині, а згодом він був одним з перших моїх гостителів в Америці. Тоді єдиним винятком була наша зустріч десь під Сяноком: він захворів, підозрівали якусь пошесну хворобу, і його поставили під карантин у шпиталі поза містом. Власне, в бараці. В дійсності хвороба скоро дала йому спокій, і він дуже нудився в своєму свого роду ув'язненні. Його Маруся повідомила про події і дала зрозуміти, що він був би радий перекинутися словом. Хоч тоді подорожувати було не просто, бо німці робили облави на поїзди, спекулянтів заарештовували, а інших вивозили на праці до Німеччини, я вирішив ризикнути. Адже я працював у високій німецькій установі й мав службову про це посвідку. Без мене готова була розпатися адміністративна машина Галичини, хіба ж ні? Я щасливо дістався до Сянока і під ескортом Марусі проклав шлях до бараків. Двері були охоронювані, й нікого до Юрка не пускали, але можна було говорити через закрите вікно. Про що ми говорили, я не пам'ятаю, та в цих обставинах — мрати, недозволеність візити, побоювання появи охоронців — і не можна було нічого особливо розумного обговорювати. Подорож запам'яталася саме своєю незвичайністю — моя нелегальна дія. Але хто тоді не порушував законів влади? Поперше, влада була чужа, подруге, ніхто б і не вижив, якби тримався правил.

А раз Юрко заїхав до Львова, вже зцілений давно від своєї страшної й загрозливої хвороби, я зтяг його до свого мешкання на вулиці Конопницької й почав частувати своїми віршами. Був це мій заліщицький цикл, що про нього далі. Тоді я ставився до свого віршописання серйозніше, ніж потім, хоч і не думав, що я великий поет. Яке ж було моє здивовання й розчарування, коли, прослухавши виголошений з великим захопленням цикл, Юрко наклеїв на нього резолюцію таку ж рішучу, як і коротку, цитатою з Михайля Семенка:

...було так нудно,
ніби докупи зійшлися Олесь, Вороний і Чупринка.

Не без душевного болю відтоді я вирішив, що мої поезії — тільки для мене і тільки сторінки записів із щоденника.

Натомість Оксана Линтварьова була моєю незмінною й незамінною супутницею в відкритті Львова, в походеньках по доповідях Літературно-мистецького клубу, по виставах Оперного театру, в подорожі до Гаїв, навіть в одержуванні «приділів»

Українського комітету, де вона стала на працю друкаркою-секретаркою, а мене трохи підгодовували як «фахову силу» (Fachkraft). Ми поділяли дещо в минулому — буття вдома в двох культурах, українській і російській, — і свідомий вибір української, захоплення Галичиною й тим новим, що нам відкривалося в Львові. До того, її причетність до культурного руху двадцятих років у Харкові була більша, ніж моя. Я був тільки споживачем, вона, працювавши тоді в недавно народженому українському радіоцентрі, зустрічалася з діячами літератури й культури щодня, говорила, приміром, про Юрія Яновського — для мене тільки книжки — як про людину свого кола. З двох її перед тим чоловіків один був Левко Ковалів, недавно ще один з провідних діячів боротьбизму. Мене часом лякала беззастережність її судів і присудів, її зіцплені тонкі губи, її погляд згори вниз, брак толерантності, ніжності, виrozumіння; може, навіть — хтозна — жорстокість. Та хто не без гріха, — казав я собі, адже, поза тим, ми були добрі товариші.

Товариші? Давно відома істина, що чоловік і жінка товаришувати не можуть. Ідилія моєї уяви закінчилася, правда, вже в кінці нашого львівського часу її заявою, що їй зробив пропозицію Левко Чикаленко. Вона дала зрозуміти, що не була ним захоплена. Але, казала вона, вона мусить одружитися, бо конче хоче мати дочку. Тож у виборі між Чикаленком і мною вона воліла б мене, але коли ні — вона піде за Чикаленка. Цинізм пропозиції зробитися бугаєм-розплідником мене обував. Я порадив їй одружитися з Чикаленком. Була, що правда, перешкода: Левко Євгенович уже мав жінку. Оксана відповіла, що це не має значення, він візьме розлуку. Трохи згодом увесь український Львів говорив про самогубство Чикаленкової дружини. Це не перешкодило «розкладу подій». Оксана Линтварьова стала Оксана Чикаленко, попередню його дружину поховали, а український Львів знайшов інші теми для своїх розмов. Найцікавіше в цьому те, що в законний термін Оксана народила таки дівчинку.

Наша щира приязнь тоді закінчилася. Чи краще сказати — перервалася, бо після мого переїзду до Америки вона відновилася: серед досить бурхливих обставин, про які далі.

Уже в перші місяці мого львівського життя я сприявлювався з Грицьком Стеценком. Він прибув до Львова в часи першої радянської окупації і лишився під німцями. Львівські літератори ставилися до нього з великою підозрою. Мене перестерігали, що він навмисне залишений агент. У провідних журналах його не друкували, в «Українському видавництві» він не був своєю людиною. Його органом були «Львівські вісті», чий рівень був далекий від високости. Я не вважав його за видатного письменника, але він мав свій стиль. Він писав новельки дуже кучерявою мовою, новельки зовсім аполітичні, з приватного життя. Але чуткам про його політичні зв'язки я не вірив. І, без сумніву, мав рацію. Коли став наближатися фронт і стояло питання про евакуацію на захід, він рішуче відмовився. Я попереджав його, що йому може загрожувати небезпека. «Львівські вісті» були

суто німецька газета. Грицько відповідав, що його жінка — галичанка, і вона рішуче відмовляється виїздити (як це робили пані Сімович, друкарка Соня, Катерина Вовк і багато інших). Він лишився, і його ім'я не згадується в Радянському Союзі.

Грицько Стеценко не відзначався ні глибоким аналітичним розумом, ні ерудицією. Але його товариство було приємне. Привабливою була його простодушність, добряча широка посмішка, що відкривала (а не закривала) білі зуби під кирпатим носом, трохи лукаві, але не брехливі очі. Відповідав мені й сам стиль наших зустрічей: ми звичайно не ходили в гості один до одного, я майже не знав його дружини, він — моєї матері. Ми блукали вулицями Львова або Стрийським парком, чи то зима, чи літо, — стиль не львівський, а харківсько-київський, без надміру церемоній, але й без амікошонства. І вигляд у нас був, мабуть, підрадянський, хоч ми обидва хверцювали в дуже львівських капелюхах. Це були ті прогулянки й ті розмови, що зразу забуваються, але біжать вільно, невимушено й приємно. Було в ньому щось хлоп'яче, хоч на його трохи присадкуватій статурі вже починало оформлятися кругленьке черевце. Він аж ніяк не був комічною особою, і я ніколи з нього не сміявся. Але, коли стараюся дивитися на нас збоку, згадується мені, що до певної міри й Дон Кіхот знаходив приємність у розмовах із Санчо Пансо.

Зустрічі з іншими людьми — харків'янами, киянами, львів'янами — були принагідні, випадкові й без глибшого сліду. Мої ближчі колеги-мовознавці не викликали бажання ввійти в глибші контакти. Пантелеймон Ковалів, що прибув з групою киян, справляв враження сільського батюшки, людина він був порядна й чесна, але цілком позбавлена почуття гумору і не здатна на ставлення й розв'язування проблем. У науці завжди є такі люди, але з наукою вони не мають нічого спільного. Його дружина й синок були під той самий смак. Львівські мовознавці Василь Лев і Кость Кисілевський теж не грішили науковим стилем мислення. Це поєднувалося з чемною забріханістю, в'їдливістю й духовою порожнечою, що її заповнювала хіба тільки заздрість. Були це типові «професори гімназіальні», а в Харкові до них приклали б іронічно-глузливу налічку, приклеювану до таких галичан, — «європеєць за руб двадцять». Знайомство з ними було тільки тим корисне, що показувало причини самотності в науковому Львові Василя Сімовича.

Анекдотичною постаттю був і далеко старший Іларіон Свенціцький, людина, що вміла тільки нагромаджувати факти, але цілковито нездатна на висування чи розв'язання проблем і без жадного уявлення про те, що таке наукова метода. Завжди заклопотаний, завжди поспішаючи, він був дуже провінційним варіантом Шекспірового Полонія. Але принаймні в ньому не було тієї погано прихованої заздрісності, якою дихали Лев і Кисілевський, — якщо знов звернутися до «Гамлета» — галицький варіант Гілденстерна й Розенкранца.

З-поміж літературознавців того ж типу, що Свенціцький, був Михайло Степанович Возняк. Але брак методи й проблемности в його випадку був не такий разючий, бо він ніколи не пускався в якісь синтези чи узагальнення. Він обмежив себе до копання в архівах і публікацій знайденого — діяльність, зрештою, дуже корисна, хоч вона була б ще корисніша, якби він мав бажання чи здатність розрізняти, що серед ним викопаного було перлиною, а що курячим послідом. З нами, прибульцями зі сходу, він не сходився, але не так з пихи й заздрости, як Лев або Кисілевський, а радше з політичних міркувань. Ми були для нього прихильниками німців, а він чекав на повернення радянської влади — він ніколи не приховував цього — і не хотів себе компромітувати небажаними зв'язками. Він систематично працював, день-у-день, у книгозбірні й архівах, з упертістю селянина, що порпається в ґрунті, переконаний, що з його нивки його не скинуть. Радянської влади він дочекався. Не знаю, чи лишили йому його нивку, не знаю, чи він був щасливий.

До кляси кунсткамерних примітивів належав також Василь Чапля, що вже у Львові, з міркувань безпеки, а мимоволі символічно — згадаймо *-енків* Хвильового — додав до свого прізвища *-енко*. Якщо існує така річ, як характер нації, і якщо існують люди, що втілюють якусь рису цього характеру на Україні, то Чапленко втілював українську впертість. Він виробив свою систему поглядів, досить просту: незалежна Україна, в мистецтві — етнографічно-вульгарний «реалізм», який він назвав збагаченням, свій сенс гумору — примітивно-вульгарний, — і ніяка сила в світі не могла його збити з цієї позиції. Якщо він чув заперечення, він тільки повторював свої погляди, і, хоч це не було свідомим розрахунком, тактика ця мала успіх. Стомлений почутим переживанням того самого, противник кінець-кінцем відходив, лишаючи поле бою Чапл(енков)і. Правда, це приводило й до іншого ефекту — його цілковитої ізоляції, яка тільки підсилювала його переконаність і — його озлобленість. У попередньому житті він умудрився ходити деколи коло видатних людей, приміром, Миколи Зерова — і нічого від них не навчитися. У Львові й пізніше він уже й не ходив коло цікавих людей.

У Львові я, нарешті, зустрівся з Григорієм Костюком. Його я знав з писань епохи Пролітфронту. Хоч він вибрав тоді групу Миколи Хвильового, що робило йому честь, але самі ті писання були тільки переконами на комуністичну ортодоксальність з ВУСППом. Це не була його провина, звісно, в ті роки писали тільки так (якщо не писали для своєї шухляди), але це не робило ці писання привабливими. Скоро він зник на заслання, і слід його був загубився. Але я знов почув про нього в короткі дні свого перебування в піднімецькому Києві. У тій страхотливій атмосфері панування мєстапо й різних матунків Штеп він спромігся якось зберегтися в ролі бурмістра одного з районів Києва. Ішов поговор, що це був єдиний район міста, де не запанували Штепи; казали, що в міру його можливостей — дуже обмежених у тих обставинах — він дає там підтримку харчами чи якось

інакше — українській інтелігенції. Але моє перебування в Києві було занадто коротке, і я не вибрався до того району й не дістав там жадної допомоги. Наша перша зустріч відбулася тепер у Львові тоді, коли в районах Києва вже не було затверджених німцями бурюмістрів. Зустріч ніби потверджувала добру славу Костюка, він справив враження простого, розумного й виразного. Але це була одна з численних зустрічей, і знайомство наше перейшло в приязнь уже в Німеччині.

Не було можливості зійтися ближче й з Аркадієм Любченком, перше побіжне знайомство з яким відбулося ще в стінах харківської «Нової України», — але з інших причин. Після арешту й тортур у місця Любченкові хвороби загострилися, і він не був спроможний на активну діяльність чи навіть на глибші знайомства. Жив він у Моршині, до Львова показувався рідко, і я тільки зустрів його раз чи два в редакції «Наших днів». Він був безмежно змучений, навіть обличчя його було ніби пожмаканою маскою, і розмови виразно його стомлювали. Йому лишалось жити ще яких півтора року, але подув смерті вже лежав на ньому.

З Любченком, однак, зв'язаний один епізод, що належить до визначних у моєму львівському році, в одному ряді з розмовами з Сімовичем, подорожжю до Гаїв, виконанням «Кавказу» Людкевича, але зовсім іншого характеру. В українській громаді Львова була особлива порода жінок, що їх я схильний назвати жінками-патронесами. Здебільшого вони належали до Союзу Українок, і, як правило, вони були дружинами помітних у політиці чоловіків. Такою була, приміром, Марія Біляк, дружина посадника міста Львова Степана Біляка. Вони діяли неофіційно в ролі добрих янголів, допомагаючи тим, хто допомоги потребував, практично, адміністративно, але частіше — порадою, добрим словом, привітною посмішкою. Прибульці зі сходу добре надавалися до такого, кажучи советським висловом, шефства. Вони були спрагнені людського тепла й непомітної потіхи.

Серед таких дам-янголів була і Параскева Багринівська, немолода вже волинячка, пухкенька трохи понад міру, але дуже завжди заклопотана і повна проєктів, спрямованих на поліпшення людей і людського життя. Як і інші галицькі дами-янголи, вона скрізь шукала, кому і як допомогти, кому стати в пригоді. Особливу увагу вона звертала при цьому на зазбручанських братів, на розкаяних «советів». Саме так у поле її уваги потрапили Любченко і я — обидва літератори (хоч і різної слави й ваги), обидва східняки, обидва «темні й непросвіщенні». З власної ініціативи, не питаючи моєї, а мабуть, і Любченкової згоди, вона влаштувала нам авдієнцію в митрополита Андрія (Андрея) Шептицького. Про нього знав я мало, майже саме тільки ім'я, але мав уявлення про авторитет, яким він користувався. Я радо пристав на ідею — як я це бачив — побачення.

Багато років пізніше доля привела мене, під час мого короткого перебування в Римі, до наступника Шептицького — Йосипа Сліпого. Але Сліпий не був людиною інтелектуального масштабу й освіти Шептицького, а до того ж тоді вже хвороба

Сліпого посунулася далеко вперед, так що він ледве чи усвідомлював, хто приходив його відвідати. Герой фанатичної віри й рідкісної впертості, він у час моїх відвідин був уже тільки лялька в руках своїх доглядачів, а архітектура й скульптура створеного ним у Римі українсько-католицького осередку не промовляла як свідоцтво високої естетичної культури. Усе разом у цій авдієнції було далеке від того враження величі, яке лишилося від прийняття в Шептицького на Святоюрській горі.

Так, велич — це слово, це поняття визначили спогад про цю пам'ятну зустріч. Ми пройшли через кілька сутінкових кімнат і опинилися перед тим, що було Шептицький, але що могло б бути пам'ятник йому. Він не міг ходити, і він прийняв нас у великому фотелі, фотель був широкий, але якось творилося враження, що Шептицький у ньому не вмщався, як, мабуть він не вмщався в українському світі. Спогад зберіг уяву про велич і фізичну великість усього з Митрополитом зв'язаного. Велике було його тіло, — але іншою великістю, ніж тіло Багринівської: воно не розпливалося, воно було повне фізичної й духовної моці. Велика була голова з високим чолом і живими очима. Великі були руки.

Він не виголошував для нас великих слів і промов. Він розмовляв по-товариському. Не потребував він говорити про Росію й життя її громадян, він знав ці речі з досвіду власного вигнання й полону, і кілька ніби між іншим кинених слів показали це зовсім чітко. Зате він завів з нами прецікаву розмову про взаємини між соціал-демократією західного матунку й російським більшовизмом. Видно, ця тема видалася йому відповіднішою для розмови з людьми двадцятирічного життя в радянській системі, ніж могли б бути розмови на релігійні теми. І виявилось в цій темі велике знання позаклерикальних справ і позаклерикальних людей, без жадної злоби, без нападів, без глузування, *sine ira et studio*. Виглядало, що цій людині справді були відкриті людські серця й розуми, що вона розуміла кожну людину, бо для неї світ був не хаосом випадкових деталей, а системою. Жадним словом не були згадані церква й релігія, але, виходячи з авдієнції, що тривала, може, годину, ми бачили Божу руку й Божий розум за всім тим, що робили сліпі люди.

Якщо входячи я поцілував руку Митрополита, бо так мене навчила Параскева Багринівська, бо це була частинка прийнятого ритуалу, то виходячи я вже знав, що ця рука заслуговує на те, щоб дістати поцілунок. Це вже не була частина ритуалу, це був символ *дійсности*. Мені здавалося, що понад цим чолом були непомітні для багатьох роги Мойсея, біблійного й Франкового, а ці руки може тримали скрижалі Завіту.

Портретна галерія тогочасного українського Львова була б неповна без кольоритної постаті Володимира Вікторовича Дорошенка. Під час нашої першої зустрічі 1940 року він саме закінчував зносити в частину, призначену для закритого фонду, всі видання, не догідні радянській системі нагляду, — дуже велика частина бібліотеки НТШ. Тепер він був далі директором бібліотеки і закінчував переносити

заборонені видання з секретних фондів до загального, себто такого, який існував перед радянською окупацією. Сізіфова праця ця тепер не стомлювала його, бо «розсекречення» він виконував з радістю. Не знаю, хто відновляв ідеологічну чистоту книгозбірні після поновної радянської окупації 1944 року. Це не був більше Володимир Вікторович, який своєчасно виїхав був до Праги. Одного разу було досить для нього. Гострий на язик, він і в радянський час не щадив своїх коментарів, тож можна собі уявити, що робилося тепер. Він налітав на зненавиджених ворогів книги з задерикуватістю й люттю молодого півника, що рветься в бій з другим (і сильнішим) півнем, як часом налітав і на живих людей. Але книжки для нього всі були поза критикою, і знав він їх у своїй (себто НТШівській) книгозбірні, як пальці своєї руки. Пам'ять його взагалі була виняткова, і його спогади, які він час від часу публікував, зберегли багато кольоритних деталей людей і подій, яких інакше ми б не знали. Але розум його не був ні гостро аналітичний, ні синтетичний, а задерикуватість його вдачі меркла, коли зустрічалася з спокійною зверхністю його дружини, чиє слово завжди було останнім, — традиційна українська пара метушливо-неспокійного чоловіка й владної жінки.

Я бував у книгозбірні НТШ, себто під опікою Володимира Вікторовича часто, вона була потрібна мені і для журналістичних статтів, а особливо для праці над книжкою, що над нею я тоді працював і таки ще в Львові закінчив. Надій на видання її я, правда, не мав, адже я привіз з собою і інший рукопис готової до друку праці, викінчуваної в Харкові вже під час війни, — про генезу називного речення в українській мові. Але тепер моя праця була не з синтакси, а з історії літературної мови. Я писав про впливи Галичини на українську мову в 19-му й 20-му століттях, використовуючи ті журнали, календарі тощо, яких поза бібліотекою НТШ я не міг би мати ніде. Тема ця виринула переді мною у Львові почасти з моєї закоханости до міста, а почасти зі спостережень мовних відмінностей — як я говорив і як говорили львів'яни. Психологічно це була сплата боргу милому для мого серця місту. А також мого боргу Сімовичеві, який прийняв мою тему захоплено. Хоч у розмовах він був дуже критичний супроти «галичанства» і навіть твердив, що він буковинець, а не галичанин, — і то, мабуть, сам вірячи в це (поки говорив. Були в ньому деякі риси Тартарена з Тараскону), і що патріотизм його загальноукраїнський, а ніяк не регіональний, але в суті речі він був також великим патріотом Галичини. Усе було добре, доки *він* її критикував, але він не був щасливий, коли це робив хтось інший. Підносячи роллю Галичини в формуванні новітньої української літературної мови, я не кривив душею. Я думав і думаю, що цей вплив був чималий, позитивний і тривалий. Тож я працював над своєю темою радісно, хоч і не міг мати певности, що ця праця колись побачить світ. Я гортав журнал за журналом за своїм столом у книгозбірні НТШ, що їх приносив мені цілими паками Дорошенко (який сам ставився до галичан і галичанства дуже

скептично й іронічно), намагаючися схопити глибшу суть розбіжностей у мовних дискусіях, збережених на сторінках «Зорі», катеринославських «Дніпрових хвиль» та інших давно забутих видань; бо ці мовні дискусії тонули в дрібницях, непотрібних або кривотлумачених поясненнях, як це типово для всіх тих випадків, коли люди без мовознавчої освіти беруться розв'язувати проблеми мови. Сімович допоміг мені бібліографічними вказівками про ті другорядні белетристичні твори, в яких «наддніпрянці» висловлювали свої міркування й враження від мови українців Галичини, — повісті Олени Пчілки й Наталі Романович-Ткаченко. Без нього я ледве чи знайшов би ці матеріали, бож ніякі друковані бібліографії на них не посилалися, а в назвах творів ніщо не вказувало на таку проблематику.

Доля була ласкава до цієї моєї праці. Мені пощастило вивезти її зі Львова, і вона була надрукована не тільки по-українськи, а й по-німецьки, а в скороченні й по-англійськи. Але я ніколи не забував, що коло колиски цієї праці стояли Володимир Дорошенко і Василь Сімович.

Подеколи книжки з книгозбірні НТШ служили не науковій праці моїй, а просто задовольняли читацьке зацікавлення. У львівські місяці ми всі, новоприбульці, захланно поглинали літературу, що досі була нам не приступна. Де тільки можна було, я діставав такі книжки — купував, позичав. Великим розчаруванням була проза Юрія Липи, що здавалася науково не обґрунтованою, без потреби видуманою, чорною й білою фарбою мальованою, — попри особисту симпатію до автора. Відкриттям і об'явленням була поезія Антонича, збірки якого я позичав у Сімовича. На позичену книжку поетичних творів ми звичайно сходилися з Оксаною Линтварьовою, і я читав поезії вголос. Часом слухачкою була моя мати. Та найбільше враження на нас тоді справила поезія Євгена Маланюка. Увесь його комплекс шаленої закоханості в Україну і шаленої ненависти до безсоромної «бранки степової», рабині татар, поляків і росіян, заклики плекати варязьку мужність і крицю — надзвичайно відповідав моїм тодішнім почуттям, а блюзнірські прокльони України діставали глибин мого серця, наче лезо меча. Було нам від того гірко й солодко, горло стискалося й голос здригався, коли я доходив до особливо патетичних пасусів.

Сімович не поділяв цього захвату й трохи, з властивою йому доброзичливою, але й ущипливою іронією, посміхався з нього. Йому були більше до душі лірично-описові пасажі «Сновидова» Святослава Гординського, трохи під Рильського писані. Щодо Маланюка, звичайно, рацію мав він, а не я з Оксаною. Коли минувся мій медовий місяць зі Львовом, розвіявся й чар Маланюкової риторики й відкрилися елементи позерства в ній. Щождо Гординського, я й досі не переконався в тому, що він поет, не кажучи вже про видатного поета. Тільки Антонич пройшов незаймано крізь усі пізніші роки, і в своїх заліщицьких віршилищах, про які далі, я створив кілька стилізацій його (до яких, звичайно, стосується прислів'я — далеко кучоному до зайця).

Книжкою, що відкривала зовсім незнані світи і тому лишила глибоке враження, були «Листи до братів-хліборобів» В'ячеслава Липинського. Співжиття й знайдення гармонії між клясами — ця ідея виникла в моїй голові більш-менш самостійно як протиставлення комуністичній ідеології нацьковування кляси на клясу і нищення, тим самим, нації як цілості. Наголос на суспільній і культурній ролі вищих кляс — ці ідеї прийшли від Липинського. Полонив у книжці й її своєрідний стиль: важкуватий і своєрідно архаїчний. Чого я тоді сприйняти не міг — це була полеміка з Донцовим, якого Липинський охрестив був Митькою Щелкопоровим. Мені видавалося, що ця полеміка не відповідала загальному аристократичному, зверхньому стилеві писання й думання Липинського, що тут Липинський знизився до стилю й рівня самого Донцова. З писаннями Донцова я був знайомий п'яте через десяте, головних його праць довоєнного періоду не читав, але я бачив відбиток його програми на всій Галичині, і мені думалося, що нападати на нього, тим більше так гостро, було блюзнірством. Я не знав ще тоді, що невдовзі Донцов обере мене об'єктом своїх нападів, великою мірою безглузвих або щонайменше несправедливих, побудованих на перекрученнях, нападів, від яких мені доведеться боронитися, а тим самим виступати в передніх лавах критиків Донцова. Зрештою, демагогічність його писань, якої я не міг не помічати, своєрідна «ленінська» система дій і писань була ясна мені вже тоді. І все таки «Митька Щелкопоров» — це, як на мене, йшло занадто далеко. У душі я пробував помирити Липинського й Донцова, розчинивши обох у ідеї нації, спроба явно утопійна. Але в ті львівські місяці я не був ще готовий забирати голос у цих справах публічно.

Я вже писав про мої наукові писання тоді. Журналістичні писання йшли здебільша не проти Донцова, а осторонь Донцова. Але дещо було навіть у річищі його ідей, переціджених через Маланюка, Липу, Ольхівського й щоденні порції періодичної преси. Такою, власне, була моя стаття про Лазаря Барановича. Хоч я уважно перейшов через друки Барановича, приступні у книгосховищах Львова, я не шукав цілості образу церковника сімнадцятого сторіччя, а вихоплював цитати, які відповідали моїм концепціям, — типова метода полеміки Донцова (яку він пізніше буде застосовувати й до мене). Але історизм не зрадив мене в статтях про Квітку-Основ'яненка, Шашкевича й Шевченка. Почасти вони виростили з тих заготівель до історії української літературної мови, ніколи не написаної, які я робив ще перед війною в Харкові, тільки тепер намагався поєднати мовний аспект із суто літературним. Я навіть согрішив однією статтею в негостинних «Львівських вістях». Вона була про сторіччя від виходу Гребінчиного «Молодика», 1843 р. Підписав я її *Гр. Шевчук*, мій псевдонім тоді для другорядних речей. У Львові почалося також моє зацікавлення Василем Мовою-Лиманським, провісником пізнішого експресіонізму, несправедливо забутим. Пізніше, по війні, в Німеччині це зацікавлення завершилося виданням збірки творів цього автора, яка могла б

бути початком його відродження, але, як більшість інших вартісних починів, не завершилася нічим. Видання не викликало жадного інтересу і наче кануло в бездонний колодязь, наче його ніколи не було, — хоч, якщо не літературна вартість, принаймні протест проти русифікації українського горішнього про шарку, здавалося б, міг розворушити українську еміграцію, взагалі чутливу до цих питань, чутливішу принаймні, ніж до інших. Перший поштовх до мого зацікавлення Василем Мовою дав мені, до речі, *дядя Вася* — Сімович.

У Львові відновилася, правда, в скромних рамках, моя театральна-рецензентська активність. Про статтю з приводу вистав Лесі Українки я вже згадував. Була також замітка про Студію ентузіастичного Гліба Затворницького, що шукав бароккових традицій українського театру в 17-му сторіччі. Студія доїхала в цілості до Львова, але там її не затримали. Німці вислали її до Німеччини обслуговувати українських робітників. Там її й слід пропав. Тепер про неї не згадують ні в Києві, ні поза межами України. А була вона цікава, хоч і дуже молода і напіваматорська.

Не знаю, чи моя журналістична діяльність досягла ширшого читача, але в колах літераторів, причетних до «Українського видавництва», вона звернула на себе деяку увагу. Марія Струтинська активно упоминалася за неї, і не я просився до друку, а мене просили. За винятком, може, статті про Барановича, не маю причин їх стидатися. Але членом літературного естаблішменту я не став, і, приміром, до журі конкурсів на найкращий літературний твір мене не запрошували.

Просто для практики, без наміру друкувати, я робив віршовані переклади, переважно з німецької мови, загалом — досить випадкові. Найбільше з німецьких романтиків Айхендорфа й Ленава, але також з модніших: Рільке (ранніми поезіями якого я захоплювався) й Штефана Георге. Я радо робив би переклади з слов'янських поетів, але їхні тексти було важко діставати. Єдина приступна мені книгозбірня — НТШ — концентрувалася на українській літературі; німецьких романтиків я мав з бібліотеки Сімовича, де німецькими письменниками були заставлені довгі ряди полиць. Я переклав тільки дещо з Махара й Ол. Блока. Раз я дістав спеціальне замовлення на переклад, але суто приватного характеру. Оксана Линтварьова, з сентиментальних міркувань, любила вірш Беранже про вірність померлому коханцеві, про світлу старість. Беранже не мій поет, але я сумлінно виконав замовлення. Певна річ, я ніколи не намагався публікувати цю «Стареньку». Та й загалом це були тільки вправи і здебільшого не надто вдалі. Психологічно переклади для мене тоді були засобом заспокоєння і виявом спокою.

Це виглядає потворно і неймовірно, але мій рік у Львові був не лише щасливий — про це вже була мова, — бо він був перший і єдиний у моєму житті рік, проведений удома, серед своїх, на рідній землі. Поляки й німці для мене не існували. Нації кривавилися на безконечно розтягнених фронтах, Україна вимирала й згорала в навалі радянського наступу й німецького відступу, — усе це було для мене як на іншій планеті. І не тільки був це рік щасливий — він був також

спокійний. Життя було налагоджене й без конфліктів. Праця забезпечена, безглузда, але рутинна й не нечесна, квартира зовсім можлива, хоч і вбого обставлена, харчі сірі, але достатні, наукова праця налагоджена, журналістична — вітана й прошена, кілька відданих друзів — від Сімовича до Оксани Линтварьової й Грицька Стеценка, дозвілля в клубі, театрі, в перекладах, де часом годинами шукаєш ритму або слова, — все це пливло спокійною річкою. Зналося, звичайно, що все це — ідилія Філемона й Бавкіді, чия хатка завтра буде спалена. Не могло бути сумніву, що довго ця ідилія тривати не могла, що невдовзі треба буде лишати Львів для дуже непевного майбутнього або навіть відсутності майбутнього. Але це від себе не залежало, це було неминуче. І це було завтра. А сьогодні було сьогодні, і його собі вистачало.

Одна подія, але в двох, сказати б, актах порушила цю заслону тиші. 29 квітня проголошено формування дивізії СС «Галичина». 18 липня відбулося урочисте прощання: дивізія вже була зформована, вона мала їхати на фронт. Я був на цьому прощанні. Були промови губернатора Галичини Вехтера, ще одного німецького офіцера Бізанца, спеціалізованого на ролі «друга українців», від УЦК — Костя Паньківського. Був молебень, тут таки, на майдані. Було багато людей. Особливого ентузіазму серед присутніх я не помічав. Солдати, звісно, вже не могли виявляти жадних почувань, вони були в уніформах, при зброї і перетворені на автоматів. Але цивільні теж більше нагадували народ з Пушкінового «Бориса Годунова»: «Народ безмовний». Погода стояла добра. Кілька тисяч українських юнаків вели на смерть.

Серед них було й кілька, кого я добре знав. Про Ольхівського вже була тут згадка. Яких ще два роки тому червоноармієць — Олекса Горбач, молодий адепт українського мовознавства, якого Сімович кілька часу перед тим кінцем квітня прислав до мене і з яким зійтися не становило труднощі, бо він був ентузіастом вибраної ним науки, а до того відзначався великою балакучістю, — він тепер мав воювати з іншого боку фронту. Був і дехто з-поміж моїх вужчих земляків, як от Тарас, брат Оксани Соловей, зовсім ще хлопчак. Ольхівському й Тарасові судилося не повернутися з-під Бродів, Горбач вижив. Але найбільше було серед новобранців людей, яких я не знав. Були серед них, мабуть, і хлопці з Гаїв, де ще так недавно мене так приязно гостили.

Мені невідомо, чи УЦК хотів створення дивізії, чи був змушений робити добру міну при поганій грі. Свідчення учасників могли бути правдою, а могли й не бути. Офіційним мотивом до створення дивізії було — ворог наближається до меж Галичини, треба її боронити. Неофіційним, серед і для українців було — у війні Росія й Німеччина вичерпають свої сили, на цей час треба мати зброю в українських руках, треба мати українців з військовим вишколом. Теорія ця була найбільшим стимулом для голошення добровільців до дивізії. Хоч, звичайно, ми ніколи не знатимемо, скільки там було справді добровільців: молодик іде вулицею, до нього підходять два німецькі військовики — «Ваші документи», «Ідіть за нами

— ви вояк дивізії», — і вибору нема, — але, мабуть, ця теорія таки привела чимало юнаків під прапор з жовтим левом на синьому тлі. Німці не могли не знати про такі настрої й задуми, але вони їх толерували. Бо вони себе добре забезпечили від несподіванок. Усі офіцери дивізії були німці, мова команди була німецька, нагляд був пильний. Як на початку війни росіянам, так тепер німцям по трібне було тільки гарматне м'ясо, щоб виграти час. Дивізія була приречена. Труп не творять незалежних держав. І, зрештою, німці нічого не обіцяли і нічого не давали, крім музики й молитов на переді.

Для мене тепер і точнісінько так само тоді це все було трагічним фарсом, непотрібною жертвою. Навіть ціла дивізія не була і не могла бути жадним чинником у змаганні за незалежність. Війна була не наша, і єдине, що ми могли зробити, — було вижити. Поєднувати себе з однією з двох сил — це був абсурд. Але й самотійна дія могла бути — найбільше — дон-кіхотством. У цьому контексті виринає проблема УПА й ідейно споріднених військових сил суто українського характеру.

Про ці сили я знав дуже мало і глухо. Були поголоски про існування й дії Української повстанчої армії, про якихось «бульбівців». Яка різниця між ними — я не знав, не знав я, й де вони оперували. На селах, напевне, знали більше, але у Львові... Я навіть не мав певности, що такі військові частини існували. Поки один епізод не дав мені далекого посмаку УПА.

Ми йшли однією з вулиць Львова, я і Юрко Стефаник, здається, це була Академічна з її формальними, підстриженими деревами. Назустріч ішов чоловік. Стефаник з ним привітався. За галицьким звичаєм того часу незнайомі вітаються з знайомими знайомих. Я скинув капелюх. І розминулися.

— Це Йосип Позичанюк, — сказав Юрко. — Він в УПА.

Я знав дещо з творів Позичанюка. Це були гранично сконденсовані й гранично короткі новелетки Василя-Стефаниківської сили й ощадности, але не про сільські злидні й болі, а про смертельні конфлікти українських партизанів з ворогами нації. Сьогодні, коли в моді белькотіння про гуманність, демократію й рівність націй, вони належать до нецензурних. Але війна й жорстокість — поняття нерозлучні, і жага ворожої крові й готовість до власної загибелі були природні. Навіть тоді ці, далеко не пацифістичні, але які ж потужні новелетки друкувалися частіше не в Львові, а в далекій Празі, в журналі мельниківців «Пробоем». Не знаю, чи колинебудь Позичанюк заходив до «Українського видавництва», я ніколи його там не зустрічав. З його біографії я знав тільки, що він прибув до Галичини спеціальним кореспондентом «Комсомольця України», куди й слав свої дописи. Не знаю, хто був його Катериною Вовк, але Галичина зробила з комсомольця-активіста активного учасника протиросійського й протинімецького руху. Згодом, гадаю, він загинув у фронтах УПА, не знаю, де й коли.

Це був мій єдиний прямий контакт з бійцем УПА. Ніби символічно, я скинув

перед ним капелюха. І я переконався, що УПА існує. Пізніше я встановив, що це стосувалося також до Юрія Липи. Тепер я припускаю, що зв'язковими УПА в Львові могли бути і Юрко Стефаник (у поза тим абсолютно не уп-івському «Українському видавництві»), і Катерина Вовк. Доказів на це я не маю.

Моє ставлення до них, як і до дивізійників, було пошана, захват і жаль. Я не припускав найменшого шансу їхньої перемоги, навіть можливості вижити (яка була більшою в дивізійників). У сутичці двох надпотуг вони могли бути тільки розчавлені. Вони вибрали особливу форму самогубства — самоспалення. Доля націй цим не вирішувалася. Та, говорячи мовою особистих виборів, не демографічних доцільностей, як судити тих, хто вважав за *«найбільший дар: гарячу смерть — не зимне умирання»* (Теліга)? А скільки міг би дати українській культурі Позичанюк — навіть не еміграції!

УПА, отже, існувала. Існувала дивізія. І фронт. Окраєм, але вони вдиралися в ідилію мого львівського року, каламутили її, змушували думати, чи маю я право на ідилію. Але вона поверталася.

І вона навіть увібрала в себе кілька подорожей. Подорожі в ті роки — це виглядає нечувано. На поїздах були написи: «Erst siegen, dann reisen» і «Die Räder rollen für Sieg». Поїзди були переповнені, не було де сісти. Дістатися на поїзд було недосяжною мрією або героїчною звичаєм. Подорожі до Гаїв — кіньми — і до Сянока — вже таки поїздом — я згадував. Третя подорож була до Заліщик, тоді на кордоні з румунською Буковиною. УЦК мав там так званий відпочинковий дім, директором якого був гостинний пан Николайко. Мені запропоновано провести там яких два тижні, і я прийняв це, лишивши матір саму у Львові. Це був вересень 1943 року, фронт був ще за Дніпром. Я наважився.

Якщо Львів був ідилією, Залішки були ідилією в квадраті. Сам дім був оазою спокою. Перед війною я їздив улітку на місяць до Криму. З воєнного Харкова не тільки не можна було нікуди їхати на відпочинок, а навіть мрії про це не з'являлося. Залішки стали малим ерзацом Криму. Дзюркий Дністер був ерзацом Чорного моря, іржава круча буковинського берега і сірі узвози між домочками з черепичними покрівлями, виноградники на скнарій землі, — в цьому всьому було — при добрій уяві — дещо спільне з Кримом. Але верби над течією Дністра, образи Божої Матері й Ісуса Христа в капличках і брамах, солодке привітання *«Слава Йсусу!»*, — це вже була Україна, тоді ще майже незаймана тут. І будиночок був менший від кримських і куди спокійніший. Наче символом був інший гість — старий Дмитро Антонувич, член династії київських Антонувичів, започаткованої Володимиром і пізніше продовженої Михайлом, істориком, якого я зустрів у військовому німецькому мундирі в воєнному Харкові, і Марком, з яким я познайомився геть пізніше, вже в Америці. Дмитро Антонувич, мистецтвознавець і театрознавець, політик — тепер не був уже нічим з усього цього. Він не був ще такий страшно старий, було йому 66 років, але до смерти йому лишалося два роки,

і він уже не шукав — так здавалося — знайомств з людьми й захоплень у житті. Сивий, з безкольоровими очима, він у соняшну погоду спускався на пляж, розстеляв ковдру, роздягався, виставляючи атрофованість і прив'ялість того, що колись, мабуть, було м'язами, і простелявся на піску. Він ні з ким не заводив розмови і являв образ повної збайдужілости до світу. І людей. Думав він про щось? Чи просто куняв? Я не намагався познайомитися з ним ближче. І шкодую. Може, він міг би розповісти багато цікавого. Але молодість цурається старости і обминає її сьомою дорогою. Інші гості не впадали в око старечістю, але були так само неохочі заходити в ближчі зв'язки поза елементарною чемністю. І так ми жили спокоем, змінами погоди — то набридливий дощ, що вже віщував наближення осені, то грайливі зайчики й пекучі промені сонця — це був зміст наших днів.

З одним винятком. Якогось дня мене розшукало двоє молодих підзалищичан. У родині мало бути весілля. Приносить щастя мати несподіваного гостя. А ще більша була б честь, якби прийшов зазбручанський брат, а до того ще й людина пера й друку. Мене відвезуть і привезуть назад. Я погодився. Така мала бути моя друга гостина до галицького села, після Гаїв.

Але ця гостина була в зовсім іншому жанрі. Патріотизм був, може, так само зворушливий. Але картина була дещо занадто бройгелівська, як на мене, містюка-інтелігента. Господар був, мабуть, добряче заможненький. Відповідно, як і відповідно до нагоди, столи вгиналися під стравами. Може, в мені навіть говорило — підсвідомо — упередження, створене радянською пропагандою, проти куркуля. Була не золота провесна, а пишна, рубенсівська осінь. І було почуття в мені приречености: що буде з цими людьми за рік, коли перекотиться через село фронт, — переслідування, розкуркулення, нищення релігії? І, зрештою, я був там, либонь, єдиний тверезий.

Гіперболізовано цей комплекс вражень і почувань визначив мій вірш, написаний свіжими слідами, таки в Заліщиках. Я мав би присвятити його УЦК, що утримував відпочинковий дім і мене в ньому. Але до такого зухвальства я не дійшов. Ось цей вірш:

Чужих весіль тверезий бенкетар

Л. ДМИТЕРКО

Ніч нависала. Цимбал бракувало, —
В бубон бряжчало. І зір запинало,
Скрипкою тнуло в заснулий майдан.
З вечора п'яний, крутий, нездоланний
Поза плотом на обійстю тан.
Мало обійстя, і шурхотом листя
Геть у городи аж, млосний і млистий,
Стерплий у грудях, в задах розколиханий

Танець весільний, розхитаний пихою,
Доторки груддю, налитими пиками,
Притиски приском долонь.
Стегна в напрузі — і другі, і друзі
Живчиком кличуть від стегон до скронь.
Хлопці блюють уже, жевріє на виднокрузі,
Сласно сопуть, уже скрипки не чуть,
В дим зачадів молодий на весіллі,
Рохкають в хліві, над хлібом іржуть,
І наречена зречеться ось цнот зацілілих.
Та над весіллям, тверезий і сильний,
Сірий і брезкий — у вусах тарган,
Владний, незлагодний, пригадно-пильний
Бидла нещадний, ошадливий пан.
Скнарістю скрадено, схламано зжертістю, —
Виплід ядучих павучих яєць,
Нині святкує, з прицмоком нажершися,
Подвиг плідючости — шосту дочку віддає.

Вірш не був самотній. Він був частиною циклу з дванадцятьох віршів, присвяченого Грицькові Стеценкові (того самого циклу, «З заліщицького зошита», що зазнав нищівного присуду від Семенка-Лавріненка). Був він виявом чорної невдячності до господаря, що запросив мене, але я був певний, що господар віршів не читає. Цикл уклався в певну єдність. Це була єдність протилежностей від оптимізму до крайньої розпуки, від гумору до ліризму; і єдність стилізацій від Руданського до Маланюка і Антонича. Вірш під Антонича короткий, тож наведу його:

Обплетений вітрами ранок
Шугне, мов циганя, з води.

I. АНТОНИЧ

Скупавшись нагло у нічнім дощі,
Вже вітер ліг на білий пляж сушитись...
Лускою п'яних ос Дністер блищить,
А сонце на коні жене, мов витязь.
Гасають риби, рожі на бальконі
Голівки просувають, серце мліє, —
І день дзвенить, мовляв мій друг Грицько,
Як той дзвіночок у кози на шиї.

Може, ляпідарність і ван-моцівсько-сутінівський динамізм вирятують автора від

засуду за попередній, весільний вірш.

Друкувати цей цикл у Львові я не хотів. Я послав його до єдиного поза Львовом літературного журналу «Пробоем» у Празі. Редактор журналу Степан Розсоха, якого я не мав приємности зустрічати перед тим, ані будь-коли пізніше, як і належить політрукові, процензував цикл. Не зрозумівши стилізаційного аспекту, він викинув вірш про весілля і співомовку під Руданського. У наслідок зникла іронія і цикл перетворився на майже суцільну Маланюкіяду з Елладами, степами, даками, римськими леціонами та подібними іншими бутафоріями. Шановний пан редактор сприйняв їх як щире золото і вирішив додати його до обігової монети псевдопоезії. Була в цьому, одначе, й позитивна підшивка. Я перестав пробувати друкувати свої віршилища, а дещо згодом — і писати їх. Бо навіщо до мідяків, що оберталися на літературному ринку, додавати ще кілька?

Моя остання подорож львівського часу — не евакуаційна, а подорож з поверненням — була найдовша, але постала вона не з шукання відпочинку чи приємности, а з суворої конечности. Це була подорож до Берліну, вона припала на зиму 1943-1944 року. Київ уже впав, і фронт стояв перед Вінницею. Було ясно, що зі Львова треба було їхати. Куди? Українських міст далі на захід не було. Центрами еміграції були Прага й Берлін. Найкраще було б прокладати шлях до Праги — слов'янське місто (хоч Зінаїда Троян-Небожівна й попереджала мене про нашу там небажаність) і відносно забезпечене від знищення англо-американською авіацією. Але я не мав змоги дістатися туди. Я писав до Івана Панькевича (якого особисто не знав), але дістав відповідь, що українські інституції, включно з Вільним університетом, ледве живіють і не можуть ані забезпечити мене, ані офіційно викликати. Прага тоді вже прийняла групу українських істориків на чолі з Олександром Оглоблином і Наталею Полонською-Василенко, лаштувався туди Володимир Дорошенко. Я був молодший і надрукував мало. Я не міг ні змагатися з ними, ні приєднатися до них. Лишався Берлін, систематично під бомбами, але вибору не було.

Несподівано для мене Берлін сам звернувся до мене. Як берлінський Український науковий інститут довідався про мої словникарські звияти в комісії Голубовського, я не знаю. Фактом, одначе, є, що директор інституту довідався, і я дістав від нього листа з запрошенням приїхати на кілька днів на взаємні оглядини, а коли я погодився — другий, офіційне запрошення німецькою мовою і з державною печаткою — на ній німецький орел із свастикою в пазурях. Воно давало мені право дістати дозвіл переїхати кордон між Генерал-Губернаторством і власне Німеччиною (Райхом) з правом використати поїзд. Інститут бо був німецькою державною інституцією на державному бюджеті.

Дивні і мішані почуття опановували мене під час подорожі. Це ж був мій перший виїзд поза межі Радянського Союзу. Львів був недовго частиною імперії, а все таки був, і слід цього лишався в ньому. Це були мої перші відвідини «чистого» Заходу,

про що я мріяти не міг за всі мої довгі харківські роки — все моє дотеперішнє життя. Кордони тоді були проголошені замкненими «на замок», і ключі були недосяжно сховані від мене й мені подібних. І ось — тут Захід-Німеччина, і ось — тут я. І навколо, в поїзді й на станціях суцільна німецька мова... Чужина, яку я так хотів бачити і яку тепер я так не хотів бачити...

Берлін, ще не весь руїна, але вже дуже зруйнований... Я бачу театральну афішу — сьогодні в опері «Трістан і Ізольда». Господи, ніколи ж цього в нас не грали. Плунути на інститут і просто зі станції піти до опери на Унтер-ден-Лінден... Мене зупиняє тільки те, що я запізнився. Вагнерова музична драма довга, і вистава починається пополудні, перед тим, як прийшов мій поїзд. Не знаю, чи та вистава відбулася. Саме того вечора відбувся наліт на саме цю дільницю Берліну. Ще важливіше — того ж дня вийшло розпорядження Геббельса про закриття всіх театрів у Німеччині: потреба сконцентрованого зосередження всіх сил на війну, небезпека повітряних рейдів на міста... Трістан на фронті, Ізольда під бомбами.

Я таки йду до інституту. Мене зразу впускають до кабінету директора, я знайомлюся з Іваном Мірчуком. Він веде мене до інших кімнат і знайомить із співробітниками інституту, до бібліотеки з її керівником Масюкевичем. Першорядна книгозбірня, мало привітний керівник, що ронить слова неохоче, на вагу золота. Я для нього, мабуть, зайда і більшовик, зовсім тут не бажаний. Штат інституту невеликий. Сам Мірчук — за фахом історик філософії, етнографію репрезентує Зенон Кузеля, історію — Борис Крупницький, економіст — Роман Димінський. Власне, Димінський працює над укладенням німецько-українського сільськогосподарського словника (як у Львові Голубовський працював над правничим), словник уже частково в друкарні й проходить коректи, частково на картках. Але інститут не має мовника, матеріали словника повинні пройти через контроль мовознавця. Тут — моя роля. Я і сільське господарство! Людина, що провела на селі за все життя, може, два тижні! Але чому ні? Якщо я був *tychtig* у праві, чому не бути в сільському господарстві? Ми знову йдемо до Мірчукового кабінету і легко досягаємо згоди. Мені не залежить на височині зарплати, я згодний забути про денні і нічні нальоти на місто. Так, тепер я повернуся до Львова, і Мірчук пришле туди виклик на працю до Берліну, що включатиме також мою матір. Це забере трохи часу, як і всі подібні речі, воно повинно пройти через усякі там інстанції, але хай я не сумніваюся. Ми домовилися, я ночую в інституті, переживаю нічний наліт, але не дуже сильний, і наступного дня повертаюся до Львова. Без «Трістана і Ізольди». Тепер тільки питання, що прийде скоріше — Мірчукове запрошення чи евакуація Львова.

На вулиці Конопницької розчиняються двері, й до мене кидається мати. Боже, я живий, неушкоджений, цілий! Вона прожила набагато більше років, ніж я, але теж ніколи не була за кордоном. Це інший світ. Чи він реальний, чи існує? Для неї світ — це я, але мене не було безконечно довгих три — чи чотири — дні. Вона самотня,

і їй уже 76 років. Пізно, щоб бути самою, пізно починати подорожі по чужині. Її радість безмірна, і це зрозуміло. Її радість — це я. Але чи я здатний її розуміти? Звичайно, ні. Між молодістю й старістю завжди — прірва.

Тим часом майбутнє обіцяє тільки гірше. Відступ здесяткованого німецького війська триває. 20 березня 1944 року впала Вінниця. Швидко фронт посувається на захід і майже сягає Тернополя, що впав 15 квітня. Львів під загрозою, і розмови йдуть про евакуацію, кожний має вирішити для себе — кидати місто чи лишатися. На похороні Сімовича в середині березня думки поділені — про Сімовича і про свої перспективи. Промовці говорять про небіжчика, а думають — про що? Для мене з матір'ю дилеми не могло бути. Питання було тільки — як і куди?

Природним призначенням, беручи географічно, мав би бути Краків — великий центр і місце, звідки міг відкриватися прямий і природний шлях на захід. Але УЦК, в чийх руках була евакуація українців, вирішив інакше, може, тому, що стосунки українців з поляками тоді не були найдружніші, а певніше — виходячи з дещо сентиментального міркування — триматися української землі якнайдовше. Можливе й те, що німці хотіли відвернути зливу втікачів від головної магістралі Львів — Краків — Берлін, зберігаючи її для себе. Так чи так, останнім клаптиком української землі була Лемківщина в межах Генерал-Губернаторства, злидений край без міських центрів і — як на можливість дальшого руху на захід — глухий кут. За центр для втікачів обрано Криницю, польський курорт, але оточений українськими (лемківськими) селами. Сам УЦК, однак, перенісся до Кракова, а далі до німецького вже Любену.

Сама евакуація була zorganizована добре, кожний знав, який поїзд його повезе, а в Криниці втікачів зустрічали представники Комітету й давали призначення до різних сіл. По селах лемківські родини приймали кожна приділену їй родину. Виняток становили лише ті, кого спрямовано до Жецестова. Це був курорт, і життєві умови там були не такі рустикальні. Зокрема там опинився штат «Українського видавництва» та, либонь, і інша «еліта». Серед решти теж була проведена диференціація — люди другого розряду були спрямовані до сіл близьких до Криниці, третього — до далеких. Так поділено нас на три класи. Я з матір'ю були в другій — нас призначено до селянської родини в Солотвині, найближчому до Криниці селі, кілометрів, може, два від Криниці, можна б сказати — передмісті Криниці, якби Криниця справді була містом, віддаль, яку я легко проходив пішки, але якої не могла подолати моя мати. Таке було моє третє село в Галичині, але це вже не була щаслива гостина, як у Гаях або Заліщиках. Я був тепер справжній сільський житель. Не пригадую точної дати, але було це в квітні 1944 року. Другим травня датована посвідка, яку я дістав від УЦК. Вона говорить:

Після Вашого переселення зі Львова до Криниці, новосандецької округи Вам доручається провадити там далі Вашу діяльність редактора в постійному зв'язку

з нашим центром у Кракові.

Підписано: Українське видавництво, Краків.

Це, мабуть, з історії Солотвини був перший редактор серед її людности. (Але він нічого не редагував).

Стара посвідка УЦК була продовжена до 31 грудня 1944 року. Адміністрація була дуже оптимістична. 31 грудня фронт проходив під Будапештом і Варшавою, і посвідки УЦК могли вести хіба до в'язниці й страти.

На свій превеликий сором не можу пригадати прізвища моїх солотвинських господарів. І мазда, і маздиня, і їхня дочка ставилися до нас дружньо й виrozumіло, але ближчому контактowi на перешкодi стояло багато обставин: і соціальні відмінності — міська інтелігенція проти селянства, і мовні відмінності — незвичним лемківська говірка не зразу була в усьому зрозуміла. Так часом бувало більше жестів доброї волі й приємних посмішок, ніж справжнього діалогу. Поза тим, більше можливостей діалогу мала мати, бо я мало бував удома, зранку вирушаючи до Криниці по новини, по зустрічі з людьми, по скупі харчі, а мати лишалася сама в хаті, а коли варила щось їсти, то таки обов'язково йшла до господарів, бо тільки там була піч.

Хата бо мала дві кімнати, розділені сіньми, одну відступили нам, але піч для куховарства була на їхній половині. З низького вікна ми бачили обійстя, спершу вкрите снігом (зима тримається пізно в Карпатах), а пізніше поросле травою серед калюж, які, мабуть, ніколи не висихали в цій багатій на опади околиці. До гір карпатських не треба було йти далеко, але з вікна не простягалися ніякі ефектні краєвиди. Переважні кольори, включно з одягом господарів і навіть їхніми обличчями, були наче з раннього Ван-Гоґа — сірі, чорні, брунатні, кольори без кольору. Карпати, відколи зійшов сніг, були, правда, яскраво-ніжно-зелені, і галичани були їм раді, це була частина їхнього рідного краєвиду, але я не був гірняк, єдині гори в моєму житті були кримські — зблизька, — і кавказькі — здалеку, з Єссентуків і П'ятигорська, але вони були тільки екзотичною декорацією для відпусткового сезону. До того ж вони були зовсім відмінні. У лемківських Карпатах моє географічне невігластво виявилось гірким розчаруванням. Зелень гір ховала в собі мало не суцільні мочари, які хлюпали під ногами й загрожували всмоктати зайду, — а я ж наївно думав, що вода з гір стікає і всі гори сухі...

Уже трохи пізніше, виїхавши з Лемківщини, у Словаччині, я пробував втиснути мої лемківські враження в вірш. Визначили його великою мірою літературні навіяння (образ «твердого лемка»), але є в ньому й справжні живі мої враження. Ось він:

Я так тебе запам'ятав:
Схил майже прямовисний,
І угорі не блисне

Мета.

Зелена розкіш полонин
Ховає мочарів омани,
І протинає в горах рани
Плин.

Сильвета темна — лемко, плуг і кінь
На гребені гори в промінні,
А струмені в безплідній глині —
Гіркі.

Кінь коситься: не впасти б в хлань.
А мазди над крайком безодні
Пильнують, скнарі й голодні
Череслб.

Не натискають тут на плуг, —
Тримають, щоб не всяк глибоко,
Верству землі щоб краяв боком
Малу.

Бо там одразу — пісковик
І злого вапняка основа,
А тут — дощів розмивних змова
Й рік.

І так тримає пам'ять їх.
Такими в око вкарбувались:
Упертість мовчазна, не галас
І не сміх.

Волаті, маломовні, все самі,
Одним перейняті терміти:
Пройти поверхнею, щоб не зломити
Леміш.

(Не ручуся, звісно, за геологічну й сільськогосподарську науковість образів!). Мої очі — містюкові.

Не було багато подій у моєму житті протягом тих чотирьох — квітень — липень 1944 року — місяців. Час плив поволі, дещо писалось віршів, дещо блукалося по тих мокрих горах, раз поїхалося до Жерестова на зустріч з приятелями з Українського видавництва, де можна було перекинутися словом і про літературу — з Юрком Стефаником, з Гординським, — але вже не можна було зустріти

Сімовича, були й інші випадкові зустрічі з пересельцями з інших лемківських сіл, але над усім панувала тривога. Криниччина здавалася безвихідною пасткою, і без кінця обговорювалося все те саме питання — куди звідси? як? і коли? Власне, кожний прохід до Криниці підганяло побоювання: а може — вже сьогодні треба забиратися геть, далі на захід; а може — завтра вже буде пізно?

Але три події лишилися в пам'яті, дві з них зовсім незначні, третя загальноісторичного характеру.

У Криниці була крамниця, проваджена поляками, але призначена для німців, із звичайним написом *nur für Deutsche*. Не було там великого вибору товарів, сама Німеччина сиділа вже на голодній пайці, але більший, ніж у наших убогих постачальнях. Я проходив кілька разів повз крамницю й бачив через скляні двері — німці заходять, купують, що треба, ніхто не перевіряє їхньої німецькості. А що коли я зайдэ, говоритиму по-німецьки — не так нахабство, як експеримент? Гаразд, я вже в крамниці, але після мого дутен-тару на мене дивляться знаком запитання, і я чую просту фразу:

— Sind Sie deutsch?

Я щось пробелькотів про своїх дідів і баб, що таки були німецького роду, але це не перешкодило моєму вигнанню. Спроба зухвальства не вдалася. Потім я думав — який чорт мене смикнув? І моя німецька мова мала акцент, і моя довга синя *шуба* з каракульовим коміром показували, хто я, з ясністю, моя радянськість кричала з мене, і все це могло скінчитися не зовсім добре для мене. «Ост», що подає себе за німця? Напевне, для цього був якийсь артикул у німецьких законах!

Другий епізод відбувся вже пізніше, коли сніг станув і гори зазеленіли. Мені зустрівся загін хлопців *Hitlerjugend*, у брунатних сорочках, краватках і коротких чорних штанцятах. Вони маршували військовим маршем під ритм войовничого барабана. Колись у Харкові німці були тільки чоловіки. Київ і Львів принесли мені перші образи німецьких жінок. Я ніколи не бачив німецьких дітей чи підлітків. Це були перші, і вони були квінтесенцією німецької воячини. Контраст з тим, які звичайно бувають діти, і з усім оточенням, українським у людях і краєвиді вразив мене. Він вилився в вірш:

І раптом фанфари, ура й барабан
В зеленій і мирній моїй батьківщині,
І лун громохких ошаліла юрба
Метнулася в гори замріяні й сині.

Спросоння смереки руками махають:
Мовляв, не збагнути, що це за мана, —
І шепіт вщухає примлілого гаю, —
Бо краєм владарно простує війна.

О краю мій сонний, спокою беззлобний,
Скупої землі багатюща окраса!
Невже оцей ритм бойовий, ворохобний
Нестиме до тебе володарів раса?

Третю подію принесла мені одна з мандрівок до Криниці. Радіо й газети кричали про змову кількох генералів на Гітлера, про її викриття й про страту генералів. З domeжною ясністю постало переді мною, що моє і всіх втікачів життя, як це не страшно, трималося на житті Гітлера. Німці, звичайно, виграли б на смерті фюрера, вона припинила б безглузде пролиття німецької крові. Але вона віддала б всіх нас на поталу радянського міста, і пощади нам не було б. Кров не перестала б литися; раз пущена в рух, ця машина працювала б далі. Це була б кров, без перебільшення, мільйонів людей, що поставили на протисталінську, протирадянську карту. З нашого погляду — страшно сказати — Гітлер мусів жити, поки ми не вирвалися з сфери радянського досягу. Жахлива суперечність цієї потворної війни, де ми не хотіли бути з жадною стороною, але вона штовхала нас до однієї з тих двох.

Одноманітність криничанських днів розбивали дві подорожі. Одна проти всяких сподівань привела мене назад, до Львова, на день чи два. Березнева евакуація Львова виявилася передчасною, фронт затримано коло Тернополя, і Львів був далі під німецькою владою — аж до 27 липня, коли відновився радянський наступ. На початку червня місто виглядало спокійно, для тих, хто його знав, — занадто спокійно, можна б сказати — припинило. І мимоволі — зловісно. Того року це враження вклалося в вірш:

Так убуває в жилах тепла кров
І цівкою тонкою витікає...
З прошитим серцем, ах, не на добро
Над містом нахилився тихий Каїн.

Напрасні рухи схолоднілих рук
І борсання чужого заволоки.
Розбиті танки в підміській яру,
І умирає вже безсонний цокіт.

Над пролежнями площ тим'яном хмар
Тепер даремно службу Божу править,
І вже напевне, що тепер дарма
В ярах холодним трупом скніє Авель.

Так убуває в жилах тепла кров,
Розчавлені крутим помостом Калки
Онуки стиха крадене добро

Вивозять, — вже повзуть останні валки.

Якоюсь мірою я належав до тих онуків, бо приїхав до Львова, щоб підібрати, що може нести одна людина, речі, покинені в березні в місті. Правда, я не претендував на те, що могло б уважатися за крадене, — меблі, що ними скупю було обставлене моє мешкання. Вони лишалися на місці, але старі власники напевне не могли повернутися, щоб їх забрати. Але прихована мета цієї єдиної моєї в ті роки подорожі не на захід, а на схід було, либонь, бажання сказати ще раз «прощай» місту. І моїй, рівнинній, Україні — Карпати, як на мене, належали до України географічно, політично, культурно, — як хочете, але не емоційно. Поїзд був напівпорожній, мало людей їхало до приреченого міста, і в поїзді в мене склався невеличкий віршовий цикл, що я назвав «З-над Сяну». Ось два уривки з нього:

Запитання —

Над сірим Сяном дощик сипко сів,
Не хтіло сяять *сонце золоте*.
Щоб починалась тут, отут Росія,
Край Кара-Кум і тундрових пустель? —

і замість відповіді — образ:

О тихі степові річки,
О кумкіт жаб химерних
Й комиш безмовно-гомінкий,
О пісні хвиля, що в тумані меркне!

О спад імлі на верб верхи,
О дзум солодкий комариний,
О приплив пристрасти глухий,
О тихий вечір України!

У ці тужно-солодкі настрої несподівано вплився мотив Єндика. Ростислав Єндик, за фахом антрополог, за поглядами виразний донцовець, не викликав у мене бажання ближче з ним зустрітися. Я не раз бачив його в Літературно-мистецькому клубі, але не викликало симпатії ні його характеристичне і виняткове недроїдно-, ляпоноїдно-квазімодне обличчя (ми ж тут при расах!), ані його авторство книжки про Гітлера, якої я так ніколи й не прочитав, але яка, припускав я тоді, мусіла містити риси панегіричності. І от тепер, несподівано, ніч, переспана в його квартирі. А було це так, що там мала провести ніч Оксана Соловей, а вона зустрілася зі мною й привела мене туди, і по-джентльменському Єндик відступив для ночівлі одну кімнату їй, а одну мені, а сам подався до якихось приятелів.

Склалося так, що вже геть пізніше, по війні, наші долі — але не ми особисто — знов зустрілися, і то так, що він, напевне, думав про мою чорну невдячність. Я тоді

вважався професором Українського вільного університету, що його Мірчук, утративши свій Науковий інститут, відновив у Мюнхені. А Єндикові хотілося теж там викладати. Для цього він мусів дістати згоду факультету за двома критеріями: перше — чи він має відповідну гідність (dignus), а друге — його академічні кваліфікації. До другого ніколи не дійшло, бо його не визнали гідним. Хтось виступив на зборах і заявив, що Єндик непристойним способом напав на члена професорської колегії — мене — і тому не може ввійти до колективу. Бо напад на члена професорської колегії розглядають як напад на саму інституцію. Єндика відкинено. Не знаю, хто підніс це питання — щодо мене, **то** я навіть не читав того нападу на мене, а поготів не вимагав недопущення його автора. До того ж тоді я вже знав ближче Університет і знав, що певною мірою він належав до фікцій еміграційного життя. Отже, я був Бога-Духа винний і навіть не знав, як це сталося. Припускаю, що хтось, можливо — Мірчук розкопав цю історію, щоб не допустити до Університету автора книжки про Гітлера. Це могло скомпромітувати інституцію в умовах американської окупації, а він і сам не počував себе зовсім без закиду.

Так чи так, кілька днів пізніше Єндик знайшов мене й почав казати, що він просить мене взяти мої закиди назад, що він готовий публічно вибачитися переді мною. І коли я казав, що це все мені байдуже, що я не читав його нападів, що не потребую його пробачень і що взагалі вся ця акція почалася не від мене і я не знаю, як її спинити, — напевне, Єндик подумав, що я хитрую, веду подвійну гру, мшуся. І міг він подумати й про ту львівську ніч, і про мою чорну невдячність. Щождо мене, найдивнішою мені була та пристрась, з якою він рвався до університету. Від цього ж не могло залежати ні його матеріальне забезпечення, ні його академічна кар'єра чи наукова праця. І, грішний чоловік, я таки подумав, що все це не свідчило про його глибокий розум. Трохи згодом я довідався про його неочікувану смерть. Драма урвалася, не дійшовши логічного, заокругленого розв'язання.

Моя друга подорож була до Кракова. Вона припадає на час, коли радянський наступ відновився з мвалтовною силою і серед оселенців Криниччини зчинилася паніка. Був це, отже, кінець липня. Мені треба було поїхати до Кракова, поперше, тому, що щось із моїх речей прийшло туди зі Львова; а подруге, тому, що туди міг для мене прийти лист з Берліну чи то від Наукового інституту, чи то від журналу «Дозвілля», який німці там видавали для «остарбайтерів» і який був ніби зацікавлений у тому, щоб я там працював. Але поїздом їхати було б занадто ризиковано, бо залізничний рух був уже розхитаний, непевний і міг кожного дня припинитися, — і що було б тоді робити з моєю матір'ю в Солотвині, а мною в Кракові?

Випадок прийшов мені на допомогу. Я зустрів у Криниці Володю (якби ж я міг пригадати його прізвище!). Володя був шофером Міської управи в Харкові. Він виїхав разом з Ветуховим (якого найчастіше возив); якоюсь мірою він був зв'язаний також із групою Доленка. Так він знав мене трохи ще з Харкова. У Львові група Доленка, Ветухова та інших зблизилася з проводом УЦК, насамперед

з Паньківським, певною мірою з Кубійовичем. Так Володя зробився шофером УЦК, і тепер він і його машина були в Криниці. Казали, що там була його любка, але я не можу цього ствердити. Володя запропонував мені повезти мене до УЦК в Кракові й повернутися до Криниці того ж дня. Нагода була блискуча, я не міг нею не скористатися. Ризик утратити зв'язок з матір'ю був мінімальний.

Так здавалося. Але не так воно було. Подорож до Кракова була безперешкодна. В УЦК несподівано мені сказано, що мене кличе до свого кабінету Кубійович. Розмова в кабінеті не почалася ні зі згадки про погоду, ні про здоров'я, ні навіть про стан на фронті. І Кубійович не сидів у фотелі, він мотався з кутка в куток кімнати, — здавалося, як бігає тварина в смертельній загрозі. Коротко кажучи, він був у гістериці і не цілком контролював себе. Я не бачив його в такому стані ні перед тим у спокої львівського кабінету, ні в церемоніях проголошення чи прощання української дивізії «Галичина», ані будь-коли потім. На несподіванку й жах, я зрозумів, що він вирішив конфіскувати автомобіль і Володю, щоб везти на захід його. Моя дальша доля його не цікавила.

— Якщо полонять вас, — кричав він, — це буде нещастям окремої людини. Якщо полонять мене, це катастрофа для української справи!

Я пробував аргументувати станом моєї безпорадної матері, але гістерика, майже в буквальному сенсі, борсання по кабінету й скажені вигуки тривали, ніяка логіка не діяла. Сполучення смертного переляку й манії величності вождя нації творили непробивну комбінацію.

Я завжди побоювався обличчя Кубійовича, інтелектуала й політика, — квадрат з далеко висуненою вперед долішньою щелепою бульдога, здатною вчепитися мертвою хваткою в ворога, зі склепінням високого й чотирикутного лоба і провалом між ними центральної частини обличчя. Він мав жорстокість і впертість, непохитність волі, що роблять справжнього політика поміж десятками тисяч маси довкола. З нього міг би бути вождь нації. Після святкування його вісімдесятиліття в Нью-Йорку він мені визнав, що це було його амбіцією. Але закус бульдога і гістерика? Тверда воля й розгубленість?

У розпуці й безнадії я вийшов з кабінету. Що робити? Без машини, без домівки, без знайомих у чужому місті — куди податися?

У приймальні перед кабінетом на мене чекав Володя. Він, мабуть, чув дещо з опалених вигуків Кубійовича. Він вийшов зі мною в коридор і тихенько сказав:

— Накази УЦК — накази УЦК, але я вас привіз сюди, і я вас відвезу назад. Ходім швиденько до машини.

Надвечір ми були в Криниці.

Що керувало Володиным бунтом проти Кубійовича й УЦК? Була це шоферська честь? Льояльність харків'янина супроти галичан? Любка в Криниці? Не знаю. Так само не знаю, коли і як Кубійович дістався на захід з Кракова. Але дістався. Попри все він мав більше можливостей, ніж я, а німці звичайно не зраджували своїх

спільників (як це блискуче роблять американці). По війні Кубійович і я зустрічалися багато разів. Я працював для видаваної ним Енциклопедії українознавства. Я виступав на його вшанування з нагоди його ювілеїв. Ми мали якнайкращі стосунки. Ми ніколи не згадували того скаженого дня, тієї неконтрольованої гістерики в Кракові. Наче це був лише сон. Але сон, що його бачили троє?

За кілька днів вантажний поїзд з Криниці повіз українських вигнанців з останнього клептика своєї землі на захід. Організатором рейсу був львівський допоміжний комітет, на чолі якого стояв Володимир Кубійович. Сам Кубійович з групою співробітників подався до Сілезії, Любену, корінної Німеччини. *Finis terrae. 1987 р.*

Харків - Нью-Йорк, 2001.

Показчик імен осіб.

Числа дають номери сторінок, на яких згадується та чи інша особа в паперовому виданні. В електронному файлі відповідне місце необхідно знаходити використовуючи функцію пошуку. В багатьох текстових редакторах ця функція викликається натисканням комбінації клавіш Ctrl-F.

А

Агін, Олександр 238
Айхендорф 336, 397
Аксьонов (Аксенів),
 Андрій Іванович 248
Аксьонов, І. 107
Александров 114, 121
Алексєєва-Месхієва 72
Алексіс 223
Альбаре 8
Анатолій, син тьоті Наді 29
Анатоль, брат Ю. Шевельова 22
Андрєєв, Леонід 37, 70, 110
Андрон, завідувач, профшколи. 84—85
Анісімов 82
Аннушка, нянька 33—34
Аносов, професор 206
Аносов, Коля, син професора 206
Анрі Четвертий 269
Антонич, І. 374, 395, 402
Антонувич, Володимир 400
Антонувич, Дмитро 400
Антонувич, Михайло 400
Антонувичі, київська династія 400
Анютіна, Віра 179
Аполлінер, Гійом 336
Аркаша 206
Артем 51, 214
Арцибашев 70
Асєєв 230
Ася 205—206
Афіноєнов 217
Ахметелі, Сандро 145—146, 152, 218

Б

Багринівська, Параскева 392—393
Багрянний, Іван 195, 369
Бажан 336

Байрон 209
Бакуменко, Данило 250
Балабан, Б. 148
Балицький 283
Бальмонт 76
Барановська, В. 72
Бармас, Михайло (Миша) 55—58, 61, 80—81, 100—101, 125, 144, 152, 211, 258, 343, 346
Батайль, А. 70, 72
Бетговен 57, 65, 73, 89, 383
Берцман, Іңмар 224
Берцстедт, Г. 104
Беранже 336, 397
Баранович, Лазар 396—397
Бекарюкова, Ксенія Васильєвна 322
Бердяєв, Валерій 109
Бережний, Василь 170, 172
Березіна, Бася 83—85
Бержанер, Соня 201
Беринда, Памво 121
Бернекер 335
Бестужев-Марлінський, Олександр 125, 208
Белій, Андрей 37
Белоусов 277
Биховська, Люся 83—84, 87, 138, 259
Бізанц 398
Бізе 103, 164, 223
Білецький, Андрій
 (син Олександра) 111
Білецький, Олександр Іванович 111, 121—123, 125, 127—129, 131—132, 143, 152, 154—155,
 157, 272, 275, 287, 305, 308
Білик, Гриць 195—198, 201, 261
Білик, Маруся 179, 197
Білик (умовне ім'я) 222
Білики, родина 262
Біллінґер, Ріхард 336
Білобабченко, Микола 170
Білодід, Іван Костянтинович 45, 124, 235—236, 257, 288, 290, 293, 311, 366
Білоус, Дмитро 250
Біляк, Марія 391
Біляк, Степан 391
Бімбати, родина 298
Бірнбавм, Генрик 124, 232, 235
Блавацький, Володимир 381—382
Блакитний-Еллан 214—215
(див. також: Еллан-Блакитний)
Блок, Олександр 85, 240, 336, 397

Блохин-Бойко, Юрій Гаврилович 326—327, 346, 348
Блюменталь-Тамарін 69—72, 102
Бодлер 336
Боднарович, Осип 368
Бойків (Іван?) 188, 190
Бойко, Єлизавета (Лизавета) 22, 76
Бойко, Іван 112
Болдвін 84
Бомарше 70
Борман 17
Боровий, Василь 332, 335
Боровиковський 113
Бородін 88, 105
Бортник, Я. 108, 148
Бочаров 73
Бранка, дружина Володимира Кривенка-Кривуцького 338
Браславський, С. 384
Братчук 112—113
Брауде 176
Бредель, Віллі 236
Бредіхіна, Ната 84
Брехт, Бертольт 102, 223
Бржечка 98
Брильянт 178
Бродська, Марія (Андріївна?) 236—237
Бромфман, Марія Наумівна 175—176
Бузько, Дмитро 138
Булаховський, Леонід Арсенійович 40, 57, 120—125, 131, 140, 143, 152, 155, 157, 185—186, 188, 192, 231—238, 240—241, 244—245, 247—248, 252, 255—257, 259, 263, 269, 270, 272, 274—276, 282, 284—285, 287—288, 290, 292, 303, 305, 335, 337, 343
Булмаков, М. 219, 230
Бунін 37, 230
Бучма 149
Бушуєв, В. 118—119

В

Ваґнер 73, 404
Вайлд, Оскар 37
Вайль, К. 223
Вайнтрауб, Віктор 58
Вальцев 97
Ван-Гоґ 406
Вандалковський, Вова 66—68, 72
Василько, В. 104
Васілеви, брати 228
Вассер, Соня 206—207

Васюков 41
Вася (дядя Вася), дядько
 Ю. Шевельова 26—27, 30, 110, 302
Вахнянин, А. 147
Вахтанюв 71, 224, 267
Ващенко, Василь Семенович 248
Верцілій 92
Верді 73
Вернадський, Юрій, професор 29
Вернадські, родина 91
Веретенченко, Олекса 332, 335
Вержбицький, О. [лександр?] Є. [встигнєєвич?] 247
Вериківський, М. 147, 218
Веселовська, Зінаїда Миколаївна 121, 125, 248, 305
Вехтер 364, 398
Веретенніков 118—119, 124—125, 128, 132—133, 179
Ветухів, Михайло 319—320, 323, 325, 346, 411—412
Ветухів, Олекса 132—133
Винниченко 70, 72, 86, 110, 230, 310
Виноградов, В. 259
Вирган, Іван 131
Витвицький, Василь 377
Вичлінський (молодший) 44, 50—51, 53, 83
зокрема: комплекс Вичлінського
 44—45, 49—50, 53, 134
 методи Вичлінського 285
Вичлінський, Марцель (старший) 44
Вишневський, головбух 95
Вишня, Остап 32, 88, 96, 187
Віктор (Вітя), синок Толі Носова 205
Вікторіна, дружина
 Володі Кривцова 228
Віра, сестра Ю. Шевельова 10, 22—24, 26, 30, 34, 37—38, 46, 48, 56, 63—64, 74, 76, 79, 86, 93, 254
Вовк, Катерина Іванівна 266—267, 383—384, 386, 389, 399—400
Вовк, Федір 30, 73
Вовчок, Марко 326
Возняк, Михайло Степанович 264—265, 369—390
Володя (дядя Володя) дядько
 Ю. Шевельова 26, 28, 30, 37, 79
Володя, син Кривцова 28
Володя, шофер 411—413
Волошин 309
Вольф-Феррарі 88, 105
Вондрак, Вацлав 194
Воробйов, Вол. 113

Воробйова, Ірина (Ірочка) 113, 156
Вороний, Микола 275, 336, 387
Вранцель 25
Вундт 234

Г

Гаврилів 158
Гавштманн, Г. 87
Гайовий, Марко 112, 115
Галицький («Галицький»),
енкаведист 286—291
Гамсун, Кнут 146
Ган, Я., псевдонім Павла
Йосиповича Петренка 327
Гаран, Євген 326, 346
Гаррік, С. 72
Гвоздик 144
Гельдфанбейн, Григорій 256, 276
Гемінцвей 269
Георгій (Георгий), офіційне ім'я Ю. Шевельова 25, 34
Герасимувич, Всеволод (Сєва) 326, 346
Гертель, Жора 80—81
Гершельман 134
Гірняк, Йосип 106, 108, 148—150, 226, 352, 380—382
Гілберт 108
Гітлер 60, 208, 236, 263, 277, 285, 299, 310, 312, 315—316, 345, 382, 409, 410—412
Гладкий, Микола 130
Глібов, Леонід 47
Глінка, М. 73
Глобенко, Микола,
еміграційний псевдонім Миколи Оглоблина 307
Гнатюк 8
Гнедич, Женья 61
Гнедич, Микола 61
Гошовський, Богдан 371
Гоголь 51, 54, 70, 102, 146, 214, 219, 222, 377, 378
Голинський, Мих. 147
Головко, Андрій 190
Голоскевич 190, 272, 342, 373
Голубовський 364—367, 403—404
Гомер 7
Гончар, слідчий 288
Гончар, Олесь, письменник 170—172, 250, 280—281
Гончаров, Ів. 81
Гончаров, О. 68
Гончарова, І. 70

Гош 97—98
Горбач, Олекса 374—375, 398
Горбов Ів., 196
Гординський, Святослав 371, 374, 395, 407
Гордієнко, Кость 276
Горленко, Ніна 338, 380
Городський, Яків 217
Гребінка, Євген 275, 396
Григор'їв 161—162
Грицютенко, Іван 239
Грінченко, Борис 275, 329, 331, 380
Грушевський, Михайло 74—75, 91, 99, 118—119, 134, 253, 286, 291, 324, 342—343
Гузюк, Пилип 179, 186—187, 254
Гулай, Ніна 196
Гулак-Артемівський 270
Гупало, К. 381
Гуржей, сусід 291, 343
Гуржей, сусідка 279, 315
Гурмизька 223
Гусаковський 47, 99
Гюно, В. 108

Г

Габель, Марцарита Орестівна 125, 129, 154, 208
Гадзінський, Микола 317, 322, 339
Галілей 76
Геббельс 404
Георге, Штефан 336, 397
Глаголін, Борис 68, 106
Грамші 84
Грановська 72
Грановський, Ол. 102—104, 106, 145—146, 149, 152, 224
Грібоєдов 123, 210, 219
Глаголін 88, 104, 109, 222
Гольдоні 87, 380
Гольдфаден 103
Горький, Максим 72, 152
Гумільов 37, 336
Гуно 73

Д

да-Верона, Гвідо 86
Дадіяні, Ш. 218
д'Альбер 88, 105
Данте
зокрема:

Дантове пекло 92, 99
Дарґомизький 73, 218
Дебюссі 73
де-Веґа, Лопе 87
Денікін 25, 27, 29, 35, 51, 127
де-Реньє, Анрі 86
Державин, Володимир 240, 337
Державин, Г. 125
Джемс, Річард 232
Джефферсон 351
Димінський, Роман 404
Дін, Джеймс 70
Діхтяренко, К. 148
Дмитерко, Л. 401
Добровольська, Олімпія 380
Довгаль 145
Довженко, О. 109, 144, 151—152, 229, 268
Догадько, Лев 58, 179, 181—184, 188, 193, 196, 198, 211, 221, 254—255, 265, 272, 287, 289, 346
Доленко, Володимир Андрійович 185, 319, 324, 330—331, 346, 412
Домонтович, В. 41, 128, 331—332
Донець, М. 73
Донцов 61, 260, 379, 395—396
Дорошенко, Володимир Вікторович 264—266, 378, 393—394, 403
Досєв 40—41
Дос-Пассос 269
Достоевський 9, 123
Драгоманов, Михайло 377
Драгоманов, Світозор 377
Драк, М. 104
Драч, Іван 290
Дрекслер, Ян 63
Дрекслери, родина 63
Дрига, П. 313
Дружкова, Євґенія Помпеївна 36, 216
Дубовик, Лесь 148, 164, 216
Дубровський, Василь Васильович 324, 328—329
Дудін 350
Дуленко 105
Дурдуківський 139
Дюкова 66—67
Дюма, Ал. 69, 223
Дьяков 133

Е

Ейзенштейн, С. 109, 152, 268
Екк, М. 227

Елінсон 89
Еллан (Еллан-Блакитний) 129, 164
(див. також: Блакитний-Еллан)
Енцельс 193
Епік, Григорій 136
Ердман, М. 88, 104
Ермлер, Ф. 228
Ефрос, викладачка біології 175

Є

Євреїнов 70
Єлецький, Валя (син) 40—41, 44, 55
Єлецький, Марк Самойлович (батько) 40, 53—55, 58, 62
зокрема:
 навчальна група Єлецького
 54—55, 61, 82, 85, 92
Єндик, Ростислав 410—411
Єсперсен 234
Єфремов, Сергій 91, 134, 343, 370

Ж

Жевержеєв 17
Жидята, Лука 155
Жіль-Марше 109
Жінкин, Микола 131—132, 139, 154
Жмудіна, Сара 114, 139
Жорж (Жоржик), домашнє пестливе ім'я Ю. Шевельова 34
Жуков, Микола Якимович 29, 212
Жукова, Ольга 38
(див. також: Ольга)
Жуковський 7, 65
Жулавський, Ю. 87
Журба, Галина 369—370
Журба, Іна Якимівна 179—180, 182, 193, 291—292, 305, 337, 339
Журківський 159—160

З

Завадський, Юрій 220
Загребельний, Павло 290
Заєць (Василь?) 110—111
Зайцев, Павло 259, 332
Заньковецька, Марія 77
Запольська, Г. 70
Затворницький, Гліб 352, 396

Зеров, Микола 73, 125, 128—129, 259, 308, 337, 369, 390,
Зирмунг, небіж Яна Дрекслера 63
Зілінський, Іван 373
Золотницький 133
Зорче 278
Зоська («Зоська») 23, 33
Зуєвський, Олег 172
Зунін, Тося 55—56, 58—60, 62, 84,
Зуніна, Муся 55, 59, 61—62, 84
Зускін 149

I

Іванейко, М., псевдонім
Миколи Шлемкевича 371
Іваницький 75
Іванов, Микола (Олексійович?) 294—295
Іванов, Вс. 109, 146, 148
Іванов, Вячеслав 37
Івановський 228
Іващенко 173
Іда, фройляйн 61
Ізарський, псевдонім Олексі Григоровича Мальченка 11—12
Ізюмов 192, 373
Ірина Осипівна, вчителька 54—55, 58—59
Іларіон 155
Інбер 230
Інкіжинов, Вол. 108—109, 152
Ірчан, М. 217
Істріна, Євгенія Самсоновна 259
Ічнянський 173

Й

Йогансен, Майк 145, 240
Йосиф Прекрасний
зокрема:
комплекс Йосифа
Прекрасного 175, 201

К

Кабалевський, Д. 260
Кавалерідзе, Ів. 151, 229, 268
Каганович, Лазар 273
Каганович, Наум Аркадійович 60, 180, 188—193, 197, 202, 233, 251, 269
Кайзер, Георг 68, 151

Калянніков-Калянник, Іван 328
Кальнофойський, А., 308
Кальман 101
Камінка 69, 71
Каразін 15, 51, 214
Каррер, Ежен 144
Качалов, Василь 71, 146—147
Качор 113
Квітка-Основ'яненко 270, 326, 377, 396
Кириленко, Іван 190, 243
Кисілевський, Кость 373, 389—390
Кисілевський, Саша 93—94
Кислиця-Ієвлів, Дмитро 313
Кіров 179
Кіршон, В. 219
Клен, Юрій 327
Клер, Рене 228
Кніппер-Чехова, Ольга 71, 146
Коваленко 169
Ковалів (Ковальов), Пантелеймон 351, 377, 389
Ковалів, Левко 323, 388
Ковальчук, Микола 230
Козінцев, Г. 228
Колчак 29
Коля, син Дюкової 66
Коля, син дяді Васі й тьоті Марусі 27, 29
Конечний 335
Коонен, Аліса 147
Коріман, Л. 228
Корнійчук, Ол. 148, 193, 216—217, 262, 337
Коротич, Віталій 290
Корш 145
Коряк, Володимир 129, 155
Косач, Юрій 378—379, 381
Косинка, Григорій 332
Косіор 182
Косов, С. 308
Костенко, В. 218
Костюк, Григорій 61, 352—353, 391
Костюк, Іван (Іван-Юрій, Юрій Осипович) 25—26, 332—334, 343
Коструб, Петро 364—366
Котляревський, І. П. 270, 272
Кохни, Валентин і Тарас 325
Коцюбинський 171
Кочубей, Василь 306
Кошелівець 38

Кошмідер, Ервін 273
Крамаренко 305, 319, 322
Крамов, Ол. 219
Кривенко (Кривуцький, Кривенко-Кривуцький) 338
Кривцов, старший 28—29
Кривцов, Володя 36, 228
Крижанівський, Степан Андрійович 248, 290
Крилов, байкар 62, 65
Крилов, Іван Михайлович 241, 339
Кримський 134, 370
Крип'якевич, Іван 371
Кріґер, Вікторіна 218
Кропивницький, М. 88
Кромелінк, Фернан 68, 71, 104—106, 108, 222
Круассе, Ф. 70
Крупницький, Борис 404
Крушельницький 106, 150, 225—226,
Кубійович, Володимир 308, 319—321, 331, 368, 375, 412—413
Кудінцев, Вася 46
Кудінцев, хірург 158
Кузеля, Зенон 404
Кузнецов, Степан 69, 72
Кузьмич, Вол. 163
Кукелка 140
Кулик 243
Куліков, Олег 322, 344
Куліш (без зазначення імені) 272
Куліш, Микола 87, 104, 107—108, 133, 137, 146—147, 149, 164, 174, 217, 225—226, 381
Куліш, Пантелеймон (Панько) 101, 331, 384
Кульбакін, Степан 20, 119
Купрін 37
Курашова (Валя?) 112
Курбас 62, 68, 71, 76, 88, 103—110, 131, 135—139, 146—152, 154, 164, 167, 213, 215—216, 222,
225—226, 228, 352—353, 381—382
Курило, Олена 47, 99
Курилова, Людмила Антонівна 235, 240—241, 292, 337
Курилович, Єжи 263
Куровський 95
Кухар (Яків?), 198, 201
Кухар, Роман 352
Кученко 105
Кушнір, Михайло 368

Л

Лавренєв, Б. 218
Лавріненки, подружжя 354, 360

Лавріненко, Маруся
 (Марія Данилівна) 353—355, 361, 387
Лавріненко, Микола, дитина подружжя Лаврієнків 353—355
Лаврієненко, Юрій Андрієнович (Юрко) 110—111, 164, 225, 307, 336, 353—354, 387
Лад, Федір (Федя) 172
Лант, Горас 60
Лапицький, Й. 88, 105, 224
Ларін, Борис 155, 259
Ларіонов 37
Ларчанка 202
Ле, Іван 163, 251
Лев, Василь 373, 389—390
Левицький, Дм. 113
Леві, Дора Семенівна 190
Левітіна, Софія 217
Левченки, подружжя 305
Левченко, Алла, дружина Сергія Пилиповича 304
Левченко, Сергій Пилипович 292—295, 304—305, 337, 346
Легар 101
Лежєв 126
Леїн, Олександр (Мурка) 218
Лекок 68, 103, 147
Лена, сестра Ю. Шевельова 22, 26, 37
Ленав 336, 397
Лєнін 49—51, 110, 154—155, 193, 234, 271
Леонов, Леонід 171
Лєпкий, Богдан 381
Лєрмонтов 54, 58—59, 65, 77, 82, 203, 209
Лєрнер, студентка 251
Лєрх, Ойєн 240
Лизавєта, сирота 21
Лиман, Леонід 42
Линтварьов, Георгій 323
Линтварьова, Оксана (Оксана Юріївна, Ксенія Георгієвна) 322—323, 344, 347, 354, 379, 383, 386, 388, 395, 397
Линтварьови, родина 354, 360
Липа, Юрій 47, 77, 304, 369—371, 379, 395—396, 399
Липинський, В'ячеслав 395—396,
Литвинєнко-Вольємут, М. 105, 147
Лівицький, Андрій 331
Ліда, дочка Кривцових 29
Лінчевський 368
Ліст 109
Літпольд 60
Лобко-Лобанівський 174
Лопатинський, Ф. 68, 108

Лопе-де-Вега 70
Лотоцький, Олександр 78
Луначарський, А. 70, 88
Любченко, Аркадій 187, 310, 350, 391—392
Любченко, Панас 139
Людкевич, Станіслав 383, 391
Людмила, бабуся
 з роду Ненарочкіних 21
Людмила, дружина
 Михайла Тетієвського 193
Людмила, сестра Ю. Шевельова 22
Людмила Олександрівна,
 доглядачка мешкання
 Л. А. Булаховського 185, 248, 290
Люксембурґ, Роза 51, 214
Лютер 39
Лянґе, Фріц 109
Лятошинський, Борис 147
Льоня, син Кривцова 29

М

Маґрітт 14
Мазепа 196, 324, 342
Макаренко, студентка 16, 112
Макдоналд 84
Маклер, керівник
 відділу постачання 95
Маланюк, Євген 230, 260, 319—320, 347, 374, 379, 395—396, 402
Макіявеллі 238
Максимов, В. 102, 151
Малишко, Андрій 276
Малько Микола 89, 109
Мальо, Ектор 28
Мальченко 11
Мамонтов, Яків 338
Манізер, Матвій 214
Манн, Гайнріх 269
Мансурова 224
Марат 29
Маргулян, Арнольд 147
Марґеріт 86
Марджанішвілі 145
Марек 58, 239—240, 283
Марія Олександрівна,
 дружина Олександра II 21
Маркс 154, 193, 214, 234

Марлінський 57
Марр 234
Мартем'янов, П. [етро?] 252
Мартинець, Володимир 376—377
Мартіне 68
Маруся (тютья Маруся, дружина дяді Васі), тітка Ю. Шевельова 26—28, 110, 211, 301—303
Мар'я Іллінішна, дружина
 дяді Володі 28
Мар'яненко 149
Масюкевич 404
Масютин 100
Матвєєва, Віра Григорівна 62
Матвієнко, О., чоловік
 Іни Якимівни Журби 180—181, 291
Махар, Ян 336, 397
Матчак, Михайло 370
Матяш, Сергій 174—175, 179
Махинько 179, 182
Маховська, Люда 27, 301, 303
Машкін, Анатоль 133, 144
Маяковський 82, 85
Медведєв, Федір Пилипович (Федя) 237—240, 244, 252, 272
Медер, Варвара Володимирівна 21
Медер, Коля 110, 119
Медер, Петро 30
(див. також: Петя (дядя Петя))
Медер (Медер-Маховський),
 Серьожа, кузен
 Ю. Шевельова 27—28, 289, 301, 303, 315
Медери, родина 80, 301—303
Мєє 155, 234
Мєєрхольд, Всеволод 68, 71, 88, 102—107, 109, 146, 152, 220, 223
Мейтус, Ю. 225
Меллер, Вадим 106, 145, 150, 225
Мережковський, Д. 67—68, 70
Меріме, П. 108
Метерлінк 37, 70
Микитенки-Корнійчуки
 (узагальнено) 225
Микитенко, Ів. 109, 137, 146, 148—149, 189—190, 193—194, 215—218, 221, 224—226, 240, 243
Микитенко, Поліна Михайлівна 239, 292
Микола I 21
Микола II 32, 271
Мирний, Панас 239
Мисник 173
Михайлов 67, 88, 101

Мідіч, Л., псевдонім
 Людмили Курилової 337
Мінаєв Р., 269
Міняйло 112, 115
Мірер 95—96
Мірза-Авак'янц, Наталя 118—119
Міртов 120
Мірчук, Іван 404, 410—411
Міхоелс 103, 149
Міцкевич 362
Міщенко, Славко 325
Міяковський, Володимир 321
Мова (Мова-Лиманський), Василь 311, 350, 396
Мойся, справжнє прізвище
 Івана Ле 251
Мойхер-Сфорім, Менделе 146
Молотов 256, 277
Мольєр 70, 76, 150, 163
Монюшко 73
Москвін 71
Мотрона, куховарка 38, 44
Моцарт 73
Мурін 229
Мура, дочка Шарого 205
Мусорський, М. 88, 101
Муссоліні 84, 137
Мушкетик, Юрій 26

Н

Нагорний Олександр 119—120
Надя (тьотя Надя), тітка
 Ю. Шевельова 29—30, 73
Наконежна, Ганна 332
Наконецний, Микола Федорович 129—130, 232, 241—242
Наполеон II 69
Направнік 73
Нарбут 48, 170
Наташа, донька Саші, мамки-годувальниці 32, 44
Небожівна, Зінаїда Федорівна 246—247
(див. також: Троян,
 Зінаїда Федорівна)
Невський, З. 70
Невзорова, Віра Павлівна 120—121, 248
Недужі, родина 346
Некрасов 65
Нелепинська-Бойчук 144

Немирович-Данченко, Вол. 71, 102—104, 151, 220, 223
Нестор, син Катерини Іванівни Вовк 384
Нетай, В., псевдонім В. Цебенка 185, 309
Нечуй-Левицький 32, 154
Николайко 400
Німчинов, Кость 99—100, 129—131, 232, 241—242, 247
Ніценко, Дмитро 332
Новосельський 214
Носів, Анатолій (Анатоль, Толя) 23, 30—31, 34, 38, 73—74, 77, 79, 91, 205, 207—208
Носів, Зіновій 29
Нотер 17
Нюся (тьотя Нюся), тітка
 Ю. Шевельова 28—31, 37

О

Обер 73
Оглоблин, Микола Миколайович 307—311, 317, 337, 346, 368
Оглоблин, Олександр 403
Олександр, отець 328—329
(див. також: Попов, Олександр Іванович)
Олександр II 21
Олександр III 355
Олесь, поет 230, 311, 336, 387
Ольга (Оля), Жукова, кузина Ю. Шевельова 29—31, 38, 212
Ольхівський, Борис 371, 378—379, 396, 398
О'Ніл (О'Нейл) 147
Орест, Михайло 308
Орленєв, П. 72
Осокін, Коля 59—60, 62, 85
Островська, Оля 179, 197
Островський, Микола 162
Островський, Ол. 68, 70, 102, 147, 151, 200, 219, 223, 228, 267
Осьмачка, Тодось 369
Оффенбах 145

П

Павличко, Дмитро 290
Павло I 68, 228
Павль, Герман 234
Падалка 144—145
Пазовський 89
Паліяшвілі, З. 218
Палунск 248, 253
Пальмов 144
Панейко, Олександр 373, 377

Панч, Петро 171
Паньйоль, М. 104
Панькевич, Іван 403
Паньківський, Кость 368, 398, 412
Парадисський, Олекса 244, 248, 281, 337
Парфьонова, Юля 114
Пастернак, Борис 176, 230, 239, 350
Паторжинський, І. 147
Паше-Озерський, Микола 365
Пекам 43
Пеленський, Євген 335
Перегінець, Микола 240—241, 292, 337
Первомайський, Леонід 217, 229
Першина, Ася 83—85
Песталоцці 133
Петіпа, Віктор 69, 70—72, 88, 104, 109
Петіпа, Маріус 69
Петкер 69, 71
Петлюра 311—312, 324—325, 342, 350
Петренко, Павло Йосипович 326—327
Петрицький, Антоль 88, 104, 145, 147, 215, 224
Петрі, Еґон 89, 109
Петров, Віктор Платонович 228, 268, 331—337, 368
Петров, М. 219
Петровна, селянка 184
Петровський, Юра 40, 44, 55, 58, 80—81
Петя (дядя Петя, Петро Медер), дядько Ю. Шевельова 30—31
Певцов 93, 95—96
Пилинський Микола, 193
Підмогильний, Валеріан 194
Пільгук, Іван 384
Пільняк, Борис 76
Планкет 164
Платонов 230
Плахотишина 242
Плесський, Геннадій Миколайович 45—46
Плетньов, Борис 70
Плужник, Євген 332
Плющ, Леонід 54
По, Едґар 75—76, 99
Повх, Василь 112
Позичанюк, Йосип 369, 371—372, 399—400
Познанський, Мирон Яковлевич 56, 100
Пок 17
Полевицька 72
Поліванов 155

Поліщук, Лев Абрамович 16—17, 162, 167—168, 175
Полонська-Василенко, Наталя 403
Полонський 65
Полтава, Леонід 42, 332
Полторацький, Олекса 179, 187
Полуведько 140, 306
Пономарьов 17
Попов, Олександр Іванович 277, 324—325, 328—329
(див. також: Олександр, отець)
Попов, Юрко 329, 346
Постишев 91, 141, 164, 189, 213—215, 225
Потебня, Олександр 181, 232, 277, 311, 350
Преображенський 335, 342
Прилюк, Дмитро 198—199, 201
Прімо-де-Рівера 84
Прісецька, Оля 349
Прісецький, Микола Іванович 29, 212
Прозоровський, викладач 82
Прокоф'єв, Сергій 228—229, 260
Прохоров 144
Проценко 179
Пруст 9, 113
Пудовкін, В. 72, 108—109, 152
Пуччіні 73, 145
Пушкін, Олександр 51, 54, 65, 126, 214, 275—276, 398
Пчілка, Олена 275, 373, 394
П'ятківський (Іван?) 112, 114

Р

Рабінович, І. 223
Равдель 93, 95
Радін 72
Радлов, С. 224
Раппопорт, І. 224
Расін 68
Рахманінов 89
Ревуцький, Валеріян 377
Рибак, Натан 276
Рибкін 97
Рижов 17
Рильський 129, 159, 310
Римський-Корсаков 73, 88, 105
Ритови, родина 211
Ріббентроп 256, 277
Рільке 336, 397
Ріттер, Павло 124

Робесп'єр 29
Розалія Самойлівна, мати Миші Бармаса 56
Розсоха, Степан 402
Роллян, Ромен 316, 356
Романенківна 113, 126
Романович-Ткаченко, Наталя 373, 394
Ромашов, Б. 88, 104, 222
Ромен, Жюль 103, 146
Ромм, М. 268
Ромпель 341
Ропська, Ол. 147
Россіні 73, 88
Ростан, Едмон 37, 69
Рубінштейн, А. 73
Рудченко 253
Руданський 402—403
Рудницький, Михайло 381
Руснак, Орест 147, 379
Руссо, французький просвітник 133
Руссо, харківський лікар 143
Рябокін, Хома Семенович 313, 341
Ряпшо, Ян 80

С

Сагайдачний, П., редактор газети 307, 310
Садовський, Микола 380
Саліван 108
Салтиков-Щедрин, М. 228
Самарін, Роман 111, 179
Самборська, Л. 102
Самчук, Улас Олексійович 42
Самарін, Михайло, професор 111
Самарін, Роман, син Михайла Самаріна 111
Самойлов, П. 72
Сапінська, Зоя Олексіївна 328
Сарду, В. 72
Сахновська 144
Саша, мамка-годувальниця 32—33, 44, 91
Свенціцький 263, 265, 390
Светлов, Михайло 225
Свідзінський 289
Світлична, Надія 54
Сеґюр-Ростопчина, де 28
Седляр 144
Семененко,
Олександр Платонович, 319—322, 324, 328—329, 341, 343—344, 347

Семенів, Микола 374
Семенко, Михайль 336, 387
Семенов 374
Серафима Вікторівна, дружина М. М. Оглоблина 309
Сербин 291
Сербина 255
Сербини, родина 255
Сергійко (Сергій), син куховарки Мотрони 38—39, 44
Сердюк, актор 150
Середа, Микола 105, 147
Сесіль, дружина Володі Кривцова 28—29, 36
Симонов 224
Синельников, Микола 18, 66, 68—69, 88, 102—103, 106, 108, 148, 214—215, 219—220, 338, 341
Синенько-Іваницька, Іванна 379
Синявський, Олекса Наумович 99, 129—130, 242, 272, 370
Сіреті, Йозеф 109
Сім 100
Сіммонс, Ернест 43
Сімович, Василь Іванович 122, 265—266, 275, 345, 354, 357, 360—363, 366—367, 372—375, 387, 390—391, 394—398, 405, 407
Сімович, Ізидора Григорівна 372, 375, 389
Сімовичі, родина 375
Сінклер 68
Сірко, Гліб 250
Сірота, Лео 89, 109
Скляренко, В. 148, 218
Сковорода 18, 329
Скрипник, студент 113
Скрипник, Микола, державний діяч 101—102, 104, 110, 113—114, 160, 164, 173—174, 180, 189, 197, 213—216, 218—219, 224—225, 328
Скріб 68
Скрябін 37
Скубак, Серьожа 198—199, 245, 252, 269
Славін, Л. 219
Славський 335
Сліпий, Йосип 392
Сліпченко, М. 322
Слон, прізвисько вчителя 45
Слуцька 64
Смаль-Стоцький, Роман 266
Смаль-Стоцький, Степан 233, 265
Смолич, Юрій 138
Собінов, Леонід 105
Сокальський, власник маєтку 38—39, 87
Соловей, Дмитро Федорович 328—329
Соловей, Оксана 329, 398, 410

Соловей, Тарас 325
Солов'ї, родина 339
Соловцов 219
Сологуб, Ф. 66, 76
Сомерсет-Моем 102, 108
Соня, друкарка 365—366, 389
Сосюра 202, 335
Сталін 60, 134, 151—152, 160, 162—163, 182, 186, 193, 202, 208, 211, 219, 223, 225, 231, 256, 263, 268, 278, 280, 285, 287, 310, 316, 345
зокрема: комплекс Сталіна 135
Станц, Кр. 259
Станіславський, К. 68, 71
Старицька, Люся 228, 349
(*див. також*: Таранова, Люся)
Старицька-Черняхівська, Людмила 139
Старицький, Микола Вікторович 91
Старицький, М., драматург 104, 225
Старицькі, родина 29
Стефаник, Василь 371, 381
Стефаник, Юрій Васильович (Юрко) 371—372, 399, 407
Стеценко, Грицько 388—389, 397, 402
Стещенко 275
Столяренко, партієць, працівник адміністрації заводу 142
Столяренко, Агнія 16
Столяренко, молодша сестра Агнії 16—17
Столяренко, Варвара 168
Стрелков, Павло (Павел) (здається, Георгійович) 303—305, 351
Струтинська, Марія 369—370, 397
Студинський 263
Ступницький 202
Сулима 272
Сухоручко, Ніна 22
Східний, Гліб (псевдонім
Гліба Сірка) 250
Схоонефельд, фан 274

Т

Таїор 22
Таїра, старша дочка Володі, дядька Ю. Шевельова 79
Таїров, Олександр 68, 107, 147, 151—152, 220
Таран 164
Таранов, Коля 29, 48
Таранов, Михайло 29
Таранов, Павлуша, 29
Таранова, Люся, дочка дяді Володі, кузина Ю. Шевельова, 28—29, 48, 91, 228, 351

(див. також: Старицька, Люся)

Таранушенко, С. 113

Тарас, брат Оксани Соловей 398

Тарасова-Родіонова 70

Татаринов 138

Ташицький, Вітольд 357, 375

Тверської, Н. 70

Теліга, Олена 198, 326, 348, 352, 381, 400

Терентій, денщик 20, 342

Терещенко, колекціонер

мистецьких творів 144

Терещенко, Марко, театральний режисер 145, 194, 217, 224

Тетієвський, Михайло (Мишко)

58, 114—116, 122, 133, 138, 140, 144, 152, 156, 192—194, 208, 211, 346

Тимець 187—188, 191—192, 254—255, 257

Тимошенко 314

Тимченко, Євген 130—131

Тинянов, Юрій 228, 230

Титаренко 150

Тихонов 230

Тихонович, Кость 99, 130—131

Тичина 22, 76, 99, 134, 164, 171, 181, 227, 243—245, 259, 269, 271, 283, 310, 372

Тишлер, А. 224

Ткаль 323

Ткаченко, Валентина 172

Ткачук, приbrane прізвище,

під яким певний час жив Ю. Шевельов 290

Тобілевич 108, 267

Толлер 68

Толстой, О. К. 68, 70

Томас 70

Трауберц, Л. 228

Трепов 280

Третьяков, С. 102

Троян (Небожівна, Троян-Небожівна), Зінаїда

Федорівна 246, 305, 328, 403

(див. також: Небожівна,

Зінаїда Федорівна)

Троян, Іван 246

Трубачов 335

Трубецької, мовознавець 265

Трубецької, скульптор 355

Тулуб, Зінаїда 229

Турєнєв 72

Тютюнник, Григорій 249—250

Тягно, Б. 108, 148

У

Удовиченко 195
Ужвій 106, 150, 226
Українка, Леся 69, 76, 87—88, 104, 377, 380—382, 396
Унбецаун, Борис 58
Уткін 17
Ушаков, Дмитро 155

Ф

Файбишенко, Михайло (Мусій) Абрамович (Муся)
256—257, 277, 286—290, 292
Файк, Н. 70
Файнціммер 228
Федін, К. 230
Фелліні 14
Фельдман 162—163, 167, 211
Феміліді 218
Філін, Федот 259
Філянський 172
Фінкель, Михайло (Мишко, Миша) 58, 113—116, 122, 144, 152, 156
Фінкель, Олександр Мойсєєвич 189
Фіра 206
Фонвізін 62
Фореццер, М. 147
Франко 8, 262, 266—267, 275, 359, 393
Франс 8
Фрик, Миша 16, 114
Фрідман 93, 95
Фріц 206
Фрол, чи то Терентійович,
чи то Тихонович, доглядач кабінету російської літератури 125, 129

Х

Ханенко 144
Харламов, А. 72
Харцієв, Василь 181
Харчук (О.?) 237
Хвиля, Андрій 180, 189—190, 193, 197, 218
Хвильовий, Микола 50, 76, 110, 127, 132, 135—136, 145, 164, 213, 217, 283, 302, 324, 327—328,
352—353, 358, 390—391
Хлебніков 37
Хмельницький, Богдан 306
Хом'як, Михайло 368
Хорт, Леонід 241—242, 247, 272
Хоткевич, Гнат Мартинович 327—328

Хоткевич, Платоніда
Володимирівна 327
Хренніков, Т. 260
Хрущов 272, 316

Ц

Царинник, Віктор 310
Царинник, Всеволод 307—308, 310
Цебенко, Володимир Григорович 179, 183—187, 222, 240, 255, 291, 293—294, 298, 302—305, 309, 346

Ч

Чайковський 37, 73, 89, 377
Чапленко (Чапля), Василь 368, 390
Чаплін, Чарлі 228
Чапля — *див.* Чапленко
Чардинін (Чардинін-Красавчіков, Петро) 109, 151
Черепатов, М. 179, 186—187, 192, 254—255, 257
Черепатова 255
Черепатови, родина 255
Черкасенко 311
Черняк 83
Черчілл 49
Чехов, письменник 147, 323
Чехов, Михайло, актор 151
Чижевський, Дмитро 52
Чикаленко, Левко Євгенович 388
Чикаленко Оксана 388
(*див. також:* Линтварьова, Оксана)
Чистякова, Валентина 106, 148, 150
Чукин, Дмитро 113—114, 156, 206
Чуковський, Корній 270
Чумак 164
Чупринка 336, 387
Чурляніс 37

Ш

Шагайда 106
Шадковська, Софія 310
Шамрай, Агапій Пилипович 126—129, 131, 143, 152, 154—155, 157
Шапвалова 84—85
Шапошніков 97
Шарий 30, 205
Шаронов 144

Шатрова 72
Шатун, Петро Іванович 281—283
Шаховський, Семен Михайлович 248
Шашаровська, Е. 380
Шашкевич, Маркіян 270, 396
Шевельов, Володимир Юрійович —
(див. Шнейдер,
Володимир Карлович)
Шевельов, Георгій (Юрій)
Володимирович (у різних написаннях, різними мовами) 25, 34, 95, 153, 172, 190, 196, 199,
235, 238, 285, 289, 296, 344, 350
Харцієв, Василь 181
Харчук (О.?) 237
Хвиля, Андрій 180, 189—190, 193, 197, 218
Хвильовий, Микола 50, 76, 110, 127, 132, 135—136, 145, 164, 213, 217, 283, 302, 324, 327—328,
352—353, 358, 390—391
Хлебніков 37
Хмельницький, Богдан 306
Хом'як, Михайло 368
Хорт, Леонід 241—242, 247, 272
Хоткевич, Гнат Мартинович 327—328
Хоткевич, Платоніда
Володимирівна 327
Хренніков, Т. 260
Хрущов 272, 316

Ц

Царинник, Віктор 310
Царинник, Всеволод 307—308, 310
Цебенко, Володимир Григорович 179, 183—187, 222, 240, 255, 291, 293—294, 298, 302—305,
309, 346

Ч

Чайковський 37, 73, 89, 377
Чапленко (Чапля), Василь 368, 390
Чаплін, Чарлі 228
Чапля — див: Чапленко
Шевельова,
Варвара Володимирівна,
мати Ю. Шевельова 25
Шевльов, Г. (із пропущеною літерою), псевдонім
Ю. Шевельова 138
Шевченко, поет 5, 8, 15, 66, 76, 87, 92, 151, 196, 199, 213—215, 240, 246,
249, 252—254, 257, 270, 272, 275—276, 284—287, 289—291, 300, 303, 308—309, 311, 318, 338,
358, 360, 366, 369, 383, 392, 396, 403, 407

«Шевченко», прибране прізвище Ю. Шевельова для НКВД 289—290
Шевчук, Гр., автор підручника
 з української мови 188, 190
Шевчук, Гр., псевдонім
 Ю. Шевельова 191, 290, 309, 396
Шекспір 37, 68, 70, 151, 224
Шелудько 159
Шепарович 361—362
Шептицький, Андрій (Андрей) 392
Шерех, псевдонім
 Ю. Шевельова 290
Шехтман 144
Шилю, Гаврило 367, 374
Ширяєв 200, 201
Шіллер 70, 145
Шлемкевич, Микола Іванович 370, 371, 377, 379
Шлепаков (?), Микола 236
Шнейдер, Володимир Карлович (Шевельов Володимир Юрійович), генерал-майор, батько
 Ю. Шевельова 24—25, 34, 65, 78, 80
Шов, Б. 68—69, 88, 104
Шолом-Алейхем 103
Шостакович, Дм. 223
Шпенцлер, Освальд 141
Штепа, Константин 350—352,
Штепи (різних матунків),
 прозивне ім'я 391
Штібер, Здзіслав 263, 357, 375
Штідрі, Фріц 105, 109
Штравс, Ріхард 73
Шуберт 37
Шуман, Гергардт 336
Шумлянський 75
Шухардт, Гуґо 234

Щ

Щерба, Лев 155, 259
Щербак, Юрій 50
Щекін чи Щекатихин 173
Щепкіна-Купернік 69
Щурат 263, 265

Ю

Юзефович 307
Юра, Гнат 68, 87—88, 104, 106, 217
Юренєва, В. 102

Юрченко, Іван 110
Юрченко, Мирон 112
Юткевич, С. 228
Ющук Ів., 196

Я

Яворницький, Дмитро 77
Ядвічук, А. 172
Якобсон, Роман Осипович 45, 60, 100, 124, 167, 189, 265, 311—312
Янінцс, Еміль 151
Яновський, Б. 147
Яновський, Юрій 76, 136, 230, 276, 388
Яроцький 33
Ярошенко, В. 108